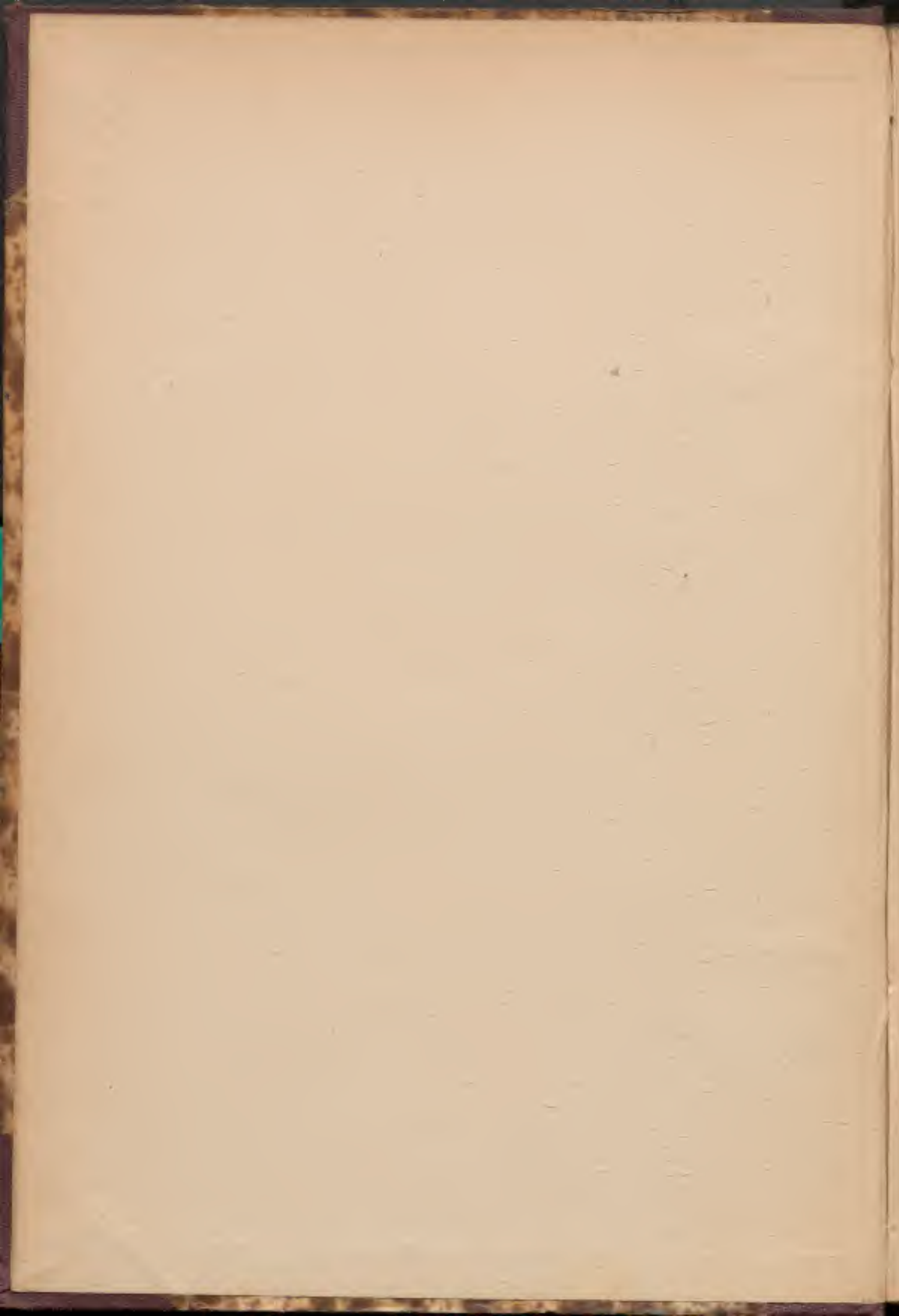
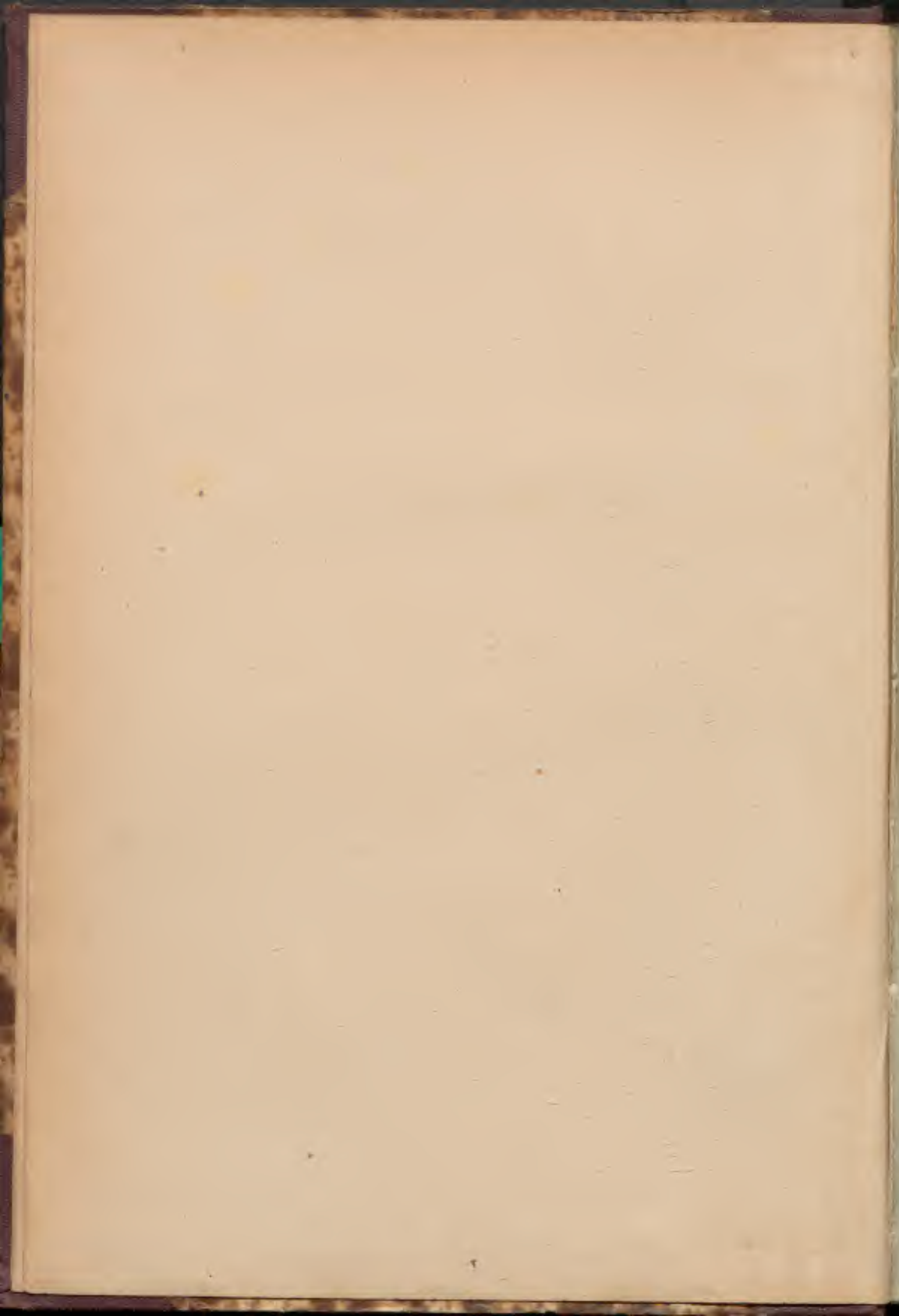

785

٤١٥

ՀԱՆԳԷՍ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

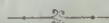
ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐԳ.

ՄՈՍԿՈՒՍ.

ՏՊԱՐԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ՌԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆԻ.

1890

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

I.	ԱՂԱՄԱՅ ՄՈՒԹԸ, անանդունդին. ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՑ	1
II.	ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ	8
III.	ԴՈՆ ՔԻՇՈՏԻ ԻՄԱՍՏԸ (Ն. Ստորոժնկո)	27
IV.	ՏՂՄՈՒՏ. ԶԻՆՈՒՈՐԻ ՄԱՀԸ. ՏԵՄՆՈՒՄ ԵՄ ԱՀԱ... բանաստ. Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	45
V.	ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ԺԱՄԻՆ, Սերբիական դրոյց Լ. Գ. Լա-գարեվիչից	50
VI.	ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԻՉՆԵՐԻՆ, բանաստ. Լ. ՍԱՆՈՒԷ-ԼԵԱՆՑ	69
VII.	ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐՆ քստ Լինդների Յ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ	71
VIII.	ԵՐԿՈՒ ՎԱՐԴ (Մ. Վալդուից), ՄԱՐԳԱՐԻՏՆԵՐ Լ ԵՐԳԵՐ (Ր. Պրուտցից), ԵՐԳԵՐ (Հայնէից), ՓՈԹՈՐԿԻՑ ՅԵՏՈՅ (Ր. Պրուտցից), բանաստ. ԱՂ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	96
IX.	ԻՆՁՈՒ ԱՇԽԱՐՀՍ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԱԾ ԶԷ, ԿՕՄՄՈՆԻՍՏԻԿԱՅ. Մ. ՏԷՐ-ԶԱՔԱՐԵԱՆՑ	101
X.	ՄԱՇԱՆ, պատկեր. ՍՈՒԼԹԱՆ	105
XI.	ՄԱՐՏՈՎԻՑ. ՕՏԱՐ ՊՕՔՏԻՆ. ՍՈԿՈԼՈՎԻՑ. ՆՈՐ ԼՈՒՐԵՐ ՏԱՃԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ. ԷՇԸ. ԵԹԷ ԴՈՒՄԻ ՍՐ... բանաստ. Զ. ԲԱԼՈՒՎԵԱՆ	135
XII.	ՀԱՆՍ ՇԻԼԴԲԵՐԳԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻ Լ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ. Վ. ՍՈՒՐԷՆԵԱՆՑ	148

ՀԱՆԴԵՍ
ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

Ե Ի

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐԲ.

Մ Ո Ս Կ Ո Ի Ա.

ՏՊԱՐԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ.

1890

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 26 Марта 1890 г.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

— 23 —

I.	ԱԴԱՄԱՅ ՄՈՒԹԸ, անհղումիւն. Պերճ Պո- շեանց	1
II.	ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ	8
III.	ԴՈՆ ՔԻՇՈՏԻ ԻՄԱՍՏԸ (Ն. Ստորոթենկո)	27
IV.	ՏՂՄՈՒՏ. ԶԻՆՈՒՈՐԻ ՄԱՀԸ. ՏԵՄՆՈՒՄ ԵՄ ԱՀԱ... բանաստ. Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	45
V.	ԱՌԱԻՕՏԵԱՆ ԺԱՄԻՆ, Սերբիական զորոյց Լ. Կ. Լա- զարևիչից	50
VI.	ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԻԶՆԵՐԻՆ, բանաստ. Լ. ՄԱՆՈՒԷ- ԼԵԱՆՅ	69
VII.	ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ՀԻ- ՄՈՒՆՔՆԵՐՆ ըստ Լինդների Յ. ԲԱՐԻՈՆԻԴԱՐԵԱՆ	71
VIII.	ԵՐԿՈՒ ՎԱՐԴ (Մ. Վալդուից), ՄԱՐԳԱՐԻՏՆԵՐ և ԵՐԳԵՐ (Ր. Պրուտցից), ԵՐԳԵՐ (Հայնէից), ՓՈ- ԹՈՐԿԻՑ ՅԵՏՈՅ (Ր. Պրուտցից). բանաստ. ԱՂ. ԾԱՏՈՒՆԵԱՆ	96
IX.	ԻՆԶՈՒ ԱՇԽԱՐՀՍ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԱԾ ԶԷ, Կօտ- Մուռլիկայից. Մ. ՏԷՐ-ԶԱՔԱՐԵԱՆՅ	101
X.	ՄԱՇԱՆ, պատկեր. ՍՈՒԼԹԱՆ	105
XI.	ՄԱՐՏՈՎԻՑ. ՕՏԱՐ ՊՕԷՏԻՆ. ՍՈԿՈԼՈՎԻՑ. ՆՈՐ ԼՈՒՐԵՐ ՏԱՃԿԱՅԱՅԱՍՏԱՆԻՑ. ԷՇԸ. ԵԹԷ ԴՈՒ ՄԻ ՕՐ... բանաստ. Զ. ԲԱԼՈՒԴԵԱՆ	135
XII.	ՀԱՆՍ ՇԻԼԴԲԵՐԳԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻ և ՃԱՆԱՊԱՐ- ՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ. Վ. ՍՈՒՐԷՆԵԱՆՅ	148

XIII.	ԴԱԻԱՃԱՆԻՆ. ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ... քանաստ. Լ.	—
	ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ	166
XIV.	ԿԱՐԱԲԱՍ, Մօրիս Մօնտըզիեց Չ. Պ.	168
XV.	ԱՐԾԻԻ, քանաստ. Սէթ.	213
XVI.	ՈՒՐՈՒՍԿԱՆՆԵՐ, ֆանտազիա. Ի. Տուրգենևից	214
XVII.	ԾԵՐ ԺԱՄԿՈԶԸ, զարնանային իդիլիա. Վ. Կօրօլէն- կոյից	258
XVIII.	ԹԱՓՈՐ ԱԻԱԳ ՈՒՐԲԱԹ ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ, քանաստ. Պ. Հ. ԱԴԱՄԵԱՆ	267
XIX.	ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ Լ ՀԵՏԵԻԱՆՔԸ. ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ	269
XX.	ԼԷՕՊՈԼԴ ՖՕՆ ՌԱՆՔԷ Լ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒ- ԹԻԻՆԸ, ԼՕՐԴ	289
XXI.	ՇԱՀԻՐ ԽԱԶԱՏՐԻ ԵՐԳԵՐԻՑ	312
XXII.	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ. Սօս և Վարդիթեր, վէպ Պերձ Պոռօնանցի. Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ	322
XXIII.	ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ	353
XXIV.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻԻՆՆԵՐ	354

I.	ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻԻՆ, ճաղորդեց Կ. ԵԶԵԱՆՅ	1
----	---	---

ԱԴԱՄԱՅ ՄՈՒԹԸ.

Պայծառ և գեղեցիկ օրին տեղի տուեց Երեկոյեան մթութիւնը: Քաղցր եղանակը սկսեց խստանալ, մեղմահնչեւն զեփեւը փոխարկուեց հիւսիսային կառաղի փոթորկի:

Մի նորանշան երեոյթ էր այս տարագէտ փոփոխութիւնը մշտագարուն աշխարհքի համար. այն տեղ շարունակ գալար էր, միշտ բարեհամբոյր էր, յաւէտ ծաղկազարդ դրախտ էր, աշխարհքի ստեղծման օրից այն տեղ մշտական լոյսն էր թագաւորում, խաղաղ հոգն ու զոյն էին երջանիկ բնակիչներին բաւականութիւն տալիս, աշուն, ամառ և ձմեռ իւրեանց բոլոր բարիքները գարնանն էին թողել պարզեւելու Աստուծոյ սիրելի արարածներին, իսկ իրանք գլուխ էին առել կորել, ոչ վարելու, ոչ հնձելու, ոչ մշակելու և ոչ ճակատիքըրտինքով ապրուստ անելու հոգածութեան կարիք չէլ զգացուած այս զարմանալի աշխարհքում:

Այդ էր պատճառը որ յանկարծական մեւթը և խստաշունչ եղանակը կապարի ծանրութեամբ ճնշեցին բոլոր բնակիչների հոգին ու սիրտը:

— Դուք, անարժան ապերախտներ, հեռու իմ Տիրոջ քաղցր աչքից.— սուրը ձեռքին յառաջ արած

քշում էր դէպի խաւարի սահմանը թոյլ և երկչոտ արարածներին ահեղ զոչիւնով մի աներկիւզ զօրական:

Շփոթ, իրարանցում, տագնապ, արհաւիրք միմեանց էին խառնուել, փախչող փախչողէ, վազող վազողէ էր, քաջ կարիճի սուրը երկնածին պատժական զործիք էր, նրա ծածիւնների հետ կայծեր էին ցայտում, ոչ մինը չէր վստահանում դիմադրել անազօրոյն զօրականին, ամէն ոք աշխատում էր ոտքերի ոյժը օգնութիւն կանչել և գլուխը պրծայնել:

Ահա յիտ քաշեց իւր սատակիչ գործին քաջ սպառազէնը. նա էլ չի հեռւում փախստականներին:

— Գնացէք, տանջուեցէք, — ասաց վերջին անգամ հալածող ոգին և սլացաւ դէպի լուսոյ թագաւորութիւնը:

Յանկարծ ամբողջ տիեզերքը մթութեան մէջ մըտաւ, խաւարը պատեց ամէն տեղ և բոլոր բնակիչները ահահար, դողահար, խարխափելով սկսան թափառել և գայթել: Գլորուում էին, քարերի էին դիպչում, ընկեր էին պառտում և ոչ ոք ուրիշին մօտենալ չէր վստահանում. երկիւղը համատարած էր, վերացել էր օխնկին սէրը և համերաշխութիւնը, գոյութեան կռիւը նրանց աչքերը բացել էր, փոխադարձ թշնամութիւնն ընդհանրացել էր, այդ պատճառաւ ամէն ոք աշխատեց իւր համացիւղ, իւր նման մի ուրիշին զանել ու նրա հետ գլուխ պահելու հոգսի մէջ մանել:

Բայց այս ի՞նչ զարմանալի աշխարհք էր, ի՞նչ օտարոտի մարդիկ էին նրա բնակիչները:

Խորթ չի լինիլ մեզ համար, եթէ ասկեք, որ համակ աշխարհքի բնակիչ մարդիկը երկու հոգի էին, մեր նախահայրերն էին նրանք, մնացած բնակիչները էին գազանները, անասունները և միւս շնչաւոր կենդանիները:

Մինչև այդ օրը ամէն կենդանիք հաւասարապէս հնազանդ էին մեր պապին, մեր տատին. իսկ այդ զժընդակ օրը՝ պատուիրազանցութեան բոպէից արարածներից շատերը թշնամի հանդիսացան նրանց: Մարդը կորցրեց իւր գերիշխանութիւնը. Արարիչը երեսը թեքեց նրանցից և բոցեղէն սերովբէի ձեռքով դուրս խռկեց Ագամին եղեմական դրախտից իւր վայելչութեան համար ստեղծուած բոլոր արարածների հետ գէպի չարչարանաց աշխարհքը:

Բարձր Հայաստանի Բիւրակնեան լերինքն էին, ուր առաջին անգամ ոտք դրին նախաստեղծները, և Բիւրակնեան լեռների քարածերպերի խոռոչներից մէկի տակ կուճ կկան նրանք:

Ի՞նչ անէին տարաբաղդ չուառները. մերկութիւնը, ցուրտը, խաւարը նրանց կաշկանդել է, միանգամայն անմխիթար են, բոլորովին անձար են: Մթութեան մէջ ամէն մի քարի ծայր, ամէն մի կենդանու ոտնաձայն, մի ծառի սօսափիւն նրանց ստատնեցնում է: Ճարը կրտած պինդ փաթաթութեան իրար և փոքրիկ մանուկների նման սկսան լալ: Ժամեր անցան, և զրութիւնը նոյնն է, խաւարը չի ցրուում հրկրի երեսից:

Նրանց յուսահատութիւնը ծայրայեղութեան հասաւ մանաւանդ, երբ ցուրտն աւելի սաստկացաւ և մթութեան թանձրութիւնը կրկնապատկուեց, եռապատկուեց, միմեանց ստուերն էլ չէին նշմարում:

Այս արկածքը միապէս ներգործեց ամէն շնչաւորների վերայ, բոլոր աեղերից նորից աղաղակներ բարձրացան. մռնչիւն, խռնչիւն, կառանչիւն, խրխնջիւն, բառանչիւն, կաղկանձիւն, զռնչիւն, բոռոց, սուռոց, ծուռոց, շուռոց, մկմկոց, ճկճկոց, զոզոռոց, կրկուռոց միմեանց էին խառնուել և այս ձայները թնդացնող բոլոր կենդանիների վերայ փոխադարձ երկիւղ տարածել:

Կենդանիների նուազահանդիսին մասնակցեցին և մեր նախահայրերը, աւելի և աւելի գոռացին, ճիշ ու ծղրտոց բարձրացրին և օգնութիւն կանչեցին, բայց թէ ռմնից, իրանք էլ չէին հասկանում:

Ահա այդ ժամանակն էր, որ անսահման մթութեան մէջ մի առաւել մթաւոյն էակ զրանց մօտեւում է:

— Ի՞նչ էք լալիս, Ադամ,— հարցնում է ստուերը:

— Մեզ մի փրկութեան ելք, ազատութեան միջոց, ցուրար բաւական չէ, զազանների ձայներն էլ մեր հոգին են քաղում, մութն էլ միւս կողմից բոլորովին ուշքներս կորցրեց, չգիտենք ո՞ւր ենք, ի՞նչ տեղում ենք, այս ի՞նչ փորձանքի մէջ ենք ընկել, քանի գնում, աւելի է մթնում. մի՞թէ միշտ մթնում պիտի մնանք:

— Ինձ ի՞նչ կըտաք, որ ձեզ լոյս աշխարհ հանեմ, զազաններին հալածեմ, ցրտից ազատեմ:

— Ինչ որ քո սիրտը կըցանկանայ:

Խաւարի թագաւորը՝ չարն սատանան բերեց մի կոփածոյ մարմարոնեայ բար հետեւեալ փորագրութեամբ. «Մեր հոգին և մեր սերնդի հոգին մեր յօժար կամքով քեզ ենք ծախում, եթէ մեզ այս խաւարից դէպի լոյս տանես»:

— Կարդա՛ և ստորագրի՛ր—ասաց խաբեբան և խնդոյն պայծառ լոյսը ձեզ կ'ընդգրկի, սառած անձերդ ջերմութիւն կըստանան, զազանները ձեզանից կըվախենան և ամէն բարիք ձեզ համար պատրաստ կըլինի...

Մարդը կնոջը հարցրեց, կինը մարդուն, խորհեցան դուրս գալ այս դառը, անկէ դրութիւնից, բայց զիտաւրակուտում էին. չլինի՞ թէ օձի պէս մի խաբեբան էլ սա լինի:

— Էլ քանի՞ ինձ ուշացնէք,— նեղացաւ սատանան. — ես կամենում եմ ձեզ մի բարեբարութիւն անել. ե-

Թէ չէք ցանկանում, ես գնում եմ, դորժ ունիմ.—և նա ձեռացրեց, իբր Թէ հեռանում է:

—Ախար ոչինչ չենք տեսնում, ո՞նց գրենք,—ասաց կինը:

—Այ, եթէ չէք հաւատում, ես մի փոքր լոյս կրբերեմ, որ տեսնէք, ստորագրէք և յետոյ խոստումն բոլորովին կատարեմ:

Արդարեւ, արեւելեան կողմից մի կապտագոյն ցումունք սփռուեց մարմարիոնի վերայ, տառերը պարզ երևեցան:

—Ինչ գալու է, թող գայ. Զուրն ընկնողն անձրևից չի վախիլ, այ մարդ,—ասաց Եւան,—ստորագրիր, Թէ չէ ես վախենում եմ, էն ի՞նչ մոռթն էր մի՞ բոպէ յառաջ. տեսնում ես, զաղանների ձայնն էլ պակասեց:

—Այ կնիկ, ով է իմանում, էլ ի՞նչ գայ գլխնեւրիս,—դժուարանում էր Ադամը:

—Ուրեմն դու ինձ չես սիրում,—թնգթնգալով՝ Լացախառն ասաց Եւան և պինդ կպաւ Ադամի կրծքին ու սկսեց համբոյրներ տալ և արտասուել:

—Տօ չե՞ս ամուսնում, դու ի՞նչ երիտասարդ ես, որ էդ աննման աղջկայ սիրտը կտարում ես, խաթրին դիպչում ես, մի մտիկ տուր դորա գեղեցկութեանը: Այ, Թէ լաւ չես տեսնում, լոյսն աւելի շատացնեմ, որ քո բարի աչքովդ տեսնես, Թէ ի՞նչ հուրի մալաք է քեզ փաթաթուած:

Արեւելքի կապտութիւնն աւելացաւ:

Եւան աստուածուհու էր նման. սուտ է, ոչնչի չենք կարող նմանեցել. աշխարհքի ստեղծագործութիւնից մինչև այս տողերս գրելու բոպէն դեռ մեր նախածօր պէս չքնադազեղ աղջիկ չի ծնել:

Ադամը ցնդեց, խելքը կորցրեց, մի ջիւր համբոյր զրոշմեց իւր լծակցի ճակատին ու ասաց.

—Քո խաթեր ջուրն էլ կ'ընկնեմ, հուրն էլ, դրուխս ոտիդ տակին մատաղ կանեմ, հոգիս էլ կըսեացնեմ ու քո սիրտը չեմ կոտրել:

Այն ինչ շողովքոր (շողովքորժ) ժպիտ էր, որ սիրուն եւայի նրբափայլ ջրթունքների վերայ խաղացին:

Երջանիկ նախահայր, ինքն էլ չհասկացաւ, թէ ո՞նց ձեռքը անգիտակցաբար տարաւ դէպի մարմինը, ո՞նց պարզեց ցուցամատը, ո՞նց գեղահրաշ կինը մի ձեռքով փարուած իւր գլխի տիրոջ մերկ վզով, միւս ձեռքով թեթեւ զարկ տուեց Ադամի կուանը: Եղունգի սուր ծայրը պողովասի կարծրութեամբ իւր զօրութիւնը ցոյց տուեց:

«Ադամ» բառը չորս տառից էր. մի ականթարթում մեր կնոջ գիրի պապի եղունգով փորուեցաւ քարի ողորկութեան վերայ և սատանան հեռեւապատառ (հալըշտապ) յափշտակեց ու դէպի արեւմուտք սլացաւ:

Ադամն ու եւան բերանաբաց անզգայաբար նայում էին դէպի փորձիչի անհետանալու կողմը:

—Էս ի՞նչ ջրի չրպպոց էր,—զարզանդած վեր թռաւ եւան.—մի բարձր տեղից ջրի մէջ մի ծանր բան ընկաւ, ոչ որ հօ չխեղդուեցա՞ւ:

Մի խուլ և մռնչալից քրքիջ պատասխան եղաւ նախամօր խօսքերին երկրի խորութիւնից.

—Խաբեցի՜, դուք այսուհետեւ յաւիտեանս իմ ճանգերումն էք, ես իմ փափազին հասայ, ինձ անդունդ գլորողին յաղթեցի, նորա սիրելի մարդու ձեռագիրը օրդանան գեաը շարեցի:

Առաջնաստեղծ մարդկանց աչքերը բացուեցան. նրանք ճանաչեցին իւրեանց երկրորդ սխալմունքը, երեսի վերայ ընկած անմխիթար հեկեկում էին:

Իրանք էլ չիմացան, թէ որքան ժամանակ տուեց իւրեանց յուսահատ դրութիւնը. լուսոյ շառաւիղը շատ

չքաշեց, նրանց աչքերը բացեց, թանձր մութն արդէն անց էր կացել երկրի լուսաւորի ոսկեփայլ աէգերը սեւ-ռեւ էին իւրեանց ծայրերը դէպի հայաստանի բարձրաբերձ լեռների արծաթափայլ կատարները:

Պայծառ արեւի բոլորակից երեւեցաւ Տէրը. նա ձայն տուեց.—մի վհատէք, Ադամ, խաւարի որդու յաղթու-թիւնը կարճատե է, Յորդանանու հունը իւր խորու-թեամբ չի կարող յաւիտեանս պահպանել քո անհե-ռատեսութեան ձեռացադիրը, իմ զաւակս իւր գարշա-պարի ներբանով կըջնջէ, կըյղկէ փորագրութիւնը, նա կըփրկէ քեզ և քո սերունդը:

—Թող յաւիտեանս յիշուի մեր երկրորդ յիմա-րութիւնը, սիրելի Եւա,—ասաց առաջիկայ երեկոյեան Ադամը, երբ հաւաստիացաւ բնութեան անփոխարինելի կարգադրութիւնը՝ աիւ ու գիշեր շարունակ միմեանց յաջորդելուն.—[Թող արշալուսից յառաջ թանձրացած սարսափելի կաճրատե խաւարը կոչուի իմ անունովս «Ադամայ մութը» *):

—Իսկ մեր սերնդից այն ազգը, որ այս աւանդու-թիւնը չի մոռանալ և «Ադամայ մութը» միշտ կըյիշէ, թող նա էլ արժանանայ մեզ նման երկնային կրկնակի այցելութեան:

ՊԵՐՃ ՊԻՕՇԵԱՆՑ.

*) Այսպէս է կոչուում առաւօտեան արշալուսից յառաջ կարծատե Թանձր մութը, որից յետոյ լոյսն սկսվում է բացուել:

Հայ գիւղացուն անձանօթ չեն «Ադամայ մութը» բառերը: Ադա-մայ մթին գիւղացի հօտաղը կերակրած վերջացրած է իւր սիրելի եզ-ներին և սպասում է ըոպէական խաւարի անցնելուն, որ լծի նրանց գոմանին:

Առաւօտեան Ադամայ մութն և երեկոյեան Ժանգ առքը երկու սկզբնակէտեր են գիշերային շարունակութեան. այդ երկու ըոպէական մթի Թանձրութիւնը առաւել է գիշերուան մթութիւնից, ինչպէս ասած է. մատդ մարդի աչքը կոխես, տեսնիլ չի:

ՃԾՄԵՐՏՈՒԹԻՒՆ.

Մ'արդ, իմացիր դու աշխարհը,
Ունայն են քո հոգսերը.
Մի՛ տառապիլ զուր բեռի տակ,
Մի՛ չարչարիլ քո անձը:
Մի լաւ նայիր դու կաղմութեան
հողագնդի շրջանին,
Կտեսնես այն տեղ անտարակոյս
Եւ քո պատկերն առանձին:

Անցաւոր է ամենայն ինչ
Այս աշխարհքում մեղ յայտնի,
Մեղնից ոչ ոք և մի խեցի
Իւրեան հետը չի տանի,
Շատ թագակիրք, շատ մեծատունք,
Անբաւ գանձի տէր-իշխանք
Մութ ստորեկրեայ օթւանում
Ունին կտաւ լոկ պատանք:

Երանի՜ թէ նոցա համար
Այս գէթ լինէր մշտական.
Զէ՛, կըփըթի և այդ պատանք—
Դա օրէնք է բնութեան,
Այն, որ աշխարհի երեսին
Անտուն, անտէր ու մերկէր,
Հաւասար է մեծատան հետ,
Որ դիպայ շոր հագնում էր:

Երկուսի էլ չոր կմախքը
 Խաւար ու գէջ հողի մէջ
 Պիտի փրթեն մի օրինակ,
 Պիտի ուտեն որդ ու ցեց:
 Այս բանը մենք միշտ տեսնում ենք,
 Բայց չենք ուզում ճանաչել,
 Որ մեծատան գոհարները
 Մահուն չեն լինիլ արգել:

Նա ամենուն կը հանդիպի
 Մի օրինակ, անխրտիր
 Ե՛ւ հանգչողին պալատներում,
 Ե՛ւ գործողին միշտ երկիր:
 Զարմանալի է այս բանը.
 Մի մահ է, նոյն ամենին
 Զար ու բարի համարվում է
 Նա իւր ընդունողներին:

Մահը նոյն է, բայց տեսնողի
 Զանազան է վիճակը.
 Մինը չունի հագին շապիկ,
 Միւսինն ակնով մուծակը:
 Ինչո՞ւ համար պիտի ցանկայ
 Աղքատ մարդը այս կեանքին,
 Զունի ապրուստ, տուն ու հանգիստ,
 Զունի սակաւ դիւր անձին:

Նորա կեանքը միշտ լեղի է,
 Դառն է նորա աշխարհը.
 Նա անդադար սպասում է
 Նըվիրական վայրկենին:
 Զուրախացուց ոչ ոք նորա
 Տխրագիտակ երեսը.
 Յանկանում է կեանքից պրծնել
 Ու հետևել օրհասին:

Նորան այն էլ գիւր է սրտին,
 Որ անտրտում, անվրդով
 Քընի խաղաղ հողի տակին
 Մահու յաւէժ խոր քընով:
 Նրա ընտանին և իւր կեանքում
 Չունէր ապրուստ, շոր կամ տուն,
 Կ'ապրի նոյնպէս այնուհետեւ
 Աղերսելով գթութիւն:

Այսպէս մահը հանդիպում է
 Աղքատ, պանդուխտ, խեղճ մարդի,
 Ինչպէս վաղուց չըտեսնուած
 Կարօտակէզ սիրելի:
 Ձի վրդովիլ նորա գալը
 Նրբէք սիրտը աղքատի,
 Մահը միայն նորա տանջուած
 Մարմնին հանգիստ կըբերի:

Բայց նա որ միշտ թաւիշ, կերպաս
 Շոր կտրում է իւր անձին,
 Որ խորտիկներ համադամեալ
 Կուտէ հաւուց փորոտին,
 Որ սովոր է հըրամայել
 Ծառայից շատ բազմութեան,
 Այն հարուստն է, որոյ համար
 Մահ է՝ գալուստ մահը վան:

Աշխարհքումն նա չի տեսել
 Ո՛չ նեղութիւն և ո՛չ ցաւ,
 Նորա օրը, տարիները
 Ինչպէս ըստէ մի անցաւ:
 Իւրեան պատող ծանօթներից
 Նա կեղծ կերպով միշտ սիրուեց,
 Միշտ գովութեան, միշտ հլութեան
 Հպատակի ձայն լսեց:

Նա չի ուզում երբեք լսել
 Որ այս աշխարհքս երկու
 Ունի դռներ. պէտք եղածին
 Մտնելու և դուրս գալու.
 Նա չի ուզում անունն լսել
 Այն երջանիկ էակին,
 Որին յանձնած է ընդունել
 Առ հասարակ մեր հոգին:

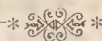
Ինչքան քընքոյշ էլ որ նայես,
 Բընու թիւնը կ'կատարէ
 Կանոնաւոր միշտ իւր գործը.
 Ամենիս վայր կը գլորէ:
 Այսպէս հարուստն վերջին անգամ
 Անօրինակ յուսահատ
 Տառապում է մահիճի մէջ,
 Թափում մահու քիրտ առատ:

Նորա աչքը խոժոռւում է,
 Երբ տեսնում է իւր տունը,
 Փայտանում է զգայութիւնքը,
 Երբ յիշում է իւր գանձը,
 Երբ յիշում է, որ թողնում է
 Ու ինքը զուրկ ամենից
 Պիտի մտնի սև հողի ծոց,
 Խաւար ու զուրկ պարզ լուսից:

Մահը եկաւ, բացեց դուռը,
 Մեծատունը ըսկրսաւ
 Անգոր ձայների բերնից թողնել,
 Երբ մահու դէմքը տեսաւ,
 Զուր է, չի լսիլ քո ձայնը,
 Հետեիր դու կոչողին,
 Նա աւելի խլանում է,
 Երբ տեսնում է վախկոտին:

Վերջին դժուր թափել ուզեց
 Ընդդիմանալ ընդդէմ,
 Ծնօտները սաստիկ սեղմեց
 Ատամները ճռացին,
 Թափուած ուժից ցընորամիտ,
 Մահն իւր գործը կատարած
 Մեծատան դէմքն այլանդակեց
 Երկու աչքն էլ թողեց բաց:

Անձն իմ, օրհնէ այն Աստուածը,
 Որ փրկել է քեզ մահի
 Երկիւղեցը, որ հաղթուստին
 Զարհուրելի կըլծուի,
 Քեզ համար միշտ նոյն է եղել,
 Նոյն կըլինի յաւիտեան,—
 Ապրել արեւու երեսին
 Կամ քնել խաղաղ քուն մահուան:

ՈՒՍԱՆՈՂ ՆԻ ՄԵԺԱՏՈՒՆ.

Ուսանողաց վրայ առնել դատաստան
Հեշտ չէ շատ, ունի անհամար պայման.
Նայելով նորա դուրսի ընթացքին
Ուղիղ բան ասել է անհնարին:

Շատերը մինչև այսօր ասած են,
Թէ ուսանողներն դատարկ մարդիկ են,
Նոցա պատասխան ես կ'ասեմ այսօր,—
Այդ կարծեաց տերը չէ մեր դատաւոր:

Այդ դատաւորը իւր մահճում հանգիստ
Երբ արշալուսոյ քրնով նընջում է,
Ուսանողն զգաստ թափելով քունը՝
Գնում է շուտով համալսարանը:

Երբ ուսանողը գալորած-վաստակած
Տուն է յետ դառնում (հարկ է թէ քաղցած),
Դեռ իմ դատաւորն տեղերում նստած
Ջերմ-ջերմ փորում է գրլուխը փրթած:

« Աղջի՛,— գոռում է նա իւր աղախնին,—
« Ժամը քանի՞նն է, մօտ է կէսօրին»:
— Հրամէլ էք, կ'ուզի ուղիղ մի քառորդ:
— Ո՛հ, ժամանակ է վեր կենալ՝ ուղորդ:

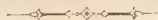
Վեր կացաւ-հագաւ շորերը սիրուն,
Թէյ ու հացեղէն մատուցին խկոյն.
Ի հարկէ կ'ուտէր. նորա պէս թէ կուշտ
Ես էլ քնէի՝ կ'ուտէի անշուշտ:

Մեծատան համար միայն թէյ ու հաց
Թէ լոկ պատրաստեն՝ կըմնայ քաղցած.
Այդ պատճառով էլ բերին և ձրկներ,
Պանիր ու խաւեար և այլ շատ բաներ,

Ոսկի բաժակով օղին կարապետ,
—Ե՞րբ մաղերայից նա կըմնայ յետ,—
Փառաւոր կերպով կերաւ, ճաշակեց
Ու սիրուն գինին վերայից խմեց:

Երբ այս աւարտած՝ տընից էր դուրս գալի
Ուսանողն ճաշած՝ դիպչում էր օդի:
«Ի՞նչ փուչ մարդիկ են»,—ասաց իւր մտքում,—
«Բան ու գործ չունին, վաղում փողոցում»:

Քանի որ իւր գործն մեր ուսանողը
Սկսաւ, աւարտեց, քնած էր մեծատունն,
Այդ պատճառով էլ ուսանողները
Դատարկ մարդիկ են նոցա աչքումը:

Մ Տ Ը Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

(Նուէր Կ. և Բ.)

Գարնան վարդը ինձի պէտք չէ,
Եթէ անուշ հոտ չունի.
Սոխակի փետրով զարդարած
Ճընճղուկըն իսկ յարգ չունի:

Ինչի՞ն է պէտք մանկութիւնըս,
Եթէ միայն հազար ցաւ
Կը պատրաստէ սրբտիս համար.
Հոգիս, կեանքըս մաշեցաւ:

Մի՞թէ ես էլ որ լինէի
Մի ալևոր ծերունի,
Գերի դառած կը հալուէի
Խաբուած անարգ երեսի:

Մանկութիւնը գեղեցիկ էր,
Եթէ ես գործ զընէի,
Իմ գործերին պարապելով՝
Ինձ ճանապարհ բանայի:

Իմ ծնողքըս ու բարեկամք
Տըխուր նըստած միայնակ,
Ես յարում եմ աղջկայ հետ
Ու համարում ինձ պղդ փառք:

Ինչ ժամանակ օտար երկիր
Իմ ճերուխի ծնողքը
Ուղարկեցին ինձ միայնակ,
Տուին խրեանց խըրատը.

« Որդեակ, գործիդ եղեր արի,
« Տես, չըմատնես քեզ սերի.
« Երեկոյացեալ մեր օրը
« Թո՛ղ քեզանով սփոխուի»:

Ա՛խ, կատաղի դու մանկութիւն,
Ա՛խ, կատաղի դու արիւն,
Ինչո՞ւ շուտով դուք մոռցաք
Ձեր սուրբ պարտաւորութիւն:

Չ Ե Ր Ք Ի Ձ Ի Ե Ր Գ.

(Պոռնոգրաֆի)

Գետը վազում է կատաղած
Ու խրոփած յորձանքով.
Սարերի մէջ ահա յոգնած
Քնեց զինուորը գիշերով,
Թեկն տուեց նա պողպատէ
Իւր նիզակին պսպղուն.
Զինուոր, մի՛ քնիլ դու մոլոր ժամին,
Մօտըդ չեչէն կայ զարթուն:

Լող է տալիս նա մակոյկով՝
Ուռկան ձգած գետի տակ.
Զինուոր, գետի մէջ խեղդուելու
Քեզ էլ սպառնում է վտանգ.
Ինչպէս խեղդվում են երեխայք,
Շող օրերին լողալիս,
Էն կողմումը քո թշնամի
Տես, չեչէնն է ման գալիս:

Նուիրական ջրի ափին
Ծաղկում են ճոխ աւաններ.
Թէ զինուորն է նոցա պաշտպան,
Կան այն տեղ խաղ, պար, երգեր.
Ապա թէ նա հեռացած է,
Փախէք, ընտիր երգիչներ,
Սիրուն կոյսեր, տուն շտապեցէք
Ման են գալիս չեչէններ:

ՄՈՒՍԵՅԻՑ ՄՈՒՍԵՅԻՆ.

Մուսա՛, գողտրիկ, շարժի՛ր անոյշ,
Հա՛ր Լօթնաղի քնարը,
Հնչէ՛, ինչպէս հնչում էիր
Ապողոնի ձեռումը:

Հայր Աստուածը երբ բարկացած
Նորան քրչեց շանթահար,
Դու Պառնասի աստուածները
Ցած բերեցիր հովուաց պար:

Մի՛ մոռանար, ինչպէս անոյշ
Տիրմոսերեայ դու ձեռին
Անապատում դու հընչեցիր,
Երբ յուսահատն առանձին

Մահ էր խընդրում ճարակըտուր,
Սփոփեցիր դու նորան:
Ծառ ու անտառ, լերինք, գազանք
Քու ձայնով թունդ թըմրեցան:

Դու հնչեցիր Պառնասումը,
Երբ Արամազդ յաղթական
Տխտաններին երկնքիցը
Քչեց անդունդ անսահման:

Ձեմ՝ մոռացել է հոմերը,
 Որ քեզ առած իւր ձեռին
 Երգեց Յունաց հերոսները
 Ու քանդուիլն Եղիոնին:

Բա՛ւ է, որքան Արարատը
 Մ'նայ զըկուած քու ձայնից,
 Յիշի՛ր, քանի՛ դէպի Պառնաս
 Իռիս հասաւ նորանից:

Խնդրեց Մուսայիդ քընարը,
 Խնդրեց Մուսայից պարը,
 Հիւր ընդունել իւր ծոցում,
 Ուր սառուցնէ միշտ ճնշում . . .

Շարժի՛ր, Մուսա՛, Արարատի
 Որդւոյ ձեռի քընարը,
 Քեզի կ'օրհնէ միշտ անմոռաց
 Արարատի ծընունդը:

Եթէ կորուց թագն ու սուրը,
 Գանձ, գաւազան, Աթոռը,
 Թո՛ղ սփռի՛ն անոյշ ձայնդ
 Նորա վիշտն ու սև օրը:

Մի՛թէ՞ անխիղճ էս դու պնքան
 Կամ՝ կեղծաւոր, երկերես,
 Որ ողջ աշխարհ սփռի՛ն լուով
 Թողուս հայաստանն անտես:

Հայաստանի եթէ նախնի
 Ծնունդերը քեզ մեղան,
 Ի՞նչ է մեղքը այժմեանների,
 Որ քեզանից զուրկ մընան:

Հնչի՛ր, Մուսա, եռանդով հա՛ր
 Աստուածային քո քնար.
 Թո՛ղ մի խնդա մայրն հայաստան,
 Թո՛ղ մի լսէ նա քո ձայն:

Թո՛ղ սրբէ նա արտասուքը
 Բազմադարեան երեսից,
 Սատուոնոսի անխիղճ գործը
 Թո՛ղ հեռացնէ իւր մաքից . . .

Գոնէ տեղիք տուր ասելու՝
 « Երջանիկ եմ, իմ՝ զաւակք,
 « Մուսաները ինձ սիրում են
 « Իմ՝ կարօտի փոխանակ» . . .

Հնչեց ահա քնար քաղցրախօս,
 Շարժեց երկինք ու գետին,
 Արարատից գէպ Արագած
 Բիւր արձագանգ խաղացին:

— Զու՛ր ես խնդրում, — ասաց Մուսան, —
 Որ բնակիմ Արարատ.
 Նորա որդիք իմ քընարիս
 Թշնամի են միշտ անհաշտ:

Ամեն մինը դանակ ձեռին
 Աշխատում է անհանգիստ
 Իմ քընարի թելը կտրել.
 Ես փախչում եմ նոցանից:

Արարատը սառուցապատ
 Զըրկըւած է կանաչից . . .
 Սոխակները հալածուած են
 Ագռաւների սև գնդից:

Ես անխիղճ չեմ, ոչ երկերես,
 Կըտամ բաժին ամենքին.
 Միայն քնարս հեշտն նոքա
 Իւրեանց հոգուն առանձին:

Արարատի շուրջ բոլորած
 Թո՛ղ ագռաւների թրթռան.
 Անուշ սոխակների փոխան
 Թո՛ղ բուերը միշտ վայ տան:

—Անարժան է իմ քնարին,
Դեռ հայաստանն, լսիր ինձ,
Նորան չե լինիլ խընայել,
Քանի փախչում է լուսից,

Հսեցէք ինձ, Արարատի
Որդիք, որոնց հիւր եկայ,
Միայն ձեր մէջ դուք հնչեցէք
Իմ քնարը եօթնաղեկայ:

Գ Լ Բ Ն Ը Ն Մ Ո Ւ Տ.

Առուգահասակ,
 Զըւարթուն գարուն,
 Քեզ է բիւր ողջոյն
 Տալիս չայոց տուն.
 Անուշաւանը
 Սօսի տերևով,
 Անթիւ ծիսերը
 Իւրեանց ճովըղով
 Կ'օրհնեն քո գալը,
 Ո'վ երկնից դեսպան,
 Դու ես մեր կեանքի
 Պաշար ու պաշտպան:

Երբ հեղ մօտեցար
 Մասսի դաշտերին,
 Բքածին ամպերն
 Տարագիր գնացին.
 Իւր թաւուտ կուրծքը
 Հին լեռը բացեց,
 Քեզ կանաչ զիպայ
 Հովիտը փռեց,
 Սիրահար սոխակն
 Իւր վարդի յետքից
 Արարատ վազեց,
 Իւր բունը շինեց:

Հայաստան երկար
 Դալուդ սպասեց,
 Ծաղկեցաւ ալեօք,—
 Շատ լացեց, կոծեց:
 Մասեաց գագաթը
 Զմեռը դժնդակ
 Թաղեց անինայ
 Մեռցնող ձրնի տակ.
 Կարօտ շատ նստաւ
 Դալար արօտի,
 Ծով դարձաւ թափած
 Արցունքըն աչքի:

Քո գալն իմացաւ
 Մասիսի վուլկան,
 Կրկին սկսաւ
 Իւր հին գործն ու լան.
 Վառեց շատ սրտում
 Անշէջ կըրակներ,
 Դարբնեց հըրացայտ
 Երկաթի շանթեր.
 Ի՞նչ արժեն նորան
 Գընտակ ու վառօդ,
 Նիզակ, հրացան,
 Ահեղ թնդանթ:

Թէ այսքան քո գալն
 Բերեց ծեր Մասեաց
 Յնծութիւն, խրախոյս,
 Վհատ զաւակաց
 Միւս անգամ գալուս
 Բեր մեզ մի հսկայ,
 Որ մեր ցաւերը
 Տեղեակ հասկանայ,
 Թնդայ, թնդացնէ
 Հողագունդ ամեն.
 Թող պատկառանք
 Մեզ վերայ ասեն.

Հայաստան երկրի
 Արժանի որդիք,
 Ձեն մեռած հայեր,
 Կան արթուն ոգիք.
 Միւս անգամ հողմդ
 Խլիէ դրօշակին
 Մասեաց դաշտերում
 Հայոց աշխարհին,
 Էլ յետ թող չըգայ
 Ձըմեռ անըզգայ,
 Ջերմութիւնդ թող
 Մեր մէջ միշտ մնայ.

Անբաղդ հայկածին
 Քաջերն յանձնեցին
 Ասել խօսքերըս
 Ասկճի Գասպարին.
 Հայաստան աշխարհ,
 Նա անյագ սիրեց,
 Գտնել մի հնար
 Խիստ շատ աշխատեց,
 Որ իւր աղօթքը
 Լինի գիւրալուր,
 Տեսնէ քո արև,
 Շնչէ քո զևիւիւռ:

Կ Ե Ա Ն Ք.

Կեանք երջանիկ, քեզ ամեն մարդ
 Ձի ճանաչիլ պարզ աչքով,
 Միշտ չարաչար կը գործածէ
 Սիրտը լցուած արիւնով.
 Բայց ես, երկինք թող վիայ գայ,
 Ես քեզ միայն սիրում եմ.
 Հոգիս ազատ, ճաշըս առատ,
 Հոգս, աշխատանք չգիտեմ:

Ամենայն օր իմ սեղանում
 Բաքոսն ազատ խնդումով
 Իմ բաժակը միշտ լըցնում է
 Անմահարար նեկտարով.
 Երբ տակառի վերայ նստած
 Նա բաժակն է ինձ տալիս,
 Գլխից բռնած մինչև ոտըս
 Երակներս զողում է:

Ամենայն օր ես ու Բաքոս,
 Աշխատում ենք ժիր ջանքով,
 Որ իմ փորիս հաստութիւնը
 Ձափուի նորա տակառով.
 Շարան ո՞վ է, Ֆոյլը ի՞նչ է
 Մէկ խօսքով իմ առաջին.
 Երկու թունկի օրը չըխմել
 Մեծ ամօթ է ինձ պէսին:

Գոված իմ կեանք, իմ աղնիւ կեանք,
 Ձեւմ կարող քեզ ուրանալ
 Ինչպէս շատերն ուրացել են,
 Որոնց անունն չուզեմ տալ.
 Բայց որ գո՛նէ մի գաղափար
 Դու ունենաս նոցա վրան,
 (Թէ և այս տեղ իւր տեղը չէ)
 Բայց ևս կասեմ քեզ կարճ բան.

Կեանք ուրացողներէց մինը
 Փորիս վերայ նայելով
 Հարցրեց յանկարծ.—գաղաններից
 Մարդըս ջոկվում է ի՞նչով:
 Ես ուղեւորվ նախ և առաջ
 Նորա խելքը լաւ չափել
 Ասի.—Բայց դու ի՞նչ ևս կարծում:
 Նա սկսաւ այս խօսել.

« Մարդը կարող է մտածել,
 « Դատել, կշռել և չափել
 « Վատու թիւնից հեռանալով
 « Բարիին՝ միշտ մօտ լինել»:—

Ծիծաղեցայ նորա վերան,
 Փորս վեր-վեր յատկեցաւ.
 Գինու մառան կոկորդիցըս
 Յանկարծ խօսքս դուրս թրուաւ.
 « Մարդը ջոկվում է գաղանից,
 « Որ ձեռք ունի, ձեռք՝ լսիր.
 « Խելք, միտք, խօսել ու մտածել,—
 « Յիմար բաներ մի՛ խօսիլ»:

Կեանք ուրացողը հեռացաւ
 Անբաւական իմ խօսքից.
 Ես ու Բաքոս մենակ մնալով
 Սեղան նստանք մենք նորից:

Յանկարծ Աստղիկը իւր որդւով
Աչքիս առաջ կանգնեցաւ.
Սրտէս կարծես փոքրափորիս
Նոր զօրութիւն ոյժ հասաւ:

Ձիւ չըմնաց՝ որ չըջլուեց
Քանի զօր կար մարմնում:
Այս միջոցին լարը ձեռին
Բաքոս փորս էր չափում:
Փորս անցաւ տակառիցը

.
Վեր կացանք մենք սեղանիցը
Գնացինք

Այնտեղ տեսանք Ափրոդիտեայ,
Որի գալը մեզ զուր չէր.
Կիթերայից և Կրէտէից
Նա երկու . . . բերել էր:
Ո՞վ կարող է սահման դնել
Կեանքի այս երջանկութեան,
Երբ ամեն օր կրկնվում է
Իմ տանը այս տեսարան:

Ահա այսպէս քեզ պաշտում եմ,
Իմ կեանք, իմ փոր, իմ Բաքոս,
Բաժակումս փրփրւում է
Առատ գինին երկնահոս:
Թէ հոգի է՝ այն իմ փորն է.
Թէ Աստուած է՝ միշտ նոյն է,
Նորա համար կեանքս առատ
Ողջակէզ է միշտ պատրաստ:

«Այսպէս ապրեն թէ ապրում են,—
«Ասում է փորն իմ ճարպոտ,—
«Բաքոս, Աստղիկ ու Կուպիդոն
«Հիւր ունենան իրենց մօտ»:

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ.

ԴՈՆ ՔԻՇՈՏԻ ԻՄԱՍՏԸ

(Ն. Ստորոժէնկո) .

Համաշխարհային գրականութեան շատ քիչ աշխատութիւններն ունին այն յատկութիւնը, որ կարողանան դրաւել քննադատների ուշն ու միտքը. շատ քիչ աշխատութիւն է ենթարկուել այնպիսի եւանդուն ու բազմակողմանի վերլուծութեան, ինչպէս Սերվանտեսի «Գոն Գիշտը»։ Բաուլ (Bowie), Պէլիսսեր, Ալէմէնսին և ուրիշներն ուսումնասիրել են նորան այնպէս, ինչպէս ուսումնասիրում են դասական գրուածները. ամենաճիշդ կերպով կազմել են բնագիրը, որոշել են աղբիւրները, բմբռնել են, ըստ չափու կարողութեան, նորա մէջ պարունակուող ժամանակակից ցուցմունքերը։ «Գոն Գիշտի» քննադատների շարքում մենք պատահում ենք այնպիսի յարգելի ուսումնականների, ինչպէս Բուստերֆէլ, Սիւմմոնդի, Ամադոր դէ-Լրս-Քիոս, Հալլամ, Պրէսկոտա, Տիկնոր և այլն. այնպիսի մտածողների, ինչպէս Շէլլինգ և Հէգել, և այնպիսի բանաստեղծների, ինչպէս լորդ Բայրոն, Գեօթէ, Ուորդսվորտ, Հայնէ, Վիկտոր Հիւգօ և Տուրգեննով։ Եթէ յիշեալ մատենագիրները հասնէին մի բնագիտութեան եղբակացութեան Սերվանտեսի հանձարեղ գործի գըլխաւոր մտքի և նորա հերոսի բնաւորութեան վերաբերմամբ, այն ժամանակ այդպիսի հեղինակութիւն ունեցող մատենագիրների միահամուռ կարծիքին հակաճառելը՝ առանց հիմնուելու նոր նիւթերի վերայ, կարող է անպատու լինել և մինչև անգամ յանդուգն սակայն իրօք վերոյիշեալ հաղենակների հայեազգը Գոն Գիշտի վերայ այնքան տարբեր են, որ՝ եթէ ոչ միմեանց հետ նոցա հաշտեցնելու, զոնէ այդ հակասութիւնների պատճառն որոշելը ապարդիւն չէ։ Քննադատութեան պատմութեան էջերում հետաքրքրական տեղ պիտի բռնէ Գոն Գիշտի մասին ներկայ դարումս յայտնած կարծիքների համարատուութիւնը։ Սերվանտեսի գործի մասին XVII և XVIII դարերում (Ս. Իվրէմեն, Բօզմէր և ուրիշները) դատում էին իւրեանց անմիջական ապաստութեան ներքոյ և նորա հերոսին հա-

մակրելի, բայց և այնպէս բացասական տիպ էին համարում: Նոքա շատ բարձր էին գնահատում հեղինակի ճարտարութիւնը, որ կարողացել է մի անձի մէջ միացնել այդքան իմաստութիւն և անմտութիւն, զմայլում էին Գոն Բիշոփի և իւր հուշակաւոր զինակրի բնաւորութիւնների հմալից նկարագրութիւնից, որոնցից մէկը գեղեցիկ կերպով ստուեր է ձգում միւսի վրայ: Նոքա սրտանց ծիծաղում էին հերոսի և զինակրի զուարճալի արկածների ու ողբերգական, մի և նոյն ժամանակ կոմիքական անյաջողութիւնների վերայ: Բայց նոքա չեն էլ մտածել Սերվանտէսի աշխատութեան մէջ թաղարած իմաստը ըմբռնել և զայրոյթ յայտնել հեղինակին, որ նա իւր հերոսներին ծիծաղելի դրութեան մէջ է դնում: XIX-դ դարու սկզբից՝ գլխաւորապէս Կանտի ազդեցութեան ներքոյ, քննադատութեան մէջ մտնում է փիլիսոփայութեան տարրը, և այդ ժամանակուանից քննադատութեան գլխաւոր խնդիրը գեղարուեստական գրուածի հիմնական տէնդենցիան որոշելն է լինում, գաղափարի բացատրութիւնը, որ իւրաքանչիւր բնաւորութեան հիմն է և այն: Կանտի հետևողը, Բուտերփել, եթէ չենք սխալվում, առաջինն եղաւ, որ նկատեց, թէ «Գոն Բիշոփի» հեղինակի նպատակը չէ սահմանափակվում նորանով, որ ասպետական բռնանները ծաղրէ, այլ՝ Սերվանտէսը, որպէս մի ճշմարիտ բանաստեղծ, աւելի բարձր նպատակի է հետամուտ լինում, այն է՝ գրաւուած կերպով՝ նա կամենում է պատկերացնել մի հերոսի, ոգէզմայլածի տիպ, մարդկութեան բարի կամեցողի տիպ, որ անհուն սէր ունի դէպի ազնուադոյն ու վսեմը, որ իւր իդէալական ձգտումները կամենում է իրագործել Ֆանտաստիկական ծրագրով, որպէս զե վերականգնէ արդէն բնկած, թափառաշրջիկ ասպետութիւնը: Գրեթէ այդ իսկ միջոցին, թերևս Բուտերփելի ազդեցութեան ներքոյ, Ա. Վ. Հլէգէյը յայտնեց այն միտքը, թէ բանաստեղծական ոգէզմայլութեան (enthousiasme), որ նկատելի է Գոն Բիշոփի մէջ, և կենսական պրոզայի՝ որ մարմնացած է Սանչո Պանսայի մէջ, հակադրութիւնը Սերվանտէսի գործի էութիւնն է կազմում: Այդ միտքը արժարած ում է և մանրամասնօրէն զարգացնում Սիսմոնդին իւր «De la littérature du midi de l'Europe» նշանաւոր շարագրութեան մէջ: Սիսմոնդիի կարծիքով «Գոն Բիշոփի» գլխաւոր նպատակն է ցոյց տալ բանաստեղծականի և պրոզայիկականի հակապատկերը մարդկային կեանքի մէջ: Սեմ հոգու տէր մարդիկ բնդունակ են իրենց կեանքի նպատակը որոշել՝ ճշմարտութեան ջատագով և թղլերի ու թշուառների պաշտպանը լինել: Այսպէս հերոսաբար անձնատուր լինել մի մեծ գաղափարի ամենալաւն ու սրտառուին է այն բոլորից, ինչ որ մարդկային պատմութիւնը մեզ ներկայացնում է: Սակայն մի հերոսի բնաւորութիւնը, որ մեզ վսեմ է թւում, երբ նայում ենք բարձր տեսակէտից, կարող է ծիծաղելի թուել երբ նայենք նորա վերայ լուրջ խոհականութեան և կենսական պրոզայի տեսակէտից: Այդպէս էլ նայել է նորա վերայ Սերվանտէսը, ցոյց տալով մեզ իւր աշխատութեան մէջ հոգու վեհութեան և հերոսականութեան մտապատրանքի ու

նայնութիւնը: Սերվանտէսի հերոսը, լինելով և մեծահոգի, և ազնիւ, և անշահասէր, իւր քաջութեամբ գերազանցող այն առասպելական հերոսներից, որոնց նա նմանում է, հաւատարիմ ու մեծաբող սիրահար և շատերից լաւ լինելով հանգերձ՝ իւրաքանչիւր քայլափոխում անյաջողութեան է հանդիպում և իւր բոլոր սիրագործութիւնները դժբախտութիւն են պատրաստում ուրիշների համար, իսկ իրեն համար միայն խայտառակութիւն: Այս է պատճառը,—վերջացնում է իւր խօսքը Սիսմոնդին,—որ շատերը ամենատխուր գիրքն են համարում «Գոն ֆիշտը», որովհետեւ նորա բարոյական իմաստը սաստիկ տխրալն է: Բուտերվէլի, Շէգէլի և Սիսմոնդիի կարծիքները մեծ ազդեցութիւն ունեցան յետագայ քննադատութեան վերայ: Այս աղբիւրին պէտք է միայնել և Հէգէլի հայեացքը, իբրեւ թէ «Գոն ֆիշտի» մէջ ծաղրած է ասպետութեան դաղափարը իւր վսեմագոյն արտայայտութիւններով հանգերձ, դա է եղել Հայնէի հայեցողութեան հիմնաքարը, պնդելով, թէ «Գոն ֆիշտը» հաշկաւոր երգիծաբանութիւն է առ հասարակ մարդկային ոգեղմայլութեան մասին: Նոյնպէս է և Հէլլենդի յայտնի կարծիքը, թէ Սերվանտէսի բոմանի մէջ միացրած են իդէալականութիւնն ու իրականութիւնը, և դա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Սիսմոնդիի և Շէգէլի հայեացքներէ թարգմանութիւնը փիլիսոփայական լեզուով: Նշանաւոր է այն, որ փիլիսոփայութիւն անող քննադատների կարծիքը, որոնք Սերվանտէսի գործը մի այլաբանութիւն չենեցին, արձագանգ գտաւ զլիստորապէս բանաստեղծների արտում: Մեր դարի համարեա բոլոր նշանաւոր բանաստեղծները, զույց միայն Գեթեին է բացառութիւն կազմում, Գոն ֆիշտին զբաղան տիպ էին համարում և ջերմ կերպով պաշտպանում էին նրան, յարձակուելով հեղինակի վերայ, որ իբրեւ թէ ի զէմն իւր հերոսի կամեցել է ծաղրել ճշմարտութեան ոգեղմայլութիւնը և կեանքի մէջ իւր իդէալները ներմուծելու հերոսականութիւնը: Այսպիսի նպատակի հետամուտ եղող մարդուն ես ոչ թէ կարեկցում էի,—ասում է Ուորդսվորթը,—այլ մեծարում, և մտածում էի, որ նորա կոյր ու ոգեղմայլ անմոռութեան խորքում խորին իմաստութիւն կայ: Այդ իսկ տեսակէտից էր նայում «Գոն ֆիշտի» վերայ և լորդ Բայրընը և իւր բնաւորութեան յատուկ յարձակմունքերով նա խիտա կշռամբում է Սերվանտէսին, որ թոյլ է տուել ծաղրական հայեացքով նայել իւր հերոսի վերայ... «Իմ կարգացած բոլոր բոմաններէց,—ասում է նա,— «Գոն ֆիշտը» ամենապայաւին է և աւելել ցաւալի նորա համար, որ նա մեր ծիծաղն է շարժում: Նորա հերոսը բաւորովին իրաւացի է. նա ձկտում է ճշմարտութեան. նորա նպատակն է պատժել չարերին և մաքառել ուժեղների դէմ թոյլերի համար: Նորա անմոռութիւնը կայանում է իւր առաքինութեան մէջ, այնու ամենայնիւ նորա արկածները տխուր ելը ունին և առաւել տխրալ է այն բարոյական դասը, որ տալիս է այդ իսկապէս վկայական պոյէման: Բողոքել անիրաւութեան դէմ, օգնել թոյլերին, վրժանդիր լինել նոյա զրկանքների փոխարէն և անամթններին պատ-

ժել,—միթէ այս բոլոր ազնիւ ձգտումները՝ հին հէքիաթների պէս պէտք է հաւասարեցնենք երեակայութեան ունայն յնորքներին: Միթէ բոլոր խոշնդոտների միջեց փառքի ձկալը կարող է կատակի աւարկայ դառնալ: Կա ինքը Սոկրատէսը ի՞նչ բան է, եթէ ոչ իմաստուն Գոն ֆիլոսոֆ Սերվանտէսը իւր ծաղը ու ծանակով վերջացրեց ասպետականութիւնը Սպանիայում: մի առպանագրով նա կըտրեց իւր հայրենիքի աջ ձեւը: «Գոն ֆիլոսոֆ» հրատարակութիւնից յետոյ Սպանիան քիչ հերոս է ստեղծել Ահաւասիկ Սերվանտէսի գործի վառ ազդեցութիւնը: Նորա յաջողութիւնը գնուեցաւ հայրենիքի բարոյական անկման մեծաքանակ գնով (Կոն Ժուան, երգ XIII): Ներկայ դարուս միւս մեծ բանաստեղծը՝ Վիկտոր Հիլգոն, թէպէտ և համաձայն է, որ Սերվանտէսը ծաղրել է իդէալն և նորան իրացնելը անկարելի է ներկայացրել մեզ, բայց կարծում է, որ նորա ծիծաղի տակ արտասուք կայ և հեղինակը հոգով Գոն ֆիլոսոֆի կողմնակից է, ինչպէս Մօլիէրը Ալքեստի կողմնակիցն է: Վերջապէս Տուրգենեֆը իւր յայտնի «Համլէտ և Գոն ֆիլոսոֆ» յօդուածում Գոն ֆիլոսոֆի գրական տիպ, գաղափարի ոգևորուած ու զրաւած ծառայ է համարում: Կոն ֆիլոսոֆ,—ասում է նա,—լիովին անձնատուր է իդէալին, նորա համար պատրաստ է նա ենթարկուել ամենայն տեսակ զրկանքների, զոհել կեանքը: Նա այնքան է գնահատում կեանքը, որքան այդ կեանքը կարող է միջոց առ իդէալն իրագործելու, մարմնացնելու և երկրիս վերայ ճշմարտութիւն և արդարութիւն հաստատելու: Գոն ֆիլոսոֆ ամենթալի կը համարէր ապրել միայն իրեն համար, մտածել միայն իւր անձի մասին: Նա ամբողջապէս ապրում է (եթէ կարելի է այսպէս ասել) իրենից դուրս, այսինքն՝ ուրիշների համար, իւր եղբարց համար, մարդկութեան վնասակար ուժերին, կախարդական դիւցազններին, այսինքն՝ նեղիչներին դիմագրելու համար:»

Ահաւասիկ այս է ժամանակակից քննադատութեան մէջ տարածուած հայեացքը Գոն ֆիլոսոֆի մասին, որ ընդհանրացած է և ռուս գրականութեան մէջ շնորհիւ Տուրգենեֆի: Արդարեւ, Հալլամը, Տիկնօրը, Սեն-Բեօվը և ուրիշներն այլ կարծիք են յայտնել խորին կերպով ուսումնասիրելով թէ Սերվանտէսին և թէ իւր դարը, սակայն այդ հայեացքները արժանի կեպիւ չեն ազդել Կոն ֆիլոսոֆ: քննադատութեան վերայ, և քննադատները շարունակում են հիմնել իրենց եզրակացութիւնները վերացական-փիլիսոփայական դատողութիւնների վերայ: քննադատութեան օրինական և անխցելի իրաւունքն է զանազան կողմից գննել գնահատել արուեստագետի ստեղծած տիպերը, մերկացնել գեղարուեստական գործի ընդհանուր իմաստը և այս կամ այն բարոյական եզրակացութիւնները դուրս բերել Բայց այս իրաւունքը սկսեցին իջարը դրած դնել այն ժամանակից, երբ քննադատները գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար վերագրեցին քննադատութեան ենթարկուած հեղինակին իրենց սեպհական համոզմունքը և նոյա համար պատասխանատու դարձրին հեղինակին: Այս դիպուածումս այդպէս էլ եղաւ Հեռանալով պատ-

մական տեսութիւնից և գործի վերայ նայելով՝ փիլիսոփայական տեսակետից, քննադատութիւնը Սերվանտէսի գործի մէջ պլլաբանութիւն տեսաւ, իսկ նորա ստեղծած տիպարում—գաղափարականի ու իրականի, բանաստեղծականի և պրօզայիկականի կոխ և այլն։ Վրդովուած այն մեծահոգի և անմիտ մարդու ծաղր ու ծանակից, որ խորհում է բնակեցնել աշխարհումս մարդկութեան ոչնչացրած իդէալներն, վերացական հայեացակէտից նայած այդ քննադատութիւնը բնականաբար կարող էր գալ հասնել այն եզրակացութեան, թէ ծաղրելով Գոն ֆիշտին, ծաղրում են առ հասարակ ոգեգմայլութիւնը և հաւատը դէպի իդէալը։ այդ պատճառով քննադատութիւնը Սերվանտէսի գիրքը աշխարհիս ամենատիրաւի գիրքը հռչակեց և իրեն հեղինակին շարեց, տեղ տուեց ամենայն իդէալական ու վեհ բան հերքողների շրջանում։ իսկ Բայրընը մինչև անգամ առանց յապաղելու մեղադրեց նորան, որ Սպանիայում հերոսական ոգին և իդէալական ձգտումներն ընկած են։ Մեր նպատակն է նորից մի ակնարկ ձգել արուեստագէտի իր մեկնողների հետ ունեցած գործի հետաքրքրական ընթացքի վերայ, բացատրել Գոն ֆիշտի ճշգրիտ իմաստը և որոշել այն թելերը, որոնք կապում են Սերվանտէսի երևակայութեան այս փայփայած արգասիքը հեղինակի անձնական կեանքի, գաղափարների ու հայեացքների հետ։

Սերվանտէսի գործի հիմնական խնդիրը լիովին կարելի է բացատրել իւր ժամանակուայ վիպական գրականութեան վիճակով։ Առանձին պատմական պայմանների շնորհիւ՝ մուրների դէմ՝ երկար դարեր պատերազմելով, որ երկիրը մի պատերազմական բանակ էր դարձել, նոյնպէս և Պրովանսի տրուբադուրների շատանալու պատճառով, որոնցից շատերը Վլիքորի սպաստակութիւնից յետոյ Սպանիա փախան է այն տեղ գտան իրենց երկրորդ հայրենիքը,— ոչ մի տեղ ասպետական բարքերն ու աւանդութիւններն այնպիսի խոր արմատներ չէին ձգել, ինչպէս Պիրենեան թերակղզում։ Վանանց, առ հասարակ իգական սեռին ծառայելու գաղափարով ոչ միայն լի են հնագոյն երգերն ու քրոնիկոնները, այլ և օրէնսդրութեան մէջ կայ։ Այսպէս, Իմաստուն Ալֆօնսի օրէնսգիրքը (Las Siete Partidas), որ պատկանում է XIII դարու կիսին, այն գլխում, ուր յիշած են ասպետների պարտականութիւնները, ի միջի այլոց ասած է, թէ ասպետը կուռից առաջ պիտի տայ իւր ընտրածի (գեղեցիկ սեռից) անունն. դա արած էր այն նպատակով, որ քաջալերուի և շանէ այնպիսի բաներ, ինչ որ չէ կարող համապատասխանել իւր բարձր կոչման։ Իգական սեռին ծառայելու գաղափարով անմատչէն յափըտակումների մասին խօսելիս, իբրև օրինակ սովորաբար յիշում են գերմանացի միննէզենգեր Ուլրիխ ֆոն-Ղիտտենշտէյնի և տրուբադուր Պիէր Վիգալին, որոնցից առաջինը՝ հազնելով չաստուածի շորերը, թափառում է Բոհեմիայից մինչև Վենետիկ, մրցելու և հրաւիրում իւրաքանչիւրին, ով չէր կամենում նորա ընտրածին աշխարհիս առաջին գեղեցիկը համարել. իսկ երկրորդը՝ սիրահարուած լինելով Լօբա դե-Պենանտիէին (Loba նշանակում է մատակ գայլ)

և կամենալով հաճոյանալ իւր արտի ընտրածին, ինքը դառնում է նորա նշանաբանը, հաջնում է զայլի մարթի, և քիչ է մնում, որ կոմսուհու շնորք նորան պատառ պատառ անեն, չիմանալով, ի հարկէ, ասպետի այդ խորհրդաւոր նշանարանը: Արիշ երկիրներում սակաւապատեհ են այս տեսակ անմատթիւներն և մի առ մի կարելի է թուել, իսկ Սպանիայում տասնեակներով: XV դարու սպանիական մի քրոնիկոնում կայ մի պատմութիւն մի ոմն Աուէնիօ գէ Աինիոնէս ասպետի մասին, որ բաւականին տարօրինակ միջոց է դուել իւր ընտրածին սերն արտայայտելը,— շաբաթը մի անգամ նա պաս էր պահում՝ կէսը ի պատիւ նորան, կէսը ի պատիւ Ամենասուրբ Աուսին: Իսկ հինգշաբթի օրերը բացի այդ վղին կրում էր հասա երկաթէ շղթայ ի նշան սարկութեան: Զգուելով այդ բանից և կամենալով ազատուել այդ կեղծ սարկութիւնից՝ նա կապեց Օրբիգօ Գիւադօ-գէ-Վոմպուստէլա տանոց ծանապարհը իւր նման ինն անմիտների հետ և 30 օր շարունակ կռիւ էր հրախրում այն ասպետին, որ գնում էր ս. Զակարիէի դադալին երկրպագութիւն տալու: Նշանաւոր է և այն, որ այս ճիւղական կռուի ժամանակ, որ երկարատե էր և պատճառը անհեթեթ, ներկայ էր Խուան II թագաւորը իւր մարդկանցով, սա ոչ միայն չէ աշխատում այդ անմիտներին խելքի բերել, այլ և իւր ներկայութեամբ ոգևորում էր նոցա: Այդ դարու վերջումն է պատահել կասեղեկացի մի ուրիշ ասպետի պատմութիւնը, որ դիտմամբ գնում է Անգլիա՝ Հենրիկոս VI-ի արքունիքը, որպէս զի առաջարկէ անգլիացի ասպետներին կռիւ զուրաբաւ իւր ընտրածի համար: Այսպիսի անմատթիւները պահպանվում էին Սպանիայում ասպետական բոմանների ընդարձակ զրականութեան շնորիւ, որ ղլխաւոր ներկայացուցիչն էր Փորթուգալիայի բոմանը՝ Ամիգիս Գալի մասին: սա զրուած է այն ուղղութեամբ, ինչպէս Ալբր Սեղանի բոմանները և իսպանական փոփոխութեամբ լոյս է տեսնում առաջին անգամ XV-դ դարու վերջում: Այս բոմանը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ նորան կարելի էր տեսնել Սպանիայի իւրաքանչիւր կարգաւ-գրել իմացողի սեղանի վերայ, և լոյս տեսան բազմութիւ աշխատութիւններ թէ նմանողութեամբ զրած և թէ որպէս նորա շարունակութիւնը: Սերվանտեսի ժամանակ Ամիգիս բոմանի ուղղութեամբ զրած բոմանները այնքան շատ էին և այնպիսի անհաւատալի արկածներով լին, որ այն ժամանակի զրականութիւնը միայն այդպիսի բոմաններից էր բաղկացած և երիտասարդութեան վերայ շատ վատ ազդեցութիւն էր անում: Անտոնիօ գէ-Գիլարա մատենագիրը, որ ապրում էր XVI-դ դարու սկզբում, նկատում է, թէ հասարակութիւնը այդ ժամանակ ոչինչ չէր կարգում, բացի Ամիգիսի, Տրիստանի, Պրիմալտոնի և այլոց զազրալի բոմանները, պատմութիւնները: Իսկ նորան ժամանակակից Վայդէսը ցաւով խոստովանում է, որ իւր կեանքի ամենալաւ տասը տարին կրցրել է ասպետական զրքերի ընթերցանութեան վերայ և այնքան է վշտացրել իւր ծաշակը այդ անառողջ կերակրով, որ մի ժամանակ անընդունակ էր արժէք ունեցող պատմական գրութիւններ գնահա-

տերութիւնը մանաւանդ երկատարդութեան վերայ, այնքան փնտա-
կար էր, որ շատ բարեմիտ մարդիկ զիմում էին կառավարութեան,
որպէս զի սա միջոցներ գործ դնէ այս բոմանտիկական ժանտախ-
տի առաջն առնելու: 1553 թ. Կարլոս V-ը հրամայում է, որ
առպետական բոմանտները չտանեն Սպանիային պատկանող Ամերի-
կական կոլոնիաները: Իսկ երկու տարուց յետոյ կորտէսները խնդիրը
տալին կայսրին, որ այդ իսկ միջոցը գործադրուի Սպանիայում և
արդէն ապագայում բոլոր ասպետական բոմանտները այլևս, նորերը
չլծկյաւորեն լոյս ընծայել, մինչև որ չտանան իրաւունք մի առան-
ձին իշխանութիւնից: Սակայն ինչ որ կարելի էր անել կոլոնիաների
վերաբերմամբ, նոյնը չէր կարելի գործադրել Սպանիայում, ուր կար-
գաւդրել խմցողի տիրած բանը ասպետական բոմանտներ կարգաւն
էր, մանաւանդ որ ինքը կայսրը խիստ շատ էր կարգում այդ բոման-
տերից: Իսկ որդին՝ ինֆանտ Փիլիպպոս II-ը, պալատական հանդէս-
ներին միշտ ներկայ էր լինում թափառաշրջիկ ասպետի հազաւորով
և—եթէ հաւատանք Կաստիլիոյն—ամուսնանալով Մարիա Տիգրիի
հետ, խոտոտել էր անխօս առաջ անդլեական դահր, եթէ Արատը
թաղաւորը յայտնուէր:

Մեր ստոծաներից ակներև է, որ ասպետական բոմանտների դէմ
մարտաւերը աներկիւղ ու վեհ հայրենասիրական մի գործ է, որ լեա-
պէս արժանի է այնպիսի մատենագրի, որպիսին Սերվանտէսն է: Որ
«Գոն Բիշոտի» նպատակը այդ է եղել, երևում է առաջին հատո-
րից, ուր հեղինակը առաջ է բերում իւր խօսակցութիւնը բարեկամ-
ներից մէկի հետ, որ համոզում է Սերվանտէսին հրատարակել «Գոն
Բիշոտը» և յաջողութիւն է գուշակում: «Միայն աշխատեցէք, որ
մերամոզմտ մարդն էլ ծիծաղէ, կարգալով ձեր գրածը, իսկ ուրա-
խը աւելի ևս ուրախանայ: Չեր նպատակից չհնաւցնէք զխաւորա-
պէս այն հանգամանքը, որ վերջապէս կործանէք ասպետական բո-
մանտների խարխուլ շինուածքը, այն բոմանտների, որոնց շատերը պար-
սաւում են, իսկ աւելի խոշոր մեծամասնութիւնը երկինք է բարձ-
րացնում: Այն է գուցէ յաջողութիւն ունենար այս նպատակին հաս-
նելու, ձեր արած սխաղործութիւնն աննշան չի լինիլ: Այս խօս-
քերը զրել է Սերվանտէսը 1605 թ. տասը տարուց յետոյ լոյս տե-
սաւ «Գոն Բիշոտի» երկրորդ մասը: Այդ տասը տարուայ ընթացքում
Սերվանտէսի համար շատ բան փոխուեցաւ, շատ հարցի վերաբեր-
մամբ նա արդէն փոխել էր իւր հայեացքն, սակայն չփոխուեցաւ իւր
գործի ու նպատակի վերայ ունեցած հայեացքը, և նա վերջացնում
է իւր աշխատութիւնը այնպիսի բաւերով, որ պարզ ի պարզոյ լսելի
է իւր նպատակին հասած հեղինակի բարոյական բաւականութիւնը:
Իմ միակ նպատակն էր—զգուանք հարուցանել դէպի անմիա ու
ստահակ ասպետական գործերը, որոնք յաղթուած լինելով իմ
«Գոն Բիշոտի» ճշգրիտ պատմութիւնից, տատանվում են, շուտով
կըտապարւեն և երբէք չեն վերականգնիլ: Այսպէս, երբ բոլոր բա-
րեմիտ մարդկանց, կորտէսների ու ծայրագոյն իշխանութեան ճիգն
չանդէս III.

անդոր էր ամբօխի ճաշակի դէմ մարտուելու, Սերվանտէսն արշաւանք սկսեց, չունենալով մի ուրիշ ղէնք բացի հեղեութիւնն ու լուրջ դատողութիւնն. այդ զէնքից յաղթած թափառական ասպետների, հսկաների, ֆէաների ու թովկների խումբը փախչում է պատերազմի դաշտից, տեղի տալով ուրիշ տիպերի, ուրիշ հսկաների: Սերվանտէսը լիովին իրաւունք ունի հպարտանալու իւր տարած յաղթութիւնով, որովհետեւ 1603 թ. յետոյ, երբ հրատարակուեցաւ Վոն Բիշոփի առաջին մասը, այլ ևս ոչ մի ասպետական բռնան չէ գտնուում, հնէրն էլ չեն շարժում հասարակութեան հետաքրքրւածութիւնը և վերատին չէին տպագրւում, բացի մի երկու բացառութիւնից: Արպէս մի իսկական զօրավար, Սերվանտէսը նախ քան վերջնական հարուած տալը՝ եռանդով ուսումնասիրում է թշնամու զօրութիւնը, ոյժը, նորա գործելու միջոցներն ու հմտութիւնն: Պէլլիսէրի, Ալէսէնսիի և ուրիշ քննադատների ու մեկնաբանների կարծիքով Վոն Բիշոփի մէջ իւրաքանչիւր քայլից երևում է, որ հեղինակը շատ մօտ ծանօթ է եղել ասպետական բռնանների ընդարձակ գրականութեան հետ. նա ծաղրում է ոչ միայն նոցա ոգին, այլ գրելու բարձրաթիւ ձևն, վերջնական և անփոփոխ ոճը, որոնց երբեմն յաջող կերպով նմանում է Սերվանտէսը: Յետոյ, որպէս զի ակներև կերպով ցոյց տալ՝ կենդանի օրինակով ասպետական բռնաններով յափշտակուելու վնասակար հետեանքը, Սերվանտէսը իւր հերոսը ընտրում է ոչ թէ դեղջուկ միամիտներից ու տգէտներից, այլ մի խելացի, կարգացած, վսեմ ձգտումների տէր մարդու: Հիւանդոտ ֆանտազիայի և մարդկանց վշտին կարեկցող մարդ էր նա: Գիւղում առանձնացած ժամանակ՝ կարգացած ասպետական բռնաններն այնքան են ազդել նորա բնավորութեան այդ կողմի վերայ, որ իրականն ու մտացածինն նորա աչքում միախառնուում էին. նա սկսում է տանջուիլ գալիցիւնացիայով, սկսում է շեղած բաներ տեսնել և յամառութեամբ հերքել այն, ինչ որ աչքի առաջ է: Նա սկսեց իրօք իրեն թափառող ասպետ համարել և զինակիր ընտրելով իրեն համար, գնաց պատերազմելու մարդկութեան նեղիչների դէմ, հիացմունքից պրինցէսներ ազատելու, մի խօսքով, այն բոլոր սխրագործութիւններն իրագործելու, ինչ որ կարգացել էր ասպետական բռնանների մէջ: Գոն Բիշոփը—Ամսդիսն է, որ իւր մի սխրագործութիւնից յետոյ քնել է մի քանի դար, չէ տեսել աւատականութեան անկումը, նոր տերութեան կանոնների հաստատուիլը և գիտութիւնների վերածնութեան Գարու գալը: Արթնանալուց յետոյ նա շարունակում է այն գործը, երբ քունը տարաւ. Նա չէ նկատում, որ ժամանակը փոխուել է, որ արկածախնդրութեան և կանանց ասպետօրէն պաշտելու դարը անդամնալի կերպով անցել-գնացել է, որ կանանց ու ասպետներին գերի տանող ֆէլերն ու կախարդներն անհետացել են, որ կեանքը մարդուս ուրիշ խնդիրներ է ներկայացնում, որ բարոյականութեան կանոններն ուրիշ սկզբունքների վերայ են հիմնուած, որ թոյլերի ու հարստահարուածների իրաւունքները պաշտպանում են ոչ թէ ասպետներն, այլ օրէնքն ու հաստատու-

Թիւնները: Արովհետեւ Դոն Քիշոտը անցեալով էր ապրում, իսկ կեանքը նորանից բաւականին առաջ էր գնացել, միմեանց չէին հասկանում. այդ անհասկացողութիւնից Աերվանտեւը բաւականին նիթ քաղեց անթիւ ու անհամար ծիծաղելի տարածաշնութիւններ դուրս բերելու համար, ցոյց տալով, որ Դոն Քիշոտի իղէալներն էլ այնքան հնացած են, որքան և իւր զէնքը, որ իւր քաջութիւնն ու անձնագոհութիւնը բոլորովին ապարդիւն են XVI-դ դարում, մանաւանդ այն ձեռով, ինչպէս նա է առաջարկում՝ աշխարհիս, որ դորս հետեանքն այն է, որ՝ մտադիր լինելով բարութիւն անել և ճշմարտութիւնը պաշտպանել, նա իւրաքանչիւր քայլում անարդարութիւն է անում և վերջ ի վերջոյ վնասում նոցա, որոնց օգուտ էր կամենում տալ: Պատմելով, թէ ինչպէս Դոն Քիշոտը աղատում է մանուկ խաշնարածին տիրոջ հարուածներից, որ Դոն Քիշոտի հեռանալուն պէս կրկնապատիկ է ծեծում նորան, հեղինակը խորհրդաւոր կերպով նկատում է. «Այսպէս մեր ասպետն արմատախիլ արաւաշտարհիս երեսից մի չարիք»: Դոն Քիշոտը յետոյ պատահում է իւր ապառաժ տղային, որ շնորհակալութեան փոխարէն հետեալ կծու խօսքերն է ասում. «Պարոն թափառական ասպետ, եթէ երբ և իցէ էլի մի տեղ պատահելու լինինք, ի սէր Աստուծոյ, չպաշտպանէք ինձ, եթէ տեսնելիս լինիք մինչեւ անդամ, որ ինձ պատառ պատառ են անում, այլ թողէք ինձ իմ թշուառութեանս մէջ, որովհետեւ ձեր օգնութիւնից, ճշմարտան տաած, աւելի վատթար թշուառութիւն ես երբէք չպիտի սպասեմ, և Աստուած թող պատահասէ և բնաջինջ անէ ձեր գթութիւնը բոլոր ասպետների հետ, որոնք երբ և իցէ ծնուել են»: Դոն Քիշոտի մի ուրիշ սիրագործութիւնը աւելի ցաւալի հետեանք ունեցաւ: Մի անգամ Դոն Քիշոտը պատահելով թաղման հանդիսի, կարծում է, թէ չարագործների խումբ է այդ և. ենթագրում թէ զօքա մի ասպետ սպանած պիտի լինին և մարմինը տանում թաղելու. նա նիզակով յարձակվում է նոցա վերայ, ջրուց վայր է ձգում մի լիցենցիատի, որ և ոտը կտրում է վեր ընկնելուց: Բայց երբ գորանից յետոյ նա, այդ անգէն մարդկանց յաղթողը, յայտնեց նոցա, թէ ինքը մի թափառական ասպետ է, իւր անձը նուիրել է բարութեան ծառայելու, ճշմարտութիւնը վերականգնելու, չարիքն ոտնակոխ անելու, այն ժամանակ լիցենցիտը հառաչելով պատասխանեց նորան. «Ճշմարիտ, ես չեմ հեղինարում, թէ դուք ինչպէս էք ոտնակոխ անում չարիքը. գիտեմ միայն, որ ինձ, ոչ մի բանի դէմ չմեղանչածիս, կոտորած ստով թողէք. իսկ ձեր ճշմարտութիւնից ես յաւիտեան չեմ բժշկուիլ: Վարդ եմ հաւատացնել ձեզ, որ ամենամեծ չարիքն ու անարդարութիւնն, որ ես կարող էի ունենալ կեանքումս,—այդ ձեզ պատահել է»: Վրբի առաջին մասում Դոն Քիշոտի երրորդ սիրագործութիւնը—աքտրեաներին աղատելն—իրեն աղատողի գլխին ընկաւ, որովհետեւ Դոն Քիշոտի աղատածներն յարձակուեցան նորա վերայ և կողոպտեցին: Քանի որ Դոն Քիշոտի սիրագործութիւններն այս տեսակ էին, իսկ ուրիշ կերպ չէր կարող անել, որովհետեւ չէր հասկանում,

թէ ինչ է անում, միթէ այդ սիրագործութիւններն իրաւունք էին տալիս նորան իրեն հերոս, եղբայրասիրութեան գաղափարով ներշնչուած, ընդհանուրի օգտի համար մարմնացած անձնագործութիւն համարել: Այսպէս կարծելը նշանակում է, որ իրականութիւնն չհասկանլը և գալլիստիստիոններին հակումը միասին հերոսականութեան գլխաւոր պայմաններն են կազմում: Ես կարծում եմ, որ Գոն ֆիշտի մէջ տեսնելով անձնագործութեան գաղափարի մարմնաւորութիւն և յառաջ բերելով դորա այն կողմը, թէ նա այդ բոլորը անում է ուրիշների համար, փոխտոփայական քննադատութիւնը մոռանում է նախ՝ որ գործնական կեանքում հերոսականութիւնը գնահատում են ոչ միայն ինկատի առնելով բարոյական շարժառիթներն և հոգեւոյժը, որ մի յայտնի անձնաւորութեան գործը որոշում է, այլև պարզ հասկանալով այն խելացի միջոցներն ու սիրագործութեան նպատակը և խորհելով այն օգուտը, որ նրանից հասնում է մարդկութեան՝ երկրորդ՝ որ Գոն ֆիշտը անկախ գործիչ չէ, այլ արձագանգ ասպետական բռնանների, որ նա, ինչպէս մի թափառաշրջիկ ասպետ, իր սիրագործութիւնները կատարելու ժամանակ առաջնորդվում է ոչ թէ մարդասիրական և ընկերների օգտի համար անձնագործ չլինելու գաղափարով, այլ փառքի ունայն ծարաւով և իւր սրտի ընտրածի առաջ ուրիշներից գանազանուելու փափագով, և այս վերջին շարժառիթը յաճախակի է գերակշռող հանգիստնում նորա մէջ, քան թէ առաջինը: Այսպէս, մի անգամ Գոն ֆիշտը՝ ի զուր իւր անձն ու շրջակայ բնակութիւնը ենթարկելով վտանգի ու երկիւղի, մննամարտութեան է կանչում առիւծներին, որոնց Օրանի իշխանը բնծայ էր ուղարկում Սպանիացոյց թաղաւորին՝ իսկ երբ նորա չլարեհաճեցին դուրս գալ վանդակից, որ բաց էին արել Գոն ֆիշտի հրամանով, նա վկայագիր պահանջեց նոցա վերակացոյցից, թէ նա իւր պարաքը կատարեց, սակայն մննամարտութիւնը չկայացաւ, թէ դորա պատճառը, մեղքը Գոն ֆիշտինը չէ: Մի ուրիշ անգամ Գոն ֆիշտը չէ կոմենում օգնել այն կապելիտնատիրոջ, որին լաւից ծեծել էին իւր վարձարնակները, որովհետեւ այդ սիրագործութեան համար նա չէր ստացել իւր երեակալած պրինցէս Միկոմիկոնի թոյլտուութիւնը, իսկ երբ նա ստանում է այդ իրաւունքը, կրկին ոչ մի բանով չէ օգնում ծեծուող կապելիտնատիրոջ, որովհետեւ ասպետական կանոնների հիման վերայ, նա իւր արժանատրութիւնից ստոր է համարում մաքաւել հասարակ մարդկանց դէմ: Ես կը յիշեմ այստեղ մի այլ դէպք, երբ թափառական ասպետը բողբոջին ստուեր է ձգում Գոն ֆիշտի վերայ, ծածկում է նորա բարի ու հումանական անձնաւորութիւնը: Երբ Գոն ֆիշտը և Սանչոն դանվում են հերցոգի պալատում, կարծեցեալ Մերլինը, որ, ինչպէս երևեցաւ, հերցոգի շորերը փոխած մաժորդոմ էր, ասաց ասպետին, թէ կախարդագմայլ Գուլցինէան միայն այն ժամանակ կ'ընդունի իւր իսկական տեսքը, երբ Սանչոն իւր ձեռքով 3300 անգամ կը դանահարէ իրեն: Իսկ երբ Սանչոն տաքացած բողբոջում է այդ անհեթեթ ինքնամարտութեան գէմ, Գոն ֆիշտը զայրանում

է և սպառնում կապել իւր ղենակցին ծառից և ոչ թէ 3300, այլ 6600 գան տալ: Արածեմ, բերած օրինակներս լինոյին բաւական են համոզելու համար, թէ որքան իրաւացի են այն քրննադատներն, որոնք պնդում են, թէ Դոն Բիշոտը ներկայացնում է հաւատ դէպի իդէալը, բարութեամբ ու ճշմարտութեամբ ոգեգմայլուիլը, ընդհանուրի օգտի համար անձնագոհ լինելու դադափարը, և թէ Սերվանտէսը իւր բոմանի մէջ ծաղրում է մարդկային բնութեան այս թանկագին յատկութիւններն, ամեն մի ազատութեան ու յառաջդիմութեան այս աղբիւրները: Ո՛չ, «Դոն Բիշոտի» հեղինակը ծաղրել է ոչ թէ բարութեամբ ու ճշմարտութեամբ ոգեգմայլուին, այլ այն ձևն, որով արտայայտոււմ է այդ ոգեգմայլութիւնը, նորա ծաղրականը (կարրիկատւրան), որ տուել են, ստեղծել են ասպետական բոմանները, անհամապատասխան ժամանակի ոգուն: Գեթթէն իրաւացի է նկատում, թէ մի որ և իցէ դադափար՝ ստանալով ֆանտաստիկական բնութարարութիւն, հէնց դուանով կորցնում է իւր նշանակութիւնը: ահա թէ ինչու երեակայականը՝ շփուելով իրականութեան, ջարդ ու փշուր է լինում և կարեկցութեան փոխարէն մեր ծիծաղն է արծարածում, որովհետեւ աեղի է տալիս բազմատեսակ ծիծաղելի տարակուսանքների: Մեր ասածին կարելի է կցել և այն, որ եթէ Դոն Բիշոտը ընդունակ է շարժել ոչ միայն մեր ծիծաղը՝ չնայելով նորա բոլոր անհեթեթութիւններին, այլև կարեկցութիւնն՝ այդ կարելի է բացատրել նորանով, որ նա երկու մարդ է: Դոն Բիշոտը ոչ միայն ցանցար ու թափառական ասպետ է, այլև խելացի ու ազնիւ մարդ: Սերվանտէսի գեղարուեստական տաղանդը լինոյին փայլում է Դոն Բիշոտի այս կրկին բնաւորութեան նկարագրութեան մէջ, որ տարած է բոմանի սկզբից մինչև վերջը: Որքան Դոն Բիշոտը թափառաշրջիկ ասպետ է, նոյնքան էլ վառ երեակայութեան տէր է և մօնոման, և երբ նա կարողանում է դուրս պրծնիլ իւր *idée fixe*-ի կախարդական շրջանից, նա խսկապէս խմատուն է դառնում և իւր շրթունքներից ոսկե խօսքեր է թափում, որոնց մէջ մենք աւելի արամադիր ենք լինում հեղինակի հայեացքները տեսնելու: Այս մի հանգամանք ևս, որ ստիպում է մեզ աւելի ներողամտութեամբ վերաբերուիլ Դոն Բիշոտի պակասութիւններին և նորա բնութարարութեան մէջ նկատելի հակասութիւններին, և այդ հանգամանքը գրաւում է քննադատի միտքը յօգուտ Դոն Բիշոտի: Մեր ժամանակներն, երբ տիրապետում է եսականութիւն և իդէալների աղքատութիւն է, ուրախալի է մինչև անգամ հոգով կանգ առնել մեծահոգի անմաի ախոր կերպարանքի առաջ, որ այլ ևս չէ ձգտում յառաջդիմութիւն անելու կեանքի հրապարակում, իւր գործերում իդէալական մօտիվներն առաջնորդ ունի և ամեն մի բովե պատրաստ է զոհել իւր կեանքը այն բանի համար, ինչ որ իւր խանդարտած երեակայութիւնը փառք, ճշմարտութիւն ու բարութիւն է համարում:

Դոն Բիշոտի լուսաւորում խելքը, նորա մտքերի վաւերականութիւնը, այս բոլոր յատկութիւններն, որ ևս առաւել աչքի

են ընկնում գլխի երկրորդ մասում, երբ հերոսի աչքից ցած է սկըսում իջնել վարագոյրը, և երևում են նորա հայեացքներն գրականական, բարոյական և սոցիալական հարցերի մասին, բոմանի զրական մասն են կազմում: այսինքն՝ այն, ինչ որ ամենայն իրաւամբ կարելի է անուանել նորա փիլիսոփայութիւնը: Այս աեղ մենք պատահում ենք մի ուրիշ, չափազանց հետաքրքրական հարցի, թէ որքան «Գոն ֆիշտար» ինքնակենսագրութեան նշանակութիւն ունի, որքան նորա մէջ երևում են ստեղծագործի աշխարհայեցողութիւններն:

«Գոն ֆիշտար» զանազան տեղերում Սերվանտէսը մի քանի անգամ ակնարկում է ինքնակենսագրութեան նշանակութեան վերայ: Այս գիրքը,—ասում է նա մի տեղ,—իմ կեանքի նշանաւոր գործն է: «Միակ ինձ համար է,—ասում է նա բոմանի վերջում,—ծնուել Գոն ֆիշտար, ինչպէս և ես նորա համար: Նա գործել գիւտէր, իսկ ես գրել: Մենք միասին մի անձն ու մի հոգի ենք կազմում: Սերվանտէսի կարծիքով, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, հեղինակը պիտի յայտնուի իւր գործում: Գրիչը հոգու լեզուն է, ինչ որ մտածում է առաջինն, նոյնն էլ արտագրում է երկրորդը: Եթէ բանաստեղծը անագոսներէ է իւր կեանքում, նա անարատ էլ կրկին իւր գործերում: Յայտնի լինելու ցանկութիւնն (որ կատարուած է անխիղճ կերպով Գոն ֆիշտարին նմանելով) այնքան սաստիկ էր Սերվանտէսի մէջ, որ երկրորդ մասում նա մի տեղ Գոն ֆիշտար երեակոյական մարիտանցի պատմադրի բերանով յայտնում է դժգոհութիւն թէ բովանդակութիւնը կաշկանդում է նորան, նա ստիպուած է խօսել բացառապէս Գոն ֆիշտարի և Սանչո Պանսայի մասին և այդ շատ ծանր աշխատանք է, որ ոչ բաւական է և ոչ էլ կարող է վարձատրել հեղինակի թափած ծիւղը: «Պատմաբանը, բաւականին խելք, գիտութիւն և արուեստի հմտութիւն ունենալով աշխարհին գործերի մասին խօսելու համար, միշտ ստիպուած է լինում դուրս չգալու իւր պատմութեան սուղ շրջանից: Այս բոլորից յետոյ մենք իրաւունք ունինք անանելու Գոն ֆիշտարի մէջ ոչ միայն ասպետական բոմանների երգիծաբանութիւնը, ոչ միայն XVI դ. վերջերի և XVII դ. սկզբի սպանական կեանքի գեղարուեստօրէն կերպով դուրս բերած նկարագիրը, այլ և Սերվանտէսի փայտայած, հոգեկից հայեացքներն, Հեղինակի Խոստովանանքը, նորա Աղելութիւններն ու Մտածմունքը: Այս աեղ են նորա կենսական փորձառութիւններն ու ձախորդութիւններն, յիշողութիւններն, Ալփրոմ գերի եղած ժամանակի, հայրենիքում կրած թշուառութիւնների մասին և այլն: Ինչպէս գրականական երգիծաբանութիւնը Սերվանտէսի ձեռքի տակ անդգաւի կերպով դառնում է սպանական կեանքի լիամասն նկարագիրը, այնպէս և այս վերջինը մի գանձարան է դառնում, ուր գրած են նորա գրականական ու սոցիալական հայեացքներն, նորա ցնորքները կեանքի և մարդկանց բարօրութեան, երջանկութեան մասին:

Մի կողմ տանելով Սերվանտէսի բոմանի ինքնակենսագրա-

կան տարրները, մենք նախ և առաջ պիտի խօսենք հեղինակի գրականական հայեացքների մասին: Սերվանտեսը, ինչպէս մատենագիր, երկար պիտի մտածէր իւր գրականական գործունէութեան նիւթի և խնդիրների մասին, և եթէ համեմատենք միմեանց լինիքական բանաստեղծութեան, դրամայի և բոմանի մասին յայտնած նկատողութիւններն, որոնք յրուած են «Գոն ֆիշտօրի» զանազան տեղերում, այն ժամանակ կրտսանները գրականութեան թէօրիայի պէս մի բան: Այդ թէօրիայի հիմնական կէտն այն է, որ նա ճշմարտութիւն ու բնականութիւն է պահանջում, մանաւանդ դրամատիկական բանաստեղծութիւնից: Սերվանտեսի ժամանակ Սպանիայում դրամատիկական արհեստը դեռ նոր էր ոտքի կանգնում, և նպատակն էր, ինչ ուզում է՝ թող լինի, միայն որ զուր գոյ հասարակութեան, ամբօխին Այն ժամանակուայ հաշակաւոր դրամա գրող Լօպէ դէ Վէգան պարզ ի պարզոյ ասում է, թէ որ և է թատերգութիւն գրել սկսելիս, հրամայում է սենեակից դուրս ցանել դասական հեղինակներին, որպէս զի նոքա չվիայեն, թէ նա իւր թատերգական գործունէութեան ժամանակ ոչ թէ արուեստի սկզբունքն է աչքի առաջ ունեցել, այլ ամբօխի ճաշակն, որի անմոռութիւնը պէտք է խրախուսել, որովհետեւ դորա համար նա փող է վճարում: Այսպիսի վաճառական հաշիւներից Սերվանտեսը հեռու էր. իւր հոգու խորքում նա վսեմ հայեացք ուներ արուեստի վերայ և կարծում էր, թէ բանաստեղծութիւնը, իւր մէջ իրականութիւն յղայցնելով և կենսական ճշմարտութեան ծառայելով, մի և նոյն ժամանակ պիտի ծառայէ վեհ նպատակների, ամբօխին քարշէտանէ իդէալների տշխարհը և ոչ թէ միմտութիւն անէ հրապարակում: Սերվանտեսը կրթութեամբ լինելով Արիստոտէլին «Պօէտիկէ» և Զորայիտի «Ars Poetica» գործերի ուսումնասիրութեամբ՝ իւր «Գոն ֆիշտօրի» առաջին մասում ջերմ ջատագով է հանդիսանում դասական դրամայի թէօրիային և այդ տեսակետից էլ քննադատում է ժամանակակից դրաման: «Գրաման,—ասում է նա քահանայի բերանով,—հայելի պիտի լինի, ուր պիտի արտափայլէ մարդկային կեանքը. նա մարմնացած ճշմարտութիւն պիտի լինի և վաբբ ու բարբի օրինակ: Մեր դրամաները միայն անհեթեթութիւն ու ցոփութիւն են պատկերացնում և թերեւս յիմարութեան օրինակ ներկայացնում: Աւ իրաւ, եթէ առաջին արարուածում երեխային օրորոցում մեղ ներկայացնեն, իսկ երկրորդում չափահաս և մօրտաւոր, կարծեմ, դորանից խոշոր յիմարութիւն չի կարելի հնարել: Ար լինի աւելի մեծ անհեթեթութիւն՝ ծերունուն խիզախ ու անվահեր ներկայացնելուց, իսկ երիտասարդին վախկոտ ու թուլասիրտ, սպասաւորին մեծ հեռւտոր, մանկլաւիկին խորհրդատու, թագաւորին բեռնակիր և արքայադստերը—աման բուացող: Վերջապէս ի՞նչ կարելի է տեսլ մեր դրամաների մասին ժամանակի և անղի պայմանները պահպանելու վերաբերմամբ: Մի՞թէ մենք չենք տեսած այնպիսի թատերական ջրուածներ, ուր գործողութիւնը սկսում է Լարպայում, շարունակվում է Ասիայում և վերջանում Աֆրիկէում, իսկ եթէ չորս գործողութիւնից լինէր

գրուածքը, չորրորդը անշուշտ Ամերիկայում կրկնատարուէր, այնպէս որ աշխարհիս չորս մասերում կը լինէր գրամայի գործողութիւնը: Շատ հետաքրքրական է այն, որ այդ ժամանակի սպանական դրամայի առաջ բերած պակասութիւններն արծարածէյին Սերվանտէսի մէջ այն միտքը, թէ պէտք է հիմնել էսթէտիկական քննադատի մի առանձին պաշտօն, որին պիտի ուղարկուին այն բոլոր թատերական գրուածներն, որ կամենում են ներկայացնել և առանց այդ քննադատի ստորագրութեան անգղական վարչութիւնն իրաւունք չպիտի տայ ներկայացնելու*): Աւելի մեծ նշանակութիւն ունին «Գոն ֆիշտօր» առաջին մասում գետեղուած նորա նկատողութիւններն բովանդի մասին: Այստեղ էլ գլխաւոր պահանջը ճշմարտութիւնն ու բարոյականութիւնն են, և այս տեսակետից նայելով, հեղինակը ժամանակակից վիպական գրականութիւնն ենթարկում է ոչնչացնող քննադատութեան: Թուելով այն բոլոր անյարմարութիւններն, որոնցով լի են ասպետական բովանդներն, Սերվանտէսը նկատում է. «Էթէ ինձ ասեն, թէ գոցա հեղինակները չեղածն ու անկարելին հնարելով, ունին մի նպատակ, այն ժամանակ ևս կրպատասխանեմ, որ մտածածինը աւելի զեղեցիկ է այն ժամանակ, երբ քիչ է նմանում երևակայականին, հնարածին: Ընթերցողին միայն այն ժամանակ դուր կը գտն աստպելաբանական պատմութիւններ, երբ գոքա այնպէս են գրուած լինում, որ անհաւատարին հուստապի է թուում, երբ հեղինակը փոփոխաբար լցնում է ընթերցողի սիրտը զարմանքով, սպասել է տալիս, սրտառուշ զգայմունքներ է արծարածում: Այն մի ժամանման բան չէ կարելի գտնել այն հեղինակի շարագրութեան մէջ, որ գիտամբ խոյս է տալիս ճշմարտութիւնից ու բնութիւնից, եթէ ուրիշ խօսքերով խօսելու լինինք, այն բանից, ինչ որ գեղարուեստական գործի գլխաւոր ոյժն է կազմում: Հերքելով ժամանակակից զեղարուեստական գրականութիւնը, Սերվանտէսը լիովին կարողացել է գնահատել այն օգուտը, որ ինքը տալիս է հեղինակին կամ մատենագրին իւր բովանդի, նոր ժամանակի այդ էպօպէի, ձեւը, բովանդի, ուր աւելի, քան մի այլ տեղ, կարող է փայլել մարդկային կեանքն այն բազմազան հարցերի հետ միտանով, որոնք պէկածում են այդ կեանքը: Անողքը կերպով պարտաւելով այդ գրքերը, ևս միայն գոցա մի լուս կողմն եմ տեսնում, որ և այս է. նոքա լիակատար պատմութիւն են տալիս մատենագրին, լայնատարած գաշա են ներկայացնում, ուր կատարելապէս կարող է զարգանալ նորա տաղանտը, պատկերացնելով փոթորիկներ, նաւարկելութիւններ, նկարագրելով մեծ զօրապետի բնատ-

*) Վերջերքում Սերվանտէսը նիւթական կողմից ծանր և սուղ հանգամանքներում լինելով, կրկին անձնատուր է լինում վաղուց թողած իւր բեմին և իւր Rufian Dichoso (1615) թատերական գրուածի մէջ, սիրտ առնելով և ինքն իրեն ծաղրելով, սկսում է յարմարով ամբօխի ճաշակին և պաշապանել այն հայեացքներն, որոնց դէմ նա այնպէս սաստիկ բողոքում է «Գոն ֆիշտօր» առաջին մասում:

րութիւնն եւայլն... Այդպիսի շարադրութեան մէջ մասենագիրը կարող է մերթ աստղաբաշխ ու աշխարհագէտ հանգիստանալ, մերթ երաժշտագէտ ու տերութեան մարդ, թերեւս և կախարդ, եթէ դուրս համար յարմար դէպք լինի: Բայցի այդ, ազատութիւնն, որ արվում է մատենագրին այդպիսի դուրժեր ստեղծելու համար, միջոց է տալիս նորան լիրիքական բանաստեղծ, վիպասան, ողբերգու, միմուս լինելու իւր գործերում, պերճախօսութեան և բանաստեղծութեան իւրաքանչիւր տեսակի մէջ իւր գերազանցութիւնն ցոյց տալու: Այսպէս լայն կերպով էր ըմբռնել նա բոմանի խնդիրներն, ասես, գուշակում լինէր այն գերը, որ նա այժմ է կատարում, և XVII դարում ոչ մի հեղինակ այնպէս լաւ չէ հասկացել բոմանի նշանակութիւնը, ինչպէս նա: Աս դիմամբ բերի այս կտորը, որ ցոյց տամ, թէ Սերվանտեսը որքան էր առաջ գնացել իւր ժամանակից:

Սերվանտեսի գրականական հայեացքներից այժմ դուռնանք իւր կրօնական ու սոցիալ-քաղաքական հայեացքներին: Թէպէտ շրջանն ու ժամանակը չէին կարող չգնել Սերվանտեսի վերայ մի ուրոշ կնիք, այնու ամենայնիւ նորա հայեացքներն գերծ են ֆանատիկոսութիւնից և կրօնական մոլեռանգութիւնից, որոնցից ազատ չէին այն ժամանակուայ լաւագոյն մատենագիրներն, ինչպէս Լօպէզ դէ-Վէգա և Ալոդերոն: Նոյն իսկ մարտիրի հարցի վերաբերմամբ նա ոչ թէ կրօնական, այլ քաղաքական դատողութիւնով էր ղեկավարվում: Ժամանակակիցներից շատերի պէս նա էլ մարտիրին ներգրին թշնամի էր համարում, որոնք երբէք չեն ներիլ իրենց սնարդանքը, երբէք Վպանիայի քաղաքացի չեն դառնալ և յախտեան գաշնակից կը լինին արաբքին թշնամիներին: Հիմնուելով այդ կարծիքին, նա մարտիրին հալածելն ինքնապաշտպանութեան համար խելացի և օրինաւոր միջոց էր համարում: Արօնական հարցերի վերաբերմամբ՝ Սերվանտեսը իւր հայեացքներով նմանում էր Վերածնութեան դարի առաջնակարգ մարդկանց—Լրազմին, Բօրլէին և այլոց: Այս մի տեղ նա չէ ձգտում ցոյց տալ իւր կրօնամոլութիւնն, ոչ մի տեղ նա չէ աշխատում իւր կողմը դրաւել իւր ժամանակուայ ամենահզօր եկեղեցույ բարեհաճութիւնը: Գոն Բիշոփի մէջ կարելի է նեւեր տեսնել, որ նա արձակել է ժամանակակից հոգեւորականութեան անհամակրելի ու արատաւոր կողմերի վերայ: Այսպէս, մի տեղ նա ներկայացնում է քահանայի սէրը դէպ իշխանութիւնը. «Եթէ դուք կարծում էք,—բացականչում է նա,—որ աշխարհումս էլ անկելո քան չկայ և մնում է միայն արիշի տներն և նոյա տերերին ձեր ձեռք ձգելը: Գոն Բիշոփի երկրորդ մասում նա բողոքում է արեղանների դէմ. «Ինձ թւում է,—ասում է Բրաւարիա կղզու հիւրանոցատէրը Սանչօ նահանգապետին, որ ծաշի սեղանի ձօտ է նստած,—թէ դուք ոչինչ չպիտի ուտէիք, ինչ որ սեղանի վերայ կայ: Այս կերակուրների մեծ մասը կայսերն են բերել, իսկ խաչի յետեւում, ասում են, սատանայ է թագ կայած»: Սերվանտեսը մի քանի անգամ է ծագրել ենթարկել արաբքին կրօնասիրութիւնն ու սնապաշտութիւնը: Նորա «Rinconete y Cortadillo» արամիտ

վէպից երևում է, որ բոլոր գողերն ու խարդախներն ամենաստուգածապաշտ մարդիկն են, ամենախիստ կերպով կատարում են կաթօրհկական ծէսերն և ամեն մի բուպէ դիմում են Աստուծուն ու սրբերին, որպէս զի ապատեն նոցա մարդկանց արդարադատութիւնից: Յաճախակի նշոյնպէս և Վրոն քիշտախ մէջ երևում են ցոյցեր ամեն տեսակ սնապաշտութեան գէմ: Թէպէտ բոմանի հերոսը, որպէս մի թափառական ասպետ, պիտի հաւատար զանազան թովիչներին, Ֆէաներին և ամեն մի սատանայութիւններին, բայց որպէս նոր ժամանակի մարդ, նա մի քանի անգամ տարակուսանք է յայտնում, թէ կախարդութեան միջոցով հազիւ թէ կարելի է մարդկային կամքն այս կամ այն կողմն ուղղել: Դոն քիշտաք սորա աս թիւ մի նշանաւոր նկատողութիւն է անում, որից ականերև է, թէ Սերվանտէսը անկարելի է համարում սնապաշտութեան և ճշմարիտ կրօնասիրութեան միասնական լինելը: «Այս բոլոր պատահմունքը, որ ամբողջ սովորաբար նախազգուշութիւն է անուանում, իսկեացի մարդու աչքում ոչ այլ ինչ պիտի լինի, եթէ ոչ՝ միայն բարեբաւոյնի պատահմունք: Մինչդեռ սնապաշտներից մէկը՝ առաւօտեան զուրս գալով տանից և պատահելով մի ֆրանսիացի տեղայի, շտապում է տուն վերադառնալ, ասես, թէ մի հրէշաւոր կոմի պատահած լինի: Միւսը աղ է ցանում սեղանի վերայ, մոպուզվում է և մնայլում, կարծես, թէ բնութիւնը պարատորութեամբ է նախազգուշացնել մարդու գալիք ձախորդութիւններն ու թշուառութիւններն: Բարեմիտ ու բրիտանեայ մարդը այդ չնչին բաներով պիտի չզառէ երկնքի դիտարութիւններն: Երբ Սանչոն եկաւ Բրատարիա կղզին նահանգապետի պաշտօն վարելու համար, նա իսկոյն հրաման տուեց, որ ողորմութիւն խնդրող մութացկաններն հրաշքների մասին չերգեն, քանի որ չեն կարող ազատուցանել նոցա ճշգրիտ լինելը: Հաւանական է, որ այդ բացիոնալիստիկական ցոյցերի պատճառով, որ յատուկ են Վերածնութեան Գարին, Սերվանտէսի գիրքն էլ ընկաւ արդեւում գրքերի ցուցակը ինկվիզիտի կողմից (Judex expugnatoris):

Երբ Սերվանտէսը դառնում է քաղաքական ու սոցիալական հարցերին (բացառութիւն է կազմում մարենբրի հարցը), ցոյց է տալիս գաղափարների վսեմութիւն, արդարամտութեան ու ճշմարտութեան զգացմունք և զարմանալի վարչական իմաստութիւն: Վերածնութեան Գարու մարդկանց պէս Սերվանտէսն, ինքն հերոս լէպանտոն, որ հպարտանում էր իւր բոմաներով, պատերազմի և նուաճելու քաղաքականութեան թշնամի է հանդիսանում: Նա պախարակում է ամեն մի պատերազմ, բայց պաշտպանողականից, որի նպատակն է պաշտպանել հաւատն, հայրենիքն ու թագաւորին: Մարդու բարոյական արժէքն թանկ գնահատելով, Սերվանտէսն ոչինչ նախապատուութիւն չէ տալիս յեղին և տոհմին: «Հպարտացիք, Սանչո, քո համեստ ծագումով: Նորանից մի ամաչէք, այն ժամանակ քեզ էլ ոչ որ չի ամաչացնիլ նրանով: Դու աւելի հպարտացիր որ թէպէտ անտոհմ, բայց արդար մարդ ես և ոչ թէ նորանով, որ տոհմաւոր ես, բայց մեղաւոր: Եթէ գործ երիզ համար առաջնորդ ընտրես

առաքինութիւնն և փառքդ հիմնես բարի գործերի վերայ, այն ժամանակ դու առիթ չես ունենալ ուրիշներին նախանձելու, որոնք պրինցիների ու զանազան մարդկանց են իրենց նախնիքը համարում Արիւնը ժառանգելով է, իսկ առաքինութիւնը ձեռք է բերվում, և այնպէս թանկ է գնահատվում, ինչպէս արիւնը երբեք չէ կարող գնահատուիլ: Զայանելով այն ժամանակներն այսպիսի գաղափարներ, այնու ամենայնիւ Սերվանտէսը համահաւասարութեան կուսակից չէր, չէր բողբոջում մարդկանց բաժանող գոյութիւն ունեցող դասերի գէմ, այլ ենթադրում էր ու կարծում, որ ծագման ու հարստութեան արտօնութեան փոխարէն նոքա ինքնյոժար կամքով հոգս պիտի քաշեն հասարակութեան սարդ դասի պիտղոյների վերայ, որոնք գուրկ են բարեկեցութիւնից: Զայանի է, որ Սերվանտէսը ամբողջ կեանքը մտքառում էր աղքատութեան դէմ և, իւր հայրենիքում չկարողանալով ապրուստի միջոցներ հայթհայթել, նա կամենում է Ամերիկա գաղթել, զոհելով իւր անձնական արժանատիութիւններն, դիմում էր դիրք ունեցող մեծատուն հովանաւորողներին, և սոքա ազատում էին նորան սովալլուկ մահից: Այս բոլորն ինկատ առնելով, անսարակոյս, կենսազրական մեծ նշանակութիւն են ստանում այն խօսքերն, որ նա գնում է Դոն Քիշոտի բերանում, խօսելով աղատութեան ու բարոյական անկախութեան մասին. «Աղատութիւնը, Սանչօ, ամենաթանկագին բարիքն է, որ երկինքը շրնորհէ և մարդու: Այ մի բան չէ կարելի համեմատել նորա հետ, ոչ երկրիս խորքում, ոչ էլ ծովի անդունդում ծածկած գանձերը: Աղատութեան ու պատուի համար մարդ պիտի զոհէ իւր անձն, որովհետեւ սարկութիւնն աշխարհիս ամենամեծ շարիքն է: Ընկեր իմ, դու տեսար հերցոգի ամրոցում մեզ պատած առատութիւնն ու շրթնութիւնը: Լէ ի՞նչ օգուտ դորանից: Այդ բնախ խորատիկն ու պաղ լամիչներն անուշ անելիս եւ քաղցած էի զգում ինձ, որովհետեւ այնպէս աղատօրէն չէի օգտվում, ինչպէս ես կ'օգտուէի իմ սեղահականութիւնից, ողորմութեան համար իրեն պարտական զգայն մի և նոյնն է, թէ հոգին կապանքի մէջ զնել: Լքջանիկ է նա, ում որ երկինքը մի կտոր հաց է պարգևել, և դորա համար նա միշտ գոհ պիտի լինի երկնքից: Սերվանտէսն ոչ մի տեղ չէ հասնում այնպիսի բարոյական վեհութեան ու քաղաքական իմաստութեան, ինչպէս խրատներ ու խորհուրդներ տալու ժամանակ, որ Դոն Քիշոտը տալիս է Սանչօյին, երբ սա պատրաստվում է գնալ նահանգապետի պաշտօն վարելու: Այս տեղ մեր առաջ պատկերանում է իմաստուն, արգար, հաստատ, մի և նոյն ժամանակ խորին սիրով ու զթովթեամբ գէպի մարդիկը սողորուած կառավարութեան գաղափարը*): Լէ այս բարոյական ուժի ազդեցութիւնն այնքան

*) Զենք կարող զրկել բաւականութիւնից և յառաջ չբերել այդ խորհուրդներին մի քանիսը, որոնք երբեք չեն կորցնիլ իրենց արժէքը. «Աշխատիր ամեն բանում՝ ճշմարտութիւնը մերկացնել, աշխատիր տեսնել նորան խոստմունքների ու հարուստ պարգևների

մեծ էր, որ Սանչոն, թէպէտ սկզբում նահանգապետի պաշտօնը հարստանալու միջոց էր համարում, բայց Գոն Բիշոպի ազդեցութեան ներքոյ բարոյովին վերածնում է, իսկական իմաստուն կառավարիչ է դառնում, բաւականաչափ ոճրագործութիւններն ոչնչացնում է, աղքատները վիճակի մասին հոգս է քաշում և վերջ ի վերջոյ ինքն էլ այնպէս աղքատ է հեռանում այն կղզուց, ինչպէս որ եկել էր:

Եւ տաւալին չքաղեցի այն բոլոր մարդասիրական ու իմաստուն գոհարներն, որ գտնվում են Գոն Բիշոպի դատողութիւններում, և այդ դատողութիւններն են այն գլխաւոր պատճառը, որ քննադատները, մոռանալով Գոն Բիշոպի բնաւորութեան կրկնակի լինելը, նայում էին նորա վերայ որպէս բացառապէս բարութեան գաղափարով ոգեղմնալի վերայ, և դայրանում էին Սերվանտէսի վերայ, որ այդպիսի իդէալական մարդուն ծիծաղելի դուրսեան մէջ է ձգում: Միւս կողմից ես ուզում էի ուշագոյթիւն դարձնել Սերվանտէսի դոքտրին վերայ, որ համարեա մեծամասնութիւնից աննկատելի է մնացել, նոյնպէս և ուշադրութիւն դարձնել այն վեճի գաղափարները վերայ, որոնցով աւելի առատ է «Գոն Բիշոպի» երկրորդ մասը, երբ հերոսի բնաւորութիւնն աւելի է լուսաւորվում, երբ վարագործը սկսում է կամաց կամաց յաճ իջնել նորա աչքից: Այս մասից, որ Սերվանտէսը գրել է մահից մի տարի առաջ, այնպիսի մի անգործութիւն և հսգեկան պարզութիւն է բերում, այնպիսի մի դուարթ հաւատ է երևում դէպի բարին ու ճշմարիտ, որ մեզ թրւում է, թէ դա մեծ բովանդատի բանաստեղծական կտակն է, որ լուսաւորում է իւր կեանքի խաւարման հեղաբոյր ու մահացող լուսով:

«Вѣст. Ев.» 1885 № 9.

մէջ, ինչպէս և աղքատների քուրճի և հառաչանքների մէջ: Եւ երբ արգարագատութիւնը գոհ պահանջէ, գաժան օրէնքի բոլոր պատիժը դու մի՛ թափիլ մէկի գլխին. անողոր դատաւորն աւել չի գովուել, քան թէ կարեկիրը: Մակայն մեղմայեցելով օրէնքն, մեղմացրու նորան ոչ թէ բնծանների, այլ կարեկցութեան ճնշման ներքոյ: Եւ ի՞նչ է դու. քննելու լինիս մի այնպիսի գործ, որի մէջ խառնուած կրկնի քո թշնամին, նոյն րոպէին մոռացիր քո անձնական թշնամութիւնն և յիշեր միայն արգարութիւնը: Աւ որ ստիպուած կրկնիս գործով պատժել, խօսքով մի վերաւորել նորան. ի՞նչ կարելի կայ սաստկացնել նոյն պատիժը և խօսքերով: Երբ որ դատելու լինիս մեղապարտին, նայիր նորան, ինչպէս մի թոյլ ու թշուառ մարդու վերայ: Հախառակ կողմին էլ արգար կերպով վերաբերուելով, ցոյց տուր, որքան այդ քեզանից կախուած կրկնի, գլխաւորութիւն մեղաւորին, որովհետեւ, թէեւ բոլոր աստուածաման յատկութիւններն հաւասար են, այնու ամենայնիւ գլխաւորութիւնն աւելի է փայլում մեր աչքում, քան թէ ճշմարտութիւնն և այլն...

Տ Ղ Մ Ո Ւ Տ.

Մըտաւ արեւ. Աւարայրին մութ պատեց,
Սև ամպերով երկնից դէմքը քողարկուեց.
Բընումիւնը մի քուն մըտած հեշտասէր
Վայելում է անուշումեան վառ ժամեր:

Ձէ նըւագում քաղցրը սրինգն հովուական,
Թոռունների քնքուշ տաղեր լսեցան.
Ծաղիկները նիհրած փափուկ մարգերում
Երբեմն մեղմիկ հովի հետ են համընդուն:

Բայց այդ քունը մօտ չէ գալիս հեշտագին
Ծեր Տղմուտի արիւնակոխ աչքերին.
Այն սև օրից, երբ որ կուրծքը կուսական
Առողունեցաւ արիւնովը հայումեան:

Անցան դարեր, դեռ Տղմուտը հեռելով
Գիշերները խանգարում է անվրդով
Աւարայրի անուշ քունը, և չունի
Մինչև այսօր նա ողբակից իւր վշտի:

Եւ ծերունին հառաչում է սրգաւոր.
Արիւն դարձած կոհակները ալւոր
Գընում գալիս, զարնըում են ափերին,
Անցած փառքը յիշեցնում են հայերին:

«Ձեր նախնեացը էլ չէք նըման դուք, հայեր,
 Ձունիք այլ ևս հայրենասէր այն ողին.
 Նորա մեռան, և հուրճքերը անվեհեր
 Արեամբ բուսած անմահ վարդեր պսակեցին».

Նորա գըլուխ չըտընցին բռնութեան,
 Ձըծախեցին նոքա խիղճը և ամօթ,
 Աղատութեան երկրպագու կանգնեցան,
 Հաւատալով փառքի լուսոյն անաղտո:

Եւ անթառամ զարդարուեցան պըսակով,
 Անմահացաւ այն վեհ հոգին արութեան.
 Եւ հայրենեաց կեանք տընցին արիւնով
 Ահեղ մարտի դաշտում հայ մարդ, հայ կուսան:

Դուք ի՞նչ արիք, դուք փառաւոր նախորդաց
 Ստրուկ ծընած, անխառք սընած զաւակներ.
 Հայ սար, հայ գետ, հայ դաշտօրայք շունչ առած
 Պիտ՝ ամօթով այրեն ձեր սև երեսներ:

Աղատութեան սուրբ պատկերը կործանած,
 Դուք ծաղրում էք աղատասէր ըզգացմունք:
 Նոր Յազկերտի անարգ բազին էք կանգնած
 Եւ խայտառակ կատարում էք պաշտամունք:

Ո՛հ, եթէ ելնէր կորած մոռցուած դամբանից
 Վարդանների առիւծական այն հոգին,
 Եւ երկաթի խարաղանը թռնալից
 Տար ձեր Ժպիրհ ամօթապարտ ճակատին.

Եւ արցունքով համբուրէիք սուրբ շիրիմ,
 Ուխտ կապէիք նորից խաչով ու սրբով
 Կանգնեցընել նոր Արտաշատ, Խոխոցիմ
 Վերջ տալ անարգ այս վիճակին արիւնով»...

Եւ Տղմուտը հառաչում է սրգաւոր,
Արիւն դարձած կոհակները ալեւոր
Գընում գալիս, զարնըւում են ավերին,
Անցած փառքը յիշեցնում են հայերին:

Անցան դարեր, դեռ ծերունին հեծելով
Գիշերները խանգարում է անվրդով
Աւարայրի անուշ քունը, բայց չունի
Նա դժ քունը խանգարելու հայերի . . .

1887, 7 փետր.

ԶԻՆՈՒՈՐԻ ՄԱՀՐ.

Ես մեռնում եմ, ո՛վ մայր հայրենիք,
Կարմիր արիւնով անվահներ կուրծքիս,
Ներկելով սուրբ հողդ, և թող քո որդիք
Զողբան իմ մահը, երբ քաջ զինուորիս
Թափած արեան տեղ պիտի բուսանին
Ո՛չ փուշ ու տատակ, այլ կարմիր վարդեր,
Եւ այդ վարդերից փնջեր պիտի հիւսուին
Պսակելու զոհուած՝ ազնիւ զըլուխներ:

Եւ թող ես գրկած կուրծքը մայրենի,
Քո աղատ կուրծքը, սիրուն հայրենիք,
Քընանամ մինչեւ ականջիս հասնի
Քո ազատութեան քաղցրը աւետիք.
Ես այն ժամանակ կ'ենեմ և պայծառ
Սրելոյ տեսած, իմ բաղդը կ'օրհնեմ
Որ, իմ հայրենիք, միայն քեզ համար,
Քեզ համար միայն կեանքըս զոհել եմ. . .

*
* *

Տեսնում եմ ահա—ազգեր են մեռնում,
Ազգեր են ծնվում, և արմաւենին
Սուրբ ազատութեան դողդոջուն ձեռքում՝
Բաղզն է մօտենում մատաղ ազգերին,
Եւ նախնեաց փառքը նոր արշալուսով
Յոլում է նոցա պայծառ ճակատին,
Եւ ահեղ կռուում արիւն քրտինքով
Վաստակած անմահ աճում է դափնին:

Եւ միայն դու ես, իմ խեղճ հայրենիք,
Որ շղթայակապ հեծում ես դարձեալ,
Եւ պատան պատան կուրծքըդ գեղեցիկ—
Ընկած ես որպէս կենդանի մեռեալ...
Եւ անցած փառքիդ աւերակներից
Փրկութեան ոստը գեռ չէ կանաչում,
Կրճքիցըդ հոսած արեան շիթերից
Քո տանջանքների փունջըն է ցօղվում:

Բայց, իմ հայրենիք, դու պիտի չմեռնիս,
Ես հաւատում եմ յարութեան օրիդ,—
Մօտ է ժամանակ, դարձիր, սիրելիս,
Փրկութեան աստղը վառվում է ճակտիդ,
Ոտքի ե՛լ, հոգիս, շղթադ թօթափիր,
Բաց արա՛ աչքըդ այդ մահուան քընից,
Թէեւ մահամերձ, դու մի ձայն հանիր —
Որդիքդ օգնութեան կրգան չորս կողմից:

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ.

1887, 5 փետր.

ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ԺԱՄԻՆ

ՍԵՐԻՈՒՎԱՆ ԶՐՈՅՑ

(Լ. Կ. Լազարեվիչից) .

Այն ժամանակ, ինչպէս ասում են, ես ինը տարեկան էի՝ Բոլոր եղելութիւնը մանրամասնաբար չեմ յիշում, բայց կը պատմեմ, որքան միտս է. Իմ մեծ քոյրը շատ բան է յիշում, իսկ փոքրիկ եղբայրս—ոչինչ։ Բայց ես գեռ չեմ գժուել, որ պատմեմ նորան այդ ժամանակուայ բաները։

Մայրս էլ ինձ շատ բան էր պատմում, երբ մեծացած ժամանակս հարց ու փորձ էի անում նորան։ Հայրս երբէք մի խօսք էլ չէր ասում։

Հայրս, ի հարկէ, տաճկական շոր էր հագնում։ Ասես թէ ես այժմ եմ նայում նորան, ինչպէս նա զարդարվում է. նորա ջէմադանը ¹ կարմիր թաւշից էր, որի վերայ ոսկէ ժապաւէններ էին կարած մի քանի կարգ։ Դորա վերայից—կանաչ մահուդէ թիւրջէ ²։ Սիւլայը ³ ոսկէհոռ էր, ուր զետեղուած էր խարբիան ⁴, որի ծայրը փղոսկր էր, և արծաթէ պատեանում դանակը, որի ծայրը սպիտակ ոսկրից էր։ Սիւլայի վրայից կապած էր լայն ապրեշումէ գօտի, ծայրերը փնջերով զարդարուած, որոնք ձախ կողքից կախ էին

¹ Ժիւէտի պէս հազուստ է. կոճկվում է կողքիդ։

² Բաճկոն, տակը մորթի։

³ Սիւլայ—մի տեսակ գօտի է, անպատճառ. կաշույ շինուած. առջևից այնքան լայն է, որ ծածկում է լանջի մի մասը. յարմարեցրած է գէնք կրելու։ Համար, ինչպէս. ատրճանակ, դանակ եւ այլն։

⁴ Լերկաթէ ձող տարճանակը մաքրելու համար։

ընկած: Ձակշիրէն⁵ արծաթէ ու ապրեշումէ ժապաւէններով, լայն փաշալուցիները ծածկում էին կիսով չափ սպիտակ զանգապանների ու կիսակօշիկների մէջ գտնուող ոտները: Երբեմն գրեխին Ֆէս էր դնում, մի փոքր էլ զէպի ձախ կողմը (թեքում, ձեռքին ծխամորձ, որի ծայրն էլ սաթից էր, իսկ աջ կողմից, քօտիի տակ, ծխախոտի քսակը, ուլունքներով ու ոսկով դարգարած:

Նորա բնութիւնը,—թէպէտ և նա իմ հայրս է, բայց քանի որ սկսեցի պատմել, պէտք չէ ծածկել,—նորա բնութիւնը տարօրինակ էր: Ձախաղանց լուրջ ու խստահայեաց, միայն հրամայել գիտէր, և եթէ մի բան ասէր, զու էլ իսկոյն չկատարէիր—Աստուած հեռի տանէր: Սաստիկ բարկացկոտ էր—ամեն բան էլ ուղում էր իւր ասածին պէս անել, և ոչ դք էր իշխում՝ ապացուցանել նորան հակառակը: Բարկացած ժամանակ անխնայ հայհոյում էր: Կուռելիս գիտէր միայն ապտակ տալ, բայց այնպէս ապտակ կրտար, որ ուսողը աչքերից կրակ կը լծափուէր: Ամեն մի շնչին բանի համար նա բարկանում էր. բարկանալուց նա կրծում էր ներքին պոռը, ոլորում էր աջ կողմի լեխը, վեր էր տանում նորան, յօնքերը կիսում, իսկ աչքերը կրակվում վառվում էին: Վա՛յ, եթէ այդ ժամանակ մեղանից մէկը զար և ասէր նորան, թէ դասը չգիտէ: Չգիտեմ, թէ ինչից էի ես այդպէս վախենում, է՛հ, եթէ վերջապէս խիի էլ մի անգամ, ի՞նչ մեծ բան: Բայց ես վախենում էի այդ աչքերից՝ որ աչքերն ոլորում էր, մարդ տերեւի նման զօղում էր, ինքն էլ չէր իմանում, թէ ինչու:

Երբէք նա չէր ծիծաղում, գոնէ ոչ այնպէս, ինչպէս ուրիշներն են ծիծաղում: Յիշում եմ, մի օր նա նստեցրել էր ծընկներին փոքրիկ եղբօրս: Տուեց նորան խաղալու ժամացոյցը, իսկ Գրիշան հօրս բերանն է կոխում ժամացոյցը: Ես ու քոյրս ծիծաղեց մենեւում էինք, հօրս էլ սա ծիծաղելի լծուեց, իսկ նա միայն երկարեցնում էր լերանի աջ կողմը, և աջ աչքի մօտ կաշին ծաղվում էր: Բայց այդ էլ հաղուադէպ բան էր, և նա միայն այդպէս էր ծիծաղում, երբ մի այնպիսի ծիծաղելի բան էր պատահում, որ ուրիշը ծիծաղելը կը լծուլանար, կ'ընկներ, և ծիծաղը սար ու ձոր կը պատէր:

⁵ Վարտիկ, որ ունի իւր առանձին ձեւը. վերինը լայն և միանգամայն աղտաւ ձիգ է նա սլոգների վերայ, կոծակվում է կողքից, որդի վերեւից մինչև ցած. ոտների կոծի մօտ այլ ևս չէ կոծակվում:

Յիշում եմ, երբ մեռաւ հօրեղբայրս, որի հետ հայրս ընկերովն էր բան անում և որին նա այնպէս սաստիկ սիրում էր, նորա կինը, մայրս, մենք, երեխաներս անընդհատ լալիս էինք և հեծկըտում. միայն աս ու վախ էր լսվում: Իսկ իմ հայրը—ոչինչ, ոչ մի կաթիլ արտասուք վայր չձգեց, ոչ էլ աս քաշեց: Միայն երբ որ բոլորեքեան իրենց վերջին հրաժեշտը տուին ննջեցելոյն, և երբ նորան տանից դուրս հանեցին, հօրս ներքին պոօջը դողդոցաց, և նա գունատ: որպէս քաթան, յենուել էր պատին:

Բայց երբեմն՝ եթէ մի բան ասում էր,—երբէք յետոյ իւր խօսքից յետ չէր կանգնիլ, թէպէտ և սրտում զղջացած լինէր: Յիշում եմ, մի անգամ նա զրկեց պաշտօնից իւր Պրոկայ ծառային: Տեսնում եմ, որ ինքն էլ զղջում և մեղքանում է նորան, բայց էլի չի ուզում թողնել: Բոլոր ծառաներից նորան ամենաշատն էր սիրում: Գիտեմ, որ նա միայն մի անգամ խփել էր նորան, որովհետեւ արաղը քամելուց յետոյ լաւ չէր պնդացրել տակառի ծորակը, և մի քանի դոյլ արաղ էր թափուել: Աւել նա նորան ձեռ չէ տուել: Նա ամեն բան հաւատում էր նորան ուղարկում էր գիւղեր պարտքերը ժողովելու և այլն: Բայց գիտէք, թէ ինչու համար նա հանեց նորան պաշտօնից: Զնչին բանի համար: Տեսնում է մի անգամ, ինչպէս նա փող է խաղում. . . Զարմանալի է:

Սա պատահեց ս. Գէորգին: Գալիս է Պրոկան խանութ, որ վերանորոգեն իրենց պայմանը, բայց հայրս հանում է 9() զրուշ և ասում:—Ահա՛, ստացիր ոռճիկդ: Այլ ևս ինձ պէտք չես. գնա՛, որոնիր քեզ համար այնպիսի տեղ, որ կարողանաս փող խաղալ:

Ծածկեց Պրոկան աչքերը ֆէսով, արտասուքը անձրևի պէս թափվում էր նորա աչքերից, և նա սկսեց խնդրել հօրս: Շարժուեց հօրս գուլթը, այդ ես տեսայ,—բայց կարծում էք, նա նորան թողնե՞ց: Աստուած աղատի. նա միայն հանեց էլի մի դուկատ (12 ֆրանկ) և տուեց նորան:—Ա՛ն, հեռացիր,—Գնաց Պրոկան, իսկ հայրս ստրջանում է, որ ի վուր տեղը դուրս արեց իւր ամենալաւ ծառային:

Նա երբէք կատակ չէր անում՝ ոչ մեղ՝ երեխաներիս հետ, ոչ մօրս, ոչ էլ մի ուրիշի հետ: Տարօրինակ կերպով էր նա ապրում մօրս հետ: Զէ կարելի ասել, թէ նա, Աստուած չտայ, ինչպէս ուրիշ մարդիկ, ուզում էր խփել նորան կամ մի որ և է

այդպիսի բան անել, բայց միշտ մի ուրիշ կերպ էր վարվում. միշտ սառը, բարկացած, աւելի կարճ, օտարից վատ. Իսկ նա, խեղճը, բարի է, որպէս հրեշտակ, և միշտ իւր մարդու աչքերին էր նայում: Հօրս բարկացած ժամանակ խեղճ մօրս հոգին, ասես, դուրս էր գալիս. բացի դորանից նա իւր արտասուքն էլ պիտի ծածկէր թէ՛ հօրիցս և թէ՛ մեզանից: Երբեք հայրս նորա հետ մի տեղ չէր գնում, և մայրս չէր համարձակվում ասել նորան, որ մի տեղ տանէ: Նա դիմանալ, համբերել չէր կարող, երբ մայրս խառնվում էր նորա վաճառականական գործերի մէջ, Երեմն մայրս ասում էր նորան.

— Դմբորի, ի՞նչ կըլինի, եթէ Ստօեանին արաղ տաս, Ձէ որ շուտով նորը կըլինի, ինչ պիտի անես այդքանը:

Այս տեղ նա յարձակվում էր մօրս վերայ.

— Ի՞նչ է, քաղցած ես, թէ մի բան պակաս է: Փողերը ձեռքումդ են, երբ կըպակասի, այն ժամանակ ասա՛, Իսկ իմ գործերիս մէջ մի՛ խառնուի:

Մայրս կուչ կըգար և կըլռէր:

Ուրիշների հետ էլ նա քիչ էր խօսում: Սրճարանում նա իրեն համար առանձին ընկերներ ունէր, և թերևս միայն նոցա հետ մի երկու խօսք ասէր կամ ոչ: Իւր քաւոր Եղիային նա ամենից շատ էր յարգում, և դա միակ մարդն էր, որ իշխում էր իւր ուղածն ասել նորան և որից հայրս կարծես թէ վախեւնում էր:

Թէ՛ մեզ, և թէ՛ մօրս նա սիրում էր,—պէտք չէ ի զուր խօսել,—այդ ակներե էր, բայց սաստիկ խիստ էր պահում մեզ, ես չեմ յիշում նորա կողմից քնքշութեան մի որ և է նշան, Արդարեւ, գիշերը նա մեզ ծածկում էր, երբ մենք բաց էինք լինում, թոյլ էր տալիս ջրհորի վերայ կռանալ և թթի ծառը բարձրանալ,—բայց ի՞նչ օգուտ մեզ դորանից, Ուրիշների հայրերն էլ են այդ անում, բայց նոքա իրենց որդոց համար բաներ էլ են գնում, ոսկէ թուղթ, րէտինի գնդակ, որոնք համարես խնձորենուց էլ են բարձր թաչում:

Եկեղեցի միայն մի անգամ էր գնում, այն էլ ս. Գեորգի տօնին, իսկ պանդոկ—ամեն Լրեկոյ, Յաճախակի ընթրիքից յետոյ նա իւր ծխամորճը կըդնէր ձախ ձեռի տակ, ծխախոտի քրսակն էլ գօտիի տակ—և կըգնար. Սմառը ինը ժամին էր վերադառնում, իսկ ձմեռը դորանից էլ շուտ, բայց երբեմն կէս գիշերն

էլ կ'անցնէր, և նա չկայ ու չկայ: Այդ բանը շատ էր վշտացնում իմ խեղճ մօրս ու քրոջս, — ես այն ժամանակ գաղափար էլ չունէի քէֆի մասին: Երբէք նոքա չէին պարկիլ քնելու, մինչև որ նա գար, թէպէտև արշալուսին վերադառնար: Նստում են նոքա անկողնի վերայ, չեն էլ համարձակվում մինչև անգամ ճրագը վառել: Հայրս բարկանում էր, երբ տեսնում էր, որ ճրագը վառ է: Մի անգամ, երբ նա ուշ վերադարձաւ, ես լսեցի ինչպէս մրթմրթում էր.

— Ինչո՞ւ համար է ճրագը վառ. մինչև այժմ:

— Որ լոյս լինի քեզ շորերդ հանելիս, Դմիտրի, — ասաց մայրս:

— Բայց միթէ ես չեմ կարող վառել, կամ թէ կարծում ես, ես հարբած եմ, չեմ կարողանալ գտնել:

— Չէ, Դմիտրի, — արդարանում էր մայրս, — բայց ես ասում եմ, չլինի թէ...

— Ի՛նչ ես ասում: Երևի ուզում ես, որ դրացիները կարծեն, թէ մենք ննջեցեալ ունինք:

Ի՛նչ ննջեցեալ: Եւ դուք կարծում էք, որ նա լուրջ կերպով է այդ ասում: Ի՞նչ են նորա համար դրացիները... Նա չէր ուզում, որ մայրս իմանար, երբ է նա գալիս ու գնում, իսկ բարկութիւնից չէր իմանում, ինչ ասէ: Նա ուզում էր, որ մայրս քնէր, թէպէտ նորա քունը չէր տանում, և միայն ինքը կարողանար անհոգ քէֆ անել: Երևում էր, որ այս նորան դուր չէր գալիս:

Նա շատ քիչ էր խնում, այն էլ միայն գինի: Օդի նա չէր գործ ածում. եթէ գնելու ժամանակ համը տեսնէր, իսկոյն կը թրէր և դէմքը կը ծուռէր: Սուրճ էլ այնքան շատ չէր սիրում... Բայ ի՞նչ էր նա անում այնքան ժամանակ սրճարանում, — կը հարցնէր դուք:

Անբաղդութիւն, ուրիշ ոչինչ: Բայց կը տեսնէք յետոյ:

Այդ բանը մօրս կեանքը խլեց: Անտանկի կերպով նա լաց էր լինում, և ոչ դքի չէր գանգատում:

Մի անգամ հայրս շատ ուշ տուն վերադարձաւ... Ոչինչ... Հետեւեալ օրը նոյնպէս — դարձեալ ոչինչ... Յանկարծ մայրս նրկատում է, որ հօրս ժամացոյցը չկայ: Վախեցած հարցնում է նորան.

— Բայց ո՞ւր է, Դմիտրի, քո ժամացոյցը:

Նա յօնքերը կիտեց, նայեց մի կողմը և ասաց.

—Ուղարկեցի Բէլգրադ, որ շինեն,

—Ձէ՞ որ նա լաւ էր գնում, Դմիտրի,

—Նա ոչ կզյր եմ, ոչ էլ յիմար. երեւի, գիտեմ, թէ երբ է ժամացոյցը լաւ գնում, երբ վատ:

Ի՞նչ անէր մայրս, պիտի սուս կենար:

Միայն յետոյ քրոջս հետ ասի էր քաշում. «Ա՛խ, մեր բանը վատ է. Ունեցած-չունեցածներս կըտայ, և ծերութեան ժամանակ ստիպուած կըլինինք ուրիշներէ շորերը լուանալ»:

Մի օր—կըլինէր տասը ժամը, գուցէ մի բան աւել կամ պակաս,—գալիս է նա սրճարանից, հաշտարխանի մորթուց կարած գլխարկը մի կողմը ծռած, կրծքին մի մատի հաստութեամբ ոսկէ շղթայ կախ արած, գօտիի մէջ մի արծաթապատ, ոսկէզօծ ու ականակուռ ատրճանակ, ներս է մտնում և ասես, թէ ձախ աչքի մօտ կաշին հաւաքուած է. Ինչ որ է, տրամադրութիւնը լաւ է:

Մտած-չմտած հանեց գօտիից ժամացոյցը, իբրեւ թէ պէտք է տեսնել, թէ որ ժամն է:

—Արդէն վերադարձրեց,—հարցրեց մայրս,—միթէ արդէն շինե՞լ է:

—Այո՛,—պատասխանեց հայրս:

—Իսկ այդ ինչ շղթայ է:

—Ինչպէս ամեն մի շղթայ, այնպէս և սա,—պատասխանեց նա, բայց մի տեսակ մեղմութեամբ և առանց զայրանալու:

—Գիտեմ,—ասում է մայրս,—բայց դու ի՞նչ տեղից ճարեցիր:

—Գնեցի:

—Իսկ այդ մորթէ գլխարկը, Ձէ որ այդպիսի գլխարկ միայն Միտիա գանձապահն ունի:

—Այդ էլ գնեցի:

—Ծախեց նա քեզ:

—Ծախեց:

—Բայց որքան. . .

Սակայն այս տեղ հայրս ծուռ-ծուռ նայեց մօրս վերայ, և սա լուեց:

Նա սկսեց իւր շորերը հանել, իսկ ես վերմակի տակից շարունակ նայում էի. Գօտիի միջից նա հանեց բոռնցքի մեծու-թեամբ մի ծրար և ձգեց սեղանի վերայ, այնպէս որ ձայնը դուրս եկաւ. ոսկի էր բոլորը:

—Ա՛ն, ասաց նա, պահիր,—Իսկ ինքը գնաց խոհանոց.

Մայրս վեր առաւ երկու մատով այդ ծրարը, ասես, թէ երեխայի կեղտոտ խանձարուրը լինի բռնում:

—Բայց ես ի՞նչ անեմ այս փողերը,—ասաց նա քրոջս,—Նորա նկոփուած են... Նորա սատանայական են... Սատանան էլ կըտանէ նոցա, ինչպէս և բերեց. . .

Ինչպէս տեսնում էք, այստեղ ո՛չ երջանկութիւն կայ, ոչ էլ կեանք:

Եւ այսպէս, անբախտ էր իմ մայրս. անբախտ էինք մենք նորա հետ միասին. . .

—Առաջ,—պատմում էր ինձ մայրս,—նա ուրիշ մարդ էր. ես էլ, երազի պէս յիշում եմ, ինչպէս նա յաճախակի նստեցնում էր ինձ ծնկների վերայ, երբ ես բոլորովին փոքրիկ էի. ինձ համար շուրի էր շինում, նստեցնում էր իրեն հետ սայլը և տանում արտը: Բայց այն ժամանակուանից, երբ նա ծանօթացաւ գանձապահ Միտեայի և Մակովա փողոցի Քրիստափորի, զեղափաճառ Ալբրեխտի և մի քանի ուրիշների հետ, ամեն բան փոխուեցաւ, շուտ եկաւ և—Աստուած գիտէ, ինչպէս գործը գնաց:

Միթմրթում է. Ձէ սիրում, երբ հարց ու փորձ եմ անում: Իսկոյն խօսքը կտրում է զայրացած, ասելով. «Միթէ դու ուրիշ հոգս չունի՞ս»:

Ի՞նչ ասել կ'ուզի, ինքն էլ տեսնում էր, որ վատ է անում, մի անգամ նորան իւր ճանկն է ձգել նա, էլ բաց չէ թողնում:

Բայց կրկին, ծիծաղելի է ասելը, կրկին նա բարի մարդ է: Այո՛, Աստուած վկայ: Այդպէս է երևում. . .

Մի օր նա տուն է վերադարձնում, չգիտեմ որ ժամին, մէկի հետ միասին. Ջարմանում է մայրս: Անցնում է դրան մօտից էլի մի ուրիշի հետ, մի ինչ որ բան են խօսում կամացուկ: Գնում են բակը: Մի փոքր ժամանակից մենք լսում ենք ձիու տրոփին և խրինջին: Ձեմ հասկանում, թէ այս ինչ է նշանակում:

Երբ նա սենեակ եկաւ, ես սկսեցի խումիացնել, և քղյրս սուտ քուն եղաւ: Բարեկեց նա և լուեց: Լուռ էր նա, լուռ էր մայրս, իսկ ես սպասում էի:

Առաջինը սկսեց մայրս. խօսում էր նա բոլորովին թոյլ ձայնով:

—Տարա՛ն սև ձին:

—Տարան,—պատասխանեց հայրս:

Կրկին լռեցին, բայց մայրս անդադար խնչում էր. ես զգում էի, որ նա լաց է լինում:

—Դմիտրի, ի սէր Աստուծոյ, ի սէր մեր որդւոց, կտրիր քո բարեկամութիւնը սատանայի հետ: Նորա հետ ծանօթութիւն ունեցողը կորցնում թէ այս և թէ հանդերձեալ կեանքը: Ահա քեզ օրինակ թուղթ խաղացող Իվանը, նայիր նորան: Որպիսի կարողութեան տէր էր, իսկ այժմ բանը այն տեղն է հասել, որ ուիշների գիտօրն է չորացնում և կաշի է գնում ջհուղների համար գիւղերում: Միթէ դու չես մեղքանալ, եթէ ծերութեան ժամանակ ես ստիպուած լինիմ մէկից մի կտոր չոր հաց սպասել, և եթէ մեր որդիքը ուրիշներին ծառայեն. . .—Սո սկսեցի աղի արտասուք թափել:

Այս տեղ հէնց յարձակուեց:

—Եւ ինչո՞ւ համար դու սկսեցիր երգուելնել ինձ որդիներովս ու լաց լինել ինձ վերայ, քանի ես կենդանի եմ: Եւ ինչո՞ւ համար ձայնդ վեր ես բարձրացրել մի քոսոտ ձիւ համար: Սո եմ նորան ձեռք բերել և ոչ նա ինձ, Ուղում ես, վաղը տանս գնեմ:

Մայրս աւելի սաստիկ լաց եղաւ:

—Դիտեմ, Դիմիտրի,—ասում է մայրս քնքշութեամբ,—բայց թշնամիները բոլորը կըտանեն: Թող, աղաչում եմ մեր որդւոց անունով, թող այդ անիծեալ թղթերը, Դու ինքդ գիտես, որ բան անելով, մէջք կռելով, քրտինք թափելով ենք մենք ձեռք բերել այս փոքրիկ անկիւնը, և այժմ որ և է պորտաբոյժներ դուրս պիտի անեն ինձ իմ տանից. . .

—Իսկ ո՞վ է քեզ դուրս քշում:

—Ինձ ոչ ոք չէ դուրս քշում, բայց կըքշեն, եթէ էլի այդպէս անես: Ձէ որ այդ պարապմունքը Աստուած անիծել է:

—Հարկւր անգամ արդէն ասել եմ քեզ, որ չհամարձակուիս գլխիս քարոզ կարգալ և անտեղի խօսել: Խեղքս հօ չեմ կորցրել, որ հարկաւոր լինի ինձ մի խնամակալութիւն:

Ձիօսեց մայրս, այդ ագնիւ հոգին: Զապեց նա իւր հեծկըրտանքը: Այլ ևս ոչ մի արցունք չէ թափում: Նորա թափվում են կրծքի մէջ և քարի պէս ծանրանում են սրտի վերայ:

Օրերը անցնում էին, բայց նա կրկին առաջուայ պէս շարունակում էր, Յաճախ նա բերում էր ծրարով փող, նոյնպէս

և կորցնում էր: Շատ անգամ նա գալիս էր առանց մատանու, առանց ժամացուցի, առանց ոսկե սիլայի: Ուրիշ անգամ՝ նա բերում էր հետը երկու-երեք ժամացույց, մի քանի մատանի: Մի օր էլ բերեց կօշիկներ և անձեղ վերարկու: մի ուրիշ օր — թամբ, յետոյ — 12 արծաթե դանակ, իսկ մի օր էլ մի ոստրե տակառ և տեսակ-տեսակ բաներ: Մի օր էլ երեկոյան բերեց մեր սև ձին:

Հետևեալ օրը լծեց նորան սայլակը, ալժոռը դրեց խանութի առաջ, որ ոչ որ չմոնէ, և քաղաքի միջով քշեց այնպէս սաստիկ, որ քիչ էր մնում սալայատակը քանդուէր:

Մենք, կարծես, սովորել, ընտելացել էինք, միայն մայրս էր լաց լինում և անհանգստանում: Եւ ինչպէս չանհանգստանար: Առուտուրը կտրուել էր: Ծառաները մէկը միւսի հետեից հեռանում էին: Ամեն բան այնպէս էր գնում, ինչպէս մի նզովեալ տան մէջ, իսկ փող, անհամար փող էր դուրս գնում:

Նորա այդ բարեկամները սկսեցին մեր տունն էլ գալ ու գնալ: Փակվում էին մեծ սենեակում, վառում էին մի քանի ճրագ, լսվում էր ոսկիների ձայնը, նոյնպէս և թղթերի, բարձրանում էր ծխախոտի մուխը, իսկ մեր Ստօեան ծառան միայն և եթ սուրճ էր պատրաստում նոցա համար (իսկ հետևեալ օրը ցոյց էր տալիս մի քանի ոսկի, որ ստացել էր «արաղի համար»): Բայց մեր մայրը նստում էր մեղ հետ միւս սենեակում: աչքերը կարմիր էին, երեսը գունատ, ձեռքերը պրկվում էին, և անդադար կրկնում էր. «Տէր Աստուած, Դու եղբի մեր պահապանը»:

Այսպէս նա բոլորովին անշատուած էր տանից: Միշտ լուռ էր: Երբեք չէր նայում մօրս աչքերին: Մեզ՝ երեխաներիս չէր փաղաքշում, ո՛չ կրքարկանար, ո՛չ էլ սիրելի խօսք կ'ասէր: Միշտ փախչում էր տանից: Միայն փող, ինչքան ասես, միշտ տալիս էր: Եթէ երբեմն խնդրէինք փող քարեգրիչ գնելու համար, մի ալէտա (20) կոպ.) կը տար: Ուտելու համար կը գնէր ամենալաւ բաները, ինչ որ կար քաղաքում: Ուսումնարանում իմ շորերը ամենից լաւն էին: Կրկին իմ դրութիւնս վատ էր լինում, երբ նայում էի մօրս ու քրոջս վերայ: Նոքա կարծես, թէ ծերացել էին, դուժատուել էին, տխուր ու լուրջ էին: Ոչ մի տեղ չէին գնում, գուցէ տօներին մէկին գնային, այն ևս ակամայ: Նոցա մօտ կանանցից շատ քիչ եկող էր լինում, միայն տղամարդիկ էին գալիս, այն էլ «անպիտաններ» և «անգործներ», ինչպէս մայրս էր նոցա անուանում: Խանութում համարեա առևտուր չկար:—

Մթթ է ես,—ասում էր հայրս,—ստիպուած կը լինիմ մէկին ծառայութիւն անել։ Ոչ, դորա համար ջճուղներ կան։—Մայրս էլ իրաւունք չունէր բերանից մի խօսք թողնելու։ Մի օր, պատմում էր մայրս, հայրս ասում է մօրս.

—Լսում ես, մի անգամ ընդ միշտ հասկացիր, քեզ սերբերէն եմ ասում։ Եթէ մի անգամ էլ դու դորա մասին մի խօսք արտասանես, ես ինձ համար բնակարան կը գտնեմ և կը տեղափոխուեմ այնտեղ։ Իսկ դու այստեղ խրատ կարգա, ու՛մ որ ուզում ես։ Լաւ յի-ի-շիր։

Խեղճ մայրս քարի պէս լուռ ու մունջ է մնում։ Ճմլում է սիրտը, օրէ ցօր մաշվում է, բայց կրկին աղօթում է Աստուծուն. «Աստուած իմ, մի՛ թողնիր ինձ»։

Ե՛հ, երեւի, դուք ինքներդ արդէն նախագուշակում էք, թէ ինչ պիտի լինի։

Մի օր երեկոյեան նոքա բոլորեքեան եկան։ Նոցա հետ եկաւ և մի ոմն Պետր Զելենբաշ, որ խողաւածառ էր և իբրեւ թէ «Պեշտի հետ գործ ունէր»։ Նորա բեխերը ցցուած էին, մազերը յետ սանրած, քունքի մազերը երկայն։ Նորա երեսը հաստ էր, ինքը գէթ. գլխին ծուռ դրել էր մի ինչ որ զխարկ։ Մատին այնպիսի մի մատանի էր փայլում, որ նայել մինչև անգամ չէր կարելի։ Ման էր գալիս՝ մի կողքից միւս կողքի վերայ՝ ընկնելով։ ձայնը խապոտ էր ու կոպիտ, և անդադար ծիծաղում էր իւր փոքրիկ, արօտի պէս կանաչ, աչքերով։ Դորան տեսնելուց մարդ այնպէս վախենում էր, որ կարծես, թէ գալլ է տեսել։

Այսպէս, զորա եկան։ Սոսեանն իսկոյն մօտեցաւ կրակին սուրճ պատրաստելու։

Զորս ճրագ վառեցին։ Ծխելով այնպէս մուխ բարձրացրին, ասես, ծխնելուզից լինի մուխ բարձրանում։ Տաճկի պէս լուռ սուրճ էին խմում, և թղթերի շրջւնն էր լսվում և ոսկիների զնգզնգոցը։

Դա սարսափելի՛ գիշեր էր։

Մօրս հետ փակուեցանք միւս սենեակում։ Նա այլ ևս լաց չէր լինում։ Քոյրս նոյնպէս։ Նոցա զէմքերը մաշուած էին, աչքերը խոր ընկած, նայում էին այնպէս, ասես, թէ մի բանից սաստիկ վախեցած լինէին։ Համեմատած հօրեղբօրս մահին—այս աւելի սարսափելի էր։

Հայրս մի քանի անգամ ներս մտաւ մեր սենեակը։ Նա բողբոջէն քրտնած էր։ Քակել էր իւր ջէմազանի ու շապկի կօ-

Ճակները, երևում էին կրծքի խիտ սև մազերը, Թուրքի պէս յօնքերը կիտել էր:

—Տո՛ւր էլի,—ասաց նա մօրս:

Ճմկեցաւ մօրս սիրտը: Քարի պէս լուռ՝ բաց է անում սընդուկը և բուռն բուռն փող է տալիս հօրս, իսկ սա կապում է թաշկինակի մէջ:

Կատաղած նա նայում էր դէս ու դէն: Շտապ-շտապ գընում էր միւս սենեակը, իսկը այնպէս, ինչպէս և ես, երբ ինձ սպասում էին բակում ընկերներս, իսկ ես կանգնած սպասում եմ, երբ քոյրս ինձ համար հաց կըկտրէ: Հայրս առնում էր փողը, գլուխը թեքում էր դէպի միւս կողմը և գնալու ժամանակ, ասես, ինքն իրեն շշնջում էր. «Միայն այսքան» և իսկոյն փախչում էր սենեակից:

Բայց «միայն այս»... Այսպէս, կարծեմ, հինգ անգամ մտաւ մեր սենեակը, և հինգերորդ անգամ գիշերուայ երեք ժամին մօտ:

—Տո՛ւր,—ասում է մօրս, իսկ մօրս զէմքը հողի դոյն էր ստացել:

Մայրս հազիւ հազ ոտները քարշելով և թուլացած մօտենում է սնդուկին:

Անցեալ անգամ ես նկատեցի, ինչպէս իմ հայրը, այդ մեծ մարդը, տատանուեց և հնոցին յենուեցաւ:

—Շո՛ւտ,—ասում է նա մօրս, անդադար շարժուելով և երեսի քրտինքը սրբելով:

Մայրս տալիս է:

—Տո՛ւր բոլորը,—ասում է նա:

—Վերջին տասը ոսկին է,—սխառասխանում է մայրս: Մօրս ձայնը ոչ ձայնի էր նման, ոչ էլ շշունջի, այլ ճգնաժամի ճիչ էր յիշեցնում:

Այդ փողն էլ նա առաւ և իսկապէս փախաւ սենեակից:

Մայրս ուշաթափ ընկաւ սնդուկի մօտ: Քոյրս աղաղակեց: Ես վեր թռայ անկողնիցս. վեր թռաւ և Գրիշան: Նստանք մենք յատակի վերայ մեր մօր մօտ, համբուրում էինք նորա ձեռները, «Մայրիկ, մայրիկ» բացականչելով:

Նա ձեռը գլխին դրեց և մի բան շշնջեց: Յետոյ վեր թռաւ տեղից, վառեց մոմը և լուսաւորեց ս. Գէորգի առաջ կախած կանթեղը:

—Գնացէք, որդիքս, աղօթեցէք Աստուծուն, որ Նա փրկէ

ձեզ փորձանքից,—ասաց նա: Նորա ձայնը հնչում էր, որպէս մի զանգակ, իսկ աչքերը փայլում էին, ինչպէս երեկոյեան աստղ երկնքում:

Մենք ամենքս ծնկաջոք պատկերի առաջ աղօթում էինք, իսկ Գրիշան մօրս առաջ, երեսը նորան դարձրած, խաչակնքում էր երեսը և կիսաձայն ասում «Հայր մեր»ը, որ արդէն սովորել էր: Յետոյ էլի խաչակնքում էր և համբուրում մօրս ձեռները, և կրկին նայում էր նորան: Մօրս աչքերից յորդառատ արցունք էր թափվում: Նա աչքերը սեւեռել էր սրբի և երկնքի վերայ: Այնտեղ, երկնքում մի բան կար, որ նա տեսնում էր. այնտեղ նորա Աստուածն էր, որի վերայ նայում էր մայրս և նա—մօրս վերայ: Եւ այն ժամանակ մօրս երեսին երեւում էր մի տեսակ երջանկութիւն. ինձ թւում էր, թէ Աստուած շփեց նորան ձեռքով, թէ ժպտաց սուրբը, և թէ նորա նիղակի տակին վիշապը բացեց իւր բերանը: Յետոյ աչքերս միմեցան, և ես երեսի վերայ ընկայ նորա ձախ ձեռքի և շորի վերայ, որով նա բռնում էր ինձ, և ես աղօթում էի, հարկերորդ անգամ կրկնելով. «Աստուած, Դու տեսնում ես իմ մօրը. Աստուած, աղօթում եմ Քեզ հօրս համար» և յետոյ, չգիտեմ, թէ ինչու, շարունակում էի. «Աստուած, սպանիր այդ Զելենբաչին»:

Նրկար ժամանակ մենք այդպէս աղօթում էինք:

Յետոյ մայրս վեր կացաւ, բարձրացաւ աթոռի վերայ և համբուրեց ս. Գէորգի պատկերը: Մի և նոյնը արաւ և քոյրս, իսկ յետոյ բարձրացրեց ինձ և ապա Գրիշային, և մենք նոյնպէս համբուրեցինք: Յետոյ մայրս առաւ պատկերի յետեւում դրած ուհհանի փունջը և օրհնած ջրի շիշը, որ պատկերի տակ կան էր արած, թրջեց այդ ջրով ուհհանը և մի բան միմեցելով՝ սրկեց սենեակը: Յետոյ կամացուկ դուռը բաց արաւ, ոտի ծայրերով մօտեցաւ մեծ սենեակին և սրկեց նորա դռները:

Ահ, որքան լաւ էի ես այն ժամանակ, որպիսի երջանկութիւն էի զգում ես այն ժամանակ, ասես թէ, բոլոր վշտերիցս աղատուած լինէի: Ինչու համար ես այժմ այդ տեսակ բան չեմ կարողանում զգալ?!

Հէնց որ մայրս սրկեց մեծ սենեակի դռները, ներսում աղաղակ բարձրացաւ: Ոչինչ չէր կարելի որոշել, միայն լսվում էր, ինչպէս Զելենբաչը գոչում էր.

—Եւ ո՞վ է կարող ստիպել ինձ, որ երկար խաղամ: Ո՞վ:

էլի անորոշ աղմուկ ու կռիւ բարձրացաւ: Յետոյ մենք լսեցինք բացուող դռնի ճոնչիւնը, մըթմըթոց և քայլերի ձայն:

Բայց հայրս ներս չմտաւ մեր սենեակը: Մենք ի զուր էինք սպասում: Արդէն լուսացել էր, որ ես ու Գրիշան քնեցինք, իսկ հայրս չկար:

Երբ ես ղարթեցայ, արեգակը արդէն բաւականին բարձր էր: Ես սաստիկ յոգնած ու ջարդուած էի, բայց կրկին աչքերս խփել չէի կարողանում—եւ վեր կացայ:

Ամէն բան ինձ հանդիսաւոր էր թւում և տխուր: Դուրսը հանդարտ էր: Արեգակի պայծառ ճառագայթները պատուհանից ներս էին թափանցում, բայց կանթեղի բոցը զեռ տատանվում էր պատկերի առաջ: Մայրս ու քոյրս բոլորովին գունատ էին, աչքերը թաց, դէմքերը մոմի պէս դեղին: ձեռքերը կոտրատում էին, կամաց-կամաց ման էին գալիս, չէին խօսում, և միայն աղօթքներ էին մրմնջում: Այդ օրը մենք չնախաճաշեցինք, չճարջրին էլ, քաղցած ենք, թէ ոչ, մինչև անգամ մայրս ինձ ուսումնարան էլ չուղարկեց:

—Այս րօնչ է նշանակում,—հարցնում էի ինքս ինձ,—Կամ մեր տանը ննջեցեալ կայ, կամ իմ հանգուցեալ հօրեղբայրս վերադարձել է և այժմ նորից պիտի թաղենք:

Ես բոլորովին սարսում էի. երբ յիշում էի գիշերուայ եղածը, և բոլորովին մէքենայաբար մրմնջում էի. «Աստուած, փրկէ հօրս»: Եւ կրկին. «Աստուած, սպանիր այդ Զելենբաշին»:

Առանց մտածելու ես հագայ շորերս և գուրս եկայ սենեակից: Ակամայ ես քայլերս ուղղեցի դէպի մեծ սենեակը, բայց իսկոյն կանգ առայ, որովհետեւ դգացի, որ մայրս ձեռքիցս բռնել է:

Ես յետ նայեցի, բայց նա ոչ մի խօսք չսաց, և միայն մատը շրթունքին դրեց, յետոյ տարաւ ինձ մինչ գուրս գալու դուռը և թողեց: Նա վերադարձաւ դէպի սենեակը, իսկ ես կանգնած էի դռան մօտ: Նայում եմ նորա յետևից, բայց ինքս չեմ իմանում, թէ ինչ մտածեմ:

Յետոյ ես կամաց-կամաց մօտեցայ մեծ սենեակին և ճեղքից նայեցի:

Նայում եմ:

Սենեակի մէջ տեղում դրած է մի սեղան: Նորա մօտ դրած են աթոռներ, որոնցից երկու-երեքը վայր էին ընկած: Յա-

տակի վերայ անթիւ թղթեր էին ցիր ու ցան եղած, ծխախոտի կտորտանք ու մնացորդներ, սրճի մի կտորած թաս, իսկ մի թղթի տակից երևում է մի ոսկի: Սփռոցը կիսով չափ սեղանի վրայից քաշուած էր: Սեղանի վերայ թղթերը ցիր ու ցան էին, թասերը շուռ տուած, ամեն տեղ կտորտանք և ծխախոտի աճիւն: Մի քանի ափսէ էլ կար, որոնցից մէկում թափել էին ծխամորճից ծխախոտ: Ձորս գատարկ աշտանակ կար. մէկի վերայ վառվում էր մոմի մնացորդը հաստ թղթի հետ, և մոռ ծուխը դէպի առաստաղն էր բարձրանում:

Սեղանի մօտ, աթոռի վերայ նստած էր հայրս՝ մէջքը դէպի դուռը դարձրած: Նա երկու ձեռը զրել էր սեղանի վերայ, գլուխն էլ նոցա վերայ և չէր շարժվում:

Երկար նայեցի ես, բայց նա բոլորովին չէր շարժվում: Միայն նկատեցի ես, ինչպէս նորա կողքերը վեր-վեր էին բարձրանում և ցածանում: Մի տարօրինակ և մնայլ միտք ծագեց գլխումս. Ինձ թւում էր, օրինակի համար, — բայց, ճշմարիտն ասեմ, ինքս էլ չգիտեմ, թէ ինչու, — թէ նա մեռել է, և ես զարմանում էի, ինչպէս մեռեալը կարող է շունչ քաշել: Յետոյ ինձ թւում էր, թէ այդ ուժեղ ձեռքը, ասես, փափուկ թղթից լինէր շինած, և թէ նա այլ ևս անկարող էր խփել նորանով, — և ուրիշ շատ բաներ էի մտածում ես:

Աստուած գիտէ, թէ որքան միջոյ ես պիտի նայէի, եթէ կրկին մօրս ձեռքը ինձ չկաշէր: Առանց մի խօսք ասելու, մայրս իւր բարի աչքերով ցոյց տուեց ինձ դուռը:

Չգիտեմ, թէ ինչու, բայց ես գլխարկս հանեցի, համբուրեցի նորա ձեռը և գնացի բակը:

Շարաթ օր էր:

Երբ ես փողոց դուրս եկայ, մարդիկ անց ու դարձ էին անում, ինչպէս և միշտ, — իւրաքանչիւրը իւր գործով զբաղուած: Բազմաթիւ գիւղացիներ բերել էին շուկայ վաճառելու ամեն տեսակ բան: Ոստիկանները բարձրաձայն ցոյց էին տալիս իւրաքանչիւրին սայլ կանգնեցնելու տեղը: Երեխաները կիռաս էին գողանում: Սրէտա գրազիւրը թմրկահարի հետ միասին ման էր գալիս քաղաքում և կարգում այն կարգադրութիւնը, որ արգելում էր խողերին բաց թողնել փողոցներում: Տրիշկան փռնից հանել էր տապակած գառը և կանչում ամբոխը. «համեցէք, տաք գառը», իսկ հարբած Օսիպը կոխրտում էր տիղմը:

—Իսկ ինչո՞ւ ձեր խանութը փակ է, — հարցրեց ինձ զերձակ Իգնատը, մօտիցս անցնելիս:

—Այնպէս, — պատասխանեցի ես:

—Հօ հիւանդ չէ՞ Դմիտրին:

—Ձէ:

—Երեւի, տեղ է գնացել:

—Գիւշ, — պատասխանեցի ես և վազեցի բակը:

Դորանից յետոյ իսկոյն եկան իմ երկու ընկերներս, որոնց ուղարկել էր մեր վարժապետը իմանալու, թէ ինչու ես չեմ գնացել ուսումնարան:

Միայն այդ ժամանակ ես յիշեցի, որ պէտք էր գնացած ուսումնարան: Առայ մի կտոր հաց, գրքերս, և սկսեց նայել մերթ մօրս, մերթ ընկերներին:

—Ասացէք պ. վարժապետին, տղայք, որ Միշան այսօր աւելի վաղ չէր կարող գալ, որովհետեւ զբաղուած էր:

Թէ ինչ անց կացաւ այն միջոցին, երբ ես ուսումնարանում եի — չգիտեմ: Այսինքն գիտեմ, որովհետեւ ուսումնարանից վերադառնալուց ամէն բան ես տեսայ այնպէս, ինչպէս և թողի. մայրս ու քոյրս՝ ձեռքերը ծնկան վերայ դրած, նստած էին. ճաշ չէին պատրաստում: Ոտքի ծայրով անցնում էին մեծ դռնի մօտից և անդադար ախ էին քաշում: — Իսկ և իսկ այնպէս, ինչպէս հօրեղբօրս մեռած օրը: Գրիշան բակում կապում էր կատուի պոչից պղնձի կտոր և այդպէս զուարճանում: Աշակերտները բաժկոն էին կարում իրենց բաժնում, իսկ Ստօեանը ընկել էր արօտի վերայ և մրափում էր, ասես, թէ կէս գիշեր լինէր:

Հայրս զարձեռալ նստած էր անշարժ:

Երեկոյեան ժամերը վաղուց արդէն տուել էին: Միժնելու ժամանակը մօտենում էր, իսկ մեր հոգու մնայլ զրուծիւնը անփոփոխ էր և մատախաղապատ ամպերն աւելի և աւելի թանձրանում էին և չէր երևում դոցա սահմանը:

Աւելի և աւելի անտանելի, երկիւղալի ու յուսահատ դրութիւն էր ստանում ամենայն ինչ. . . Տէր, Դու միայն կարող ես բարին յաջողել . .

Ես նստած էի մեր տան շեմքում: Ձեռիս բռնած ունէի մի դասագիրք, բայց ես չէի կարդում: Պատուհանի մօտ մօրս գունատ դէմքը ես նկատեցի. նա յենուել էր իւր նիհար ձեռքին: Ականջիս ձայն լսուեց: Ես չէի կարողանում մտածել:

Յանկարծ սենեակի դուռը բացուեցաւ, Մայրս պատուհանից հեռացաւ, եւ բոլորովին սառեցայ:

Մեծ սենեակի դուռը բացուեցաւ, Շէմքում կանգնած էր նա, իմ հայրը:

Տէր Աստուած, մի՞թէ սա իմ հայրն է:

Ֆէսը փոքր ինչ յետ էր տարել, մազերը ընկել էին ճակատի և երեսի վերայ: Բեխերը առաջուայ պէս սրած չէին, դէմքը ծերացած, միժագնած էր: Իսկ աչքերը, աչքերը, բոլորովին նման չէին առաջուայ աչքերին: Նոքա աղօտ էին, խոր ընկած, կկոցուած, շարժվում էին դանդաղ, հայեացքը անմիտ և անշարժ, ոչինչ չէին որոնում այդ աչքերը և չէին արտայայտում մտածողութիւն: Նորա երեսին երևում էր մի տխրաման, բայց փաղաքուշ ծիծաղ — առաջ այդ երբէք չէր լինում: Այդպէս էր նայում հօրեղբայրս մահուան ճգնաժամին, երբ խնդրեց, որ իրեն հաղորդեն:

Դանդաղօրէն նա անցաւ նախասենեակի միջով, բացեց մեր սենեակի դուռը, ներս մտնեց միայն գլուխը և, առանց բան ասելու, իսկոյն յետ դարձաւ, ծածկեց դուռը, դուրս եկաւ փողոց և կամաց-կամաց քայլերը ուղղեց դէպի քաւոր Եղևայի տունը:

Քաւոր Եղևայի որդին, Թովմասը, յետոյ ինձ պատմեց, թէ իմ հայրս և նորս հայրը փակուել էին մի սենեակում, երկար ու կամաց խօսում էին մի բանի մասին, թէ յետոյ նոցա թուղթ ու թանաք տարան, բաներ էին գրում, կնքում և այլն: Իսկ թէ ինչ եղաւ, ինչ էին անում, դա անյայտ է, և երբէք ոչ որ չի իմանալ:

Երեկոյան Գ ու կէս ժամն էր. մենք պարկած էինք անկողնում, բայց մեր մայրը նստած էր ձեռքերը ծնկների վերայ դրած և անմիտ հայեացքով նայում ճրագի վերայ: Յանկարծ դրսի դուռը ճոռաց: Մայրս ճրագը հանգցրեց և պարկեց:

Սիրտս այնպէս էր բաբախում, ասես, թէ մէկը մի՛ջով խփում լինէր կրծքիս:

Դուռը բացուեցաւ, և հայրս ներս մտաւ: Մի երկու անգամ անց ու դարձ արաւ սենեակի մէջ, առանց վառելու ճրագը, շորերը հանեց և պարկեց: Երկար միջոց ես լսում էի, ինչպէս նա անկողնի մէջ մէկ կողքից միւսի վերայ էր ընկնում, և վերջապէս ինքս էլ քնեցի:

Չգիտեմ, որքան ժամանակ ես քնեցի. բայց յանկարծ ըզգացի, որ ճակատիս մի թաց բան կայ: Բաց եմ անում աչքերս

և նայում. լիալուսինը լուսաւորում էր սենեակը, իսկ նորա գունատ ճառագայթները ընկել էին ուղղակի մօրս երեսին, նորա աչքերը փակ էին, երեսը, ասես, թէ մի ծանր հիւանդի երես լինէր, իսկ կուրծքը ծանր ծանր էր վեր բարձրանում:

Նորա մօտ կանգնած էր հայրս: Աչքերը յառել էր նորա վերայ և չէր շարժվում:

Փոքր ժամանակից նա մօտեցաւ մեր անկողնին, նայում էր մեզ վերայ, նայում էր քրոջս վերայ, նորից կանգնեց սենեակի մէջ տեղում, նորից չորս կողմը նայեց և շնչեց.

—Քնա՛ծ եմ:—Նա ինքը սարսուռ զգաց իւր խօսքերից և քարացած մնաց սենեակի մէջ տեղում: Այսպէս անշարժ նա երկար մնաց, միայն երբեմն նկատելի էր լինում, ինչպէս են փայլում նորա աչքերը, նայելով մերթ մեզ վերայ, մերթ մօրս:

Սակայն մեղանից և ոչ մէկը չէկոցեց:

Յետոյ նա կամացուկ մօտեցաւ պատին, աչքը մեղանից չհեռացնելով, զգուշութեամբ վեր առաւ արծաթապատ ատրճառակը, դրեց բաձկոնի տակը, ֆէսը աչքերի վերայ բերեց և շտապով դուրս եկաւ տանից:

Հէնց որ դուռը փակուեցաւ, մայրս իսկոյն վեր կացաւ, վեր կայաւ նոյնպէս և քոյրս: Ուրուականներէ՛ էին նման:

Մայրս արագ, բայց զգուշութեամբ տեղից վեր կացաւ և մօտեցաւ դռան, իսկ նորա յետեից և քոյրս:

—Դու մնա՛ երեխայոց հետ,—ասաց նորան մայրս և դուրս եկաւ բակից:

Ես էլ վեր թռայ և գնացի դէպի դուռը, Քոյրս բռնեց ձեռքիցս, բայց դուրս պրծայ և ասացի.

—Դու մնա՛ երեխայոց հետ:

Բակը որ դուրս եկայ, ևս վաղեցի մինչև ցանկը և նորա մօտից գնալով՝ բալն ծառերի ստուերի տակ, ևս հասայ մինչև ջրհորը և նստայ:

Հիանալի գիշեր էր, Պայծառ երկնքում փայլում էր լուսինը, օդը զով էր, ամենայն ինչ անշարժ էր, չէր տատանվում, Ես տեսայ, ինչպէս հայրս նայեց ծառաների սենեակի պատուհանը, և իսկոյն շարունակեց իւր ճանապարհը: Վերջապէս նա կանգնեց ամբարի մօտ և հանեց ատրճառակը:

Սակայն այդ իսկ վայրկեանին, չգիտեմ, ինչ տեղից, նորա մօտ յանկարծակի երևեցաւ մայրս:

Թալկացաւ հայրս. բւեռել է աչքերը մօրս վերայ և բերանը բաց մնացել:

— Դմիտրի, ընկերս, տէրս, այդ ի՞նչ ես անում:

Հայրս դողդողաց: Փայտի պէս անշարժ կանգնել էր, անմիտ ու ապուշ հայեացքով նայում էր մօրս վերայ, իսկ ձայնը կոտրած զանգակի ձայնի էր նման:

— Գնա՛, Մարիա, թող ինձ... Ես կորել եմ:

— Ինչպէ՞ս թէ կորել ես, սիրելիս: Տէրը քեզ հետ, ի՞նչ ես ասում:

— Ամեն բան տուի, — ասաց նա ձեռքերը տարածելով:

— Դէ՛, թող տանեն, ընկեր իմ, հօ դու էիր նոցա ձեռք բերել:

Հայրս մի քայլ յետ գնաց և նայեց մօրս վերայ:

— Ամեն բան, ամեն բան, — ասաց նա, — ամեն բան տուի:

— Դէ՛հ, թող տանեն, — պատասխանեց մայրս:

— Եւ ձի՛ն, — ասում է հայրս:

— Էն քոսո՞ւտը, — պատասխանում է մայրս:

— Եւ մարգը:

— Աստուած նորա հետ:

Նա մօտեցաւ մօրս, նայեց նորա աչքերին, իսկ մայրս սրլի պէս կանգնած էր:

— Եւ տո՛ւնը, — ասում է նա, աչքերը չռելով:

— Թո՛ղ, — պատասխանում է մայրս, — միայն թէ դու ողջ ու առողջ մնաս:

— Մարիա:

— Դմիտրի:

— Ի՞նչ ես ասում, Մարիա:

— Ասում եմ. թող Աստուած պահէ քեզ և մեր որդիներանց. Ոչ տունն, ոչ էլ մարգն էր կերակրում մեզ, այլ դու: Մեզանից ոչ դք սոված չի մնալ. քանի դու մեզ հետ կըլինիս: Հայրս, կարծես թէ մոռացութեան մէջ ընկնելով, կրթնեց մօրս ուսին:

— Մարիա, — սկսեց նա, — մի՞թէ դո՞ւ ես... — Արտասուքը խեղդում էին նորան, նա չէր կարողանում խօսել, և նա ծածկելով աչքերը թւերով, լռեց:

Մայրս բռնեց նորա ձեռից:

— Երբ մենք պատկուեցանք, ոչինչ չունէինք, բացի այն վեր-

մակը, մի ամանը, երկու-երեք տաշտը, իսկ պիժմ, փա՛ռք Աստուծոյ, տունը լիքն է:

Ես տեսայ, ինչպէս Տօրս թևի տակից վայր ընկաւ արտասուքի մի կաթիլ և փայլեց լուսնի ճառագայթների տակ:

— Բայց մի՞թէ դու մոռացել ես վերնատունը, որ լի է գլխատորով:

— Այո՛, այո՛, — ասաց Տայրս քնքշութեամբ, — թևերով սրբեց աչքերը և ձեռները ցած թողեց:

— Իսկ իմ գլխի ոսկիները: Ինչո՞ւ են հարկաւոր այդ դուկատները: Վեր առ առետուրի համար:

— Մենք այդ գործ կ'ածենք ապրելու համար:

— Մի՞թէ մենք այնքան ծեր ենք: Փառք Աստուծոյ, մենք առողջ ենք, առողջ են նոյնպէս և մեր երեխայքը: Աստուծուն աղօթք կ'անենք և կ'աշխատենք:

— Որպիսի աղնիւ մարդիկ են:

— Եւ դու ուրիշների պէս դանդաղկոտ չես: Միայն քո ձեռները ես չեմ փոխիլ Պարանոսովի փողի հետ, թէպէտ նա երկու անգամ էլ շատ լինի:

— Եւ կրկի՛ն մենք ձեռք կրբերենք մի տուն:

— Մեր որդւոց համար էլ ճանապարհ կրբաններ, — ասաց մայրս:

— Եւ մեռնելիս նորա չեն անիծիլ ինձ... Քանի՛ ժամանակ է, որ ես նոցա չեմ տեսել:

— Գնա՛, տե՛ս նոցա, — ասաց մայրս և նորան տարաւ ձեռքից բռնած, ինչպէս մի երեխայի: Իսկ ես վազէ-վազ տուն եկայ: Հազիւ թէ կարողացայ շշնջել քրոջս. — «Մտի՛ր» — և վերմակով ծածկեցի գլուխս:

Նորա ոտ դրին տան շեմքը թէ չէ, եկեղեցու առաւօտեան զանգերը տուին: Գիշերային լուսթեան մէջ բարձրաձայն լսվում էր այդ զանգահարութիւնը և զղրկեցնում էր մարդու հոգին...

— Վե՛ր կաց, թանգագին որդիս, — ասաց մայրս, գնա՛նք ժամ... .

Երբ ես անցեալ տարի գնացի Բէլգրադ ապրանք գնելու, տեսայ Թօփչիդերում Պետր Զելենբաշին յանցաւորի շորերով. — նա խճուղի էր շինում:

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԻՉՆԵՐ.

Ըսթափուեցէ՛ք դագաղներից խմբովին,
Նուիրական Գողթան օրհնեալ՝ երգիչներ,
Եւ մասներով տուէ՛ք լեզու լարերին—
Խնչպէս աղբիւր, թո՛ղ կարկաջեն նուագներ,
Կենդանացրէք ձեր համերգով կորովի
Մեր անցեալի փառք ու պարծանք, մեծութիւն.
Մեր առաջի թո՛ղ ժողովուրի վաղեմի
Մեր սրերագործ գիւցալների բազմութիւն.

Օրհներգեցէ՛ք նոցա անուն սրբազան,
Հայրենիքի անանձնուէր նոցա սէր—
Արագանայ թո՛ղ հոսանքը մեր արեան,
Հըրդեհի պէս թո՛ղ բորբոքուին մեր սրտեր,
Վաղուց լըռած ու պապանձուած ձեր քընար
Գէթ մի անգամ էլ չէ հընչել ոգիւնց,
Եւ անցնում է ձեր համբաւը դարէ-դար—
Մենք զըրկված ենք, անջատուած ենք ձեզանից.

Ուր բամբուռն երբեմն ձայն էր թընդում,
Ուր որոտում էր և խըրոխտ ձեր նուագ,—
Այժմ՝ պին տեղ մետաղի ձայն է շաչում,
Այն տեղ մեռած է ձեր օրհնեալ յիշատակ.
Եւ անըզպայ և ապառաժ սրբոտրում
Վաղուց հանգած, ցըրտացած է սուրբ կըրակ.

Ձեր անցեալիցն այն փառաւոր, թանկագին,
 Մեզ միմիայն մընաց չնչին մի ըստուեր . . .
 Ո՛հ, յըղեցէք մեզ մի սերունդ նորածին,
 Որ մեր մաշված հոգին երգով նորոգէր,
 Կամ ինքներդ ըսթափուեցէք խըմբովին,
 Նուիրական Դողթան օրհնեալ երգիչներ:

Լ. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ.

1888, դեկտ. 29.

ՄՈՍԿՈՒԱ.

ՓԻԼՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐՆ

Ը Ս Տ

Լ Ի Ն Դ Ն Ե Ր Ի.

1. ԱՆՀԱՏՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ.

Մարդս, ինչպէս միւս զգայարանական էութիւններն, գտնւում է իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում՝ բնական զարգացման մէջ: Մարդկային զարգացումն չունի վերջ. այն, ինչ որ վերջ ենք անուանում, զարգացման մի պարբերութեան միւսի փոխադրուելն է: Հետեւաբար զարգացումն մի անընդհատ փոփոխութիւն, մի յաւաքգիծութիւն է, որ տեղի է ունենում աստիճանաբար, ուր առաջին աստիճանը բովանդակում է իւր մէջ երկրորդի սաղմն և սկզբնապատճառն: Զնայելով այդ աստիճանաբար զարգացմանը, ոչ մի անհատ բնութեան ընդհանուր զարգացումից չէ անջատուած, ըստ որում՝ ամբողջ բնութիւնն իւր բոլոր բովանդակութեամբ, բռնուած է մի ընդհանուր զարգացմամբ, այնպէս որ իւրաքանչիւր անհատի զարգացումն ստորադրուած է բնութեան ընդհանուր զարգացման: Իւրաքանչիւր անհատի աստիճանաբար զարգացումն կարող է ընդհատուել, եթէ այդ վերջինը ընդհանուրին չստորադրուէր և նորա հետ փոխադարձ յարաբերութեան մէջ չգտնուէր:

Ընդհանրութեան ազդեցութիւնն անհատի վերայ, այսինքն այն օգնութիւնն և ազդեցութիւնն, որ անհատը իւր շուրջից ստանում է, որպէս զի իւր որոշման կարողանայ հասնել, կոչւում է կրթութիւն (խօսքի ընդարձակ նշանակութեամբ), չի՛շխելով թէ դա կամքի ազդեցութեան ներքոյ է տեղի ունեցել թէ ոչ: Ուրեմն այս տեսակէտից նայած կրթութիւնն է անհատի զարգացման ամբողջացումն:

2. ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԸ

Բնական զարգացումն ենթարկվում է երկու օրէնքի:

Առաջին՝ տեղութեան օրէնք, Իւրաքանչիւր կենդանի էակ նախ աչքի առաջ ունի իւր սեփական էութեան և սեռի յարատեւութիւնը: Առաջինը պարզ է, երկրորդն արտայայտում է իւր յարատեւութիւնը ժառանգութեան ձևով, այսինքն մի սեռի բնաւորական յատկութիւնների նախորդներից յաջորդներին փոխարինելը:

Երկրորդ՝ փոփոխութեան օրէնք, Ոչ մի կենդանի էակ չէ կարող իւր շրջակայ ազդեցութեան հաստատ կերպով դիմադրել, որովհետև կեանքը մի անընդհատ փոփոխականութիւն է և անհատն իւր էութիւնն պաշտպանելով, ենթարկվում է դորան: Ըստ այդ օրէնքի չկան աշխարհում երկու համանման առարկաներ:

Այդ երկու օրէնքն էլ աշխատում են իրար նսեմացնել, իւրաքանչիւրի գործունէութիւնը սահմանափակել, եթէ առաջինը լինէր անսահման իշխողն, այն ժամանակ կրտիրէր ընդհանուր անգործունէութիւն, սակայն եթէ երկրորդն առնէր լուծն իւր ձևը, այն ժամանակ տեղի չէր կարող ունենալ ներդաշնակութիւն և կարգ, մի խօսքով այդ օրէնքն կրստեղծէր ընդհանուր շփոթ (քաոս):

3. ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ.

Այն ամբողջութիւնն, որի մէջ մարդը միւս կենդանի էակների հետ զարգանում է, կոչվում է բնութիւն, Բնութիւն աւելով՝ պէտք է հասկանանք այն գործող զոյժերի միութիւնը, որ իւր մէջ պարունակում է կարողութիւն զանազան ժամանակի տարածութեան մէջ և զանազան տեղերում տարբեր հետեանքներ ցոյց տալու: Բնութիւնը մի պարզ միութիւն է, չնայելով որ զանազան ժամանակներում և զանազան տեղերում տարբեր ձևով է իւր բնաւորութիւնն արտայայտում: Նա ազդում է մարդու անհատական զարգացման վերայ, ասել է, թէ կրթում է նորան, Բոյսերի և անասունների կրթութիւնը կայանում է այս բնական ազդեցութեան մէջ, իսկ մարդկանց կրթութեան գործի մէջ բնութեան այդ ազդեցութիւնը կազմում է այն հիմնաքարն, որի վերայ կրթութիւնը (խօսքի սահմանափակ մտքով) նախ իւր չի-

նութիւնն է կայացնում և ապա բնութեան ազդեցութիւնը սահմանափակում: Բնութիւնը կրթում է անհատներին համաձայն բնական զարգացման վերոյիշեալ երկու օրէնքներին: Ըստ առաջինի՝ ժառանգվում են սեռական յատկութիւնները սերնդից սերունդ, ըստ երկրորդի՝ երեւան են դալիս նոյն սերնդի շրջանում այլ անհատական յատկութիւններ:

Բնութիւնը ոչ թէ կրթում է միայն իւր անհատներին, այլ և այդ վերջինների տեսակների ամբողջ շարքերն, ինչպէս ապացուցանում է Դարվինը: Ոչ թէ Դարվինն է զարգացման թէորեայի (Entwickelungslehre, տեսութիւն) և գլխաւորապէս այդ վերոյիշեալի այն մասի ստեղծողն, որ կոչվում է Descendenz theorie, այլ նորա նախորդ Լամարկն, որի կարծիքով օրգանիզմների տեսակներն և սեռերն ոչ թէ զանազան ծնողներից են ծագել, այլ մէկը միւսից է յառաջացել: Ի սկզբանէ պէտք է միայն բոլորովին հասարակ բոյսեր և անասուններ եղած լինին: Կիւանքի պայմանների զանազանութիւնը և գլխաւորապէս անդամների գործունէութիւնն է եղել այն սկզբնապատճառն, որ զանազան օրգանիզմներ փոփոխութիւնների են ենթարկուել: Լամարկն արդէն ապացուցանում է օրգանիզմների աստիճանաբար զարգացումն երկու հակառակ օրէնքների ազդեցութեամբ: Համաձայնութիւնը կայանում է նորա մէջ, որ արտաքին աշխարհի անընդհատ և աստիճանաբար փոփոխութիւնը յառաջացնում է օրգանիզմների գործունէութեան և ձևերի մէջ նման փոփոխութիւններ: Այս դէպքում պէտք է շեշտել սովորութիւնը: Օրինակի համար ընծուղոր երկար վեղը նորանից է յառաջացել, որ նա միշտ բարձր ծառերի տակ ապրելով, իւր գլուխը ուղղել է միշտ դէպի վեր ճիւղեր պոկելու: Ապա տարբերուող յատկութիւնները ժառանգութեան պատուէ են: Մինչև անգամ այն համարձակ ուսմունքն, թէ մարդս կապիկից է յառաջացել, Լամարկի տրամաբանութեան արդիւնքն է: Այդ ուսմունքը նորանից է յառաջացել, որ կապիկի դունչը դուրս չէ պրծնում, ինչպէս միւս անասուններինն է և հետևի երկու ձեռքերն աւելի կատարելագործուած են և զարգացած ոտների տեղ են տալիս: Նորա ուղիղ գնացքը ոչ թէ միայն հեշտացնում է իւր շրջակայքի վերայ մի ընդհանուր հայեացք ձգել, այլ նաև զիտել այդ տարածութեան վերայ գրտնուող իրերն: Այդպիսով սկզբնական մարդս պէտք է իւր շրջի իրերի և միւս օրգանիզմների վերայ իշխանութիւն ձեռք բերելու

Համար իւր նմանների հետ մի ընկերութեան առիթ տուած լինի, որի միջոցով պէտք է սկսած լինի լեզուի, մարդկային ճշմարիտ զարգացման շարժառիթի զարգացումն:

Դարվինի արժէքն այն է, որ նա Լամարկի գրեթէ անհիմն «Evolutionstheorie» նորից հետազոտում է և աւելի զօրեղ փաստերի վերայ հիմնում: Դարվինի անասունների և բոյսերի վերայ արած գիտողութիւններն և փորձերն առիթ եղան, որ գիտնական աշխարհն այդ թէորիան աւելի լուրջ ուսումնասիրութեան ենթարկեց, որի հետևանքն այն եղաւ, որ բնական գիտութեանց ու փիլիսոփայութեան մէջ մի տեսակ կերպարանափոխութիւն և ձևակերպութիւն տեղի ունեցաւ:

Ժառանգականութեան միջոցով բնութիւնը փոխադրում է ծնողաց բոլոր յատկութիւններն յաջորդներին, ի հարկէ *implicite*, այսինքն սաղմի ձևով: Այդ սաղմը զարգանում է որպէս յատկութիւն, կամ մնում է անզարգացած դրութեան մէջ և ոչ մի աչքի ընկնող յատկութիւնների առիթ չէ տալիս: Այդ անզարգացող դրութիւնը կարող է մինչև անգամ սերնդից սերունդ տեւել և ապա մի քանի սերունդից յետոյ երևան գալ: Այս գործողութիւնը կոչւում է *Atavismus*.

Մի և նոյն տեսակի զանազան անհատներն այս ձևով կարող են շատ անհատական յատկութիւններ իրենց ժառանգների մէջ յառաջացնել: Այսպիսով տեսակներն կարող են կրկին տեսակների բաժանուել և ամբողջ մի նոր տեսակների շարքի ծրնունդ տալ: Միայն այն ժամանակ է ստանում իւրաքանչիւր անհատ գոյութեան կռուի համար որոշ յարմարութիւններ, երբ փոփոխութիւնը կեանքի փոփոխութեանց համաձայնում է: Դորանից յետոյ յաճախ է տեղի ունենում, որ մի որ և իցէ տեսակի բաժանմունքներից մէկն միւսների վերայ յաղթող է հանդիսանում և դորա մէջ սկսւում է անհատական սկզբնական բնաւորութիւնը նշմարուել, որն և մի և նոյն ժամանակ դառնում է տեսակի բնաւորութիւն:

Չնայելով որ բնութեան կրթութիւնը անգիտակցաբար է տեղի ունենում, նա այնպէս յարաւել է և քաջ ծանօթ իւր հետևանքներին, որ դորան ենթարկուող բոլոր օրգանիզմներն աննկատելի կերպով դարերի ընթացքում շեղւում են իրենց բնական յատկութիւններից: Այդ բնական կրթութիւնը զանազանւում է միւս կրթութիւնից (խօսքի սահմանափակ նշանակու-

(Թեամբ) նորանով, որ առաջինը տեում է անհատի ամբողջ կեանքի ընթացքում, մինչդեռ երկրորդը հաղիւ անհատի կեանքի կէսը:

4. ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ ԻՆՉՊԵՍ Է ԿՐԹՈՒՄ.

Բնութիւնը կրթում է իւրաքանչիւր անհատին մասամբ այն ներքին յատկութիւնների միջոցով, որ ինքն ի սկզբանէ նորան շնորհել է, մասամբ արտաքին գրգիռների միջնորդութեամբ, որոնք այդ ներքին յատկութիւններին գոհունակութիւն են տալիս:

Ներքին յատկութիւններ ասելով, հասկանում ենք մենք այն բոլորն, ինչ որ երեխան իւր հետ աշխարհը է բերել, հետեւաբար իւր ծնողներից ժառանգել. Դրա զարգացած դժեր չեն, այլ զանազան սաղմեր, որոնք բնական օրգանների միջոցաւ արտաքին գրգիռներից գրգռւած սակաւ առ սակաւ հոգեկան դժերն են ձևակերպւում: Դրա արտայայտում են իրենց գործունէութիւնը մարմնական կազմակերպութեան միջոցով: Օրինակի համար յիշենք ձկների և թռչունների թւերն, հասարակ օրգանիզմների զգայութեանց եղջիւրները, շարժողութեան ներդերը, ձեռքերն և այլն և գլխաւորապէս ուղեղն, որ մի տեսակ կենտրոնական գործիք է զանազան տպաւորութիւնների մշակման համար: Այս բոլոր գործիքներն նոյնպէս ժառանգում են ծնողներից:

Բնութեան ազդեցութիւնը անհատի վերայ կայանում է այն մտապատկերների միջոցով, որ մարդ իրեն շրջապատող բնութիւնից ստանում է և այդ վերջինները կազմում են մարդկային հոգու, կեանքի էական տարրերն: Ահաւասիկ այս տեսակէտից նայած բնութիւնն մի մեծ թանգարան, մի մեծ բնակերպական սենեակ և բնալուծական գործաւայր է:

Բնութիւնը ամենայն տեղ միանման չէ ազդում: Սառնա մանկը հիւսիսի միակողմանի բնութիւնից ստանում է մարդ այլ տպաւորութիւններ, քան իւր բնական հարստութեամբ տաք երկիրներից՝ հանդերձ բաղմասեռ, տեսակ-տեսակ անասուններով և բոյսերով: Նոյն զանազանութիւնը կարող է մարդ նկատել հիւսիսային և հարաւային ազգերի բանաստեղծութեանց մէջ, օրինակ Օսսիանն ու Դանտէն:

Բնութեան գեղեցիկ փորձերն տեղի չեն ունենում սխտեմատիկաբար, բնութեան «հաւաքածուի» մէջ չկայ սխտեմատիկական դասաւորութիւն, հետեւաբար բաւականին աշխատանք է

Հարկաւոր, եթէ մենք կամենանք բնութեան մատակարարած նութիւն իշխել, այսինքն մեր հոգու մէջ սիստեմատիկաբար դասաւորել: Խոչալիսի մեծ նշանակութիւն ունի այդ անմիջական աղբիւրներից քաղած սնունդն, թող յիշէ մարդ միայն Ալեքսանդր Փ. հումբոլդտին և Դարվինին, որոնց ամենամեծ ուսուցիչն ինքը բնութիւնն է եղել:

Բնութեան կրթութեան նպատակը չէ միմեայն կարողութեան դժի, այլ մարդուս խոհականութեան զարգացումն, որի արտայայտութիւնն է գատողութիւնն ու վիճաբանութիւնը: Բնութիւնը ոչ մի ժամանակ գոհականութիւն չէ տալիս մարդկային ըղձերին ու զգացումներին, այլ մարդուս շատ արդիւններ ու դժուարութիւններ է պատճառում, — նա պահանջում է մարդկային դժերի անընդհատ լարումն և զօրեղ պատերազմ: Այս պատերազմը մղում է մարդ բնութեան դէմ իւր խոհունակութեան զէնքով:

Մեծ նշանակութիւն ունի բնութեան զարգացուցիչ դժը կամքի համար բարդական տեսակէտից, որովհետեւ նա ցոյց է տալիս մարդուս, թէ ինչպէս պէտք է խմաստութեան որոշ օրէնքները գործադրել: Այդ վերջինը տեղի է ունենում բնական վարձատրութիւնների և պատիժների միջոցով, այսինքն մարդկային վարմունքների ձևի բնական հետեանքների միջնորդութեամբ: Ով չափաւորութեան սահմանը չէ ճանաչում, նորան բնութիւնը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս պէտք է չափաւոր լինել: Ով գոյութեան կարևոր միջոցներն աննպատակ շռայլում է, բնութիւնը նորան նկատում է հրամայողական եղանակով իւր «ես» իշխել սովորել կամ քրտինք թափելով իւր հացը հայթայթել. երկուսն էլ բարդական ազդեցութիւն ունեն մարդուս վերայ: Այդ բնական վարձատրութիւնն ու պատիժը այնպէս ազդու և ուժեղ են, որ Ռուսոն ու Սպենսերն այս տարրերի մէջ են գտնում բարոյական կրթութեան նախատիպը:

Բնութեան կրթութիւնը ոչ թէ միայն իւր դժն տարածում է անհատի վերայ, այլ նաև նորա ամբողջ սեռի վերայ: Այդ տեղի է ունենում գոյութեան կուռի միջնորդութեամբ: Բնութեան կրթութիւնը երևան է գալիս այստեղ անխուսափելի և խիստ կերպով, նորա պատիժները վերաւորող են, որովհետեւ ոչնչացնում, խորտակում են այն ամենը, ինչ որ բնութեան կրթութեան հակառակ է:

Ահաւասիկ բնութեան զարգացուցիչ ու կրթիչ ոյժն, որ գլխաւորապէս փորձնականութեան լայն շրջանի՝ բնութեան իրերի և երևոյթիւների, նոցա յատկութիւնների և բաղադրութիւնների, նոցա զրական և տրամաբանական կապերի, նոցա բարոյական արժողութեանց մէջ է կայանում:

Բնութեան կրթութիւնը աւելի որոշ ու արժանի կողմեր ունի, քան դաստիարակի բարոյական փաստերի վերայ հիմնուած դաստիարակութիւնը: Նախ նա յարատե է, իւր հետևանքին տեղեակ, անաչառ, չէ ճանաչում բացառութիւններ: Ապա նա չէ ծանրաբեռնում սանիկին գրգիռներով և միւս կողմից բոլորովին չէ հեշտացնում այդ վերջինների բմբռնումն և խրացուցումն, այլ նա զարթեցնում է նորա մէջ ինքնագործունէութիւն, որ և մանկավարժական տեսակէտից նայած՝ ահազին նշանակութիւն ունի: Դժուարութեամբ, բայց ինքնուրոյնութեամբ ձեռք բերած փորձերն աւելի խոր արմատ են ձգում մարդու հոգու մէջ, քան սխաւամասիկաբար մատակարարածը:

Սակայն պէտք է մոռանալ, որ բնութեան կրթութիւնը միակողմանի և դադարեցնող է, նա շատ դանդաղ է յառաջ քաջլում և սանիկին շուտով հոգնեցնում է, եթէ նորա բնական շրջանն արհեստական միջոցով չլայնացնենք, մեծացնենք: Բնութեան կրթութիւնը բաւական չէ մարդու կրթութեան վերջին և ամենաբարձր աստիճանին հասցնելու համար. այդ վերջինը կարող է վնասակար լինել, եթէ այն գրգիռներն, որոնք այլևս իրանց մէջ կրթիչ ոյժեր չեն պարունակում, շարունակեն ազդել սանիկի վերայ: Եթէ գպրոցն թողնէր, որ միայն բնութիւնը կրթէր, այն ժամանակ մարդ չէր կարող բարձր զարգացման հասնել, այլ կընմանէր նոմաճներին ու գնչուներին և այն բոլոր ժողովրդների զաւակներին, որոնք այս կամ այն հանգամանքների ներքոյ բնական դրութեան մէջ այնպէս ամրացել են, որ նոցա վերայ լուսաւորութեան ճառագայթներն ոչ մի ազդեցութիւն չեն կարողանում անել:

5. ԲՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵՆՑԱՂԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ.

Բնական ենք անուանում այն, ինչ որ համապատասխանում է ներկայ հանգամանքներին և կարծես, թէ դորա անհրա-

ժեշտ հետևանքը լինի, Բնութիւնն է in concreto բոլոր էութիւնների «հաւաքածու»ն նոցա յատկութիւններով և ձևերով հանդերձ, Բնութիւնն է in abstracto հետևանքների և նպատակների «հաւաքածու»ն. այն, ինչ որ բնութեան մէջ կայ և պատահում է, պէտք է որոշ նպատակների համապատասխանէ, իսկ այդ վերջիններն միասին մի այլ՝ աւելի բարձր նպատակի և այլն:

Վերոյիշեալ նպատակներն և ամենավերջին նպատակն ենթադրում են մի որոշ գիտակից գործունէութիւն, այդ վերջինը նաև մի գիտակից կամք, որովհետև այդ գործունէութիւնը պէտք է գիտակից լինի թէ դէպի ինչ բանի է ուղղած, ապա թէ ոչ նպատակայարմար չէր լինիլ:

Եթէ բնութիւնն, որպէս էութիւնների «հաւաքածու», կազմում է տեսական աշխարհն, ապա այն, ինչ որ երևոյթ է և պէտք է դեռ իրականութիւն ստանայ՝ փորձնական աշխարհ է: Եւ որովհետև փորձնական աշխարհը միմիայն կամքի զարգացմամբ կարող է իրականութիւն ստանալ, ուստի դա պէտք է կոչուի փորձնական կրթութիւն կամ կենցաղակրթութիւն (kultur): Հետեւաբար այն բոլորն, ինչ որ բնական չէ, արհեստական, կենցաղակրթական է: Կենցաղակրթականը նորանով է բնականից զանազանփում, որ առաջինը նպատակներ ունի, վերջնական նպատակն է ծանաչում, մինչդեռ երկրորդը՝ լոկ պատճառներ: Ահաւասիկ ինչպէս տեսնում ենք կենցաղակրթութեան աշխարհը բովանդակում է իւր մէջ գիտակից էութիւնների գործունէութիւնն, որոնց կամքն ու գործը հետևում են որոշ նպատակների, աշխարհումս գիտակից էակը մարդն է և գլխաւորապէս ընկերական շրջանի մարդը:

Կենցաղակրթութեան ներքոյ in concreto հասկանում ենք այն ամենը, ինչ որ ընկերական մարդուս օրինաւոր գործունէութիւնիցն է յառաջացել, ինչպէս օր. բարիքների, այսինքն մարդկային աշխատանքով ձեռք բերած բնական արդիւնքներ, երկաթուղի, շոգենաւ, զանազան մեքենաներ, զէնք, սնունդ, մարդկային կեանքը ապահովեցնելու համար միջոցներ և այլն:

Իսկ in abstracto կենցաղակրթութեան ներքոյ հասկանում ենք այն բոլոր հոգեկան կարողութիւնը, որով ընկերական զարգացումն միջնորդել և արտայայտել կարելի է, օր. համար, լեզու, գործիք, իրաւունք, ազգութիւնք, կառավարութիւն, պետութիւն:

Սորանով պէտք է մենք բաականանանք, որովհետեւ կեն-
ցադակրթութեան և բնութեան մնացեալ որոշմունքները չեն
պատկանում մանկավարժութեան, այլ զուտ փիլիսոփայութեան
սահմանի մէջ են գտնուում:

6. ԿԵՆՑԱՂԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԲՆՈՒ- ԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ.

Որքան աւելի խոր ենք թափանցում բնութեան էութեան
մէջ, նոյնքան աւելի ենք նշմարում այդ վերջինի մէջ կարեւորու-
թեան սկզբունքը, այն բոլորն, ինչ որ տեղի է ունենում, զա-
նազան պատճառների անհրաժեշտ հետեանքն է: Այս բոլորի վե-
րայ պատասխանատուութիւնը գտնուում է բնութեան ստեղծողի,
այսինքն Աստուծոյ ձեռքին: Օրինակի համար, կարծես թէ ամեն
ինչ բնութեան մէջ գիտակցաբար է պատահում, անասունները
գործում են այնպէս, ինչպէս նորա ներքին բնազդն և արտաքին
գրգիռներն են գրգում և ոչ ըստ իւր գիտակցութեան. նոքա
չունին իրանց հոգու մէջ գործունէութեան մտապատկեր, չնա-
յելով, որ նոքա քիչ թէ շատ մտածողական ոյժ ունին:

Ամենաուժեղ և յարմարագոյն ճանապարհն, թէ կեանքի
և թէ արուեստի մէջ, բնութեան հետ ներդաշնակութեան մէջ
գտնուելն է, նորան հետեւելն է: «Naturam sequi» խօսքի հետ
համաձայն են զանազան փիլիսոփայական դպրոցներ՝ ստոիկներից
և էպիկուրէյներից սկսած մինչև Ռուսսօն և նոր մատերիալիստ-
ներն: Իւրաքանչիւր արուեստաւոր իւր աշակերտին նախ զգու-
շացնում է բնութեան հաւատարիմ մնալ, հանրածանօթ ճշմար-
տութիւն է, որ Կոմենիոսն իւր մանկավարժութեան հիմքն է
համարում բնականութիւնը:

Բնութեան ամենամեծ նշանակութիւն տուողն Ռուսսօն է,
որ մարդուս միակ ու իսկական կրթիչ միջոցն բնութիւնն է հա-
մարում և հէնց այդ հիման վերայ նա պատերազմ է մղում բո-
լոր կենցաղակրթութեան դէմ: Ի հարկէ ում սիրտը քրիստո-
նէական սկզբունքներով է սնուել և կրթուել, նա չէ կարող
բնութեան կատարեալ հաւատ ընծայել. մարդուս առաջին յան-
ցանքը ինքնուրացութիւնն և այլն ուղղակի փաստեր են բնու-
թեան դէմ պատերազմելու համար: Բացի այդ՝ քրիստոնէական
բարոյական փիլիսոփայութիւնը «սիրիւ մերձաւորիդ» սկզբունքով

գտնում է մարդուս սրտի մէջ բնութիւնից աւելի վնաս տարր և որով մարդուս բնութիւնից աւելի վերադասում է:

Ժամանակակից ընկերական գիտութիւնը մի երրորդ ուղիով է հասնում նոյն եզրակացութեան:

Մարդկային աշխատութեան և խոհանութեան բոլոր արդիւնքներն՝ երկաթուղի, հեռագիր, նաւ, շոգի, համալսարան և դպրոց և այլն ոչ թէ բնութեան, այլ կենցաղակրթութեան գործերն են, որի վերայ ընկերութիւնը առանց հոգնելու շարունակ աշխատում է: Կենցաղակրթութեան գիրքը նորանով է բարձր, որ նա աշխատութեամբ բնութիւնը յաղթում և իրան ծառայեցնում է: Նորա հետեանքը կատարելագործման տեսակէտից գերազանց է և մեր այժմեան ժամանակը հպարտ է գորանով: Հետեւաբար չենք կարող Ռուսոյին հետեւել և ամբողջ կենցաղակրթութիւնն ոտնակոխ անել և կրկին մարդկային սկզբնական բնական վիճակն ընդունել: Մենք չենք կարող այդ անել այն հիման վերայ, որ բարոյական փիլիսոփայութիւնն ըստ կատարելագործման մեզ գաղափարի ընկերութիւնն է մատնացրոյ անում:

Բայց և այնպէս չենք կարող կուրօրէն ժամանակակից կենցաղակրթութեան հետեւել, եթէ կատարելագործման գաղափարը բարոյականութեան ամբողջ բովանդակութիւնը իւր մէջ պարունակէր, այն ժամանակ կարելի կըլինէր:

Սակայն բարոյական փիլիսոփայութիւնը սովորեցնում է մեզ, որ կատարելագործումն 5 փորձնական գաղափարներից մէկն է և այդ 5 գաղափարները միասին կազմում են բարոյականութեան բովանդակութիւնը:

7. ՄԱՐԴՈՒՍ ԴԻՐՔԸ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՒ ՆՈՐԱ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Մարդս զանազանում է հասարակ կենդանիներից նորանով, որ նա մի որոշ աստիճան ազատութիւն է վայելում: Պարզ է, որ անասունը ի սկիզբանէ հետեւում է բնականութեան, այսինքն այն բնազդման, որ բնութիւնը նորան շնորհել է: Այդ ներքին զօրութեան յաջորդում է անմիջապէս և անհրաժեշտ, մի և նոյն ժամանակ անգիտակցաբար, արտաքին շարժում, որ կամքի արտայայտութիւնն է: Այսպիսի շարժողութիւններ պատահում են նաեւ մարդկանց հետ, օր. համար, մարդ իւր ձեռքն

առանց մտածելու, անգիտակցարար մեկնում և քշում է, երբ մի ճանճ նորա երեսին ման է գալիս: Անասունների մէջ տեղի չէ ունենում մտապատկերների գիտակցութիւնը: Այլ տեսակ է մարդկային հոգեկան կեանքը, Այդ վերջինի մէջ երկու ակընթարթ են նկատելի. առաջին՝ իդէալական՝ այն է մտապատկերն, որ կամքի նպատակն, առարկան, բովանդակութիւնն է կազմում, և երկրորդ՝ իրական՝ այսինքն այն բանը, որ մենք կամենում ենք: Մարդ այդ երկու տարրների մէջ գտնուող ժամանակի տարածութեանը գիտակից է և միացնում է մի ուրիշ տարրով, որ կոչվում է մտածողութիւն, խոհականութիւն: Մարդ կարող է իւր կամքի նպատակն իրան ներկայացնել, նորանից պարզ մտապատկեր ունենալ, ուստի և նորա կամքն այս դէպքում պէտք է ազատ կամք անուանենք, որովհետեւ մեր մտածողական ոյժի զօրութեամբ այն եղբակացութեան ենք հասնում, որ իւրաքանչիւր գրգիս կամք չէ կարող դառնալ: Մի խօսքով՝ այն կամքն, որ մարդուս ինքնագիտակցութիւնիցն է յառաջանում, կոչվում է ազատ կամք: Կոյր է այն կամքն, որ ինքնագիտակցութիւնից չէ յառաջացել և խոհմական ոյժի քննադատութեան չէ ենթարկուել: Կամքի ազատութիւնն այն կարողութիւնն է, որով մարդ կարողանում է նպատակներից և վերջնական նպատակից մտապատկեր ստանալ:

8. ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆ, ԸՆԿԵ- ՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ.

Կենցաղակրթութիւնը մարդկային ազատութեան հետեանքն է, որովհետեւ եթէ այդ վերջինը չլինէր, մարդ բոլորովին կըստորադրուէր բնութեան:

Նախ մարդ աշխարհ է գալիս բոլորովին անընդունակ և թոյլ, թէ հոգեպէս և թէ ֆիզիքապէս, ինչպէս ծնուած երեխային տեսնում ենք: Ի հարկէ եթէ մանդս ընդհանուր մարդկութեան կեանքի առաջին պարբերութիւնից սկսած բոլորովին բնութեան ազդեցութեան ներքոյ մնար, ինչպէս միւս կենդանի էութիւններն, անտարակոյս կըսկսէր բնութեան հետ յարմարուել և ծնուելուն պէս մի որոշ աստիճան ինքնուրոյնութիւն կունենար: Երեխայի անընդունակութիւնից հետեում է, որ նա կարօտ է կրթութեան (խօսքի սահմանափակ մաքրով): Նա անշուշտ կը-

կորչէր, կ'անհետանար, եթէ կրթութիւնը նորան իւր գիրկը չընդունէր, այսինքն գեռ զարգացման մէջ ըմբռնուած մի չկազմակերպուած, ոյժ բնութեան բազմաթիւ ազդեցութիւնները չսահմանափակէր կամ ոտնակոխ չանէր: Այդ զարգացման մէջ ըմբռնուած, կազմակերպուած ոյժն է ընկերութիւնը:

Ընկերութեան կազմակերպութեամբ ստանում ենք մենք մի նոր կրթական կարողութիւն, որ մի որոշ աստիճան բնութեան տեղն է բռնում: Մարդ կցվում է ընկերութեան, որով քիչ թէ շատ բնութիւնից օտարանում է: Ընկերական կրթութիւնը նորանով է նմանում բնականին, որ նա ևս անգիտակցաբար է տեղի ունենում: Ընկերութիւնը սկսվում է աւելի ամրանալ և զարգանալ, որի շնորհիւ մարդուս զարգացումն էլ այլ ուղղութիւն է ստանում, քան միւս կենդանի էակներինը:

9. ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ.

Ընկերութիւնը կրթում է իւր անհատներին նորանով, որ նորան ենթարկում է իւր կենցաղակրթութեան ազդեցութեան:

Կենցաղակրթութիւնն է ընկերական կրթութեան ձևակերպութիւնը ըստ սովորութեանց և դիտողութեանց, ըստ քաղաքական, կրօնական, կառավարչական կեանքի: Այսպիսի մի ձևակերպութիւն ոչ թէ միակ մարդու և միակ սերնդի, այլ իրար յաջորդող սերունդների ընդհանուր և աստիճանաբար աճող գործն է: Կենցաղակրթութիւնն այս մտքով ներկայանում է ընկերութեան իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում ստացած կրթութեան պատկերն: Որպէս զի կենցաղակրթութիւնը սերնդից սերունդ իւր գործունէութիւնը շարունակէ, պէտք է իւր հաստատու որոշ ձևերն ունենայ: Ընկերութեան իւրաքանչիւր անդամը կեցաղակրթական տարրերի օգնութեամբ յարմարվում է այդ վերջինների հետ սկսմայ և անգիտակցաբար:

Ընկերութիւնը կրթում է իւր անդամներին երկու ճանապարհով. առաջին՝ ընկերական կազմակերպութեամբ և երկրորդ՝ ընկերական յարաբերութեամբ:

Առաջին՝ իւրաքանչիւր անդամ ենթարկվում է ընկերական ձևակերպութեան, ըստ որում նա աղւում է առաջին անդամի վերայ իւր արտաքին ձևերով, երկրորդ՝ տալիս է շատ օգնութիւններ երրորդ՝ ներկայանում է որպէս օրինակելի և այդպիսով ազդում

անդամի կամքի վերայ: Չորրորդ՝ երբեմն միջնորդում և երբեմն խանգարում է զանազան ձևակերպութիւններ:

Երկրորդ՝ անդամները սեփականում են իրարից ընկերական ոգին՝ իրար հետ փոխադարձ յարաբերութեան մէջ գտնուելով: Թարաբերութեան ամենաուժեղ միջոցն է լեզուն, որ և ընկերութեան մէջ է իւր սկիզբն առնում, զարգանում, տաշվում, կոկվում: Մենք սովորում ենք խօսել ոչ թէ ուսումնարանում, այլ ընկերական շրջանում և գլխաւորապէս երեխայական հասակում, այն էլ շատ հեշտութեամբ: Խօսելով սեփականացնում ենք ասհագին քանակութեամբ ընկերական գաղափարներ, այդպիսով և կենցաղակրթութիւնը ժառանգում ենք:

10. ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

(Խօսքի սահմանափակ նշանակութեամբ).

Ինչպէս վերեւ տեսանք, մարդ աշխարհ է գալիս բոլորովին անօգնական և հասակն առածի ազդեցութեան ներքոյ սկսվում են նորա մէջ զանազան ոյժեր զարգանալ:

Մարդկային այսպիսի վեճակն զարգացրել է բոլոր ազգերի և ժողովուրդների մէջ մի տեսակ մանկավարժական փորձնականութիւն: Բայց այդ վերջինը սկզբից հէնց գիտակցաբար չէ եղել, այլ բնազդական, որը յառաջացել է ծնողների և զաւակների մտերմութիւնից, ուսուցչի և աշակերտի յարաբերութիւնից: Շատ ուշ են սկսում կրթութեան գործի վերայ մտածել: Մանկավարժութեան գործունէութեան հետ սկսում է սակաւ առ սակաւ ընկերանալ մանկավարժութեան տեսական մասը, որն և զբաղվում է կրթութեան նպատակով և միջոցներով: Այդ վերջինը սկզբից շատ դանդաղ քայլեր է անում և տեւում է երկար ժամանակ, մինչև որ գիտակից է լինում, որ կրթութիւնը ինքնուրոյն և ընդհանուր մարդկային պէտք է լինի: Սորանով զառնում է մանկավարժական գործունէութիւնը գիտակցական և նպատակաորոշ:

Կրթութիւնն է (խօսքի նեղ մտքով) չափահաս մարդու ազդեցութիւնն անչափահասի վերայ, որպէս զի նորան մի որոշ ընկերական շրջանի մէջ այնպիսի զարգացումն տայ, ինչպիսին պահանջում է ընդհանուր որոշումն:

Կրթութիւնը, ինչպէս վերեւ նկատեցինք, նոյնքան հին է, որքան կենցաղակրթութիւնը. առաջինի կարողութիւնը զգացուել

է երկրորդի միջոցաւ, հասակն առած անձնաւորութեան ազդեցութիւնն անշափահասների վերայ սկզբում մարմնի մասին է եղել, մինչդեռ հոգու վերայ ազդելն բնութեան գործն էր, Նոյն իսկ «կրթութիւն» բառն ցոյց է տալիս մեզ պարզ, որ դա շատ հին է և մարմնի վերաբերեալ է եղել: Սակայն սկսում է կրթութեան գործունէութիւնը իւր ուշագրութիւնը սանիկի ներքինի վերայ դարձնել: Իսկ այդ գործունէութեան հիմնաքարն է կրթել այն չափահասին այնպէս, ինչպէս հասակն առածն է, ուրիշ խօսքով՝ դաստիարակի մտաւոր և հոգեկան զարգացումը սանիկին տալ: Ի հարկէ այդ ծնողների գործն է, որոնք օրինակով և յարաբերութեամբ կրթում են իրանց զաւակներին, ինչպէս իրանք են: Նոյնը կարելի է և այսօր տեսնել, կրթութեան ձեռով տալիս են ծնողներն իրանց զաւակներին իրանց փորձերը, սովորութիւնները, սկզբունքներն, իրանց յոյսերն ու ձգտումներն: Այս տեսակէտից նայած կրթութիւնը նմանում է ժառանգութեան, որն ի հարկէ քիչ թէ շատ նաեւ յառաջդիմութիւն է անում, ըստ որում իւրաքանչիւր սերունդ իւր նախորդներից ժառանգածին աւելացնում է այն, ինչ որ իւր սեփական փորձով ձեռք է բերել կամ կատարելագործում է հինը: Մի խօսքով՝ մարդկութեան այդ պարբերութեան նպատակն է սանիկին զարգացման այն աստիճանին հասցնել, ուր ներկայումս դաստիարակն է: Եթէ կրթութեան նպատակի այս վերլուծումն քննադատութեան ենթարկենք, կրտսնենք, որ բաւարար չէ, որովհետեւ այդ եղանակով ոչ թէ միմիայն ծնողաց առաւելութիւններն և առաքինութիւններն կրթառանգեն որդիքն, այլ նաեւ նոցա թերութիւններն և սխալմունքներն, այդպիսով՝ փոխանակ այդ վերջիններն ոչ ընչացնելու, կարող են սերնդից սերունդ տւելով ամուր արմատների ձգել: Բացի դորան պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ ուսուցիչն անկարող է իւր սանիկին այս կարճ ժամանակամիջոցում այն մտաւոր աստիճանին հասցնել, որն ինքն աւելի երկար ժամանակի ընթացքում է ձեռք բերել: Այս բնական կրթութիւնը կարող էր հին ժամանակներում բաւականութիւն տալ, երբ կրթութիւնը և զարգացումն նեղ հորիզոն ունէր և սահմանափակվում էր գիտութեանց կոպիտ սկզբնական տարրերով: Ներկայումս, երբ ընկերական կրթութիւնն անթիւ էութիւններ ընդհանուրի սեփականութիւնն է դարձրել, պարզ է որ բնական կրթութեան սկզբնական ձևն այլ ևս չէ կարող բաւականութիւն տալ: Հե-

տեաքար ճշմարիտ կրթութիւնը պէտք է գիտակցական, նպատակաորոշ գործողութիւն լինի։ Այդ վերջինի նպատակն ոչ դաստիարակի անձնաւորութիւնն և ոչ էլ ժամանակակից կամ ազգային կրթութեան ընդհանուր բնաւորութիւնը կարող է լինել, որովհետեւ սանիկը պէտք չէ լինի ուսուցչի պատկերն և իւր ժամանակի պատճէն, չնայելով որ նա իւր ժամանակի ոգւով և իւր ազգի շահերի համար պէտք է կրթուի։ Մարդկային կրթութեան հիմնաքարը չէ կարող այն լինել, ինչ որ ժամանակից և տեղական հայեացակէտից կախումն ունի, այլ այն, ինչ որ մարդուս բնութեան և նորա ընկերական շրջանի մէջ բռնած գիրքի մէջ հիմնուած է։ Թէ ինչու մէկ է կայանում այդ հիմնաքարն, կրթութեան վարդապետութիւնը չէ կարող որոշել, այդ վերջինը պէտք է ուրիշ գիտութեան մէջ որոնել, որն և զբաղվում է մարդուս որոշման հետազոտութեամբ։ դա է փիլիսոփայութիւնը։

11. ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԾԱԽԱԼՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ.

Կրթութիւնը (խօսքի սահմանափակ նշանակութեամբ) գտնվում է բնականի և կեցադակրթականի շարքում, որպէս երրորդ ընդհանուր գաղափար։ Ի՞նչպիսի ազդեցութիւն կարող է նա սանիկի վերայ ունենալ, ի հարկէ շատ չնչին, եթէ միւս երկու կրթական գաղափարների, այն է՝ բնութեան և կենցաղակրթութեան դէմ պատերազմէր, ըստ որում վերոյիշեալ երկու գաղափարներն ունին բաւականին զօրեղ մանկավարժական պայմաններ և ազդեցութիւններ։ Դոցանից իւրաքանչիւրն շրջապատում է անընդհատ սանիկին, մինչդեռ կրթութիւնը (խօսքի սահմանափակ մտքով) յաճախ ընդհատվում է և տեղի ու ժամանակի պայմաններին է ենթարկուած։ Կարճ՝ նա չէ կարող բան գլուխ բերել, եթէ նա բնութեան և ընկերութեան դէմ գործելու լինի։ Բայց այնուամենայնիւ փորձը մեզ ցոյց է տալիս, որ կրթութիւնը շատ բան է կատարում։ Վասն զի երեխաները զարգանում են ոչ թէ միմիայն ըստ բնութեան՝ այսինքն ըստ ծնողների, որոնցից նոքա յառաջացել են և ըստ շրջակայքի, որտեղ նոքա ապրում են, ոչ թէ ըստ ընկերական շրջանի, այսինքն ըստ կենցաղակրթական տարրերի, որոնք փոխադրվում են և ըստ այն մարդկանց, որոնց հետ նոքա յարաբերութեան մէջ են գտնվում, այլ նաև ըստ կրթութեան, որ նոքա ստանում են։

Այս երևեցող հակասութիւնն անհետանում է, երբ մենք մտածում ենք, որ գիտակցութեամբ գործող զատիարարն այն անգիտակցաբար ազդող կրթական տարրերն, որոնց բնութիւնն և կենցաղակրթութիւնն ենք անուանում, մինչև մի որոշ աստիճան իշխում, գրեթէ այնպէս մշակում և դոյցա կրթութեան նպատակի համար գործադրում է, ինչպէս հմուտ նաւավարն ծովի վերայ առագաստի, կողմնացոյցի և շատ անհրաժեշտ գործիքների միջոցով ստիպում է քամուն, որ նաւին իւր ծառայութիւնը մատուցանէ:

12. ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՈՒՄՆ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿԻՑ.

Չկան աշխարհում երկու այնպիսի անհատներ, որոնք միևնոյն կրթութիւնը ստացած լինեն, որովհետև նախ՝ չունենալով նոքա մի և նոյն մարմնական կաղմակերպութիւնը պէտք է իրարից ընդունակութեամբ տարբերուին: Երկրորդ՝ նոքա չունենալով թէ բնութեան և թէ բնկերական շրջանի մէջ մի և նոյն զիրքն աւանդ պէտք է տարբեր տպաւորութիւններ և գրգիռներ իրանց շրջանից ստանան: Եթէ մինչև անգամ այն ընդհանուր տպաւորութիւններն, որ արտաքին աշխարհից ստանում ենք, միանման լինէին (թէև այդպիսի բան տեղի չէ կարող ունենալ), այնուամենայնիւ այդ տպաւորութիւնների ըմբռնողութեան ոյժն իւրաքանչիւրի մէջ տարբեր կըլինէր: Մի և նոյն առարկաներն, նախելով թէ մեր գիտակցութեան մէջ ինչ մտապատկերներ, զգայութիւններ, իղձեր են ներկայ, բոլորովին տարբեր ազդեցութիւն են անում մեզ վերայ: Այս գէպքում թող յիշէ մարդ ըմբռնողութեան ընդունակութեան դանդաղութիւնը, երբ մարդուս հոգին խաղաղ է և երբ նա կըքի մէջ է՝ գտնվում: Արտաքին տպաւորութիւնները երբեմն գտնում են մեր գիտակցութեան դռներն բաց և ներս մտնելով միանում են հին մտապատկերների հետ և այդպիսով տպաւորութիւններն չընդունելով անհետանում են առանց հետքեր թողնելու: Դա կախումն ունի նորանից, թէ որպիսի մտապատկերներով է մեր գիտակցութիւնը լի, ինչպիսի զգայութիւններով և ձգտումներով է նա զբաղուած: Անասունը և մինչև մի որոշ աստիճան նաև անդարգացած մարդը իւր մարմնական զգայութիւններից այնպէս է ճնշուած, որ մտածե-

լու անընդունակ են: Կրթութեան ամենամեծ արուեստականութիւնը նորա մէջն է կայանում, որ մանկան հոգին դաստիարակի մատակարարած նիւթը մատչելի դարձնել:

Նաև պատահական դէպքը սիստեմատիկական դաստուութիւնից տարրեր է ազդում: Ժամանակին նկատած մի խօսքն անգամ յաճախ աւելի խոր է թափանցում մարդուս հոգու մէջ, քան մի երկար բարոյական քարոզ: Սորանից կարելի է եզրակացնել պատահական դիպուածքի բարձր նշանակութիւնը կրթութեան գործի մէջ: Մարդկային կեանքը լեքն է այդպիսի դիպուածքներով, որոնք կարող են յաճախ շատ խիստ ներգործել: Առնենք մի քանի օրինակներ: Հելուեցիոսն ապացուցանում է, որ հանձարն յաճախ պատահական դիպուածի միջոցով է երևան եկել: Եթէ այսօր մարդկութիւնն ունի մի Շէքսպիր, դա այն պատահականութեան շնորհիւ է, որ Շէքսպիրը Լորդ Դամֆրիլի կենդանաբանութեան պոզում հրացանաձգութեան համար ստիպուած էր մի Կոմենդիատի մօտ լիախչել, որից և նա շատ բան սովորեց: Առանց այս դէպքի գուցէ մնար Շէքսպիրն իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում բրդավաճառ և չղաոնար ամենամեծ դրամատիկական բանաստեղծն: Սորա նման անդէմ, սակայն մանկավարժական բարձր նշանակութիւն ունեցող պատահած դիպուածներն իւրաքանչիւր մարդ իւր կեանքից կարող է յիշել:

13. ՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՑՔ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՑ, ՆՈՐԱ ՊԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ.

Սիստեմատիկական կրթութիւնը (խօսքի ներք մոգքով) սկսւում է կեանքի առաջին պարբերութիւնից և տևում է մինչև երիտասարդութիւնը:

Կրթութեան գործունէութիւնը սկսում է սակաւ առ սակաւ նուազել, ինչպէս մարմնական աճումն. երեխան քիչ տարիներից յետոյ հասնում է իւր ապագայ հասակի կէսին և ապա սկսում է դանդաղ աճել: Հոգու զարգացումն տեղի է ունենում կեանքի սկզբում աւելի արագ, և աւելի մեծ նշանակութիւն ունի նորա կեանքի ապագայ զարգացման համար: Սխալ չէ ասում այս դէպքում Ժան Պաուլ, «որ մարդ իւր կեանքի առաջին երեք տարիներում աւելի է սովորում, քան իւր երեք ձեռնարանական տարիներում»: Հետեւեալ քանի վաղ սկսենք կրթել

մեր մանուկներին, նոյնքան աւելի ազդու կը լինի նա: Կրթութեան ներգործութիւնը առաջին տարիներում այնպէս խոր արմատներ է ձգում, որ դոքա վերջ ի վերջոյ երեւան են գալիս որպէս անհատի բնաւորութեան էական յատկութիւնները: Կրթութեան գործունէութիւնը կարելի է տարբեր պարբերութեանց բաժանել, սակայն դոքա պէտք է բնական լինին: Այդպիսի պարբերութիւններն են, օրինակի համար, երեխայի ծննդեան օրից մինչև ատամներ փոխելն և այլն: Այդպիսի բնական պարբերութիւններ կարելի է մարդկային կեանքի մէջ երեքը գտնել:

Առաջին երեխայական հասակն՝ ծնուած օրից մինչև 7 տարին, երկրորդ մանկական հասակն՝ մինչև 14 տարին և երրորդ պատանեկան հասակն մինչև 21 տարին:

Հոգեբանութեան տեսակէտից մարդկային կեանքի այդ երեք պարբերութեանց համապատասխանում են երեք հեգեկան երևոյթներ:

1. Հայեցողութիւն կամ Perception զգայարանքների միջնորդութեամբ:

2. Հում նիւթի հաւաքուիլն և դասաւորուիլն յիշողութեան միջոցով:

3. Այդ վերոյիշեալ նիւթի մշակումն խոհականութեան օժանդակութեամբ:

Հոգեկան զարգացման և մանկավարժական գործութեան երեք պարբերութեանց համապատասխանում են կրթութեան երեք գլխաւոր ձևերը:

1. Ընտանեկան կրթութիւն:

2. Դպրոցական կրթութիւն:

3. Կեանքի կրթութիւն:

Ընտանեկան կրթութեան սկզբում սանիկի գիտակցութիւնը ներկայանում է մի անկարգ շփոթ և անյայտ է, թէ ինչպիսի ձև պէտք է ստանայ իւր զարգացման ընթացքում, որովհետև նա իւր թուլութեան պատճառով կատարելապէս ստորադրվում է արտաքին տպաւորութիւններին: Սակայն սակաւ առ. սակաւ նորանով է սկսվում մանկան գիտակցութիւնը ձևակերպուել, որ ըմբռնում է աստիճանաբար ոչ թէ միմիայն իւր մերձակայ շուրջը, այլ նաև ընդհանուր յարաբերութեան ամբողջութիւնը, որի ներքոյ է սանիկն աճում: Այդ տեղի է ունենում իւրացուցման, այսինքն այն հոգեկան գործողութեան միջոցով, որը յարաբերութեան միջո-

ցով հին մտապատկերներն նորերի հետ միացնում, կցում է։ Որպէս զի այդ վերջինը կատարեալ, այսինքն բազմակողմանի լինի, պէտք է որ հիմնուի նախ սանիկի կեանքի առաջին պարբերութեան մէջ ձեռք բերած փորձերի ու երկրորդ պարբերութեան դպրոցից ստացած մտաւոր հարստութեան վերայ, որ և յիշողութեան միջոցով պահպանվում է։ Գործնական մանկավարժութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի ուսողական պարբերութիւնը։ Այս վերջինում հոգին ըմբռնում է ամեն ինչ հեշտ և ակամայ, ըստ որում նորա ուշադրութիւնը զարթուն է և յիշողութիւնը գտնվում է իւր գործունէութեան ընդունակութեան գագաթնակէտին։

Հայեցողութեան պարբերութեան փորձնական նիւթը մեծ փոփոխութեանց չէ ենթարկվում, բովանդակութեամբ շատ չէ մեծանում, ըստ որում նա իւր շուրջը շատ քիչ նոր առարկաներ է գտնում։ Մինչև անգամ այն ամենն, ինչ որ դպրոցն իւր հաւաքածունքով և օժանդակիչ միջոցներով աշակերտներին մատակարարում է, կամ ինչ նոր բան նա ճանապարհորդելիս է տեսնում, այնպիսի բարձր նշանակութիւն չէ կարելի տալ և այնպիսի զօրեղ ներգործութիւն չունի, ինչ որ սանիկն առաջին պարբերութիւնից իւր հետ դպրոց է բերել։

Երկրորդ պարբերութիւնն այն է, որ հաւաքած մտաւոր նիւթն նայէ, կեղտերն մաքրէ, անպէտքն դէն ձգէ, դասաւորէ, որպէս զի ապագայում հոգեկան զարգացման համար գործադրելի լինի։ Հոգու բարձրագոյն դժերի, գլխաւորապէս խոհականութեան սաղմերն արդէն այս պարբերութեան մէջ սկսում են երևան դալ, շնայելով, որ այս աստիճանի վերայ մտածողական աշխատութիւնը ոչ թէ աշակերտի, այլ ուսուցչի գործն է։ Այդ վերջինն ըմբռնում է թէ տրամաբանական և թէ դորան հակասող տարրերը։ Նա պահում է իւր հոգու մէջ մտապատկերների շարքերն այնպէս, ինչպէս ինքը ստացել է։ Ուստի ուսուցչի գրեթե լուսոր գործը այն է, որ մասամբ հայեցողութեան նիւթը աշակերտների առաջ դնէ, մասամբ միջանկեալ հարցերով աշակերտի հոգու մէջ մեքենայաբար զարգացած մտապատկերների շարքերն իրարից անջատէ և սովորածի նշանակութիւնը հաղորդէ։ Դորանով զարգանում է աշակերտի ինքնուրոյն դատողութիւնը։ Ի հարկէ, պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ խօսքս պարզ և հասարակ դատողութեանց մասին է, որովհետև նա բարդ մտքի

յարարերութիւններն այս պարբերութեան մէջ անկարող է ըմբռնել և առ հասարակ նա դեռ ուրիշ օգնութեան կարօտ է: Այս պարբերութեան մէջ աշակերտը սովորում է և ոչ ուսանում: Որովհետեւ աշակերտի յիշողութիւնը թարմ և ուժեղ է, ուստի նորա համար հեշտ կըլինի մի երկրորդ լեզու սովորել, անթիւ բոյսերի և անասունների անուններն և ձևերն յիշողութեան մէջ պահել, զանազան պատմութիւններ իւրացնել, ամբողջ գիրք անդիր անել և իւր մտաւոր պաշարն օգտաւէտ գիտելիքներով հարստացնել:

Իւրացուցողական մտապատկերների կատարեալ զարգացումը բնաւորութեան ձևով երևան է գալիս կրթութեան երրորդ պարբերութեան վերջին: Իւրացուցողական մտապատկերների կատարեալ զարգացման հետեանքն այն է, որ սանիկի ներքինը ձևակերպվում է և դառնում հաստատ ու ինքնուրոյն:

14. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆԸ, ՆՈՐԱ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՆ ԵՒ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԸ.

Կրթութեան վարդապետութիւնը կամ մանկավարժութիւնը մի և նոյն ժամանակ գիտութիւն է և արուեստ (ars):

Մանկավարժութիւնը, որպէս արուեստ, նոյնքան հին է, որքան կենցաղակրթութիւնը. ինչպէս վերեւ յիշեցինք, կրթութիւնը մարդկութեան սկզբնական կեանքի մէջ անգիտակցական գործունէութիւն է եղել: Ուշ է սկսում նա տեսական բնաւորութիւն ստանալ: Առաջին քայլը զանազան մանկավարժական օրէնքների յառաջանալն է, ըստ այդ վերջինների դառնում է մանկավարժական գործունէութիւնը գիտակցական և դորա արդիւնքն են դպրոցների կազմակերպութիւնները: Այս պարբերութեան մէջ գործնական մանկավարժութիւնը կայանում է ոչ թէ բացառապէս կրթութեան փորձերի մէջ, այլ հիմնվում է որոշ փորձնականութեան վերայ հիմնուած մի տեսութեան վերայ:

Կրթութիւնն այն աստիճան բաղադրեալ և արտաբնի ու ներքին հանգամանքներից կախուած գործ է, որ նորա գիտնական հետազոտութեան համար գործնականութիւնը միայն չէ կարող բաւականութիւն տալ: Մանկավարժական կարիքների համար կարեւոր է հիմնաւոր մշակուած գաղափարների մի սխտեմ, որի վերայ պէտք է հիմնուի: Մի այդպիսի սխտեմ գիտութիւնն է: Ա-

Հաւաստիկ սորանով յառաջանում է գիտնական մանկավարժութիւնը: Մանկավարժութեան գիտութիւն լինելն կամ չլինելն շատերին է զբաղել և զբաղեցնում է մինչև այսօր: Ոմանք մանկավարժական բնախոյզ (Naturalist) լինելով, նշանակութիւն չեն տալիս մանկավարժական գործունէութեան և մանկավարժութիւնը տեսականապէս սովորել և սովորեցնել չեն ուղղում: Լոզալն, պարեմն, «բիւիարը» իազալն միմիայն վարժութելով և ո՛չ տեսականապէս կարելի է սովորել: Նոյնը վերաբերում է նաև մանկավարժութեան:

Այդ վերոյիշեալ ուղղութեան ընկերանում է մի այլ ուղղութիւն, որ թէև չէ ուրանում, որ մանկավարժութիւնը պէտք է սովորել և սովորեցնել, սակայն չէ ուղղում այդ վերջինը հետեւեալ փաստերի հիման վերայ ինքնուրոյն համարել: Կրթութեան վարդապետութեան բովանդակութիւնն երկու հարցի է պատասխանում. «Ինչու համար» և «ինչպէս» պէտք է մանկան կրթել: Առաջին հարցի պատասխանը կարելի է բարոյական փիլիսոփայութեան, իսկ երկրորդին—Տոգեբանութեան մէջ գտնել, ուրեմն մանկավարժութեան համար այլ ևս գործ չէ մնում կատարելու: Բացի այդ երկուսը՝ կայ և մի երրորդ ուղղութիւն, որ մանկավարժութեան գիտութիւն լինելը բոլորովին ուրանում է կրթութիւնը մարդկային բնական զարգացման հոսանքի դէմ անգոր համարելով:

Այդ երեք կարծիքներից իւրաքանչիւրը պարունակում է իւր մէջ և ճշմարտութիւն:

Առաջին հայեացքը միայն այն տեսակէտից է ճշմարիտ, որ մանկավարժութեան մէջ տեսականութիւնը գործնականութեան է հետեւում և կրթութիւնը բաւականութիւն է ստանում անգիտակից և աստիճանաբար կատարելագործուած գործունէութեամբ: Սակայն այս հանգամանքն չէ ապացուցանում, որ մանկավարժութիւնը աւելորդ է և կարիք չկայ ընդունելու: Ըստ երկրորդի ճիշտ է, որ բարոյական փիլիսոփայութիւնը և Տոգեբանութիւնը մանկավարժութեան օժանդակիչ գիտութիւններն են, սակայն չէ ապացուցանում, որ այլ գիտելիքներ չկան, որ մանկավարժութիւնը դորանով զբաղուէր: Երրորդ ուղղութիւնը իւր մէջ ճշմարտութիւն է պարունակում միայն այնքան, որ մարդկային զարգացումն առ հասարակ բնական է և մանկավարժութիւնն այդ բնական զարգացումն չէ կարող ոտնակոխ անել:

Մանկավարժութեան գիտութիւն լինելն այն դէպքից կարելի է եղբակացնել, որ նորան մատչելի են գիտնական շարժման ենթադրութիւններն, այսինքն սկզբունք և մեթոդ: Թէ արդեօք այդ վերջիններն ինքնուրուժեան արդիւնք են կամ թէ ուրիշ գիտութիւններից են առնուած, այս դէպքում չեն կարող մի ծանրակշիւ նշանակութիւն ունենալ, հակառակ դէպքում բնագիտութիւնը (ֆիզիկան օրինակի համար) ևս գիտութիւն չպէտք է համարուէր, ըստ որում նա (մաթեմատիկայի) ուսողութեան վերայ է հիմնվում: Բացի դորան՝ համեմատելով ուրիշ գիտութիւնների հետ պէտք է նաև մանկավարժութեան գիտնական բնաւորութիւն տալ: Եթէ մենք խորհենք կրթութեան նպատակի, միջոցների և պայմանների վերայ, կրմաննք այլ գիտութիւնների սահմանների մէջ, որոնք վաղուց արդէն ենթարկուել են գիտնական վերլուծման և մանկավարժութեան օժանդակիչ գիտութիւններն են: Կրթութեան գործի մէջ պէտք է աչքի առաջ ունենալ մարդու և նորա որոշումն, իսկ այդ սովորեցնում են մեզ մարդաբանութիւնը խօսքի ընդարձակ նշանակութեամբ և բարոյական փիլիսոփայութիւնը: Բացի դոցա կայ և երրորդ գիտութիւն, որի օժանդակութիւնն ևս քիչ չէ, դա է պատմութիւնը (մանկավարժական): Այն էական ձևերն, որի վերայ հիմնվում են գործնական մանկավարժութիւնը, չեն սահմանափակվում ներկայ դրութիւններից, այլ նաև վերաբերում են անցեալ դրութիւններին, ըստ որում առաջինը ուղիղ հասկանալու համար պէտք է երկրորդի հետ համեմատենք: Ներկայի հետադասութիւնը տանում է մեզ դէպի անցեալը, իսկ այդ վերջինը լինէ է դարերի ընթացքում զանազան հանգամանքների ներքոյ անընդհատ փոփոխութեան ենթարկուած փորձառութիւններով, որոնք ի միասին կազմում են պատմութիւնը:

Մանկավարժութիւնն որպէս գիտութիւն մարդու չէ կարող գաստիարակ դարձնել, վասն զի կրթութեան հիմնական գաղափարների գործադրութիւնը այն հանգամանքների ներքոյ, որի մէջ թէ ուսուցիչն և թէ դպրոցն է գտնվում, միմայն գործնականապէս կարելի է ձեռք բերել: Սակայն գիտնական մանկավարժութիւնը գործնական դաստիարակին շատ անհրաժեշտ է, որովհետև նա ուսուցչին առիթ է տալիս առանց երկար մթութեան մէջ թափառելու իւր սեփական փորձառութիւններն հեշտութեամբ ձևակերպել, հաստատել:

15. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԵՐՆ ԵՒ ԴԻԴԱԿՏԻԿԱ.

Մանկավարժութիւնը ըստ կրթութեան տեսակների՝ կարող ենք մասերի բաժանել: Կրթութիւնը ձգտում է սանիկի ներքինը կրթել և որի ճշմարիտ արտայայտութիւնը կամքն է, սակայն ոչ թէ այն բոլորական անհետացող կամքը, այլ նորա հաստատ տիպը՝ բնաւորութիւնը: Կամքի վերայ ազդեցութիւնը տեղի է ունենում երկու ճանապարհով, անմիջապէս և միջնորդապէս: Անմիջապէս ենք ազդում կամքի վերայ, երբ նորա ուղղութիւնը ջանք ենք գործ դնում զանազան կրթական միջոցներով որոշել, ինչպիսիք են վարձատրութիւն, պատիժ և այլն: Իսկ միջնորդութեամբ ենք ազդում սանիկի վերայ այն ժամանակ, երբ աշխատում ենք սանիկի հոգու մէջ ահագին քանակութեամբ մտապատկերներ հաւաքել, որոնց փոխադարձ յարաբերութեանց արդիւնքը կամքն է:

Սանիկը ձեռք է բերում մտապատկերներ դասատուութեան միջոցով, որ սանիկին ուղղակի չէ կրթում, այլ նախապատրաստում է: Ամեն մի դասատուութիւն չէ ծառայում կրթութեան: Երբ մի դասատուութիւն նորանով է սահմանափակուած, որ աշակերտին պատահական նպատակների համար գիտելիքներ և խորհուրդներ տայ, նա չէ կարող կրթիչ ազդեցութիւն ունենալ, որովհետեւ այս տեսակ դասատուութիւնը չէ որոշում կամք, ուրիշ խօսքերով, սանիկի անձնաւորութեան վերայ այնպէս չէ ազդում, որ այդ վերջինն իւր ամբողջ գիտակցութեամբ, իւր մտապատկերների լոյր շարքերով դասատուութեան ենթարկուէր: Դասատուութիւնը ազդում է կամքի վերայ այն ժամանակ, երբ սանիկին մատակարարուած նիւթը պարունակում է որոշ կամքի գրգիռներ: Մտապատկերների իւրաքանչիւր շարքն, որ կազմում է որոշ կամքի շարժառիթը, կոչվում է հարցասիրութիւն (Interesse): Ուրեմն դասատուութեան միջոցով կրթում ենք, երբ դասատուութեան նիւթի միջոցով սանիկի մէջ հարցասիրութիւն ենք յառաջացնում: Ահաւասիկ ըստ հերբարտի սա է կրթական դասատուութեան ուսմունքի հիմնաքարը: Հետեւաբար մանկավարժութեան մասերն են՝ մանկավարժութիւն (խօսքի սահմանափակ միջոցով) կամ դաստիարակութիւն և դիդակտիկա և դասատուութիւն:

Դաստիարակութիւնը գտնվում է դէպի Didaktika-ն նոյն

յարաբերութեան մէջ, ինչպէս կրթութիւնը գէպի դասատուութիւնը: Կրթութեան նպատակներին կարելի է բազմազան ճանապարհներով և միջոցներով հասնել: Երեխային կարելի է կրթել ոչ թէ միմիայն դասատուութեամբ, այլ նաև օրինակով, խորհուրդով, վարձատրութեամբ և պատժով, աշխատութեամբ, յարաբերութեամբ և կառավարութեամբ: Դասատուութիւնն էլ վերոյիշեալների պէս մի միջոց է, ի հարկէ ամենայարմար և ամենաազդու միջոցն: Թող յիշէ մարդ կատարեալ կազմակերպուած դպրոցներն, որովհետև դասատուութեան տաճարն է դպրոցն և կրթութեան դաշտն կեանքը, որի մէջ ընտանիքն և դպրոցն փոքրիկ կղզիների են նմանում: Սանիկը կրթութեամբ ընտանեկան նեղ շրջանում և դպրոցում, վերջ ի վերջոյ պէտք է փորձնական գործունէութեան անսահման ծովն ընկնի, որպէս զի իւր հոգւոյ մկանունները զօրեղ կեանքի տարրական ոյժերի գէմ կռուելով ամրանան: Միմիայն այսպիսի պատերազմի միջոցով կարող է սանիկը բնաւորութիւն դառնալ, որի զարգացումը կազմում է կրթութեան ամենագլխաւոր և վերջնական նպատակը: Այժմ պարզ է կրթութեան և դասատուութեան զանազանութիւնը:

Դասատուութեան գործողութիւնը տեղի ունի խիստ որոշ սահմանների մէջ. զանգակն է որոշում նորա ժամի սկիզբն ու վերջը, որն առանց շեղուելու որոշուած կարգապահութիւնից կանոնաւոր կերպիւ կատարվում է: Բոլորովին այլ տեսակ է դաստիարակութեան ընթացքը: Թէև սա սիրով է կցվում դպրոցի և ընտանեկան կրթութեան, սակայն նա պէտք չէ և չի էլ կարող որոշ սահմանի մէջ մտնել, որովհետև ոչ ընտանիքն, ոչ էլ դպրոցն է սանիկի ապագայ ինքնուրոյն գործունէութեան ասպարէզն, այլ մարդկային ընկերական շրջանի լայնատարած կեանքը: Այս ընկերական շրջանի մէջ պէտք է սանիկն ապագայում իւր ամբողջ գործունէութիւնը նուիրէ, իւր հոգու յաջողութիւնը չափէ, որպէս զի այն միութեան կցուի, որի վերայ ընկերական շրջանի կազմակերպութիւնն է:

Ճշմարիտ մանկավարժութիւնը պէտք է իրական ընկերական շրջանի հանգամանքների հետ ձեռք ձեռքի տուած գնայ, որի մէջ ապագայում սանիկը պէտք է բնաւորութիւն դառնայ և իւր ինքնուրոյն գործունէութեան ծաւալն որոշէ:

16. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ.

Կրթութեան վերլուծումից կարող ենք ստանալ նորա ծր-
րագիրը. —

1. Անհատ, որ պէտք է կրթուի. 2, Նպատակ, որով կըր-
թութիւնը պէտք է տեղի ունենայ. 3, Ձև, ինչպէս պէտք է ան-
հատը կրթուի. 4, Տեղական և անձնական յարաբերութիւններ,
որոնց ներքոյ կրթութիւնը պէտք է գործէ: Այդ հիման վերայ
մանկավարժութիւնը բաղկացած է հետեւեալ զլուխներից.

I. Հոգեբանութիւն՝ անհատի հոգու կրթիչ վարդապետու-
թիւնը: Սանիկը մի առարկայ չէ, որ լուռ ու մունջ սպասէ,
թէ դաստիարակը նորանից ինչ որ ուզում է ջինքէ, այլ մի անձ-
նաւորութիւն, որ ինքն ըստ ինքեան արդէն ըմբռնուած է բնա-
կան և ընկերական շրջանների հանգամանքների և ազդեցութիւն-
ների ներքոյ մի որոշ զարգացմամբ, որի վերայ կրթութիւնը պէտք
է իւր հիմքը դնէ:

II. Կրթութեան նպատակի վարդապետութիւն: Կրթու-
թեան նպատակը մի կողմից ընդհանուր մարդկային է, միւս կող-
մից անհատական: Որովհետեւ սանիկն մարդ է և չէ կարող մարդ
չլինել, նա մի և նոյն ժամանակ մի անհատ է, որ իւր անձնա-
ւորութեան պէտք է տեղական և ժամանակակից որոշ հանգա-
մանքների մի իրական ձեւակերպութիւն տայ:

III. Կրթութեան միջոցների վարդապետութիւն: Այդ վեր-
ջինը զբաղվում է կրթութեան սկզբունքներով և միջոցներով,
որոնց Methode ենք անուանում:

IV. Կրթութեան գաղափարների իրականութեան վարդա-
պետութիւնը: Այդ վերջինն աշխատում է կրթութիւնը իրակա-
նապէս, տեղային հանգամանքների հիման վերայ, ձեւակերպել:
Որովհետեւ կրթութիւնը մէքենայութիւն չէ, ղեղատոմս չէ, ուստի
նա պէտք է իւր միջոցներն անհատականութեան յարմարեցնէ,
որն և կազմում է նորա դժուարութիւնը:

Յ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅ.

ԵՐԿՈՒ ՎԱՐԳ.

(Մաքս Վալդաուից.)

Տխուր, գունատ երկու վարդեր ահա ընկած չոր գետին,
Վշտատու լուռ նայում են գարնան չքնաղ արևին.
Իսկ արևը մայր մտնելով, ոսկե ժպիտը դեմքին,
Վերջին անգամ փաղաքշում է խղճուկ, թռչնած վարդերին:

— Ինչ մատաղճաւ չքնաղ հարսը փայփայում էր իւր կրծքին,
Երբ երջանիկ և անսահման սիրով լի էր նրա հոգին:

— Ինչ խեղճ փեսան պոկեց լալով դառն անջատման ըռպէին
Հարսի կրծքից, երբ նա արդէն փչել էր մատաղ իւր հոգին:

Տխուր, գունատ երկու վարդեր ահա ընկած չոր գետին,
Վշտատու լուռ նայում են գարնան չքնաղ արևին.
Իսկ արևը մայր է մտնում. . . խաւար պատում աշխարհին.
Խաւար մահուան պատում է և խղճուկ, թռչնած վարդերին...

Մոսկուա.

ՄԱՐԳԱՐԻՏՆԵՐ ԵՒ ԵՐԳԵՐ.

(Րօբերտ Պրուսցից).

Երբ վաղորդեան մեղմիկ քամին օդն է տատանում,
Զքնաղ մատղաշ ձկնորսուհին ծովափն է վազում.
Եւ տեսնում է ալիքներից այնտեղ դուրս նետուած
Փայլուն ակներ, մարգարիտներ աւաղում Թափուած.

Նա հրճվում է որպէս մանուկ և լի բերկրանքով
Զարդարում է իւր հագուստը գլտած գանձերով.
Մարգարտաշար օղակներով մազեր է հիւսում
Եւ իւր ընկեր աղջիկների նախանձր շարժում.

Եւ նա անհոգ՝ չի մտածում Թէ այդ ըռպէին,
Երբ գանձեր էր նորան բաշխում կատաղի քամին,
Որքան մատաղ նա էակներ կենդանի կլանեց,
Որքան նաւեր յուզուած ծովի յատակն ուղարկեց...

Ընդունիր, ո՛վ նազելիդ իմ, և՛ դու սրտաբաց
Այրուած երգչիւ ջերմ երգերը—քեզ նուէր բերած.
Եւ որպէս այն ձկնորսուհին, մոռացիր դու էլ,
Որ մրիկն է սրտիս խորքից նոցա դուրս խլել...

19 օգոստ. 1889.

ՄՈՍԿՈՒՄ.

Ե Ր Գ Ե Ր.

(Հայնէից).

I.

Ահա նա—անկոչ կաթիլն արցունքիս
Դարձեալ յայտնուեցաւ նա աչքիս միջում...
Ո՛հ, միայն նա է ճնշում խեղճ հոգիս,
Եւ վառ հայեացքս նորից պղտորում:

Նա անտես մընաց իւր ընկերներին—
Նորա չքացան անդարձ, յաւիտեան...
Զքացան որպէս վշտեր դառնագին—
Նոցա չորացրեց քամին գիշերուան:

Եւ այն աստղերը այնքան վառ, չքնաղ,
Որ այնպէ՛ս սիրով, այնպէ՛ս քաղցրաւէտ
Ինձ բաշխում էին և՛ վիշտ, և՛ ծիծաղ,
Աւանդ, նորա էլ չքացան անհետ:

Եւ սէրըն անգամ—սէրըս կենսատու
Վաղուց հանգել է իմ սառած սրտում.
Օ՛հ, շտապիր կաթիլ, շո՛ւտ արա և դու
Ընկերներիդ պէս չքացիր օդում...

II.

Պայծառ շողում էր այս մռայլ կեանքում
 Ինչ նազելիս պատկերն աննման.
 Բայց նա չքացաւ—և խօլ խաւարում
 Ես մնացի դարձեալ խեղճ թափառական:

Որպէս մանուկը մութը տեղ ընկած,
 Բարձր երգում է, գոռում է ուժգին,
 Որ գոնէ երգով՝ իրեն պաշարած
 Յրուէ երկիւղը, հանգիստ տայ սրտին:

Ո՛հ, այսպէս և ես—մանուկ խղճալի—
 Անվերջ երգում եմ խաւարի միջում.
 Գուցէ և երգըս չէ զուարճալի,
 Սակայն նա սրտիս թախիճն է ցրվում:

28 նոյեմբ. 1888.

III.

Գետափին բուսած շուշանը հեզիկ
 Քաղցր հայեացքով նայում է երկինք.
 Իսկ վառ լուսինը՝ սիրահար, տրտում
 Նորան իւր պայծառ համբոյրն է ղըկում...

Բայց ահա՛ նորից շուշան—նազելին
 Ամթով աչքը գրցում է ջրին.
 Սակայն և՛ այնտեղ լուսինը նորան
 Տխուր ժրպտում է, որպէս ուրուական...

8 սեպտեմբ. 1889.

Փ Ո Ր Ո Ր Կ Ի Ց Յ Ե Տ Ո Ց.

(Րօբերտ Պրուտցից).

Դու շատ տանջեցիր ինձ քո նենգ խաղով,
Օ, չար փոթորիկ դառնաղէտ կեանքի...
Բայց ահա ոյժըդ ես խորտակելով,
Արդէն պատրաստ կամ նոր պատերազմի.
Ահա փռում եմ թևերըս յոգնած,
Թնդեցնում դարձեալ հին երգս ուժգին.
Այո՛, իմ սիրտը դեռ չէ փըշրուած,
Դեռ քաջ, արթուն եմ ոյժերըս նախկին.

Ես չեմ ափսոսում, որ ցաւեր անվերջ
Գլուխս պատեցին ճերմակ մաղերով.
Ի՛նչ փոյթ... Միայն թէ երակներիս մէջ
Հոսէ՛ տաք արիւն, հոսէ՛ եռալով.
Ե՛ւ ես երբեմն գլուխ եմ խոնարհած,
Բայց երբէք հոգով ես չեմ ստրկացել.
Ո՛չ, դեռ բազուկիս ոյժը չէ հատած,
Դեռ նա կարող է սուր, զէնք խաղացնել.

Տարիքն անզօր եմ հայեացքըս պայծառ
Պղտորել վշտի դառն արտասուքով..
Ջահիլ է նա միշտ, զուարթ ու կայտառ,
Ով մի վեհ գործի ձգտում է հոգով.
Բայց թէ նորից բաղդն ինձ դաւաճանէ,
Խըլէ ձեռքիցս պըսակն յաղթութեան,
Թո՛ղ մարտի դաշտում ես ընկնեմ, փոյթ չէ,
Միայն թէ ձեռքիս լինի հրացան..

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.

ԻՆՉՈ՞Ւ ԱՇԽԱՐՀՄ

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԱԾ ԶԷ

(Կօտ-Մոռելիկայից).

Շատ հին ժամանակներում ապրում էր մի անբաղդ մարդ, որին ամենքն էլ «անհանգիստ» էին անուանում:

Եւ խկապէս նա իւր ամբողջ կեանքում մէկ րոպէ հանգստութիւն չունէր. միշտ աշխատում էր, կամենալով հանգստութեան և հրճանկութեան հասցնել միւս բոլոր մարդկանց:

Վերջապէս նա հասկացաւ, որ զորա համար դեռ բաւական չէ բարի ցանկութիւնն ու անխոնջ աշխատանքը. այլ պէտք է դրանց հետ միասին մարդ ունենայ և ոյժ:

Բայց որովհետեւ այն յիմար ժամանակներում ամեն մի ոյժի աղբիւր համարվում էր առասպելական Արամազդն, այդ պատճառով «անհանգիստ» մարդը դիմեց և այն ոչ թէ ուղղակի նորան, այլ խորամանկ-նենգաւոր Հերմեսին. խնդրեց նորանից, որ թոյլատուութիւն խնդրի Արամազդից ամբողջ աշխարհը թարեկարգելու:

բոլոր մարդկանց ընդհանուր բարօրութեան համար: Ի հարկէ, նա չմոռացաւ կցել իւր խնդրքին վայելուչ հաստատութիւն:

Հերմեսի Արամազդին ներկայանալն այն աստիճանի աջող էր կազմած, որ վերջինս յարգեց խնդիրքը և ստորագրեց. «հաստատում ևմ»:

Անհանգիստ մարդն իսկոյն սկսեց բարեկարգութեան գործը: Նա խորհեց, կշռադատեց և վերջապէս նախատեսեց ամեն բան. ի հարկէ, բացի այն բաներից՝ ինչ անկարելի էր նախատեսել:

—Ամենքն,—ասաց նա,—կըսկսեն աշխատել իրանց ընդունակութիւնների և հակումների համաձայն:

—Շատ լաւ,—բացականչեց ամբողջ մարդկութիւնը:

Եւ փոքրիկ մարդը պատրաստեց բոլոր պաշտօնների և բոլոր պարագմունքների կատարեալ ցուցակ. ի հարկէ, այնպիսիների միայն, որոնք կարող են գոյութիւն ունենալ աշխարհում՝ մարդկութեան բարօրութեան համար: Ամեն մարդ պէտք է գտնէր իւր համար պատշաճ գործուէնութիւն:

Բայց մի պաշտօնի վերայ նա երկար մտածեց:

Այդ պաշտօնը բոլորից ամենակարեւորն էր և մի և նոյն ժամանակ չափազանց անհաճելին:

Բանը նրանումն է, որ մարդկութիւնը շարունակ ապրում և ապականում է երկիրը: Առանց դորան նա չի կարող ապրել. բայց որպէս զի երկիրն ու օդը չափափանում են, անհրաժեշտ է նոյնպէս նրանց շարունակ մաքրել:

Եւ ահա հէնց այդ «մաքրողը» պաշտօնի վերայ փոքրիկ մարդը երկար մտածեց:

«Հաւանական է, որ ոչ ոք յանձն չի առնիլ այդ պաշտօնը».—մտածեց նա և ամբողջ երեք օր խորհեց դորա վերայ: Վերջապէս նա գոչեց.—«է հէ» և գրեց այսպիսի մի օրէնք:

«Իւրաքանչիւր մարդ, ով կընդունի ամբողջ մարդկութեան համար բոլոր փնտասկար բաներ «մաքրողի» պաշտօնը՝ նա կըվայելի ամենքից կատարեալ յարգանք ու պատիւ և կ'անուանուի «մարդկութիւնից ընտրուած պետ» ու «բարեկամ բոլոր մարդկանց»:

— Ինչպէ՛ս, — տեսնելով այդպիսի օրէնք, գոչեցին շատերը, — Եթէ բոլոր տխմարներն իրանց յիմար ինքնասիրութիւնն յագեցնելու համար ընդունեն այդ պաշտօնն, այն ժամանակ մենք պէտք է զոհե՞նք նրանց մեր սեպհական խելացի ինքնասիրութիւնը: Միթէ՞ դու չգիտես, որ այդ ինքնասիրութեան մէջ կայ մի ահագին ոյժ, որն ուղղութիւն է տալիս բոլոր յառաջդիմութիւններին:

— Ես այդ գիտեմ: շատ լաւ: — պատասխանեց «անհանգիստ» մարդը, — բայց ես կարծեցի, որ ձեր խելացի ինքնասիրութիւնը ներողամտութիւնով կըվերաբերուի դէպի յիմարների ինքնասիրութիւնը:

Այդ բանին ոչ ոք չպատասխանեց: Ամենքը լեղուները կծեցին ու ցրուեցին:

Անհանգիստ մարդու ուրախութեան չափ չկար:

Նէնց միւս օրը նա սկսեց ամբողջ աշխարհի բարեկարգութեան գործը: Բոլորին տեղեկութիւն էր տուել այն ամենի մասին՝ ինչ հարկաւոր էր յայտնել և աշխարհի ամեն կողմերից հաւաքուեցին բոլոր մարդիկ աշխարհը բարեկարգելու համար: Բոլորին էլ առաջարկուեցին ստորագրութեան թղթեր սիւնակներով, որոնց մէջ նշանակուած էին ամեն տեսակ պաշտօններ: «Բոլոր մարդկութիւնը մաքրողի» պաշտօնը գրուած էր առաջին սիւնեակում:

Եւ հէնց այդ սիւնեակի մէջ ստորագրուեցին ամենքը — բոլորեքեան առանց բացառութեան:

Մի քանիսները նորա համար, որ այդ սիւնեակն

առաջինն էր. կարիք չկար աշխատել ուրիշ սիւննակ որոնելու: Միւսներն այնտեղ ստորագրուեցին այն պատճառով, որ ցանկանում էին իսկապէս օգտակար լինել: Երրորդը—այն պատճառով, որ սասաիկ ցանկանում էր «մարդկութիւնից ընտրուած պետ» լինել: Զորրորդն—այն պատճառով, որ չէր կամենում յետ մնալ երրորդից: Հինգերորդը—նմանողութեան և ինքնիշխանի օրէնքով: Վեցերորդը—որովհետեւ այդպէս էր ցանկանում նորա կինը, մօրաքոյրը, զոքանչը և այլն: Եւ ամենքն էլ այսպիսի պատճառներով:

Երբ ամենքն ստորագրեցին, այն ժամանակ զարմանքից բերանները բացած՝ միմեանց երեսին նայեցին: Յետոյ սկսեցին ամենքն էլ «զորս զու պատուիրեցեր» հայհոյել փոքրիկ մարդուն. «Թէ ի՞նչու համար նա այսպիսի յիմար պաշտօն է հնարեր»:

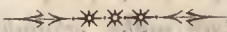
Ապա ամենքն էլ հայհոյեցին միմեանց, կռուեցին ու ցրուեցին:

Արամազը տեսնելով այդ՝ ծիծաղեց թուլացաւ:

Փոքրիկ մարդը խկազարուեց:

Իսկ աշխարհս այնպէս էլ մնաց—մինչև այսօր չբարեկարգուած:

Մ. ՏԵՐ-ՋԱԲԱՐԵԱՆՑ.

Մ Ա Շ Ա Ն.

Մաշան 16 տարեկան էր. նա աւարտել էր օրիորդական գիմնազիոնը և, իբրև հարստի աղջիկ, ունէր իւր շքանը: Մաշան շատ գեղեցիկ չէր, բայց համակրելի, մինչև անգամ խիստ ակտրժիկ գէմք ունէր. հայացքը քաղցր, իսկ աչքերում շարունակ փայլում էր ուրախութիւն. հասակը վայելչակազմ էր, կուրծքը զարդարուած նորահաս ծծերով: Նորան շքապատում էին ջահիլ երիտասարդները, ինչ տեղ էլ որ լինէր Մաշան, գրաւում էր բոլորի ուշադրութիւնը. նորա առաջ երիտասարդները կոտրաւում էին, և ամեն ոք աշխատում էր զիւրեկան հաճոյախօսութեամբ Մաշայի ուշադրութիւնը իւր վերայ դարձնել: Բայց Մաշան, երևում էր, ամենքի գլխի վերայով թաշկինակ էր սողացնում. նոցա սիրաւ չկոտրելու համար, իսկ Արտուշին նա սիրում էր սրտանց: Արտուշը այս հասկանում էր, նա արդէն Մաշայի իւր հետ յաւիտեան կապուելու գրաւականը ստացել էր, նա օրիորդի հաստատամտութեան վերայ այնքան բարձր հաւատ ունէր, որ երբէք նորա առաջ կոտորուող երիտասարդների՝ Մաշային հաճոյանալու արած ձեւերի վերայ չէր վերաւորւում: Նա

Հասկանում էր, որ Մաշան մի բարակ մազ ամենքի քթից անցնելով, ծայրին կպցրել էր իւր մասը՝ միայն նոցա շարժելու համար: Նա Արտուշին այնքան բարձր սիրով էր սիրում, որին չափ-սահման դնել չէր կարելի:

*
* *

Սիմէոն Իլիչի տանը խնջոյք կայ: Հասարակութեան առաջին կարգի մարդիկ հրաւիրուած են այնտեղ: Ժամի 6-ն է, կառքերի անիւնների զորզոցը մայր եկեղեցու փողոցը բռնել է: Սիմէոն Իլիչի տան դրան իջնում և մտնում են ներս: Նախասենեակի մէջ ծառաներ կանգնած հիւրերի մուշտակներն են վերցնում, կրկնակօշիկները տեղաւորում: Հիւրասէր տանտէրը շուտ շուտ տեղեց վեր թռչելով՝ նորից հիւրերի առաջն է վազում՝ ողջունելու ու «բարով եկար» ասելու: Հարուստ կահաւորուած դահլիճը արտաքոյ կարգի լուսաւորուած է: Դահլիճի երկու կարգ քսան և հինգ ճրագեան ջահը իւր լոյսը չորս կողմն է սփռել. սեղանների վերայ՝ վառվում են լապտերներ և աշտանակներ: Դահլիճին կից սենեակներն էլ նոյն կերպ պատրաստ են:

Սիմէոն Իլիչը հարուստ էր, նա, ինչպէս ժողովըրդական առածն է ասում, ոսկին չափով էր շուր տալիս, էլ ինչու համար իւր պատուին վայել պատրաստութիւն պիտի չտեսներ: Մի գործ շարժելով, մի օրուայ մէջ չորս այսպէս խնջոյքի պատրաստութեան արծաթ կարող էր վաստակել: Այսպիսի օրը պիտի փայլէր նա, այսպիսի օրը պիտի ցոյց տար իւր աղայութիւնը, որ մի շաբաթ շարունակ խօսք ու զրիցի նիւթ դառնար. ապա թէ ոչ այլպէս չէր կարելի, շատ պէտքն էր, թէ իւր հարեան Մարտին Լազրիչը ճաշին սոված է քնում, կամ իւր ընկած չորբաջին իւր ընտանիքով:

լուսնի լուսով է հաց ուտում ծրագ չվառելու համար-
խիկ ցուրտ եղանակին, մի ժամանակ իւր նման փայլուն
օրեր ունեցողը, թեզակի կամ ուրիշների հնոցի քա-
րածուխի մնացածով է տան ցրտութիւնը կոտրում ու
իրան երեխաներին հաւաքելով միմեանց կողքի միմեանց
տաքութիւն հաղորդելու միջոցին են դիմում: ЧОРТЪ СЪ
НИМЪ! հիմա էլ ես պիտի երեւիմ այնպէս, ինչպէս մի
ժամանակ նոքա էին: Սիմէոն Իլիչը այս ամէնը մի բը-
նական բան էր համարում, ճակատագրի պատրաստած,
ուրեմն նոցա համար զառափէտ քաշել ПРЯМО յիմա-
րութիւն էր: Սիմէոն Իլիչը հասարակութեան մէջ նոր
յայտնուած անձնաւորութիւն էր, նորան հարկաւոր էր
երեւել, բայց ի՞նչպէս. խնջոյքներ տալով, մեծածախս
սեղաններ պատրաստելով, նա այսպիսի միջոցներով ինքն
իրան կարող էր շուտով յայտնի անել, և մի օր կա-
րող էր քաղաքային խորհրդի ձայնաւոր ընտրուել, մի
օր՝ անդամ Խորհրդարանի, ուրեմն մի քայլ մնացած
կրկնէր քաղաքագլխի պաշտօնին հասնելու: Այս էլ
զժուար բան չէր, բաղդը իրան ժպտում էր, գործերը
յաջող էին, օրէ օր հարստանում էր և արդէն նա ընդ-
հանուր ակնածելի աղայ անունը ստացել էր:

Սիմէոն Իլիչը դեռ երիտասարդ էր և ուրեմն ին-
չու համար չպիտի այս բաներն էլ հրազէր, մանաւանդ
չառ մեծ ցանկութիւն ունէր իւր պաշտօն վարելովը
երեւել քաղաքի մէջ: Նա հէնց սկիզբը դրել էր՝ որտեղ
նա լինէր, ակմբանոցում, փողոցում, խնջոյքներում իւր
կարծիքները յայտնում էր, և ամէն կերպ ինքն իրան
քաղաքի սրտացաւ ու բարիք ցանկացողներից մինն էր
ցոյց տալիս: Նա իւր ժամանակի քաղաքագլխի գոր-
ծունէութիւնը պախարակում էր, ու սորանով կու-
սակիցներ վաստակում: Սիմէոն Իլիչը խելացի մարդ
էր, բաւական էլ ուսումն ատացած, նա հարստանալու

միջոցը գտնելուց յետոյ, պաշտօնների բարձրանալու միջոց գտնելը շատ հեշտ էր համարում, այն ևս Ն. քաղաքի մէջ: Նա տեղեց վեր թռաւ, վազեց դէպի դահլիճի դուռը: Երկու ձեռքով բռնած Եագոր Պաւլովիչի ձեռքը, ներս հրաւիրեց և առաջին տեղը նստեցրեց: Ծառաները Ֆրակ հագած՝ չայ էին մստակարարում հրաւիրեալներին, մաքուր հագնուած աղախները—սուխարի, լիմոն և այլն:

Կիանքը եռում էր, հրաւիրեալների գրեթէ մեծ մասը արդէն եկած էին: Նորեկներին իսկոյն հասցնում էին չայը ամեն պատրաստութիւնով: Սիմէոն Իլիչի կինը, Դարիա Նիկիտովնան, իւր կարգին ընդունում էր կին ու աղջիկ և աղջկապատկեր կանանց և երբեմն երեւում էր մարդոց մէջ, համեստութեամբ ժպտալ երեսին բարեւում էր այդ մարդոց, ջահիլներին ձեռք տալով, իսկ հասակաւորներին՝ որոնց կամենում էր ի հարկէ, ձեռքը համբուրելով: Սյսպէս էլ Սիմէոն Իլիչը երբեմն մոնում էր կանանց բաժինը, քաղցր ժպիտով բարեւում և ամենքի սիրտը շահում: Նա լաւ էր հասկացել կանանց դուր գալու ձեւը, և վայ իրան, ի՞թէ ընկնէր կանանց լեզուի տակ, ասպա թէ ոչ ցեկը կը կոխէին կը հանէին: Բայց նա գիտէր թէ ինչ պիտի անէր:

—Господа! Թաբուրեաի ջնստի՞նք,—ձայն տուեց Պետր Իվանիչը:

—Հաճէ, վինան աղէկ է, հայտա բաշլայինք, ինչ ապէսնակ նստիլ ինք:

—Սիմէոն Իլիչ կարտի թղթերը:

—Ջանս, շինդիս,—ասաց և մի քանի կապ բաց արեց, սեղանները շրջապատողներին բաժանեց, իսկ ինքն անդադար այս սենեակից այն սենեակն էր պտտում, և երբեմն սորահորա կողքին նստում կամ սէյրը անում, և կամ ակլանջայ: Սիմէոն Իլիչը երբեմն անցնում էր

կարտ չխաղացողների մօտից, որոնք թուով շատ քիչ էին, 7—10 հոգի. իսկ միւսները խիստ կերպով խորասուզուած էին: Սիմէոն Իլիչը անցաւ կանանց բաժինը, ուր նոքա էլ ընկեր ընկեր եղած, բոլորած էին սեղանների շուրջը՝ լուռ ու մունջ նստած, սեղանի վերայ չարսուտ կարտի թղթերը և երբեմն սխալուողի վերայ ծիծաղում, թուղթը կարողի վերայ բարկանում, բայց ոչ աղմկալի շշուկ բարձրացնում: Այստեղ էլ սկսել էին մի տեղ վինտ, մի տեղ թաբուրէտ, մի տեղ ռամս և այլն: Եթէ դրսեկից նկատող լինէր տան կիանքի և նրստողների անշարժութեան վերայ, անշուշտ կը կարծէր թէ մեռելատուն է, քան թէ խնջոյք. բայց ծառանների նպիտակ փողապատներից և նոցա սարգ ու կարգից կարելի էր շուտով կարծիքը փոխել և ասել, թէ խնջոյք է և ոչ մեռելատուն: Չայր խմել էին, կարտը շարունակել և մինչև անգամ տաքանալու մօտիկացել, և ահա Սիմէոն Իլիչը ձայն տուեց.

—Господа, пуншъ!—և բոմի շեշը բաց արեց ու բաժակները լցնել տուեց:

Մէկ, երկու, երեք, չորս և մինչև ութն **ПУНШЪ** խմողներ և գեռ աւելի ևս եղան: Սիմէոն Իլիչով՝ յափըշտակուած՝ մոռացայ ասել, որ Մաշան էլ կար խնջոյքում: Մաշան, Սիմէոն Իլիչի կինը՝ Դարիա Նիկիտովնան, Վարվարայ Սերգէեւնան, Սիմէոն Իլիչի էմջէի հարսը և երկու ուրիշ այլևս գեղանիներ, մի սեղան բոլորած՝ ռամս էին խաղում:

Սիմէոն Իլիչը շարունակ պատում է Մաշայի շուրջը և երբեմն երբեմն դիւրեկան կատակներով օրիորդի ծիծաղը շարժում: Այս անում էր ի հարկէ նպատակով: Իմ նպատակս չէր Սիմէոն Իլիչի խնջոյքով հրապուրուած երկար ու բարակ խօսել, որովհետև այսպիսի աննպատակ խնջոյքներ արդէն Ն. քաղաքի աւան-

դական սովորութիւններից մինը և գլխաւորն է. իսկ կարաի նստել և ամբողջ գիշերը սեղանի շուրջը նստած լուսացնելը Ն. քաղաքացիների միակ զուարճութիւնն է: Նոքա ոչ մի խնջոյքում ուրիշ ոչ մի առարկայի վերայ խօսելու սովորութիւն չունին, բացի թիթե բամբասանքներից. միմիայն կարան է, որ ամենքի ուշադրութիւնը իւր վերայ է դարձնում, լինի դա հարուստ, աղքատ, որ կարգի մարդու համար ասես: Բամբասանքն էլ մի անմեղ զուարճութիւն է, ոչինչ փնտսկար հետեանք չունեցող: Սրա նրա ընտանեկան դրութեան վերայ խօսել մէկին ինտղու պաշտօնից խայտառակաբար զլորել, մի ուրիշին պաշտօնի հասցնելու համար կուսակիցներ գանել և այլն, և ուրիշ սոցա նման անմեղ բամբասանքներ: Ինչպէս վերեւ յիշեցինք Սիմէոն Իլիչն էլ այս նպատակով էր, որ արտաքոյ խնջոյք էր ապրիս, որովհետեւ այդ օրուայ մեծածախս խնջոյքը ոչ մի յիշատակի հետ կապուած չէր:

Բայց լինջու նա էլ Մաշային այդքան մօտիկ-մօտիկ էր անում, — դա ևս իւր առանձին նպատակն ունէր: Մաշայի հայրը — Քառփ Սիմեօնիչը խիստ հարուստ և ազդեցիկ մարդ է, որի միակ ժառանգը համակրելի Մաշան էր: Սորա ձեռքը մի քանի անգամ խնդրել էր Իվան Մաթվէիչը, բայց բացասութիւն էր ընդունել, սա էլ պակաս զօրեղ մարդ չէր: Երկուսն էլ Սիմէոն Իլիչին հարկաւոր էր. բայց ինչպէս պիտի իրան կուսակից անէր. այդ երկուսին միացնող օղակ Մաշային էր գտել: Իվան Մաթվէիչը հոգով - մարմնով Սիմեաշական կրդաւնար, եթէ յաջողէր Մաշայի ձեռքին արժանանալու, և հետեաբար փեսայի միջոցով աներն ևս Սիմեաշին կը հակուէր և այդ երկու զօրեղ մարդիկը իւր կոնակին ունենալով՝ քաղաքի մեծամասնութիւնը իւր կողմը կը լինէր, և ուրեմն յաղթանակը տարած կը լինէր: Ահա

Թէ Սիմուշի նպատակը ուր էր հասնում: Ի հարկէ այս մարդոց իւր կուսակից լինելը մի ժամանակ էր հարկաւոր, այնուհետեւ իրան բան պէտք չէր, որովհետեւ ինքն եւս կըզօրեղանար, եւ դորանից յետոյ ուրիշները կըկարօտէին իւր օգնութեանը: Ահա խնջոյքի բուն նպատակը, բայց ես անցնեմ այսուհետեւ օրիորդին որ երբէք չէր սիրում Իվան Մաթվէիչին, որին՝ միայն անքաղաքավարութիւն արած չլինելով, պատահած ժամանակ պատասխանում էր:

Արտուշը բարձրահասակ, սեւ ունք ու աչքերով, որրաժ ընչացքներով, կարմրաթուշ երիտասարդ էր, գոփուած իւր համեստ կենցաղավարութեամբ եւ սիրելի ընթացքով, որի նմանը Ն. քաղաքի մէջ հազուադիւտ էր: Արտուշը փախչում էր զեղխութիւնից, առ հասարակ խնջոյքներում շատ քիչ էր հրեւում, գլուխը քաշ իւր գործին եւ իւր գործը տանում էր անխարդախ կերպով, ոչ շատ վաստակածի համար խիստ ուրախանում էր, ոչ էլ քչի համար խիստ տխրում: Նա միշտ աւտում էր, յաջողութիւնն ու անյաջողութիւնն հրկուսն էլ կըբայրներ եւ, առեւտուրական կեանքի մէջ յաճախ պատահող: Իւր նիստ ու կացը հրբէք իւր կարողութիւնից չէր ուզում անցնել, իսկ իրանից պատկառելի անձինքներին պատկանած յարգանքը տալուց էլ հրբէք չէր հրաժարվում: Այդ էր պատճառը, որ Արտուշին շատերը սիրում էին, իսկ իւր հասակակիցները տառում էին, առաջին նորա համար, որ սրտով չէր մասնակցում իրանց հետ թէ թղթախաղութեան եւ թէ զանազան զուարճութիւնների, որոնք աւելի շուտ կարելի էր կեանք մաշող միջոց համարել, քան թէ զուարճութիւն: Միւս կողմից նորան ստիպում էին, որովհետեւ Մաշան սիրում էր նորան, այդ հասկացել էին: Մաշայի նման հարուստ աղջիկ Արտուշի ճանկը ընկնի, այդ նրանց

խիստ կերպով նեղացնում էր. պատահած ժամանակ ասում էին.

—Քարփուշի Մաշան Արտուշը տանէ, խիստ փեռատ բան է:

Սիմէոն Իլիչի ամենը Արտուշը չկար, այդ շատ բնական էր, որովհետեւ Սիմէոն Իլիչը երբէք լայաղ չէր անիլ Արտուշի հաւասար մարդ երեւել, Արտուշի նման նա լակէյնէր կարող էր պահել, ինչպէս շատ անգամ նա ասում էր Իվան Մաթփէիչի հետ խօսելիս. թերեւս կուզէր սորանով սիրտ տալ Իվան Մաթփէիչին: Բայց ով գիտէ, Մաշայի մայրը կը համաձայնէր իւր աղջկիկը իւր տարիների ընթացքում զիզած հարստութեան հետ տալ Արտուշի նման մի համեստ և պարզ կեանք վարող, ոչ շատ հարուստ երիտասարդի, որ միայն հոգով հարուստ էր: Իվան Մաթփէիչն էլ յոյսը հարստութեան վերայ էր դրած, բայց իւր մի քանի անգամ ստացած մերժումն էլ խիստ վհատեցրիւ էին իրան, իսկ Սիմէոն Իլիչը, չեմ իմանում ինչ բանի վերայ հաստատ յոյս դրած, հաւատացնում էր Իվան Մաթփէիչին, թէ կարող է յաջողեցնել:

—Սիմէոն Իլիչ, — յանկարծ ձայն է տալիս Իվան Մաթփէիչը: — Սիմէոն Իլիչը կանգնած է նորա առաջ:

—Պարի ժամանակ չէ՞:

—Ինչպէս կամենաս, կընայիս, — ասաց Իվան Մաթփէիչը:

—Կարտ չուզինք, չսխինք պարե՞լ. կաւալերներս պատրաստ ինք, դամաններն էլ պատրաստ ին, նայինք. — ասաց և հեռացաւ:

Ջահիլ կանայք և օրիորդներ գրեթէ պատրաստ էին պարիլու, սպասում էին հրաւերքին, որից անմիջապէս յետոյ դահլիճի աթոռները բռնեցին: Գրեթէ այդ օրը Սիմէոն Իլիչի առէնը մի տեսակ աղջկ տեսնելու,

հաւանելու և հարս ընտրելու ձեռքէլ ունեցաւ, որովհետեւ կային երիտասարդներ, որոնք յաճախ պատահում էին իրանց պատուակիցների խնջոյքներին միմիայն աղջիկ տեսնելու համար: Շատ մայրեր էլ, իրանց աղջիկը հաւանելի անելու համար, շքեղ կերպով զարդարել էին նոցա. այդպիսիների մայրերը նստոռացին աթոռների վերայ միմիայն հանգիստաւ լինելու, իրանց հասակն առած աղջիկների համար փեսայ ընտրելու: Նուազարանի մօտ նստեց մի ուսու, որին այդ օրը յատուկ վարձել էր Սիմէոն Իլիջը, և իւր մատների արագ շարժումով մի ինչ որ պարի եղանակ հնչեցրեց: Իվան Մաթվէիջը կանգնեցաւ Մաշայի առաջ և խնդրեց իւր հետ պարելու: օրիորդը ևս անքաղաքավարութիւն չանելու համար յօժարեց ընդունել նորա հրաւերքը, սակայն խիստ դժգոհ եղաւ իւր կաւալէրից: Սերգէյ Տարասիջը Սոնային հրաւիրեց, երկու զոյգեր յարմարուեցին իրար: Սոնայի մայրը մեքումը ուրախանում էր, որ Սերգէյ Տարասիջը իւր աղջկանը ընտրեց, աւելի ուրախ կըլինէր, որ մի օր Սէրգէյ Տարասիջը իւր փեսան էլ դառնար, բայց ի հարկէ դա ժամանակի խնդիր էր: Մաշան Իվան Մաթվէիջի հետ մի քանի շրջան արեց, բայց ամենախիստ կերպով վերաւորեց նորա իւր հետ պարի ժամանակ արած խաղերից. փոքր էր մնացել հէնց պարի ժամանակ պիտի թքնէր և թողնէր կիսատ, բայց լռեց. լռեց, սակայն սրտումը կրակ էր եւ գալիս, ուզում էր մի կերպ իւր վրէժը լուծել հէնց այդ երեկոյեան և այդ բաղձութեան առաջ, բայց չէր իմանում ինչով: Օրիորդի բարկութեան վերին աստիճանի սաստկութիւնը նկատվում էր զէմքի արտայայտութիւնից, նորա աչքերը բարկութեամբ լցուած միայն քաշ էր գալիս Իվան Մաթվէիջի հետ: Պարոզները թողին, նուազածուն իւր մատներին ուզեց հանգստութիւն տալ, բայց դահլիճից ոչ ոք չհեռացաւ.

մի նշանի էին սպասում, որ այնուհետև նորից սկսեն: Իվան Մաթվէիչը մօտեցաւ Մաշային և ասաց.

—Կարծեմ, օրիորդ, այս անգամ էլ հետս պարելու պատիւը կ'անէք ինձ, այնպէս չէ՞:

Օրիորդը կրակ կարած աչքերը ձգեց նորա երեսին և կոշտութեամբ պատասխանեց.

—Ոչ երբէք, պարոն, զուք ձեզ պարակից գտէք. ես չեմ կարող ձեր թւը մտնել:

Իվան Մաթվէիչը կարմրեցաւ: Ինքն իրա արածը գիտէր, բայց կոտորուել էլ չէր ուզում: Պարելու նշան արուեցաւ, ամեն մի կաւալեր իւր գամայի առաջ կանգնեց, Իվան Մաթվէիչն էլ Մաշայի առաջ:

—Իվան Մաթվէիչ, ես ձեզ ասացի, որ ձեզ համար դամայ գտէք. ես ձեզ հետ չեմ պարիլ:—Այս խօսքերը այնպիսի շեշտահարութեամբ հնչեց, որ Իվան Մաթվէիչը մինչև ականջներ կարմրեց ամօթահարութիւնից, իսկ օրիորդը մօտաւ միւս սենեակը, բարկացած դարձաւ մօրը, որ նստած դեռ ևս կարաւ էր խաղում:

—Մամա,—ասաց նա,—ես հոս չուզեմ մնալ, խիստ բէթիւր գոլոխս կրցաւի, ասուն էրթանք:

Իվան Մաթվէիչը աւելի լաւ էր մեռնէր, քան այսպիսի անպատուութեան հանդիպէր. բայց ճարն ինչպէ՞ղ անողը Մաշան էր, որին տիրելու համար հազար մի հընարք պիտի գործ զնէր. մէջ տեղը Մաշայի պէս աղջիկ կար 10,000 ռուբլի կարողութիւնով. փոքր բան չէր, նա այդ վրէժը կրուծէր, երբ արդէն նորան տիրած լինէր: Այժմ Իվան Մաթվէիչի մէջ երկու կիրք էր եռ գալիս, հարստութեան վերայ հարստութիւն դիզելու՝ Մաշայի հետ ամուսնանալով՝ և հասարակութեան մէջ ծիծաղատեղ չլինելու՝ Մաշայից անպատիւ լինելու համար, որի միակ դեղ ու ճարը դարձեալ համակրելի Մաշան էր:

Սիմէոն Իլիչի կինը՝ Դարիա Նիկիտովնան, օձի լեզու հանեց Մաշային պահելու համար, բայց անհնարին հղաւ:

—Գոլթս խիստ բէթեր կըցաւի, — ասաց նա և այլևս նստել երբեք չկամեցաւ, մինչև որ խեղճ մօրն տեղից հանեց և շապաւ կառք նստեցին և հեռացան:

Սիմէոն Իլիչի հնարքների շէնքի մի մասը փրց. Իվան Մաթվէիչի մէջքը կոտրուեց, կարծես, թէ այնուհետև ինչ որ արեց Իվան Մաթվէիչը, արհեստական ձեւով էր: Մինչև ժամի երեքը Սիմէոն Իլիչի տանը ժամանակ անց կացրին ու ընթրիքից յետոյ բազմութիւնը հեռահետէ քաշուեց:

Ամբողջ գիշերը Սիմէոն Իլիչը և Դարիա Նիկիտովնան տանջվում էին Մաշայի և Իվան Մաթվէիչի հետ պատահած անախորժ զէպքի համար. բայց հղածն հղած էր:

—Наконецъ, Դարիա, Մաշան խիստ բէթէր капризный աղջիկ է, съ нею шутить нельзя, бѣда. Իվան Մաթվէիչն ալ ասկարբիթսա հղաւ-ո՛ւ, տեսնինք ինչ կը լայ:

*
* *

Հետեւեալ օրը ծակ քերան չմնաց, որ Իվան Մաթվէիչի և Մաշայի վերայ չխօսէր. Իվան Մաթվէիչի զիմաց խիստ կերպով յարձակվում էին խեղճ Մաշայի վրայ. բայց նորա ետեւից ասում.—հաճէ, շունին ցգնածին ինչպէս աղէկ արիւլ է. մէմը քիթը թող կոտուուի տա: Մաշան տանից հեչ չեւաւ:

Արտուշի ականջին էլ հասաւ, բայց նա բոլորովին անտարբեր վերաբերուեց և երբեք զատողութիւն անողներին չմանատկեց: Նա Մաշային շատ լաւ հասկացել

էր. նա միայն մտքումը ուրախանում էր, որ իւր ապագայ հարսնացուն ցոյց է տուել իւր կամքի զօրեղութիւնը, կոտորելով Սիմէոն Իլիչին և անպատուելով Իվան Մաթվէիչին: Մի շաբաթ շարունակ Ն. քաղաքի կանանց և մարդկերանց խօսակցութիւնը Իվան Մաթվէիչն էր և Մաշան: Պէտք էր մի նոր գէպք հինը մոռանալ տալու. դա էլ շատ զժուար չէր, եթէ իսկական գէպքը չլինէր, հնարովին ոտքերդ լիզում են, որ շատ յաճախ է պատահում, բայց դժբաղդաբար իսկականի նման երկարաաւ չի լինում, ծնելն ու մեռնելն երկու օրուայ մէջ է կատարվում: Այնուամենայնիւ զբաղմունքի միջոցը պակաս չէ: Ակմբանոցի մէջ շատ բան սարքվում ու լոյս աշխարհ է ընկնում և այն տեղից էլ մեռելութեան վկայականը դուրս գալիս: Եթէ ուրիշ բան չունենան, քաղաքազուլիս, տեսուչ, վարժապետ, քահանայ, արդէն այս անձնաւորութիւնները բաւական զբաղմունքի միջոց են տալիս հասարակութեան առ հասարակ և այսպիսի անմեղ բամբասանքով օրերը անց կացնում: Ուրիշ ինչ պիտի լինի, խեղճերը խօսք գլուխ չպիտի տրաքացնեն. ամբողջ օրը առեւտուրի մէջ յոգնելով՝ մի փոքր պիտի հանգստանան անմեղ զուարճութեամբ:

*
* *

Սիմէոն Իլիչի խնջոյքից անցել էր մի քանի օր, բայց նա դեռ ևս չէր տեսել Իվան Մաթվէիչին, կարծես, թէ սա էլ երևել չէր ուզում: Իվան Մաթվէիչը ինքն իրան հաշիւ չէր կարողանում տալ երբ այդ երեկոյեան պատահմունքը յիշում էր, նա շատ անգամ Սիմէոն Իլիչին մեղաւոր էր համարում, օրովհետեւ ինքն որոշել էր վաղ գալ այդ աղջկանից, բայց նա նորից նորան գլխի հանեց, և Իվան Մաթվէիչին հազար

յոյսերով նորից նոյն մաքին դարձրեց: Առաջ Իվան Մաթվէիչը սովորական աղջիկ ուզելու պէս էր, բայց այժմ նորանում կրակ է հռ դալիս, նա մի ինչ որ ներքին տաքնապ է զգում, բայց չի կարողանում որոշել— այդ տաքնապը առեւութեան տաքնապ է թէ սիրոյ: Նա թէ ինքն իրան բարկանում էր օրիորդի վերայ և թէ խոնարհում նորա առաջ, աղաչելու կերպարանք ստանում: Նա այժմ անորոշ դրութեան մէջ է: Նա որքան Սիմէոն Իլիչին այս գործում մեղաւոր էր համարում, այնու ամենայնիւ, ինքն իրան հաշիւ տալուց յետոյ, դարձեալ նորան էր գտնում ճար անող: Լաւ է ընկնել Սիմէոնի թակարդը, այժմ նորան այդպիսի մարդիկ խիստ հարկաւոր են իւր գործը զլուխ տանելու, իսկ այնուհետեւ ոչինչ:

Բուլվարի նստարանի վերայ նստած, գեղեցիկ փղոսկրեայ դաստակով ձեռնափայտը ձեռքին, խորասուզուած Իվան Մաթվէիչը գետնի վերայ զանազան գրծեր էր անում: Թէպէտ եղանակը բաւական սառն էր, բայց Իվան Մաթվէիչի համար ոչինչ, որովհետեւ նորա ներքին հնոցը խիստ կերպով վառվում էր: Եւ այս առաջին անգամն էր, որ Սիմէոն Իլիչի խնջոյքից յետոյ նա տանից դուրս ելած, բուլվարի մէջ որպէս թէ զբօսնում էր, բայց առանց այս և այն կողմը շրջադաշիւու, ուղղակի մտել էր բուլվար և մի նստարանի վերայ նստել ու խորասուզուած Մաշայի վերայ մտածում: Իվան Մաթվէիչը, որ ոչ մի դժուարութեան առաջ երբէք նեղութիւն չէր կրել և ինքն իրան խիստ զօրեղ էր զգացել, այժմ բացարձակ կերպով խոստովանում էր իւր թուլութիւնը, այն ևս մի աղջկայ առաջ, որի պէսը, ով գիտէ, եթէ երբեմն խօսակցութիւն լինէր, կ'ասէր հաղարաւորները մէյդան կը հանեմ:

— Բարեւ, Իվան Մաթվէիչ, — թեթեւ կերպով զար-

կից նորա ուսին Սիմէոն Իլիչը: Նա բարեն առաւ, ահա ղից թեթեւ շարժում անելով, և նորից ձեռնափայտով գետնի վերայ սկսեց աննպատակ գծեր քաշել:

— Ի վան Մաթվէիչ, հէջ չիս երեւնալ, աս ո՞ւր իս, ախպար, ինչ էղել է քեզ:

— Կտոր մը քէֆսզ էի, տունէն չէի էլներ:

Բայց սորանով խաբել Սիմէոն Իլիչին այդ շատ զգուար բան էր. նա հասկանում էր Ի վան Մաթվէիչի փորացաւը, զիտէր էլ, որ նա այնքան ամբարտաւան մարդ է, որ այդքան շուտով մարդու օգնութեան չէր դիմիլ:

— Ձանս, հէջ կալաջի չիս անիլ:

— Ի՞նչ անիմ, ախպար, փեռացիլ իմ, ասես քի օտքերս բէզմիշ էլած՝ քալել չուզին, գործիս վերաս չի կայնիլ, խիստ բէթէր կնեղիմ. ասպէս կենալէն ևարամիշ չլսար, կուզեմ Մոսքով էրթալ, հոնի աղէկ հէքիմնիւրուն տեսնուիլ, նայինք մի բան կանին, չէնէ ստակ խարջնիս մեզ պիտի մնայ:

«Մոսքով պիտի գնայ», — մտածեց Սիմէոն Իլիչը, — «այս վատ ժամանակ է, այսպիսի ժամանակ սորան չալիտի թողնել հեռանալ քաղաքից, սա մեզ համար մեծ դործեր ունի անելու: Ես կուզեմ այսպիսի մարդկերանց թիւը աւելացնել, իսկ թիւը ինքն իրան պակասում է. այս էլ մի տեսակ անբաղդութիւն ու գործի անյաջողութիւն է, բայց առանց վհասելու մենք մեր գործը, ինչպէս սկսել ենք, առաջ տանենք, կամ տակ կըլնենք, կամ զլուխ»:

Ի վան Մաթվէիչը երկար լռութիւնից յետոյ վերջապէս վճռեց յայտնել Սիմէոն Իլիչին իւր վատ դրութեան պատճառը, և այդ նիղ դրութիւնից հընելու կարօտ է Սիմէոն Իլիչի օգնութեան: Սիմէոն Իլիչը ժպտաց. — բանս յաջող է, այժմ Ի վան Մաթվէիչը կա-

րօտ է իմ օգնութեան, ահա թէ ինչ է աղջկայ թիւից կախուելը: Իվան Մաթվէիչը այս զրուեցեալն մէջ էր:

—Սիմէոն Իլիչ, ես խիստ բէթէր կսիրեմ Մաշային, հնարք ունիս՝ տես, էկէր ես ադ աղջկանը չառնիմ, հէջ ալ ապրիլ չուզեմ:

Սիմէոն Իլիչը իւր սովորութեան համաձայն սիրտ տուեց նորան, և խոստացաւ հեռեկալ օրը ինքն անձամբ Քառփ Սիմեօնիչին գնալ, ու այնպէս ման ածելու նորան, որ ինքն Իվան Մաթվէիչին մարդ զրկի իւր աղջկին ուղիւր.— «Արդեօք հաւատամ այս խօսքերին»,—ինքն իրան ասում է Իվան Մաթվէիչը,—«թէ ոտքիս տակը ձմերուկի կձեպ զրաժի պէս է անելու»:

Սիմէոն Իլիչը յուսադրեց Իվան Մաթվէիչին, նա էլ յոյսերով քրուած թոյլ թոյլ հեռացաւ: Խեղճ մարդը նոյն իսկ իւր գործակատարներին նայելու չէր ուզում, այն աստիճան վհատած էր, բայց էլ փառք Սիմէոն Իլիչին, որ կարողանում էր նորան յոյսերով խաբել, սիրտ տալ, և իւր գործերից չհրաժարու: Սիմէոն Իլիչը մտածում էր, եթէ կարողացայ գլուխ բերել, խիստ լաւ, իսկ եթէ չկարողացայ գլուխ բերել, մինչև այդ գործի գլուխ գալ ու չգալ յայտնուիլը, իմ բանս էլ կամ կըշնուի կամ կըքանդուի: Թէ կըշնուի, գլուխ չգալով՝ չի քանդուիլ այլևս, իսկ եթէ չի շնուիլ, գլուխ գալն էլ օգուտ չի ունենալ.— ժամանակը անցած կըլինի և ուրիշ մինը քաղաքագլխի աթոռի վերայ նշատած կըլինի: Նոքա հեռացան ամեն մինը իւր նպատակը աչքի առաջ ունենալով, իւր շահերով զբաղուելով:

*
* *

Քարփ Սիմեօնիչը 50 տարեկան հասակ ունեցող, վայելչակազմ այր մարդ էր: Նա հարուստ էր խիստ,

որի միակ ժառանգը Մաշան էր: Կարծիք չկայ, Քարփ Սիմեօնիչը ամենայն աշխատանք դործ էր գնում իւր աղջիկը այնպիսի միսին տալու, որ հարուստ լինէր և քաղաքի մէջ նշանակութիւն ունեցող անձն: Նա երբէք Արաուշի պէս աղաներին մաքով չէր անց կացնիլ, եթէ իրան հասնէր բանը, բայց Մաշան իւր կեանքի ընկերն ընտրել էր արդէն: Քարփ Սիմեօնիչը մի հաօիկ զաւակ ունենալուն համար խիստ սիրում էր Մաշային. նորա չուզեցած բանը չկար որ չանէր, նա ամեն կերպ աշխատում էր գոհացնել իւր սիրելի զաւակին: Կինը նոյնպէս շատ քնքշութեամբ էր վարվում Մաշայի հետ. հէնց այս վարմունքի պատճառով էր, որ Մաշան իւր լաւ յատկութիւնների հետ իրա ասածի աղջիկ էր դարձել: Պատահում էր, որ Մաշայի ասածին հակառակ մի բան էին անում հայրը կամ մայրը, նա լաւ հնարք էր գտել նոցա իսկ զղջման բերելու:

— Մամա, հիւանդ իմ, — կ'ասէր ու կը պարկէր:

Խեղճ ողորմելի ծնողները նորա շուրջը կը պատէին և կը սկսէին փաղաքշել, իրանց հակառակ արած բանից ետ կենալ: Այսպիսով սիրող ծնողական սրտերը իրանց անգիտութեամբ Մաշային շինել էին մի կողքավէր, իւր ասածի աղջիկ, որի ոչ մի խօսքը չէր մնում անկատար. բաւական էր, որ նորա բերանից դուրս գար մի խօսք, երբէք անկատար չէր մնալ: Բայց այսու ամենայնիւ Մաշան խիստ բարի ու զթօտ աղջիկ էր, նա իւր բարեսրտութեամբ յայտնի էր հէնց իւր աշակերտուհի եղած ժամանակ. նա ամենայն առատութեամբ տալիս էր իւր չքաւոր ընկերուհիներին դասական բոլոր առարկաները սկսած դասագրքերից: Նա շատ անգամ էլ խնդրում էր իւր սիրելի ծնողներին այս ինչ կամ այն ինչ չքաւոր աշակերտուհուն շորեր կտրել և կտրել էր տալիս. նա իւր հետ ճաշի էր տանում շատ աղքատ

աղջիկների, այսպէս և իւր ընկերական յարաբերութիւնները աւելի յաճախ աղքատ աղջիկների հետ էր, քան հարուստ փքուածներին: Մի տեսակ ինքն իրան մխիթարուած էր համարում, երբ իւր մի աղքատ ընկերուհու պէտքը կարողանում էր լցնել: Այս էր պատճառը, որ ուսումնարանի մէջ եղած աղջիկների մեծ մասը սիրում ու պաշտում էր Մաշային. նորա աւարտելու տարին, որքան ինքն ուրախ էր, որ դուրս է գալիս դպրոցական կեանքից, նոյնքան նորա ժամանակակից ընկերուհիները ախուր էին, որ զրկվում էին այդպիսի մի առաքելին, բարի մանուկ բարերարից, որ հոգում էր իրանց հարկաւոր եղածները: Բայց շատերը ասում էին, թէ Մաշան այնքան բարի է, որ ուսումնարանից դուրս գալուց յետոյ էլ չի մոռանալ մեզ չքաւորներին, եթէ մենք դիմենք նորան, — նա ամենայն սիրով կրկատարի մեր խնդիրը: Այդպէս էլ էր. նա պատրաստ էր ամեն ժամանակ օգնել իրան դիմածներին, նա այդ անում էր նոյնպէս իւր ուսումնարանից դուրս գալուց յետոյ էլ: Մաշան կեանքի մէջ աւելի կարօտեալներ տեսաւ, քան ուսումնարանի մէջ: Նա նոյնպէս մօտիկ յարաբերութիւն հաստատեց քաղաքի աղքատ դասակարգի աղջիկների հետ, որոնց, ինչպէս զթոռ քոյր, խնամք էր տանում ձեռքից եկածի չափ: Նա յաճախ պախարակում էր հարուստների ամբարտաւանութեամբ քիթը վեր քաշելը, որոնք աղքատին, խեղճին ոչ թէ համարում էին մարդիկներ, այլ և կենդանիներ, որոնք ստեղծուած են միմեայն հարուստների պէտքերին ծառայելու. ամեն երջանկութիւն, զուարճութիւն և կեանք այդ միայն վայել է հարստին. աղքատն ինչ, որ ու բարի տեսնելն ինչ: Բայց օրիորդը սորան խիստ հակառակ էր, և չնայելով որ հայրը մեծ կարողութեան տէր էր, ահագին դրամագլուխ ունեցող էր, այնու ամենայնիւ նա սիրում էր

աղքատներին, և նոցա օգնութեան հասնելով՝ իրան մխիթարուած էր տեսնում: Ահա Մաշան իւր ասածին լինելով հանգերձ, գեղեցիկ յաակութիւններ էլ ունէր: Ծնողներին տանջում էր այս իւր ասածին յաակութիւն ունենալը. շատ լաւ հասկացել էին, որ Մաշան ինքն իւր հաւանած աղին միայն կ'իրթայ, ծնողների ընտրութեան երբէք նայելու չէ: Ի վան Մաթվէիչին ամենայն ուրախութեամբ կըտար իւր աղջկը Քարփ Սիմեօնիչը, եթէ Մաշան համաձայնէր, բայց նա Ի վան Մաթվէիչի երեսն անգամ չէր ուզում տեսնելու, և հէնց բացատելու պատճառն էլ Մաշան էր: Ծնողների ականջն էր ընկել, որպէս թէ Մաշան Արտուշին սիրում է, և մինչև անգամ աղջիկ և աղայ խօսք են տուած իրանց կեանքը իրար հետ կապելու: Քարփ Սիմեօնիչը մտածում էր ինքն իրան, ինչպէս թոյլ տայ, որ Արտուշի պէս աղքատը քաղաքի մէջ աչքի ընկնող մէկի փեսան գտնայ և իւր ահագին կարողութեան տէր լինի. նա ինքն իրան նեղանում էր, երբեմն մտածում էր փշրել և աղջկայ կամքը, անեւ այն, ինչ ինքն էր կամենում: սակայն իւր աչքի լոյս Մաշայի սիրտը ինչպէն կոտրէր: Ծնողական գութը, իւր ունեցած ամբարտաւանութիւնը խորտակում էր և ասել ապիս.— զաւակիս քէֆովը լինի, ունիմ-չունիմս հալալ է իրան. թէք Մաշայիս սիրտը ուրախ լինի, վատ օր չտեսնի, իմ կարողութիւնս էլ բաւական է: Սակայն Քարփ Սիմեօնիչին պիտի թողնէին իւր կամքին, թէ նորա հստականութիւնը զրգոկով՝ ճանապարհից պիտի հանէին աղջկայ բաղդին քար ձգելու և ստիպելու նորան գիմել այնպիսի միջոցների, որոնք նոյնպէս պատուաբեր չեն կարող լինել:

Արտուշը խանութպան էր. նորա խանութումն ամեն տեսակ ուտելիքներ էին գտնվում: Նա թէև մեծ զրամագլխի տէր չէր, բայց յաջող էր իւր առևտուրի մէջ. յարաբերութիւն ունէր Մոսկուայի հետ, և աւարին մի քանի անգամ գնում էր Մոսկուայ, այնպէս որ Ն. քաղաքի բոլոր առաջին դատակարգի ընտանիքները նորանից էին առևտուր անում, և ուրեմն ունէր հարուստ մուշտարիներ, որոնցից ամեն ամիս բաւական զումար էր ստանում: Արտուշը, երևում էր, օրէցօր ընդարձակում էր իւր առևտուրի շրջանը, բայց չէր դուրս գալիս համեստութիւնից: Բացի այն որ խանութ ունէր, նա խիստ հետաքրքրվում էր հայերէն զրբերով, ստանում էր հայոց բոլոր լրագիրները և սաստիկ ընթերցասէր էր. հայերէն գիրք չէր հրատարակուել, որ նա չստանար: Արտուշը հակառակ Ն. քաղաքացիներին՝ խիստ մաքուր խօսում էր հայերէն, առանց իւր խօսակցութեանը այլադճական բառեր խառնելու: Սորա խանութիցն էր վերցնում օրական կենսական պիտոյքը՝ Քարփ Սիմեօնիչը, և ամեն ամիս Արտուշը գնալով նորա տունը՝ վերջացնում էր իւր հաշիւը: Ուղիղ երկու տարի էր, որ նա յարաբերութիւն ունէր այդ տան հետ, և Սիմեօնչը արդարեւ սիրում էր Արտուշին: Գուցէ մտքովն անցնէր Արտուշին բարիքներ անելու, բայց երբէք չէր մտածիլ նորան աղջիկ տալ, որովհետև սա շատ անհաւատարմ բան կը լինէր: Մաշան ամեն ժամանակ տեսնում էր Արտուշին և շատ անգամ նորա հետ երկար ու բարակ զրիցներ էր տուել և մինչև անգամ վիճել: Երբ մի անգամ էլ ամսուայ վերջին նա եկաւ հաշիւները ուղղելու, Մաշան նստած մի ինչ որ լրագիր էր կարդում: Քարփ Սիմեօնիչը տանը չէր, Մաշան էր և իւր մայրը: Արտուշին պահեցին, ասելով որ հիմայ կը գայ Սիմեօնիչը: Երիտասարդը նստած էր

օրիորդի հանդէպ, որ արդէն ձգել էր լրագիրը, խօսում էր նորա հետ, աչքերը առանց հեռացնելու նորանից: Արտուշը մի տեսակ հաճոյք էր զգում օրիորդի հետ խօսելուց. նա հազար երանի կըտար, եթէ Սիմեօնիչը մի քանի ժամ ուշանար, որ երկար խօսէր իւր համակրած աղջկայ հետ: Նա դարձաւ Մաշային.

—Օրիորդ, ներեցէք ինձ հարցնել Ձեզ՝ այդ ի՞նչ լրագիր էիք կարդում:

—Ռուսնակ, «Русскія Вѣдомости», — պատասխանեց օրիորդը:

—Դուք չէ՞ք կարդում հայերէն, — շարունակեց երիտասարդը:

—Հայնակ կարդալու բան կայ որ:

—Ի՞նչ կըհրամայէք, օրիորդ: Խիստ լաւ բաներ, մենք էլ ունինք՝ լրագիրներ, ամսագիր ևայլն. եթէ ուզենաք նոցանում էլ կըգտնէք հառաքրքիր կարդալու բաներ:

—Հապա, որ հայանկ լաւ կարդալ չգիտիմ, — ընդհատեց Մաշան:

—Ներեցէք, օրիորդ, այդ շատ լաւ բան չէ: Ի՞նչ է նշանակում մենք մեզ չճանաչենք, մոռանանք մեզ, մեր գոյութիւնը, իսկ ուրիշին ճանաչելու համար ահագին ծախսեր անենք:

—Ձիմ սորված, ինչ անիմ, հայնակ կըկարդամ, ամա չիմ հասկնալ, — պատասխանեց օրիորդը, — այ, օրինակ, ես Ձեր գալաջին չիմ հասկնալ: Շատ անգամ կուզեմ չհասկացած բառերս հարցնել բայց չիմ կրնալ անպէս ալ չհասկացածս կըմնայ չհասկացած:

—Դուք այս տարի աւարտելու էք գիմնաղիան, եթէ ուզենաք, կարող էք մի լաւ վարժապետ վարձել հայերէն սովորելու համար, — շարունակեց իւր խօսքը երիտասարդը:

—Այ շատ աղէկ է, հապա որի՞ն կըրնանք վար-
ձել—հարցրեց Մաշան:

—Եթէ ուզենաք, շատ կան:

—Օրինակ, եթէ Ձեզ առաջարկելու լինի հայրս,
կուզէ՞ք:

—Ես վարժապետ լինել չեմ կարող, բայց լաւ վար-
ժապետի տեղ կարող եմ ասել—պատասխանեց երի-
տասարդը:

—Այ, ես կանխմ ե կըստրվիմ անպատճառ հայնակ:

Սիմեօնիչը ներս մտաւ, գլուխ տուեց Արտուշին,
Արտուշը վեր կացաւ եւ միայն Սիմեօնիչի հրաւերքով
նստեց իւր տեղը:

—Բեր, նայիմ, հաճէ, աս ամիս ինչ խաղար ստակ
պիտի տամ:

Հաշուեցին, 120 ռուբլի 67 կ. եղաւ գումարը, որ
ստացաւ Արտուշը եւ մի բաժակ թէյ խմելուց հեռացաւ:
Մաշան երկար նայեց Արտուշին. նորա մէջ մի առանձին
զգացումն եռ եկաւ, նա կարծես թէ տխրեց Արտուշի
հեռանալուց: Իրաւ է, Մաշան մի առանձին համակրու-
թիւն էր տածում դէպի Արտուշը, սիրում էր նորա
հետ երկար խօսել, սիրում էր գեղեցիկ երիտասարդի
երեսին շատ նայել, բայց ոչ մի օր այս օրուայ պէս չէր
եղել: Քանի քանի անգամ Մաշան ինքն անձամբ գնա-
ցել էր Արտուշի խանութը, իւր համար զանազան քաղ-
ցրեղէններ եւ անուշահոտ իւղեր գնելու, ոչ մի անգամ
էլ այս դրութեան մէջ չէր ընկել. նա կարծես ցանկա-
նում էր նորից տեսնել Արտուշին, նորից նորա հետ
զըոյց տալ խօսել, որ մի քիչ բաւականութիւն ստա-
նար, բայց Արտուշը արդէն հեռացել էր: Արտուշի սըր-
տում վաղուց սիրոյ կրակը զաղանի վառվում բորբոք-
վում էր, բայց չէր վստահանում ցոյցեր անելու. ինքն
նէր, Քարփ Սիմեօնիչը ուր: Այդ արդէն չլինելու բաներ

էին և Արտուշի կողմից յանդուգն վստահութիւն կրլինէր: Այժմ Մաշան է սիրում, սորա առաջն ինչով կարլի է առնել ոչինչով, որովհետև Մաշան իւր ասածի աղջիկ է, իւր ասածն էլ զլուր կրտանի, թէկուզ մեռնելու զուռը հասած լինի. ծնողները նորան այսպէս էին սրտորաստել:

Միւս առաւօտեան, երբ ուսումնարան էր գնում Մաշան, նախ հանդիպեց Արտուշի խանութը, որ իւր ճանապարհի վերայ էր, մի քիչ ուտելիք առնելու նախաճաշի համար. ի հարկէ այս անգամ դա միայն պատրուակ էր, — նա ամբողջ գիշերը Արտուշի վերաբերութեամբ ցնորքների մէջ էր, նա ուզեց տեսնել նորան և մտաւ խանութ: Արտուշը ամենայն յարգանօք ողջունեց Մաշային, հարցրեց թէ ինչ կրկամենար: Մաշան դողում էր խօսելիս. նորա ձայնը կարվում էր, և հազիւ մի քանի խօսք արտասանեց և կարմրելով ցտեսութիւն ասաց, հեռացաւ: Արտուշին նա մի հայեացք ձգեց. լռիկ-մնջիկ նօքա կարդացին իրար ստրում մի խորին գաղանիք, որ երկուսին էլ մաշում էր, երկուսի սիրտն էլ կրծում էր: Մինչև ուսումնարան Մաշան կառքի մէջ մտածի կերպով խօսում էր Արտուշի հետ. նա ամեն ինչ հնարաւոր էր համարում իւր առաջ և յուսադրում Արտուշին: Նա իջաւ ուսումնարանի դրան. մտաւ ուսումնարան, բայց այդ օրը նորա դասերը անցան շատ ձանձրալի կերպով: Մաշան այնուհետև Արտուշին տեսնելու, նորա հետ խօսելու պատճառների էր ման գալիս. սրտի տնհամբերութեամբ սպասում էր ամսուայ վերջին, ինչ ժամանակ Արտուշը պիտի գտր ամսական հաշիւը վերջացնելու: Մաշան այդ ամիս աւելի ծանր նստեց իւր հօրը իւր համար զանազան՝ թէ և ամենևին ոչ հարկաւոր բաներ առնելով Արտուշի խանութից:

Քարփ Սիմեօնիչը հարուստ էր, առանց արտունջի կը հատուցանէր այն ամէն իրերի գինը, ինչ որ իւր սիրելի դուստրը վերցրել էր, բայց վերցնելու զաղանիքը ամենեւին յայտնի չէր նորան: Ինչքան դժուար էր այդ ամիս անցնելը, չնայելով, որ օրը մի անգամ նա տեսնում էր Արաուշին, բայց էլի անհամբերութեամբ սպասում էր ամսուայ վերջին, նա պիտի այս անգամ երկար, շատ երկար խօսէր Արաուշի հետ և իւր բոլոր խօսելիքը համարեա թէ պատրաստում էր: Երիտասարդին աւելի դուր գալու համար նա սափակց հօրը և երկու հայոց լրագիր ստանալու, թէև սկզբում հայրը չէր ուզում այդ աւելորդ ծախսը անելու, որովհետև իրանց տանը ամենեւին հայերէն կարդացող չկար, բայց իւր սիրելի զաւակի իաթըր չկարողացաւ կոտրել ու կատարեց նորա ցանկութիւնը: Մաշան այժմ հայ լրագրամու էր դարձել, քան հայ լրագրասէր. նա անյազութեամբ կարդում էր, նա սկզբում մեծ դժուարութեանց հանդիպեց, սակայն այնուհետև ոչինչ դժուարութիւն նորան չպատահեց: Նա սկսեց նոյնպէս հայերէն գրքեր էլ կարդալ. պահանջեց հօրից մի հայ վարժապետ էլ: Որքան Քարփ Սիմեօնիչը աշխատում էր համոզել Մաշային, թէ հայերէն կարդալուց ոչինչ օգուտ չի կարող ստանալ, աւելի լաւ էր աշխատել ուրիշ լեզուներ սովորելու, օրինակ՝ Ֆրանսերէն, գերմաներէն, բայց չկարողացաւ իւր աղջկայ յամու կամքը կոտրել: Մաշան լաց լինելով փաթաթվում էր իւր հօր վզին, խնդրում աղաչում էր, որ նա անպատճառ իւր համար հայ վարժապետ վարձէ, որովհետև խիստ շատ փափագում է իւր մայրենի լեզուն լաւ իմանալու, լաւ խօսելու. նա ամօթ էր համարում իւր մայրենի լեզուի մէջ թոյլ լինելուն համար:

Մաշան այս խօսքերովն էր ուզում համոզել հօրը, բայց նորա զաղանիքը միմիայն Արաուշին դուր գալու

միջումն էր, որովհետեւ նա ուզում էր նորա հետ խօսել մաքուր լեզուով այդ սիրում էր Արտուշը: Օրիորդը ուզում էր զօրեղ կերպով Թիւրքի, որի մի միջոցն էլ այդ էր համարում: Քարփ Սիմեօնիչը կնոջ յորդորանքով կատարեց աղջկայ ցանկութիւնը, վարձեց պ. Խարաբաշեանին, որ պարտաւորուած էր շաբաթական երեք դաս խօսել Մաշայի հետ հայերէնից: Պ. Խարաբաշեանը ամուսնացած և երկու զաւակների տէր էր, ինքն ևս վաստակած Ն. քաղաքի շատ շատերի, մանաւանդ առաջաւոր մարդիկների համակրութիւնը, և նա երկար տարիներից հետէ արդէն այդ պաշտօնով էր պարապում նոյն իսկ այդ քաղաքում և իւր պաշտօնը կատարում էր շատ բարեխղճութեամբ: Խարաբաշեանը սկսեց իւր գործը ու ստանում էր Քարփ Սիմեօնիչից ամեն մի դասի համար 2 ռուբլի 50 կոպէկ: Վարձը խօսեցին դասի վերայ և ոչ ամսուայ: Մաշան մեծ եռանդով աշխատում էր, զգալի առաջդիմութիւն էր անում, այնպէս որ, նոյն իսկ պ. Խարաբաշեանն էլ զարմանում էր նորա եռանդի վերայ, որովհետեւ այդ մի առաջին օրինակն էր իւր մի քանի տարի ունեցած մասնաւոր աշակերտների մէջ, որոնցից շատ էլ գոհ չէր, բայց կամենալով գոնէ շատ քիչ իրանց մայրենի լեզուից փախչողներին փոքր ինչ ծանօթացնել մայրենի լեզուի հետ, գիտարութիւնների առաջ չէր ընկճվում: Մաշան Խարաբաշեանի սրտին մեծ մխիթարութիւն էր պատճառում և նա միշտ դասը վերջացնելիս ամենայն յարգանքը գովում էր օրիորդին ծնողաց առաջ, մի քանի «ապրիսներ» ասում նորան և ուրախ հեռանում: Խեղճ վարժապետն էլ չէր հասկանում իւր աշակերտուհուն. գաղանիքը վարագուրուած էր, այդ միայն իրան էր յայտնի: Արտուշն էր զարթեցրել նորա մէջ այդ եռանդն, նա էր բորբոքել նորանում հայերէն սովորելու

սերը. նորան կրակ սերն էր օրիորդին ոտով գլխով դատապարտել հայերէն պարսպելուն: Մաշան միշտ ասում էր. «Եթէ ես այս տարի աւարտեցի, դասերից պրծայ, այնուհետեւ բոլոր ազատ ժամանակս պիտի զոհեմ հայերէն սովորելու, մինչեւ որ ամեն կարգացած լաւ հասկանամ, ինչպէս ռուսերէնը: ես պիտի զրաքառ ել կարգամ, զրաքառ ել հասկանամ. և այնուհետեւ միայն հայերէն պիտի կարդամ, ես սիրում եմ հայերէնը»:

Մաշան աւարտեց իւր ուսումն: Թէ որքան յաջող դուրս համար ոչինչ ակնարկ չեմ ուզում ձգել: Նա այժմ այլեւս ուսումնարանի կանոնների տակ չէ, նա ազատ աղջիկ է, նա վարդարվում է Ն. քաղաքի հարուստ աղջկաների նման թանգազին զարդերով: Մաշան այժմ աւելի յաճախ է գտնվում խնջոյքներում, քան թէ առաջ. այժմ նորա ձեռք խնդրողները շատացել են, ամեն մի հարուստ երիտասարդ աշխատում է գուր գալ նորան, աշխատում է ուրիշ ազգեցիկ մարդիկներին միջնորդութեամբ տիրել օրիորդի հարստութեան, նորա հետ ամուսնական կապ հաստատելով:

Ի վան Մաթվէիչը Սիմէոն Իլիչի խորհրդով երբեք ետ չի կենում Մաշայի ձեռք խնդրելուց, չնայելով որ արդէն նա երկու - երեք անգամ ստացել էր մերժում օրիորդից և սորա ցանկութեան համաձայն Քարփ Սիմէոնիչից:

*
**

Սեպտեմբեր ամսի վերջերումն էր:

Տարաս Քարփիչը գտնվում էր Եակովւ Մարտինիչի մօտ: Հետաքրքիր էր, թէ ինչպէս էր նկարագրում իւր խիստ սիրահարութիւնը Մաշայի հետ. թէ ինչպէս խեղճր օր ու գիշեր հանգստութիւն չունի, տանջվում է Մա-

շայի սիրով՝ դադարիլ է ամեն բան ու գործից, սիրաբ
ջի տալիս ոչ մի գործի կաշիլու:

—Ա՛խ, չես իմանում Եակովւլ Մարտինիչ, այդ աղ-
ջկն մի անգամ տեսնելիս, սիրտս կաւաւ նորան, ջանս
դողն առաւ, ձեռքերս թուլացան, ոտքերս թուլացան,
այլևս առաջ գնալ չէի կարողանում: Բուլվարի նստա-
րանների վերայ քշուածի նման երկար ժամեր նըս-
տեցի. վերև Աստուած, ներքև դու, Եակովւլ Մարտինիչ,
իմ ցաւերիս մի դեղ ու ճար արա՛, ես ոչ մի մօտիկ
մարդ չունիմ, որին իմ դարձերս ասեմ, որից օգնութեան
յոյս ունենամ. դու ես միայն, դու, կամ մեռցրու ինձ,
կամ Քարփ Սիմեօնիչին մի խօսք հասկացուր: Ակմբա-
նոցում պարահանդէս կար, տեսայ այնտեղ անցեալ օրը,
ա՛խ, կարծես հրեշտակ լինէր, խիւքս զլիւիցս գնաց, այն
ինչ տեսօք, հրաշալի արարած է: Հաւատա՛, նորա մի
կոպէկը չուզեմ, թէք նա իմ կինս լինի, — այսպիսի սըր-
տամաշ խօսքերով արտայայտեց նա իւր սէրը:

Ի հարկէ Տարաս Քարփիչը մի տեսակ ստութիւնով
ուզում էր քողարկել իւր սրտինը, Մաշայից շատ սի-
րունները կային, բայց որովհետև Մաշայի հարստու-
թիւնը չունէին, և հետեւաբար նորա չափ էլ գեղեցիկ
չէին երևիլ: Օձի լեզու էր հանում Տարաս Քարփիչը.
փոքր էր մնացել, որ պիտի արտասուէր էլ:

Եակովւլ Մարտինիչը հանդարտացրեց նորան խօսք
տալով, թէ որքան կարող է, կ'աշխատի համոզել Քարփ
Սիմեօնիչին, իւր աղջիկը Տարաս Քարփիչին տալու:

—Զգիտեմ, մի ճար պիտի անես ինձ, կամ մեռ-
ցրու ինձ, կամ զլուես բեր:

Երկու օրից յետոյ Եակովւլ Մարտինիչը՝ գալով
Քարփ Սիմեօնիչի տունը, էլ խօսք չմնաց, թափեց նորա
առաջ, էլ գովասանք չմնաց, որ արեց Տարաս Քարփիչի
համար: Բայց Քարփ Սիմեօնիչը միշտ այս էր կրկնում,

Թէ այդ աղջկանս բանն է, կըխօսիմ, Թէ համաձայնի, ինքս էլ կը յօժարիմ։—Սակայն պէտք է խոստովանել, Քարփ Սիմեօնիչը աւելի արամադրութիւն ունէր Իվան Մաթվէիչին տալու, քան մի ուրիշին։ Սիմէոն Իլիչը աւելի ներգործութիւն ունէր նորա վերայ, քան մի ուրիշը. սակայն աղջկանը չէր կարողանում բան հասկացնել, որովհետեւ հէնց Իվան Մաթվէիչի անունը տալիս էր Թէ չէ, միշտ կրկնում էր։

—Բաբա, ինձ Դօնը կըձգիմ,—և հայրը լռում էր, այս խօսքերը լսելիս դողում էր, սաստիկ վախենում, չլինի Թէ աղջիկը իրաւ անի, ինչ որ ասում էր։

Եակով Կարախինիչը չկարողացաւ իւր նպատակին հասնել. իւր բանակցութեան մասին յայտնեց Տարաս Քարփիչին. մի և նոյն ժամանակ յուսադրեց, Թէ էլի կ'աշխատի, որքան կարող է, Թերեւս այն օրը բարի սահաբի չէր հանդիպել, կամ Քարփ Սիմեօնիչն էլ բարկացած էր մի բանի վերայ, զորա համար ոչինչ խօսք չտուեց։

—Դու մի՛ տանջուիլ, Աստուած ողորմած է։

Տարաս Քարփիչը նոյն աղաչական ձևով կրկնեց։

—Դու ևս միակ օգնականս Եակով Կարախինիչ, ձեռս քու փէշն եմ ձգել, մահս և կեանքս քեզանից է կախուած։

Քարփ Սիմեօնիչի դուռը ուխտի դուռ էր դարձել, ամեն մի պսակուող հարուստ երիտասարդ իւր միջնորդն էր ուղարկում նորա մօտ, բայց ոչ ոք էլ գոհ չէր վերադառնում, որովհետեւ օրիորդը չէր համաձայնում ոչ ոքին տալ իւր ձեռքը, իսկ իւր սրտի սիրածի անունը դեռ չէր տուել, դեռ իւր հօրը չէր յայտնել, որ ինքն արդէն սիրում է Արաուշին, և նորանից ոչինչով չէ կարող բաժանուիլ։ Մաշան օրէօր սպասում էր ամսուայ վերջին, որ Արաուշը պիտի գար իւր հաշիւը ստանա-

լու. բայց նա մտածում էր, ինչպէս անէր, որ Արտուշը այնպիսի ժամանակ գար, որ հայրը տանը չլինէր, նոյն իսկ քաղաքում չլինէր: Այդ էլ շատ հեշտ էր. մի քանի օրից յետոյ հայրը գործով պիտի գնար Թ. քաղաքը, ու այն տեղ մնալու էր մի քանի օր, դուցէ մի շաբաթ: Լաւ ժամանակ է, ինքն էլ խոմ ամեն օր Արտուշի խա-նութից բան առնելու է գնում, կ'իմացնի, Արտուշն էլ հաշիւը մահանայ արած, ամեն երեկոյ կրգնայ, իւր հա-շիւը օրիորդի հետ վերջացնելու,—երկուսի էլ ցանկա-ցած բանն է:

Քարփ Սիմեօնիչը տանը չէր. օրիորդը արդէն յայտ-նել էր այդ Արտուշին: Շաբաթ երեկոյեան Արտուշը իւր հետ առած Քարփ Սիմեօնիչի հաշուատուրը, գնաց նորա հետ հաշիւները վերջացնելու՝ սուա չգիտեցող ձեանա-լով: Օրիորդը սպասում էր Արտուշին: Քաշից զանգակը, աղախինը ելաւ, յայտնեց Քարփ Սիմեօնիչի կնոջը Ար-տուշի գալը: Մաշան ժամանակ չտուեց մօրը խօսելու, հրամայեց աղախնուն հրաւիրել ներս: Արտուշը մինչև ականջիւր կարմրած մօտեցաւ, բարեւեց Քարփ Սիմեօնիչի կնոջը, օրիորդին ու նստեց դիվանի վերայ:

—Աղան տանը չի,—եղաւ Արտուշի առաջին հար-ցումն:

—Չէ, ջանիկս,—պատասխանեց Մաշայի մայրը,—աս երկու օր է գնացիլ է Թ. քաղաքը, մի երկու օրէն պիտ գայ:

—Հապա ի՞նչ անենք, մամա, ստակի կարօտութիւն ունիմ, դուք չիք կրնալ հաշիւները վերջացնել:

—Արտուշ, ջանիկս, ադ աղային բանն է, մեզի այդ պէս հրաման չունի արած, դահա մի քանի օր համբերէ, պէտք էղած բաներս էլ տուր, կուգայ, կրվերջացնի:

—Է՛հ, զարար չունի,—ասաց Արտուշը, և սուտ շարժում արեց, որպէս թէ ուզում է գնալ:

Մաշան նորան չթողեց.—նիստ, չայ խմիր, յետոյ կիրթաս:

Արտուշը թոյլ պատճառաբանութիւն արեց. այդ էլ Մաշայի մօր աչքերին մի տեսակ թող փչել էր: Մաշան և Արտուշը տաք խօսակցութեան էին բռնուած, բայց մայրը նոցա խօսակցութիւնից բան չէր հասկանում, որովհետեւ նոքա խօսում էին Փրանսերէն, թէեւ ջարդ ու փշուր անելով: Մաշայի մայրը ուրախանում էր, որ իւր աղջկը Փրանսակ էր խօսում, բայց նոցա սիրտն ու հոգին չէր հասկանում: Պարզ բան է, թէ երկու սիրտ-հարների խօսակցութիւնը ինչ կը լինէր, միայն հետեւանքը այն եղաւ, որ օրիորդի մօր բացակայութեան միջոցին քաղցին մի երկու երկիւղալի, բայց սիրով լիքը համբոյրներ միմեանց շրթունքից, իսկ Մաշան իւր թանգագին մատանին սողացրեց Արտուշի մասը:

Բաւական անցել էր, Արտուշը այլեւս մնալ չէր կարող, բայց հեռանալ սիրտը չէր տալիս, նա յաղթեց սրտի ցանկութեան, բարի զիշեր ասաց և դուրս գնաց: Մաշան ճանապարհ էր դնում խօսելով տաք տաք, նախասննակում բաժան համբոյր տալիս, որ և տեսաւ աղախինը: Արտուշը հեռացաւ, օրիորդը մի աչք ձգեց աղախնու վերայ և ներս մտաւ:

Առաւօտը արեւն երեւելոց առաջ խանութների մէջ համբոյրի խօսք ու զրիցը աւելադրութեամբ կը լինէր, բայց աղախինը Մաշայի հայեացքից շատ բան հասկացաւ ու մաքումը դրեց օգուտ քաղել հանգամանքից: Այնուհետեւ աղախինը գերի էր իւր բարիշնային, իսկ բարիշնան աղախնու հզօր պաշտպանը: Այժմ եթէ առանց ռոճկի էլ պահէին աղախնուն, նա ամենայն յօժարութեամբ կը մնար, որովհետեւ հէնց այդ ժամանակ էլ երկու ռոճկի չափ բան ունէր:

Այդ երեկոյից անցել էր մի քանի օր: Զգիտեմ, ինչ

մի գործի համար Մաշան բարկացել էր իրանց աղախնու վերայ. ոռւս աղախնու երեսին ծիծաղելը կամ նորա հետ խաթրով խօսելը, թէ տան կառավարիչ նշանակելը, — նոցա հետ պիտի միշտ հրամայելով խօսել: Մաշան այս դէպքում խիստ սխալվում էր, ոռւս աղախնու բերնի փակ բալանիք չկայ, նորան հաւատ ընծայելը խիստ յիմարուլթիւն էր, Մաշան արդէն յիմարացել էր այդ մասում: Աղախինը վրէժը լուծելու համար Արաուշի համբուրելը պատմել էր մի ուրիշ աղախնու, այս բաւական էր, այդ նշանակում է ամբողջ քաղաքին յայտարարել: Այժմ ամեն ծակ բերան Մաշայի և Արաուշի վերայ էր բացվում: Քարփ Սիմեօնիչը վերջացնելով իւր հաշիւը, այլևս Արաուշի խանութից ոչինչ չէր վերցնում: Նորա կատաղութիւնը աւելի բորբոքում էր Սիմեօն Իլիչը: Լաւ պատճառ էր Իվան Մաթվէիչին գործը գլուխ բերելու: Սատանի պէս նորա դամարն էր մտել, թող չհամաձայնի:

— Քարփ Սիմեօնիչ, դու նշանը վերցուր, այնուհետեւ աղջկեղ ոչինչ չի կարող անել, սպառնացիր զրկել նորան ժառանգութիւնից. Մաշան էլ կամայ ահամայ կը հնազանդի քեզ: Հէնց նշանը վերցրիր, նա կը մոռանայ Արաուշին, այնուհետեւ կը սիրի Իվան Մաթվէիչին, հէջ էլ բան չի լինիլ:

Քարփ Սիմեօնիչը կակղել էր, նա մերժեց Եակօւ Լ Մարտինիչին, խօսք տուեց Սիմեօն Իլիչին, բայց ասաց որ մի քանի օր էլ համբերի, ինքն աղջկանը կ'աշխատի համոզել, եթէ չլսեց, իւր ասածը կ'անի: Մաշան այս խօսք ու զրիցից յետոյ արդէն հօրն էլ, մօրն էլ յայտնել էր, որ սպանեն էլ, Արաուշից ձեռք չի վերցնիլ, զուր տեղը չնեղեն իրան:

Սիմէոն Իլիչը Իվան Մաթվէիչի և Քարփ Սիմեօնիչի ձեռնադրութեամբ քաղաքի մեծ մասը իւր կողմը դարձրեց ու այսպիսի խառն ու աղմկալի ժամանակ յաջողեցրեց քաղաքագլխի աթոռի վերայ նստելու. այս մասին ես լռում եմ: Սիմէոն Իլիչը հասաւ իւր նպատակին:

Մաշան խիստ տագնապի մէջ էր: Արտուշը արդէն իւր խանութի բոլոր բարին ծախել ու երկու շաբաթի չափ էր, որ ելած էր խանութից, չէր կամենում ոչ մի գործ բռնել: Նոյեմբեր ամսին բերնէ բերան խօսում էին Մաշայի և Արտուշի վերայ. Մաշան չկար, Արտուշի հետ անյայտացել էր. Քարփ Սիմեօնիչը խիստ տխուր էր, կինը արին-արտասուք էր թափում: Մաշան չկար, չկար Քարփ Սիմեօնիչի աչքի լոյս սիրական զաւակը:

ՍՈՒԼԹԱՆ.

I.

ՄԱՐՏՈՎԻՑ.

(Նուէր մօրս—Ե. Բ.)

«Ни красотой, ни роскошью наряда
«Ты не прельстишь, отчина, никого...»

Мартовъ.

Դու չես գրաւիլ, իմ հայրենիք, զեղեցկութեամբ ոչ դրին,
Տըխուր դէմքով սե շոր հագիդ—դու օտար ես ամենքին,
Բո արցունքը թէպէտ խորթ են ուրախազգաց շըրջանում,
Բայց դարձեալ իմ սիրտը միայն քո սուրբ անուամբ է տրոփում:
Դու կեանքիդ մէջ ո՛չ մայր էիր, ո՛չ երջանիկ ամուսին...
Քաղցած օրեր, ըստընկութիւն—ա՛հա՛ պիդ էր քո բաժին...
Անբաղդ որդիքդ կա՛մ պիտ լըռեն, բութ հեզութեամբ համբերեն,
Կա՛մ զայրանան և դաշտ ելնեն, մահը լըծից վեր գասեն...

II.

ՕՏԱՐ ՊՕԷՏԻՆ.

Դու, օտար պօէտ, մի՛ հըպարտանար,
Ազգիդ փառքովը դու մի՛ պարծենար.
Զըկարծես թէ ես մի օր կ'նախանձեմ,
Քո տեղ մի վայրկեան ես լինել կ'ուզեմ:
Ո՛չ, դու սխալվում ես, չարաչար սխալվում.
Փառաւոր դրութիւնդ ինձ չէ հրապուրում...
Քո գըլխին դարսած ոսկէ պըսակներ
Երբէք իմ սըրտիս նախանձ չեն ծըներ:
Ասենք, թէ ազգըդ—աղատ, երջանիկ—
Բերկրութեան մէջ է իր անկախ երկրում...
Թող քո ազգայինք ազնիւ են սաստիկ,
Ունին մեծ հըռչակ ամբողջ աշխարհում.
Թո՛ղ քո երկիրը ունի թընդանօթ,
Մեծ-մեծ պահեստներ—գընդակ ու վառօդ—
Եւ քո քաջ ազգը դէմ դընէ անթիւ
Բիւր լէգիոններ թըշնամու առջև:
Թող լինի ծաղկած ազգիդ գիտութիւն,
Ունենայ լայն ու ճոխ գրականութիւն,
Թո՛ղ քո գիւղացին կարգայ լըրագիր
Ու քըննադատէ Բիսմարկի ճառեր:
Թո՛ղ ազգըդ կանգնէ քեզ համար արձան—
Ահեղ մեծութեամբ, ապրող յաւիտեան...
Քեզի «ովսաննա» կանչելով տանէ...
Իրա ուսերի վերայ նըստացնէ:

Թող ազգբա ինձի արձանի տեղը
 Փորէ մի նեղլիկ, անշուք գերեզման...
 Թող ինձ քարկոծէ անմիտ ամբոխը—
 Նա կոյր է, անկիրթ—առանց խրտուրթեան,
 Թող նա չուզենայ ոչ սո՛ւր, ոչ նիզակ,
 Թող ըստրուկ լինի տաճիկ իշխանի,
 Զունենայ ազատ գրբիչ ու «զանգակ»,
 Անյայտ է, մոռցած, առանց «երանի»:
 Բայց էլի ես քեզ չեմ նախանձելու,
 Բաղդաւոր պօէտ օտար ազգութեան...
 Դու զարկիր քնարիգ—ուրախ երգելու...
 Ես պիտի սրգամ բաղդը հայութեան:
 Դու երգիր ուրախ գալուստը գարնան,
 Ես պիտի նուագեմ «ողջ առ հայաստան»...
 Փառքով—պարծանքով դու վաղեր դիմաց,
 Գովիր յաղթութիւնք քո ազգի քաջաց:
 Ես պիտի ծածուկ գիշերով գընամ,
 Մեռած Վարդանի շիրիմը սրգամ...
 Մըթութեան միջին գուցէ չըգըտնեմ,
 Սակայն բիւր հանգած հերոսներ կ'տեսնեմ:
 Նոցա ստուերները մըռայլ խաւարում
 Շըրջում են, գիտեմ, Աւարայր դաշտում...
 Ես պն ձեռքերը—դեռ արնաթաթախ—
 Պիտի համբուրեմ վառուած ու անվախ...
 Թէպէտ ես պիտի տըխուր քընարիս
 Հընչեմ միշտ երգեր, ձայներ սրգալից...
 Սակայն քեզ, օտար, չեմ նախանձելու...
 Պատճառ մեր աստղը շուտէ փայլելու:

III.

*
* *

(Ս ո կ ո լ ո վ ի ց) .

Ինչո՞ւ, մուգայդ իմ, աչքերիս կրկին
Յայտնուեցար քո այդ շրջանող փայլով .
Ինչո՞ւ, ո՞հ, ինչո՞ւ դիմիչ ձայներով
Շրշնջում ես իմ թըմրած ականջին .
Ես վաղուց կորցրի հաւատ փրկութեան,
Վաղուց կապուեցաւ իմ անզուսպ լեզուս...
Կասկածոց, ճընշման տակը ծանրութեան
Մընջուեցին քնարիս լարերը անյոյս .
Ես դժից ընկած—չեմ այլ բողբոջում,
Քարշ տալով շղթան, կարծես, թէ քընած...
Սակայն ինչո՞ւ դու դարձեալ իմ սըրտում
Ծանեցիր շրիթ—վաղուց հանդարտած .
Երկնային կրակը քո վառ աչերի
Փայլեց իմ մութը, իմ խոնաւ բանտում...
Եւ դա ցըրուեցաւ, նրման կայծերի,
Թափուեց շղթայիս ժանգոտ օղերում :
Նայիր քընքուշիկ, իւր սուրբ ձեռքերով
Թափանցիկ դարձրեց ամուր պարիսպներ...
Նա ինձ հարկադրեց նայել բաց աչքով,
Վեհ ապատութեան լսել գոչիւններ :

Եւ հըպարտ սիրտըս առաջուան դժուլ—
 Թըռած օրերի գոռոզ յատկութեամբ—
 Ըսկսեց տրոփել անմեղ յոյսերով...
 Մըղել ինձ առաջ բոլոր զօրութեամբ:
 Ես շըփոթուեցայ, կարմրեցի սաստիկ
 Երկաթի խըռպոտ ձայնի պատճառով...
 Ես ամաչեցի ինչքան, իմ քաղցրիկ,
 Երբ անցար ինձ մօտ փակ դըռան ճեղքով:
 Բայց, ա՛խ, անդոր եմ երկաթը փըշրել,
 Բանտիս պատերը չեմ կարող ջարդել...
 Մուգայդ իմ անգութ, ինչո՞ւ յայտնուեցիր,
 Ինչո՞ւ ըստըկին քընից զարթեցիր:

IV.

ՆՈՐ ԼՈՒԻՆԻ ՏԱԿԱՆՍԵՍՏԱՆԻՑ.

Ասում են, հայր վերջապէս յոգնեց
Ուզում է դառնալ մայրենի երկիր.
Մեծ-մեծ քանձերով քրտակը լըցրեց.
Հայրենիքում միշտ մընալ է մտադիր.
Ես չեմ հասկանում. բաս ի՞նչ են գոռում
Լրագիրք ամեն օր. «Հայ էսպէս... էնպէս...
«Հայը խումբերով գաղթում է... փախչում,
«Տուն ու տեղ թողած, երեխերքն լալիս...»
Լուր է տարածուել, թէ իբրեւ հայերն
Հաւաքուելու են իրենց աշխարհում.
Մեծ քանակութեամբ վառօդ, հրացաններ
Առած գընում են—լնակուել Արմենիում.
Ասում են, էլ նրանք չեն ուզում լինել
Ստրուկ ու հրպատակ տաճիկ իշխանի...
Վառված, կատաղած վազում են կանգնել
Կորուսած փառքը հին հայաստանի.
Դարձեալ հանելուկ... ինչո՞ւ Եւրոպում
Այդ քաղաքական անցքը չեն լըսել...
Ինչո՞ւ են լըուել, չե՞ն քըննադատում...
Երեւի, փոստը շատ են ուշացրել...
Մի բան եմ էլի լըսել մօտերումն.
Հայր, վերջապէս, ուզում է ստեղծել
Գրադարաններ և համալսարան...
Մասնագիտական դըպրոցներ հիմնել,
Ամեն քաղաքում մի մի տըպարան.

«Չարչիութիւնը» թողնել է ուղում—
 Դա անազնիւ են այժմ համարում...
 Արհեստ ու հողը իրա բընաբան
 Ուղում է դարձնել այժմեան դըրութեան.
 Հիմայ հայերը ըսկսում են մըտցնել
 Ընտանիքներում մայրենի լեզուն,
 Տաճիկ բարբառով զըզվում են խօսել,
 Հայու հոգւով են կըրթում տըղերուն.
 Հէնց դորա համար, ինչպէս լըսեցի,
 Կամեցան ստեղծել բուն հայ զըպրօցներ,
 Արտասահմանում ուսանողք պահել,
 Որ միշտ ունենան լաւ վարժապետներ.
 Վերջապէս, լսեցի զօրք են հաւաքել
 Եւ Թիւրքիային պատերազմ յայտնել...
 Եւ այդ զօրքերը յանձնել են իրանց
 Զէնքի մէջ վարժուած նորուս տըղերանց,
 Պօսում կըտիրէ մեծ իրարանցում.
 Սուլթանը ահից Բերլին է փախել...
 Խեղճը չըգիտէ—թէ ինչպէս և ում
 Զեռքը օգնութեան խընդիլքով մեկնել.
 Ամբողջ Թիւրքիան դեղնել է վախից...
 Հայերը զինուած սարսափ են ձըգում...
 Սուլթանը ցնորուած արցունք է թափում—
 Էլ նա յոյս չունի փըրկուել կորըստից:
 Հայու բանակը, ասում են, արդէն
 Նա ուղարկել է մի խումբ զեսպաններ,
 Որոնք հայերին պիտի աղաչեն—
 Թիւրքաց սահմանից դուրս բերել զօրքերն.
 Իբրեւ թէ նոքա համաձայնուել են
 Տալ Արմենեային ինքնավարութիւն,
 Միայն թէ շուտով Արգուլ-համիտին
 Խըղճան... թողնեն այս խայտառակութիւնն...
 Վըկայ է՝ երկինք, ես չեմ հաւատում...
 Մանաւանդ այս նոր վերջին «խաբարին»...
 Պատճառ մի հայ մարդ օրը-կէսօրին
 Տեսել է հրացան... ու... փըշել հոգին:

Ուրիշը պատմեմ. մի լուսնեակ գիշեր
 Փողոցում մի հայ զէնքումը մըտած—
 Երկար սուր խենջալ, երկու բեվօլվէր—
 Մի խօսքով, «իպիթ» — բեխերը սրած:
 Թէպէտ կոնծած էր, բայց էլի անվախ
 Զբօսնում էր մենակ և երգում ուրախ...
 Յանկարծ... իր ստուերը աչքովն է ընկում...
 Զէնք-բան թողնում է ու «մի բաշ» կորչում:
 Խեղճը իր ստուերը տաճիկ է կարծել...
 Այ, թէ գիտենար, որ ստուեր է եղել...
 Իսկոյն բեվօլվէր վերան կ'արձակէր
 Եւ իր «կէռ-թըրով» շանսատակ կ'անէր...

V.

Ի Յ Բ.

(Ա ռ ա կ.)

Հին ժամանակում մի մարդ էր ապրում...
Սա մի էշ ունէր—կապած աստուում...
Մի օր խղճում է իր աւանակին,
Վրճում է վերցնել փալանը մէջքէն:

Շատ դժուար է հաւատալ—
Խօսք ու զրուցին մեծ գին տալ...
Բայց պատմողը պընդում էր,
Որ տէրը խիստ բարի էր:
Նա տեսնում էր իր էշին
Միշտ քրտնելիս, տանջուելիս...
Վերջը վրճուեց անասնին
Հանել ծանրը վիճակից:
Հասաւ օրը ազատութեան...
Մարդը դիմեց իր էշին,
Ձրգեց մի կողմ սանձ ու փալան,
Հանեց նորան աստուէն:

«Գրնա՛, իմ էշ, եղիւր ազատ.
«Ազատ դաշտում արածի՛ր.
«Զուրը խրմիր գետուց առատ
«Եւ քո տիրոջն միշտ օրհնի՛ր»:

Էջը, լըսելով այսպիսի խօսքեր
 Եւ հասկանալով բանի էութիւնն,
 Սըրում է երկար իր ձիգ ականջներ
 Եւ յայտնում բարձր զարմանք, ապշութիւն.

«Ձէի ըսպասում, որ բարի տէրըս
 «Փալան կըրելը ինձ ամօթ հաշուէր...
 «Ձէի երազում, որ ականջներըս
 «Կըլըսեն մի օր այսպիսի խօսքեր:
 «Եւ ինչո՞ւ է ինձ տէրըս նախատում,
 «Անոյշ պաշտօնից ինձ զըրկել ուզում...
 «Միթէ՞ դարձել եմ անպէտք, անարժան,
 «Միթէ՞ իմ ոյժըս պակսեցաւ պղքան:
 «Իմ նախահալըքը—առանց խրտրութեան—
 «Ծառայում էին հըլու, ժըրաջան...
 «Յիշում եմ, պապըս փալանը մէջքին
 «Միշտ ոստոստում էր տիրոջ առաջին,
 «Ես էլ համաձայն նախնեաց աւանդին
 «Կըրում եմ փալան իմ ծընուած օրից...
 «Կարծեմ, որ տէրըս գոհ է ինձանից—
 «Միշտ պատրաստ էի մեռնել իր օգտին:
 «Բայց երևում է, երկինքը արդար
 «Բարկացաւ վերաս իմ մեղքիս համար...
 «Ինձ նա խըռկում է, փալանից զըրկում...
 «Տէրըս ինձ արժան չէ այլ համարում:
 «Ոչ... խըղձա՛, ով տէր, խըղձա՛ ու ների՛ր,
 «Ինձ մի՛ բաժանիր սիրուն փալանից...
 «Ինձ, կուղև, այստեղ՝ անոռում սպանիր...
 «Բայց մի՛ շեղիր ինձ աւանդած ճամբից...»:

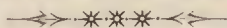
VI.

*
* *

Եթէ դու մի օր լըսես հառաչանք—
Դառն, սըրտառուչ— մի անյայտ տեղից...
Եթէ քո ուշքը գրաւէ հեկեկանք—
Խեղդուած ու ծածկուած մի մութ անկիւնից.
Եթէ դու տեսնես բարձրը ամբոխից
Երկու վառվռուոն աչքեր դիտելիս...
Եթէ նըկատես խըրոխտ պատանուոն,
Կուրծքը դէմ արած առաջ գընալիս.
Եթէ դու կեանքի ահեղ ովկեանում
Տեսնես մի նաւակ արագ լողալիս...
Եթէ նաւորդը կատաղած ծովում
Տեսնես ալիքներ անցուսպ ջարդելիս,—
Գիացիր, մարդկային նա մարդարէն է.
Նա ուղարկուած է խաւարը ցըրել.
Լոյսի, արդարի գրօշակը պարզել.
Սըտութեան դիմում քաջութեամբ կըռուել:
Եթէ դու տեսնես, խուժանի միջում
Գոչում է բարձրը մի երիտասարդ.
Եթէ նա ձեռքը կըրծքին է սեղմում,
Որը կըրծում է թղբախտի չար որդ.
Եթէ զայրացած խուժանը, տեսնես,
Ուզում է պատուել, կործանել նորան...—
Վաղիր, յառաջիր—օգնութիւն հասցնես...
Նայիր, քարերը թըռչում են վերան,
Եթէ դու ազգի խաւարած բեմում
Տեսնես այն նիհար, մաշուած պատանուոն,
Լապտերը ձեռքին, արիւնը բերնում,
Քաշացած ձայնով տալիս մի անուն,—

Գրնա՛, մօտեցիր, նրա ձեռքը սեղմիր.
 Բայց կարեկցութիւն չսխալուես յայտնել.
 Նա խիստ հըպարտ է. նա այդ չի տանիլ.
 Դու միայն նայիր ու լուռ հեռացիր:
 Իսկ երբ կըզտնես նորան վերջապէս
 Մի մութը, անշուք սենեակում ընկած,
 Հիւանդ, շնչասպառ չոր գետնին պառկած
 Բերանից արեան լերդեր թափելիս...
 Երբ որ վարմացմամբ դու տեսնես նորան
 Իր մաշուած կըտփն սեղմած է քնարը...
 Ձարկում է ջարդուած, կըտրած լարերին
 Մի վերջին աղօթք... մի հրաւեր վերջին...
 Ախ, երբ կըտնանես, որ նա յառել է
 Կիսամար աչքերն անորոշ կէտին—
 Միայնակ, անտէր մահուան ճանկերին—
 Վերջին լուպէն էլ մօտ է... հասել է, ...—
 Գիտացիր, որ այդ վաղահաս մեռնողն
 Քարկոծած, ջարդուած այն մարդարէն է,
 Բըռնութեան, մըլմնի գէմ առ գէմ կըռուողն,
 Սուրբ իղէալի ընտրեալ զինուորն է:
 Նա քաջ էր, անվախ—բայց միայնակ էր—
 Ամբողջ կոյր էր, նրբան խաճ հանեց...
 Վերջին անգամն է... նա մի երգ նուագեց—
 Դառնագին երգը դեռ կիսատ մարեց...
 Հանգա՛... չմօտենա՛ս... հեռուից վարմացիր.
 Գովիր... չըխըղձաս... ովսաննա կանչիր...
 Նա մարտիրոսուեց ճըշմարտի համար,
 Նա տարաւ տանջա՛նք, տանջա՛նք անհամար...
 Սակայն դու նորա անշունչ դիակին
 Ձըհամարձակուես լացել, արտասուել...
 Նա այդ կըլըսէ... ատում է թղլին...
 Նորա գէվիլն էր—միշտ հըպարտ տանջուել:

Չ. ԲԱԼՈՒԴԵԱՆ.

ՀԱՆՍ ՇԻՆԴԵՐԳԵՐԻ

ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԺԱՆԱՊԱՐՅՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

Մ Ա Ս Ի Ն.

Իւր կենսագրութեան մասին Հանս Շինդերգերը մեզ շատ փոքր տեղեկութիւններ է տալիս. իւր պատմածով, նա Ֆրայզլնդի մօտ (Բավարիայ) է բնակել. յետոյ, իբրեւ փոքրաւոր, ծառայել է մի բավարացի ազնուականի մօտ և հունգարիոյ Սիգմունդ Թագաւորի հետ Թուրքերի դէմ գնացել. մասնակցել է Նիկոպոլսոյ պատերազմում (սեպտ. 28, 1396) և այդ պատերազմում գերի է ընկել Թուրքաց մօտ՝ այդ դէպքից մի քիչ առաջ, տասնևվեց տարեկան չեղած: Մի քանի ուրիշ գերիներէ հետ կամենալով ազատուել արիւնհակ դարդոցից, որ տեղի է ունեցել պատերազմից յետոյ, հասնում է նա Բրուսայ, որտեղ սկզբում Սուլթան Բայազիտի հետեակ և յետոյ ձիաւոր ծառան է դառնում: Այդ տեղից արդէն նա մի փորձ է փորձում իւր վիճակակիցների հետ փախչելու, որ և նկարագրում է իւր գրքի մէջ (գլուխ 6): Այդ միջոցում սկսւում է մի կռիւ և յարձակումն Սեբասի վերայ, որին և նա մասնակցում է (գլ. 9): Նոյն բանն էլ արել է նա, երբ գտնուել է Բայազիտի օգնական գնդում, որ ուղարկուած էր Եգիպտոսի Սուլթան Ֆարաճիին ընկճելու մի ապստամբութեան համար (գլ. 12. 43):

Անգորայի պատերազմում (1402) Թուրքաց ղաթ Լէնգթէմուրի շնորհիւ ընկնում է և Բայազիտն ինքն էլ գերի է ընկ-

նում. Շիլլերգերը նմանապէս գերի է ընկնում և ստիպուած է լինում իւր նոր տիրոջ հետ միասին աւելի խորը գէպի ա-
րեւելք գնալ (գլ. 14): Դորանից ոչ շատ ուշ (1405), միանում է Լէնգլթէմուրը և նա անցնում է նորա որդուն Շահ Բոխին (իւր մօտ Շարոխ), որ Հէրատի տէրն էր և յետոյ այդ երկիրը իւր եղբօր Միրան Շահին թողեց: Բայց այստեղ էլ Շիլլերգե-
րը պիտի երկար չմնար. գահի վերայ աչք ունեցող Ջէքուէն (Tschekkere), որ Միրան շահի որդուն, Արու-Բէկրի մօտ Թաւ-
րիզում լաւ ընդունելութիւն էր ունեցել, առաջ ընկաւ մի փոք-
րիկ գնդով իւր ոսկի ամբոխի (goldene Horde) վերայ ունեցած
իշխանութիւնը, որ Միրան շահը խլել էր, կրկին ձեռք բերելու
գիտաւորութեամբ, Շիլլերգերը այդ գէպքումն էլ ուղեկցում
է թաթարական իշխանին (գլ. 27), որ երեւի թէ նորան ուրիշ
գերիների հետ միասին Միրան շահից ընծայ էր ստացել:

Նորա նոր տէրը դարձաւ իւր մրձանաւորի հպատակը և
պատերազմում մեռաւ. նորա գունդը, ուր և Շիլլերգերն էր
գտնվում, փախաւ իւր ընկերների հետ օտար երկիր, բայց և այս-
տեղ, թաթարների խանի սպառնալիքներից ստիպուած, տե-
ղից տեղ էին թափառում: Այդ կերպ Շիլլերգերը ամենից
առաջ Խրիմ հասաւ և այնտեղից Կովկասի Սև ծովի վերայ գը-
տնուող զանազան երկիրները: Մինգրէլիայում վճռեց նա մի
քանի ուրիշ արեւմտեան քրիստոնեաների հետ միասին փախչել
մահմեդական երկրից: Համարեա թէ հրաշքով հասնում է Կ.
Պօլիս, որտեղից Յունաց կայսրի օգնութեամբ յաջողակ կերպով
հասնում է հայրենիք:

Դորանից յետոյ էլ մեղ համար պակասում է հետաքր-
քրութիւնը, թէ յետոյ ինչ վիճակ է ունեցել իւր հայրենիքում,
մանաւանդ որ տեղի պակասութեան պատճառով չէնք էլ կա-
րող խօսել դորա մասին:

Հրատարակիչը ասում է թէ Շիլլերգերի ճանապարհոր-
դութեան գիրքը ամբողջապէս իւր սեպհական աշխատութիւնը
չէ: Շատ գլուխներ, որոնք աշխարհագրական բովանդակութիւն
ունին, Յովհաննէս Մոնտեվիլայից (Johann Montevilla) են առ-
նուած և համառօտիւ արտադրուած. մի քանի տեղերն էլ Մար-
կո Պօլայից (Marco Polo) և Կլավիէյից (Clavijo) և շատ հա-

ւանական է, որ ուրիշ մի քանի աղբիւրներ էլ գործածած լինի։ Այդ տեսակ ճանապարհորդական գրքեր գրելը (այսինքն պատրաստ աշխարհագրական տեղեկութիւնների պարունակելով), երևում է, որ միջին դարերում շատ ընդունուած բան է եղել։ Վերոյիշեալ Մոնտէվիլյան էլ նմանապէս շատ տեղեր իւր գրքում Օդորիկ ֆրիաւուլից (Odorico Friaul) է արտագրել, և Լուդօլֆ ֆոն Սուդհայմը (Ludolf von Sudheim) նոյնպէս իւր ճանապարհորդական գրքի յառաջաբանում խոստովանում է, որ ուրիշ գրքերից շատ տեղեկութիւններ է քաղել։ Նմանապէս և մեր հեղինակը անշուշտ իւր առաջը ունեցել է հին գրուածքներ աշխարհագրական և պատմական բովանդակութեամբ։ Բայց դորա փոխարէն իւր տեղում տեսածն ու յսածը ամենայն միամտութեամբ և ճշտութեամբ է պատմում։ Ուստի և Շիրդբէրգերի աշխատասիրութիւնը կարելի է ամենայն հաստատութեամբ սեպհական ճանաչել, մանաւանդ այն կտորները, ուր նա նկարագրում է իւր վիճակը գերութեան ժամանակ և կամ պատմում է երկիրների ու ազգերի մասին, որոնց լաւ է ճանաչել։

Գիրքը սկսվում է հետեւեալ յառաջաբանով.

«Ես չանս Շիրդբէրգէրս հեռացել եմ իմ հայրենի աշխարհից՝ իմ ծնած քաղաքից, այն է Միւնխէն, որ Բավարիայում է գտնվում։ Նեռացել եմ այն ժամանակ, երբ Քրիստոսի ծննդից յետոյ հազար երեք հարիւր իննսուն և չորս տարի էր անցել և այդ եղաւ այն ժամանակ, երբ Նոնգարացուց Սիգմունդ թագաւորը չուեց դէպի հեթանոսների երկիրը. ես ևս չուեցի նորա հետ վերոյիշեալ քաղաքից իբրև հեծեւազոր։ Եւ հեթանոսների երկրիցը վերադարձայ կրկին հայրենիք, երբ արդէն Քրիստոսի ծննդից հազար չորս հարիւր քսան և եօթը տարի էին հաշվում։

«Եւ ինչ որ հեթանոսութեան մէջ քաջել ու տեսել եմ, գրած է այս գրքի մէջ. և սակայն ամեն բան չեմ կարողացել գրել, որովհետեւ չեմ յիշում։ Եւ երբ ես հեթանոսների երկրումն էի, չէի կարող ամեն բան տեսնել ու լսել հիմնաւոր կերպիւ. քաղաքներում ու երկիրներում, որտեղ ես եղած եմ, որովհետեւ ես մի գերի էի, իմ անձս ինձ չէր պատկանում։ Ուստի և համառօտ կերպով գրիւնցուցի այն բոլոր երկիրները, մայրաքաղաքները և ջրերը, որ ես այնտեղ եղած ժամանակս տեսել եմ. այդ բոլորը այս գրքի մէջ գրած է և ես երկիր-

ներն ու քաղաքները այնպէս եմ անուանել, ինչպէս որ նա կայ
և տեղական լեզուներն են անուանում»:

Այս յառաջաբանից յետոյ Հետոյհտէ պատմում է այն
դէպքերը, որոնց մասին արդէն խօսել ենք, և Հետեւեալ դասա-
կարգութեամբ. Սիգմունդ թագաւորը չուում է դէպի Թուր-
քաստան, Բայազէտը հրամայում է գերիների մի մասը սպանել,
իսկ միւսը Գալլեպոլիս տանել: Բայազէտը յարձակվում է հուն-
դարիայի և Շոտլէրմարկի վերայ, գերիներին Բրուսսայ են տա-
նում. Բայազէտը յաղթում է Կարամանին, յետոյ ուղարկում է
Եգիպտական Սուլթանին մի օգնական գունդ և այլն, ինչպէս որ
վերևում պատմուած է: Յետոյ պատմում է Լէնգթէմուրի Սպա-
հան առնելը և Չինաստան չուելը, նկարագրում է Իսլամի օ-
րէնքները, խօսում է Մահմէդի, մահմէդականների պատերի և
տօների մասին, նկարագրում է այն ծիսակատարութիւնը, որոնք
գործ են դնում մի քրիստոնեայի մահմէդական դարձնելիս. խօ-
սում է յունաց և վրաց մի քանի սովորութեանց մասին, նոյնպէս
օսերի մասին ամենամեծ համառօտութեամբ և վերջապէս հայաս-
տանի մասին, որ և ամբողջապէս թարգմանուած է այստեղ:

Հայաստանից նա իսկոյն վերադառնում է Կ. Պօլիս, որտե-
ղից ապա հայրենիք:

62. Շիլդերգէրի Հայաստանում մնալը և այդ երկրի
նկարագրութիւնը.

Հայաստանում (Armenia և Երբեմն Ermenia) ես շատ եմ
եղել: Երբ Լէնգթէմուրը (Themurlin) մեռաւ, ես անցայ նորա
որդուն: Այն ժամանակ երկու հայաստանն էլ Լէնգթէմուրին էր
պատկանում, իսկ երբ ես այնտեղ էի, երկուսն էլ Լէնգթէմուրի
որդուն էին պատկանում. նորա անունը Շարօս էր, և նա հա-
յաստանը շատ էր սիրում, որովհետեւ այդ երկիրը գեղեցիկ
դաշտեր ունի: Նա մի ձմեռ այնտեղ անց կացրեց իւր ճորտերով:
Նորա գեղեցիկ ագարակների միջով մի մեծ ջուր է անց կենում
Կուրման (Kurmān) անունով, Տիգրիս էլ են անուանում նորան:
Եւ այդ երկրի ամենալաւ մասը ջրի մօտինն է. հեթանոսները
(այսինքն մահմէդականները) անուանում են նորան հեթանոսաց
Էեզուով Ղարաբաղ (Karabag): Հայաստանի քաղաքներում միայն
հեթանոսներ են բնակվում, իսկ գիւղերում միմիայն հայեր և

Հարկ են վճարում հեթանոսներին: Ես միշտ հայերի հետ էի բնակվում, որովհետեւ նորա գերմանացւոց հետ շատ սիրով էին, ուստի և ինձ հետ շատ լաւ էին և իրենց լեզուն էլ էին ինձ սովորեցնում: Նորա գերմանացուն Նիմեց (Nimitzsch) են անուանում: Հայաստանը երեք թագաւորութիւններից է բաղկացած. մէկը անուանվում է Թիֆլիս (Tiflis). երկրորդը Սիս (Siss) և երրորդը Երզնգայ (Ersingen): Հայերը անուանում են նորան Զէզնկան (Zesinkan) և այդ է Փոքր Հայաստանը. Բարէլուն էլ երկար ժամանակ նոցա է պատկանել. այժմ նորա ոչինչ չունին. Թիֆլիսն ու Երզնգան էլ Լէնգլթէմուրի որդուն էին պատկանում, երբ ես հեթանոսների երկրումն էի. իսկ Սիս անուանեալ մասը սուլթան (soldan) թագաւորին էր պատկանում և նուաճուած էր այն ժամանակ, երբ Քրիստոսի ծննդից արդէն երկու հարիւր և վաթսուն եօթը տարի էր անցել: Ահա երբ էր սուլթան թագաւորը նորան նուաճել:

63. Ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորիչը ճիմնում է Հայաստանեայց եկեղեցին.

Հայերը (Die Armenigen) հաւատում են սուրբ Երրորդութեան. ես նոցա քարոզները շատ յաճախ էի լսում, ես շատ եմ նոցա եկեղեցում պատարագին ներկայ գտնուել, որովհետեւ հաւատներս մէկ է. և սուրբ Բարդուղիմէոսն ու սուրբ Թադէոսն (Sant Thatee) էին, որոնք տասներկու առաքեալներից բաժանուեցան և հայերին քրիստոնեայ դարձրին. լայց և այնպէս նորա քանիցս անգամ կրկին հաւատները փոխել են:

Մի մարդ է եղել, որի անունը սուրբ Գրիգոր էր, հայոց թագաւորն էլ նորա ազգականն էր, և այդ այն ժամանակ էր, երբ սուրբ Սեղբեսարիոս հռովմում պապ էր: Եւ հայոց թագաւորը մեռաւ, որ մի բարի քրիստոնեայ էր. յետոյ թագաւոր դարձաւ նորա որդին, որի անունը Տրդատ (Derthat) էր. սա շատ ուժեղ մարդ էր և քառասուն ելի ոյժ ունէր, և այն ինչ որ քառասուն եզ միասին քաշում կամ բարձրացնում էին, նա մենակ էր անում: Այդ իսկ թագաւորը շինել է Բէթղէհէմի մօտի մեծ եկեղեցին*), ինչպէս որ դորա մասին արդէն պատմել

*) Բէթղէհէմի բաղկիկան, որ Արստանդին կայսեր շինածն է, դորա մասին չէ յիշվում նախընթաց գլուխներից ոչ մէկում:

եմ. Երբ նա իւր հօրից յետոյ թագաւոր եղաւ, իսկոյն փոխեց հաւատը, հեթանոս դարձաւ և քրիստոնէութեան ամենաչար ատիչը. նա կալանաւորեց իւր ազգական Գրիգորին և հրամայեց նորան, որ նա իւր կուռքերին հաւատայ, Բայց երանելի մարդը չկամեցաւ այդ անել, և այն ժամանակ թագաւորը նորան ձգեց մի վիրապ, ուր անթիւ օձեր ու զանազան չար սողուններ կային և նորան պիտի ուտէին, բայց նոքա նորան ամենևին չդիպան, և նա այնտեղ տասներկու տարի մնաց:

Այդ միջոցին սուրբ կուսանք էին եկել օտար աշխարհներից հայաստան և քարոզում էին քրիստոնէական հաւատը. և երբ թագաւորը այդ բանը լսեց, հրամայեց որ նոցա իւր մօտ բերեն. նոցա մէջ կար մէկը, որի անունը Շուշան (Susanna) էր, որ սաստիկ գեղեցիկ էր. հրամայեց թագաւորը, որ իւր պալատը տանեն և ուզում էր նորա կուսութիւնը ուժով խախտել, բայց որչափ էլ նա ուժեղ լինէր, չէր կարող այդ կուսին յաղթել. քանի որ Աստուած հետն էր. Եւ երբ այդ բանը սուրբ Գրիգորին պատմեցին, նա վիրապից ասաց. «Ով չար խող» և նոյն իսկ րոպէն թագաւորը խող դարձաւ, իւր գահիցը վայր գլորուեցաւ և վազեց դէպի անտառ. Եւ իսկոյն բոլոր երկրում մի մեծ սարսափ տիրապետեց և երկրի իշխանները հանեցին Գրիգորին վիրապից և աղաչում էին, որ նա թագաւորին օգնէ: Այն ժամանակ նա պատասխանեց, թէ կ'օգնէ Աստուծոյ օգնութեամբ, եթէ նա իւր զօրքի հետ միասին քրիստոնէական հաւատը ընդունէ: Եւ երբ իշխանները թագաւորի փոխարէն պատասխանեցին, թէ համաձայն են, Գրիգորը ասաց. «Վաղեցէք և գնացէք նորան փնտռելու, որոնեցէք նորան անտառում, գտէք և բերէք»: Եւ այն ժամանակ վաղեցին նոքա, որոնեցին անտառում, գտան և բերին նորան սուրբ Գրիգորի մօտ. և երբ նա Գրիգորին տեսաւ, վազեց իսկոյն և նորա ոտները համբուրեց: Այն ժամանակ Գրիգորը չոքեց իւր ծնկների վերայ և աղաչեց Ամենակարող Աստուծուն, որ նա իւր ողորմութիւնը այդ մարդու վերայ ցոյց տայ և նորան բժշկէ: Այդպէս էլ եղաւ. թագաւորը կրկին մարդ դարձաւ:

Եւ դորանից յետոյ մկրտուեցաւ թագաւորը իւր բոլոր երկրի հետ միասին և դարձան բարի քրիստոնեաներ. յետոյ չուեց նա դէպի բարեւոնացի հեթանոսները, առաւ Բաբելոնը և բոլոր երկիրն ու երեք թագաւորութիւններն էլ քրիստոնեայ դարձրեց,

և ընտրեց Գրիգորին բոլոր քահանայապետների գլուխ, և իշխան բոլոր հոգևորական կարգին, Ահա թէ ինչպէս նոցա հաւատը հաստատուեցաւ Տրդատ թագաւորի ու սուրբ Գրիգորի շնորհիւ և ինչպէս շատ հեթանոս երկիրներ բռնի կերպով քրիստոնէութիւն ընդունեցին սրով: Այժմ՝ նոքա իրանց թագաւորութիւնները բոլորը կորցրել են, նոքա շատ կռուասէր և վիճող մարդիկ են, Շատ ժամանակ է, որ նոքա իրանց թագաւորութիւնը կորցրել են և հետն էլ Սիս մայրաքաղաքը, որ այժմ Սուլթան թագաւորին է պատկանում: Այնտեղ է և նոցա պատրիարքի նիստը և այդ պատրիարքը սուլթանին մեծ հարկ է վճարում: Կիպրոսի թագաւորը իւր պալատում շատ պաշտօնեաներ ունի հայերից, որովհետեւ այդ կղզին հայաստանին մօտ է:

Եւ պատմեցին յետոյ Գրիգորին այն հրաշքների մասին, որ ս. Սեղբեստրիոսը գործել է Կոստանդինի վերայ, որ այն միջոցում կայսր էր և բժշկուել էր բորոտութիւնից և փրկել բոլոր մանկանց, որոնց բերում էին սպանելու, որովհետեւ բժիշկները խորհուրդ էին տուել կայսեր մանկանը արեան մէջ լուացուել առողջանալու համար:

(64) Եւ այդ լսելուց յետոյ երանելին Գրիգորը գնաց թագաւորի մօտ և ասաց նորան. «Այն զօրութիւնը, որ դու ինձ տուել ես, որք չունի, ես նորան միայն հռովմի աթոռից՝ սուրբ Սեղբեստրիոս հօրից կարող եմ ստանալ»: Եւ պատմեց այն հրաշքների մասին, որ սուրբ հայր Սեղբեստրիոսը գործել է Կոստանդին կայսեր վերայ. և թագաւորը այդտեղ պատասխանեց նորան, թէ ինքն էլ կրցանկար նորան անձամբ տեսնել և պատրաստ է նորա հետ միասին ճանապարհ ընկնել: Եւ գնում է իւր բոլոր երկիրը, քննում, հոգ տանում ամենայն պիտոյքի մասին, քառասուն հազար քաջ ասպետներ ու ճորտեր հետը հաւաքում, անթիւ թանկագին քարեր առնում ու ճանապարհ ընկնում սուրբ Սեղբեստրիոսին յարգելու: Եւ Գրիգորն էլ առաւ հետը ամենագիտուն և ամենախմաստուն մարդիկը, որոնք այն ժամանակ կային. և ճանապարհ ընկան նոքա Բաբելոնից Պարսկաստանով, մեծ հայաստանով և շատ ուրիշ երկիրներով, անցան երկաթէ դռները, որ երկու ծովերի մէջ է դնուվում, եկան մեծ Թաթարստանը՝ դէպի Ռուսաստան (Reussen) և Վալախիայ և Բուլղարիայ ու հունգարիայ և Ֆիրգաւու (Firgaul և երբեմն Friaul) *) և

*) Վենետիկ գաւառի հիսիս-արեւելեան մասը:

Լամբարդիայ (Lamparten) և Դուշան (Duschan) **), և այդ բոլոր երկիրներից նոքա անցնում էին ցամաքով, Բաբելոնից հոռվմ գնալով, որպէս զի ծովից չանցնեն, Եւ երբ նոքա հոռվմին մտնեցան, սուրբ Սեղբեստրիոսը ուղարկեց բոլոր կոյրերին, կաղերին և հիւանդներին Գրիգորի հանդէպ, և ուզում էր այդ կերպ նորա սուրբ լինելը քննել: Եւ երբ Տրդատ թագաւորը տեսաւ այդ ամբոխը, բարկացաւ և զայրացաւ, թէ ինչու Սեղբեստրիոս պապը իրան այդպէս ծաղրում է. այն ժամանակ Գրիգորը ասաց թագաւորին. «Մի՛ բարկանալ, ես լաւ գիտեմ, թէ նորա ցանկութիւնը ինչ է»: Յետոյ խնդրեց որ ջուր բերեն, չոքեց և գոչեց Ամենակարող Աստուծուն, և ամենքը որոնց վերայ նա այդ ջրից սրսկում էր, իսկոյն բժշկվում ու առողջանում էին: Եւ երբ նա իւր աղօթքը վերջացրեց, առաւ մի սպունկ և մի փայտ (կապեց նորան), մտաւ հիւանդների մէջ ու նոցա վերայ սրսկեց այդ ջրից և ում որ ջուրը գիպւում էր, իսկոյն առողջանում էր, նոյն իսկ եթէ նա կոյր և կաղ լինէր: Եւ երբ սուրբ Սեղբեստրիոս այդ լսեց իսկոյն առաջ ընկաւ իւր բոլոր քահանաների հետ նոցա հանդէպ ելնելու և բոլոր հոռվմի հետ նոցա պատուելու համար: Ուշադրութեան արժանի է, որ նոքա մի ամբողջ տարի և մի օր ճանապարհորդում էին Բաբելոնից մինչև հոռվմ ցամաքով: Եւ այստեղ խնդրեց Գրիգորը սուրբ Սեղբեստրիոս պապից, որ նա իրաւունք տայ քահանայապետ լինելու իւր բոլոր ազգի վերայ և, եթէ կարելի է, թոյլտուութիւն տայ, որ նա, նմանապէս և իւր ժողովուրդը միշտ չգան սուրբ աթոռը: Այն ժամանակ նա տուեց նորան պատրիարքի աստիճան ու իրաւունք և ասաց որ, եթէ մի ուրիշն էլ ցանկանայ ստանալ այդ աստիճանը և իրաւունքը, պիտի ուրիշ տեղ նորան չփնտռէ, եթէ ոչ հոռվմում և իւրաքանչիւր երեք տարին մի ժամ պիտի մի մոնետիկ ուղարկէ զէպի հոռվմայ սուրբ աթոռը: Այդ բանը նա սուրբ հօր խոստացաւ և աւելացրեց, որ ամենքը, որոնք նորա հետ մի հաւատի են՝ թէ՛ հոգեւորականք և թէ՛ աշխարհականք պիտի հոռվմի աթոռին հպատակ դառնան, և ով որ իւր երկրում այդ չանէ, նա պապի շնորհից կըզբկուի, լինի նա թագաւոր կամ եպիսկոպոս, հարուստ կամ աղքատ, և թագաւորը իւր բոլոր ասպետների հետ երգուեց այդ պատուէրը կատարելու:

**) Տոսկանայ:

երեք հարիւր տարի անցաւ այն օրից, երբ Գրիգորը և հայերը հռովմի աթոռին հպատակեցան. դորանից յետոյ նոքա էլ չեն գալիս դէպի հռովմի աթոռը և իրանք են ընտրում իրանց պատրիարքին և անուանում են Կաթողիկոս (Kathagaes), իսկ Թագաւորին անուանում են Թագաւոր (takehavr):

65. Տրդատ Թագաւորը փրկում է հոռմայեցիներին վիշապից և միեղջերուից: Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Հոռվմից բաժանուելը.

Այդ իսկ միջոցում հռովմի մօտ սարերի մէջ մի վիշապ և միեղջերու էին գտնվում: Նոքա ժողովուրդին ճանապարհներին մեծ վնասներ էին տալիս և ոչ ոք չէր կարող նոցա ոչնչացնել: Այն ժամանակ սուրբ Սեղբեստրիոսը խնդրեց հայոց Թագաւորին և ասաց, որ նա այնպէս ուժեղ մարդ է, կարող է Աստուծոյ կամ: քովը փորձել՝ արդեօք չէ՞ կարող ոչնչացնել այդ վիշապին ու միեղջերուին: Եւ գնաց Թագաւոր մենակ դէպի այն սարերը, որպէս զի նայէ, թէ նոքա որտեղ են բնակում: Նա հասաւ այն ժամին, երբ նոքա իրարու կծում էին և կանգնեց ու սկսեց դիտել: Այնուհետեւ վիշապը փախաւ, և միեղջերուն նորան մի այրի մէջ քշեց, որ մի ժայռի վերայ էր, և յետոյ վիշապը գնաց այրի մէջ և պաշտպանուեց. այն ժամանակ միեղջերուն լեզուով զարկեց վիշապին և ուզում էր այդ կերպ նորան այրից դուրս հանել: այդ տեղ վիշապը բռնեց միեղջերուի լեզուից և երկուսն էլ փաթաթուեցան: Ահա այսպէս հանեց միեղջերուն վիշապին իւր այրից, մինչև վեզը դուրս բերելով, այնպէս որ մէկը միւսին բաց չէր թողնում: Այդ իսկ միջոցին վազեց Թագաւորը նոցա վերայ և վիշապի գլուխը կտրեց, և որովհետեւ միեղջերուն մեծ ոյժով նորան քաշում էր, նա մարմնի հետ միասին ընկաւ անդունդը ժայռի վերայից: Թագաւորը կրկին վրայ հասաւ և միեղջերուին էլ տեղն ու տեղը սպանեց: Յետոյ գնաց նա կրկին հռովմ քաղաքը և հրամայեց, որ զլուինները բերեն. վիշապի գլուխը մի սայլի վերայ հաղիւ էր տեղաւորվում: ահա թէ ինչպէս փրկեց Տրդատ Թագաւորը հռովմայեցիներին այդ վիշապից և միեղջերուից. և այդտեղ սուրբ Սեղբեստրիոս պապը Թագաւորին ու նորա ժողովուրդեանը մեծ պատիւներ տուեց:

Յետոյ գնաց Գրիգորը սուրբ Սեղբեստրիոսի մօտ և խնդրեց նորանից քրիստոնէական հաւատոյ յօդուածները, և պապը նո-

րան տուաւ: Դորանից յետոյ Գրիգորը և Թադաւորը վերադարձան իրանց հայրենիքը. այնուհետեւ Գրիգորը սովորեցնում էր քրիստոնէից հաւատը իւր ազգին, այսինքն հայոց, այնպէս, ինչպէս որ նորան սուրբ Սեղբեստրիոսն էր սովորեցրել: Եւ երբ երեք հարիւր տարի անցաւ այդ սուրբ Գրիգորից յետոյ, նոքա բաժանուեցան հռովմայ սուրբ աթոռից և իրանք իրանց համար պատրիարք ընտրեցին: Արժանի է ուշագրութեան որ, երբ մի պատրիարք ձեռնադրվում է, պիտի տասներկու եպիսկոպոս և չորս արքեպիսկոպոս ներկայ գտնուին, նոյնպէս արժանի է ուշագրութեան, որ նոքա այն յօդուածները շատ են փոփոխել, որոնք Գրիգորը սուրբ Սեղբեստրիոսից բերել էր: Ահա թէ ինչպէս նոքա հռովմի սուրբ եկեղեցուց բաժանուեցին:

65. Հայոց պատրիարքը և եկեղեցական պատուիրանքները.

Նոցա քահանաները պատարագ են անում չբարձրացրած հացով. և այդ հացը ոչ որ չէ պատրաստում բացի քահանայից, որ պատարագը պիտի անէ և մէկից աւելի չէ կարող անել: Եւ մինչև պատրաստելը միւս քահանաները պիտի նորան բոլոր սաղմոսը կարդան և եթէ ուրիշ կարդացող չկայ, պիտի սաղմոսը ինքը կարդայ: Նոքա ասում են, թէ մեծ մեղք կը գործէ մի աշխարհական, լինի նա կին կամ տղամարդ, եթէ նշխարք պատրաստէ, որ յետոյ Աստուծոյ մարմինը պիտի դառնայ: Նոյնպէս ասում են, թէ այդ խմորը միւս խմորների պէս շաղխելը մեծ անարգարութիւն է: Նոքա պատարագի համար միայն գինի են գործ ածում և ջուր ամենեւին չեն խառնում հետը: Բոլոր քահանաները, որոնք պատարագի ներկայ են ուղում գտնուել, միասին կանգնած են լինում և մէկը միւսին երեսը չէ կարող զարձնել, առաջ քան եղեղեցոյ գլխաւոր խորանին դարձնելը:

Նոքա աւետարանը կարդում են արեւը ծագելու ժամանակ: Եւ այն քահանան, որ պատարագ պիտի անէ, իրաւունք չունի այդ օրուան մէջ տեղը քնելու: Նոյնպէս եթէ նա պատարագ անել կամենայ, պիտի երեք գիշեր իւր կնոջիցն հեռու լինի և մի գիշեր էլ պատարագից յետոյ, նոքա ոչ մի սարկաւագի և ոչ մի պաշտօնեայի չեն թողնում խորանին մօտենալ մինչև քահանայ ձեռնադրուելը: Նմանապէս պատարագի ներկայ գտնուելու իրաւունք չունի այն մարդը կամ կինը, որ խոտտովանուած չէ:

Նմանապէս կանայք իրաւունք չունին եկեղեցի գնալու ամսական մաքրութեանց միջոցում: Եւ ով որ իւր մերձաւորին նախանձէ, ատէ և կամ թշնամի դառնայ, նոյնպէս եկեղեցի գնալու իրաւունք չունի, նա կարող է միայն եկեղեցու առաջ կանգնել, նորան ներս չեն թողնիլ, մինչև որ նա իւր թշնամու հետ չհաշտուի: Մարդիկ և կանայք միասին երգում են «Հայր մեր» և «Հաւատամքը» պատարագիչ քահանային հետ: Նոքա փոքրիկ մանկանցն էլ տալիս են սրբութիւն: Նոցա քահանաները ոչ մուրաքները և ոչ մազերն են կտրում: Նոքա բալասանը սուրբ իւղին են խառնում (մեռոն), այդ բալասանի համար պատրիարքը մեծ տուրք է տալիս մեծ սուլթանին և յետոյ ուղարկում է նորան վիճակները:

Եւ երբ մինը քահանայ է ձեռնադրվում, պիտի ձեռնադրուելուց յետոյ քառասուն օր և քառասուն գիշեր եկեղեցում անց կացնէ և երբ այդ քառասունքն անցնի, այն ժամանակ նա իւր առաջին պատարագն է անում: Պատարագիցն յետոյ տանում են նորան իւր տունը, առանց պատարագի զգեստը վերայից հանելու, այդտեղ գալիս է նորա կինը, առաջը չըդրում է և ստանում է նորա օրհնութիւնը. յետոյ գալիս են քահանայի բոլոր ծանօթներն ու ազգականները, մատաղ են բերում և հրաւիրում են բոլորին: Քահանան այդտեղ աւելի մեծ հարսանիք է կատարում, քան թէ իւր պսակուած օրը. և նա իւր կնոջից հեռու է մնում, մինչև որ քառասուն օր իրարու վերայ պատարագ չանէ: Դորանից յետոյ կարող է նորա հետ պառկել:

Երբ երեխայ են մկրտում, կնքահայրը պիտի անպատճառ տղամարդ լինի և ոչ կին. մի կնոջ կնքամայր դառնալը մեծ մեղք է համարվում. մեր Փրկչին էլ, ասում են, մի մարդ է մկրտել և ոչ կին: Նոքա մկրտութիւնը մեծ հանդէսով են կատարում, և որտեղ էլ որ կնքահայրը պատահում են, չըդրում են նորա առաջը, կռնում են մինչև զետին ի պատիւ նորա. և ազգականութիւնը պահում են մինչև չորրորդ սերունդը. դորանից շուտ չեն պսակվում իրար հետ: Նոքա մեր հաւատը ունեցողներին էլ շատ կնքահայրեր են ընտրում: Նոքա ուրախութեամբ մեր եկեղեցին գնում են պատարագին, յոյները այդ չեն անում: Նոքա ասում են, թէ մեր հաւատի և նոցա հաւատի մէջ զանազանութիւնը մի մաղ է միայն, մինչդեռ յունաց հաւատի և իրանց հաւատի միջի զանազանութիւնը մի ահագին սար է:

Նոքա շաբաթուան մէջ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը պաս են պահում: Ճննդեան մեծ պասը չեն պահում: Զատիկի պասը նոքա յիսուն օր են պահում և բացի ձէթից ոչ մի իւղ չեն գործածում: Բայց նոքա կարող են, որչափ ուզեն, ուտել օրուայ ընթացքում: Նոքա սուրբ Գէորգի պասը մի շաբաթ են պահում և մի սուրբ ունին անունը Դաւեքսենցիոս (?) (Dauexencius) է, և նա բժիշկ է եղել: Նորա պասն էլ մի շաբաթ են պահում, նոյնպէս պահում են նոքա սուրբ Խաչի պասը մի շաբաթ, որ սեպտեմբերի մէջ է գալիս, նոյնպէս Մեծին սուրբ Յակովբայ պասը մի շաբաթ են պահում, նոյնպէս Աստուածածնայ տօնը, որ օգոստոսի 15-ին է գալիս, պասը մի շաբաթ են պահում: Նոյնպէս և երեք Մոգաց պասը *) մի շաբաթ են պահում: Նոքա մի սուրբ էլ ունին, անունը Սարգիս (Serchis) է, որ մի քաջ զինուոր էր: Նոքա միշտ այդ սուրբին են կոչում, երբ նեղ դրութեան մէջ են լինում, և նորա տօնն էլ մի շաբաթ պաս ունի: Առ հասարակ շատ աղինւ մարդիկ ու ասպետներ կան, որոնք երեք օր շարունակ ծով են պահում և ոչինչ չեն ուտում կամ խմում, որովհետեւ այդ սուրբը շատ մեծ օգնութիւն է տալիս նեղութեան մէջ, և նորա պասը փետրուարին է գալիս: Նոքա սրբերին տօնում են շաբաթ օրերը: սուրբ Զատիկի շաբաթ օրը իրիկնապահին նոքա պատարագ են անում և այն միջոցին, երբ Երուսաղէմում սուրբ գերեզմանից լոյս է բարձրանում: Նոքա միայն Զատիկը, սուրբ Երորդութեան տօնը և Վերափոխումն մեզ հետ են տօնում: Իսկ միւս սրբերի տօները տօնում են առանձին օրեր: Ծընունդը նոքա կատարում են Քրիստոսի Յայտնութեան (Epiphanias Domini, յուն. 6) օրը և նոյն երեկոյն պատարագ են կատարում: Նոքա ասում են թէ այն օրը, երբ Քրիստոս ծնաւ, այդ իսկ օրը երեսուն տարի յետոյ մկրտուեցաւ, ուստի և նոքա Ծընունդն ու Մկրտութիւնը մի և նոյն օրն են կատարում: յուն. վարի 6-ին: Նոքա տաաներկու առաքելոց տօնը մի շաբաթ պաս պահելուց յետոյ են տօնում և այդ տօնը գալիս է մի շաբաթ օր: Նոքա «Ave Maria» միայն մի օր են տարուայ մէջ աղօթում և այդ անում են մեր Աստուածածնայ օրը պատին:

Նոցա պատկը մերի պէս չէ կատարվում: Եթէ նոցա մօտ երկուսը իրար հետ կռուեն և իրար աւել չուզենան, նոցա ան-

*) Այսինքն մեր ճննդեան, յուն. 6-ին:

կողմնները ու սեղանները բաժանում են, իսկ եթէ նոքա իրար ամենեւին չկամենան, այն ժամանակ նոցա իրարուց բոլորովին բաժանում են և նոքա կարող են մի ուրիշ տեղ կրկին պսակուել, եթէ տղայք էլ ունին նոցա հօրն են տալիս: Նոցա եկեղեցիները բոլորն էլ ազատ են, ոչ ոք նոցա չէ կարող ժառանգել և ոչ ձեռք բերել: Եթէ մի քահանայ իւր հօղի վերայ մի եկեղեցի շինել կամենայ, պիտի այդ հողը ժողովրդեան ընծայէ, որպէս զի ոչ ոք նորա ժառանգներից այդ երկրի վերայ իրաւունք չունենալ նորա մահուանից յետոյ, թէ չէ՝ չեն թողնիլ, որ նա եկեղեցին շինէ: Նմանապէս եթէ մի պարոն կամ մի քաղաքացի այդ անել ուզենայ, նոյնպէս պիտի վարուի: Առաջ նոքա մի սովորութիւն ունէին, որ եթէ մի քահանայ կամ աշխարհական եկեղեցի շինէր, նորա մահուանից յետոյ ազգականները նոյնպէս այդ եկեղեցու տէր էին դառնում, ինչպէս և միւս բոլոր ժառանգած կայքերի և յետոյ այդ եկեղեցին վարձով էին տալիս կամ ծախում ժողովրդեան, նոյնպէս ինչպէս մնացեալ կայքերը: Այդ սովորութեան այժմ վերջ են տուել և էլ չէ կարելի այդ անել, որովհետեւ ասում են թէ ամեն եկեղեցի Աստուծոյ տունն է, ուստի և ազատ պիտի լինի:

Նոցա քահանաները ամեն գիշեր Եկեսցէ (Mette) են երգում, մինչդեռ յունաց քահանաները այդ չեն անում: Եւ հարուստ մարդիկ իրանց կենդանի ժամանակ երգ են ասել տալիս, որովհետեւ, ինչպէս ասում են, աւելի լաւ է, որ մարդ իւր լոյսը իւր ձեռքով վառէ, քան թէ ուրիշն այդ անէ: Դորանով ուղում են ասել, թէ ով որ իւր հոգու մասին կենդանի ժամանակ հոգս չտանէ, մեռնելուց յետոյ դժուար թէ իւր բարեկամները հոգս տանեն նորա հոգու մասին, որովհետեւ նորա կայքերը կրտսանան ու հոգու վերայ էլ ուշադրութիւն չեն դարձնիլ: Բացի դորանից ասում են, թէ այն, ինչ որ մարդ իւր հոգուն անձամբ է բարի գործում, Աստուծուն աւելի հաճելի է: Եթէ մի հայ մեռնի հաղորդուած կամ խոստովանուած ժամանակ, նա թաղվում է եպիսկոպոսական և կամ փոխանորդի գերեզմանում, և յետոյ մի մեծ և բարձր քար են դնում գերեզմանի վերայ և նորա վերայ գրում են Աստուծոյ անունը, քարի տակը պառկած հանգուցեալի անունը և նշանակվում է վերան, թէ այսպէս և այնպէս է մեռել: Եթէ մեռնի մի եպիսկոպոս կամ քահանայ, նորան պառկեցնում են այնպէս, ինչպէս նա պատարագի ժամանակ

ղբեստաւորուած պիտի կանգնի խորանի առաջ և մի աթոռի վերայ նստեցրած իջեցնում են գերեզման: Առաջին օրը նորան մինչև գօտին են թաղում: ամեն օր գնում են գերեզմանի մօտ, սաղմոս են կարդում և ամեն մի քահանայ մի բուռ հող է ձրգում նորա վերայ և այդ անում են նոքա մինչև ութերորդ օրը: յետոյ արգէն բոլորովին թաղում են: Իսկ երբ մի երիտասարդ կամ մի կոյս օրիորդ է մեռնում, նորան հագցնում են ամենալաւ մետաքսէ կամ թաւիչէ զգեստներ, ոսկի մատանիներ են անցնում մատներին և ախանջներին թանգագին օղեր: ահա այդպէս են թաղում նոքա երիտասարդներին, որոնք դեռ պսակուած չեն:

Եւ եթէ մէկը մի կին առնէ, որ անպատճառ կոյս պիտի լինի, բայց կոյս չէ լինում, նա կրկին նորան ուղարկում է իւր հօր և մօր մօտ և չէ առնում նորան: Իսկ եթէ աւելացնեն խոտապած օժիւրը, այն ժամանակ գուցէ առնէ: և կ'առնէ, եթէ կամենայ, իսկ եթէ չկամենայ, կարող է մի ուրիշ կին առնել և նորան թողնել:

Նոքա եկեղեցում մի խաչ են միայն կանգնեցնում և ասում են, թէ մեծ մեղք է մեր Փրկչին մի անգամից աւել չարաչարած տեսնել եկեղեցում: Նոքա խորանների վերայ պատկերներ չունին: Նոցա պատրիարքը կամ եպիսկոպոսը մեղքերի թողութիւն չէ տալիս. նոքա ասում են, թէ ողորմութիւնն ու շնորհքը Ամենակարող Աստուծոյ մօտ է: Եթէ մէկը քաւելով և ապաշխարելով եկեղեցի գնայ, Աստուած ողորմաբար նորա մեղքերին թողութիւն է տալիս: Քահանան պատարագից յետոյ օրհնութիւն չէ տալիս: այլ իջնում է սեղանից և արք ու կանայք մօտենում են նորան և նա ձեռք դնում է նոցա գլխին և մէկին միւսի յետեից ասում է. «Աստուած թողու քու մեղք» (Assuatz togu chu miegk): Նոքա պատարագն էլ են բարձրաձայն ասում, այնպէս որ ամենայն մարդ կարող է լսել: Երբ նոքա «եղիցի պատարագս» են ասում և անուանում թէ հոգեւորական և թէ աշխարհական իշխաններին, հռովմայ կայսեր և բոլոր թագաւորներին ու իշխաններին, զօրավարներին ու ասպետներին, որոնք նոցա ծառայում են, բոլոր ժողովուրդը ծունկ է չորում, որովհետեւ խնդիրք ունին առ Աստուած, բարձրացնում են ձեռքերը առ Աստուած և ասում են ողորմեա՛ (ogormia): Եւ քահանայի աղօթած միջոցին ասում են այդ խօսքերը թէ՛ արք և թէ՛ կանայք: Նոքա պատարագի ժամանակ մեծ ջերմեռանդութեամբ

կանգնած են լինում եկեղեցում, աջ և ձախ չեն նայում և իրար հետ չեն խօսակցում, քանի որ պատարագը շարունակվում է։ Նոքա իրանց եկեղեցիները շատ գեղեցիկ զարդարում են և նոցա զգեստներն էլ շատ գեղեցիկ և հարուստ են. թաւիշ, մետաքս և թանգապին կտորներ բոլորն էլ գոյնզգոյն։

Ոչ մի աշխարհական իրաւունք չունի աւետարան կարգալու, ինչպէս որ մեր գիտուն աշխարհականներն են անում. ինչ գիրք որ գտնեն, իսկոյն կարդում են ամեն բան, ինչ որ նորա մէջ գրած է, և այդ լաւ չէ. այն աշխարհականը, որ աւետարան է կարդում, թէպէտեւ պիտի չկարդայ, բայց և այնպէս կարդում է, նա պատրիարքի կալանաւորն է. նոքա ասում են, թէ աւետարանը քահանայից ջոկ ոչ ոք պիտի չկարդայ. Նոքա ամեն շաբաթ օր իրանց տների մէջ խունկ են ծխում և ամեն կիրակնամուտ նմանապէս, և խունկն էլ Արաբիայումն է բուսնում. նա բուսնում է նմանապէս և հնդկաստանում. Նոքա ուտում են գետնի վերայ, ինչպէս և հեթանոսներն են անում, թէ աշխարհականք և թէ հոգեւորականք. Նոքա շատ քարոզիչներ չունին և ամեն մի քահանայ իրաւունք ունի քարոզելու, միայն քարոզող քահանան սուրբ գիրքը շատ լաւ պիտի իմանայ և պատրիարքից իրաւունք պիտի ունենայ քարոզելու. և երբ նա այդ իրաւունքը ունի, ունի իրաւունք նոյն իսկ մի եպիսկոպոսի պատժելու, Քարոզիչները անուանվում են վարդապետ (warthabiet) և այդ նշանակում է ուղարկուած. նոքա մի տեղից միւս տեղն են թափառում և քարոզում. Եւ երբ մի եպիսկոպոս կամ քահանայ անարդարութիւն է անում, նոքա նոցա էլ պատժում են դորա համար. Նոքա ասում են, թէ մեղք է մի քահանայի, որ Աստուծոյ բանն է քարոզում, չհասկանալ սուրբ Գիրքը։

66) Հայերի և յոյների թշնամութեան պատճառը.

Յոյները (Kriechen) և հայերը վաղուց է որ միշտ թշնամի են իրար հետ, և պատճառը ես ձեզ համառօտ կը պատմեմ, ինչպէս և ես հայերից ինքս լսել եմ. Եկել են Թաթարները (Tataen) Յունաստան քառասուն հազար մարդով և մեծ փնասներ են տուել երկրին և Կոստանդնուպոլսոյ առաջ կանգնել են մեծ ղյոթով. Եւ Կոստանդնուպոլսոյ կայսրը ուղարկում է հայոց թափառորից՝ օգնութիւն ինդրելու. հայոց թագաւորը հարցնում է,

Թէ հեթանոսների թիւը որչափ է: Պատասխանում է նորան սուրհանդակը, թէ նոքա միայն 40 հազար հոգի են. այդ տեղ հայոց թագաւորը ընտրում է 40 հոգի իւր երկրի ամենալաւ ասպետներից, և ասում է սուրհանդակին. «Ահա ուղարկում եմ կայսրին 40 ասպետ, և նոքա Աստուծոյ օգնութեամբ կըջարդեն 15 հազար հեթանոսներին և բոնի կերպով նոցա դուրս կ'անեն ձեր երկրից»: Եւ երբ ասպետները հասան Կոստանդնուպոլիս կայսեր մօտ, սուրհանդակը ասաց այն, ինչ որ թագաւորը հրամայել էր ասելու, իսկ կայսրն էլ այդ ծաղը համարելով՝ կարծում էր, թէ հայոց թագաւորը իրան ծաղըում է դորանով: Եւ երրորդ օրը գնացին ասպետները և խնդրեցին կայսեր, որ նա նոցա թշնամու մօտ թողնէ: Այն ժամանակ ասաց կայսրը, թէ միթէ նոքա կարող են 15 հազար մարդ յաղթել, և նոքա կրկին անգամ խնդրեցին, որ նա նոցա դուրս թողնէ և քաղաքի դռները կրկին անգամ նոցա յետևից գոցել տայ: Նոքա ուզում էին Ամենակարող Աստուծոյ առաջնորդութեամբ կուռել քրիստոնէական հաւատի համար, որովհետև դորա համար են եկած և դորա համար էլ պիտի մեռնեն: Այդտեղ կայսրը թոյլտուութիւն տուաւ և դուրս թողեց նոցա թշնամիների մէջ. նոքա կուռեցան թշնամիների հետ և հազար հարիւր հոգի ջարդեցին. երբ կայսրը այդ լսեց, վախեցաւ: Եւ նոքա եկան քաղաքի դուռը գերիներէի հետ, որոնց այդ միջոցումն էին գերի խառել, և կայսրը չէր ուզում նոցա ներս թողնել. նոքա այն ժամանակ սպանեցին գերիներին. նոքա այդ արին, կայսրը զարհուրեցաւ և մեծ հոգս սկսաւ տանել նոցա համար և լաւ էր վարվում հետները: Այդ անում էին նոքա ամենայն օր, թշնամուն մեծ փնասներ պատճառելով. կարճ միջոցում վանեցին նոցա քաղաքից և դուրս արին երկրից: Եւ երբ ասպետները Թաթարներին յաղթելուց յետոյ գնացին կայսեր մօտ թոյլտուութիւն խնդրեցին իրանց երկիրը վերադառնալու իրանց տիրոջ մօտ, կայսրը մտածում էր զանազան միջոցներ նոցա սպանել տալու համար և խնդրեց, որ նոքա իրան մօտ երեք օր մնան, իբրև թէ ուզում է մեծ պատիւ ու յարգանք ցոյց տալ նոցա: Եւ այդտեղ կայսրը կոչեց իւր ամբողջ պալատը երեք օրուան. ով որ ուտել, խմել ու վայելուչ ժամանակ անցնել էր ուզում, պիտի գար կայսեր պալատը: Երբ բոլոր պալատը ժողովուրած էր, նա շնորհեց ամեն մի ասպետի մի-մի գեղեցիկ կոյս աղջիկ և ամեն մէկին մի

առանձին սենեակ, և այդ նա արաւ, որպէս զի այդ ասպետների սերմը իւր երկրում թողնի. նա ուզում էր պտուղները հաւաքել, իսկ ծառերը ջարդել, որովհետեւ կայսրը մտածում էր թէ, եթէ նա ասպետներին սպանէ, հայոց թագաւորը իրան կը հպատակի: Եւ երրորդ օրը հրամայեց կայսրը, որ բոլոր ասպետներին սպանեն. և այդ կատարուեցաւ: Միայն մէկը մնաց, որին իւր աղջիկը զգուշացրել էր, այսինքն այն աղջիկը, որ նորա մօտն էր. և գնաց հեռացաւ ասպետը, եկաւ իւր տիրոջ՝ իւր թագաւորի մօտ և գանգատուեցաւ ու պատմեց թէ ինչպէս նորա ընկերներին ջարդել են կայսեր հրամանով:

Եւ երբ թագաւորը այդ լսեց, սաստիկ տխրեցաւ և սպիմէջ ընկաւ իւր առաքինի ասպետների կորստեան համար, և գրեց Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր, թէ ինչպէս նորան քառասուն ասպետ է ուղարկել, որոնք քառասուն հազար մարդ արժէին. ուստի թող իմանայ նա որ պիտի գայ և քառասուն հազար մարդ մի հարուածով ջարդէ: Եւ հայոց թագաւորը ուղարկում է Բաբելոն Խալիֆայի մօտ (Kalipha) և խնդրում է, որ օգնէ նորան՝ գնալ Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր վերայ. և իսկոյն անձամբ եկաւ Խալիֆան օգնութեան մի մեծ զօրքով: Եւ գնացին հայոց թագաւորն և Խալիֆան չորս հարիւր հազար հոգով Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր վերայ. և երբ այդ լսեց կայսրը, գնաց նոցա հանդէպ մեծ զօրքով և կռուեց նոցա հետ: Բայց կռիւր երկար չտեւեց և կայսրը փախաւ դէպի Կոստանդնուպոլիս ուղղակի քաղաքի մէջ. և նոքա գնացին նորա յետեւից մինչև Կոստանդնուպոլսոյ ծովը, մնացին այնտեղ պաշարելու և թագաւորը խնդրեց Խալիֆայից բոլոր նորա առած գերիներին, և փոխարէնը առաջարկեց բոլոր աւարը, որ յոյներից ստացել էր: Եւ Խալիֆան այդ արաւ և տուեց նորան բոլոր իւր առած գերիներին. թագաւորը տարաւ նոցա քաղաքի մօտ և բոլորին ջարդեց, քառասուն ժամուայ մէջ քառասուն հազար հոգի սպանեց և ծովի ծոցը կարմիր ներկեց, ինչպէս և երգուել էր, թէ ծովին ջուրը պիտի արին դարձնէ: Այդ անելուց յետոյ էլի նա այնչափ գերի ունէր առած, որ երեսուն յոյն մի սոխով էին փոխում, և նա այդ անում էր, որպէս զի կայսրը տեսնի, որ երեսուն յոյն մի սոխի գնով են ծախվում: Եւ ահա այդ պատճառաւ յոյները հայերին թշնամի են և ամէն տարի աւագ չորեքշաբթի օրը յունաց պատրիարքը սուրբ Սոփիայի եկեղեցում,

բարձր ամբիոնի վերայ կանգնած, անէծք է կարդում հայերին և լողոր այն ազգերին, որոնց հաւատը իւր աթոռին ու հաւատին հակառակ է: Ահա թէ ինչպէս հանեց իւր վրէժը հայոց թագաւորը իւր ասպետների համար և կրկին իւր երկիրը վերադարձաւ, Խալիֆան էլ նորա հետ:

Շատ հաւատարիմ ազգ են հայերը. լինին նոքա քրիստոնեաների կամ հեթանոսների հետ, միշտ նոցա հետ սիրով են և նոցա կողմն են պահպանում: Նոքա շատ խելօք մարդիկ են և շատ աշխատասէր. գեղեցիկ կտաւներ են գործում թաւշից, ծիրանիից և մետաքսից, նմանապէս աւելի շքեղ և թանգագին ոսկէզօծ կտաւներ են գործում, քան հեթանոսները:

Վ. ՍՈՒՐԷՆԵԱՆՑ.

I.

ԳՆԻՆՃԱՆԻՆ.

Փաղիշահին ապաւինած՝
Խոնարհեցիր քո ճակատ
Եւ մատնեցիր դու, ազգուրաց,
Քո եղբօրը հարազատ,

Քո եղբօրը, որ իւր ազգին
Մատաղ կեանքը նրւիրեց,
Գրնդակահար ընկաւ գետին,
Քաջի անուն վաստակեց:

Թող մեծարէ քեզ մեծ փաշան,
Կրքճքիդ կապէ ժապաւէն,—
Դաւաճանի անարգ անուան
Արժանացա՛ր դու արդէն:

Այսուհետեւ դու մեզ օտար,
Դու մի գիտէ զարշահոտ.
Դու մեզ համար, ազգիդ համար,
Նըզովք, անարգ և ամօթ:

II.

*
* *

Իմ հայրենիքն ունի լեռներ՝
Մինչև երկինք բարձրացած
Եւ այն լեռներն ունին հանքեր՝
Մեր աչքերից թագնւած:

Ապառաժո՛տ իմ հայրենիք՝
Ծածկուած անթիւ լեռներով,
Բացի՛ր, բացի՛ր անդին քո սիրտ՝
Լիքը ոսկով, արծաթով:

Լ. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ.

Մոսկուա, 1889.

Կ Ա Ր Ա Բ Ա Ս.

(Մօրիս Մոնտէգիւ.)

I.

Ահա կէս տարի է, որ Անտուան Պէկոնտալը, չնայելով, որ երիտասարդ է, հարուստ և ֆիզիկապէս ուժեղ, զլուխը քաշ արած է ման գալիս: Նորա դրացիները,—գիւղացիներն,—որոնք հօր լաւ բարեկամներն էին, որ նոր էր միայն մեռել, և որոնք մինչև այժմ էլ Անտուանի հետ խօսելիս «գոլ», են ասում նորան, թէ պէտ և հարուստ է և կրթուած,—զարմանում էին, թէ ինչու է այսպէս տխուր և արտում: Կարծես, թէ ամեն բան յաջողում էր նորան, կարծես, թէ նա տարրներին հրամայելու ընդունակութիւն ունէր: Երբէք նորա մի եղբ չէր հիւանդանալ, մի ձին չէր վերաւորուիլ, հունձը միշտ առատ էր լինում, իւր ժամանակին կըհաւաքէին և անձրեւը չէր վնասիլ, իսկ ողիւյզները այնպէս էին փայլում, ասես, թէ ուզում էին տապօւել և իրենց անուշահոտ հիւթը թափել: Անսպասելի պողաքերութիւն էր շրջապատում նորան: Գիւղում նա երեք գեղեցիկ ֆերմա ունէր, քաղաքում մի սիրուն քարէ առն, որ նա պատրաստ փողով էր ձեռք բերել: Մնում էր միայն, որ

նա ապրի անկախ և վայելէ իւր հարստութիւնը... Բայց չէ. նա ման էր գալիս մտատանջութեան մէջ, որպէս մի թշուառ մարդ, որ ոչ պատառ հաց ունի, ոչ էլ տուն ու տեղ:

Յաճախակի տեսնում էին, ինչպէս նա առաձնացած նստում էր նոր հնձած արախ մօտ՝ մի բարձր տեղ, երկայն ոտներն էլ կախ արած: Սյուպէս նա ժամեր էր նստում գլխակօր, ուշադրութեամբ ականջ դնելով ձրպուռների զիւ ճովողներին: Բայց երկրային մեծ բերկրութիւնն, ուրախութիւնն օտար էին նորան: Սյլ ևս նա այդ չէր հասկանում, նա սիրուց տանջվում էր, նա միայն իւր սիրովն էր ապրում: Իւր շրջակայքի հոգին նա չէր ըմբռնում և ամենակարող արեգակի յաղթական զօրութեան ներքոյ նորա միտքը միշտ խաւար էր, սիրտը պաղ, ձմեռնային սարսուռը պատում էր նորա ամբողջ էութիւնը, և նա անտարբերութեամբ նայում էր բնութեան ընդհանուր զուարճութեան:

Միթէ նա այնքան տգեղ էր, որ՝ չնայելով երիտասարդութեան, հարստութեան և ուժին, սիրում էր, չէր վստահանում յայտնել այդ և սիրելի չէր: Երբէք:

Անտարակոյս, չէ կարելի ասել, թէ նա գեղեցիկ էր այն մտքով, ինչպէս այդ ընդունուած է քաղաքներում, այսինք՝ բոլորովին մաքուր, անուշահոտ իւղերով օծուած ու քսուած, հոգս տանելով, որ միշտ նա ամենքին դուր գայ: Ո՛չ երբէք: Նա բարձրահասակ էր և ուժեղ, թիկնաւէտ, իսկը բնութեան զաւակ, որին մինչև անգամ ուսումնարանական երկար ու միակերպ տարիները չին կարողացել ծռել: Նորա ձեռները երկայն էին, ոտքերն էլ ամուր էին կանգնում այն հողի վերայ, ուսկից դուրս էին եկել իւր նախահայրերը. բայց նորա հայեացքում, որ սիրում էր թափառել դաշտերի անսահման տարածութեան մէջ, սաստիկ շատ ազնուու-

Թիւն, սաստիկ շատ պարզ հիացմունք կար: Իրաւ է, նորա ձեռները շատ էին երկայն, բայց աղքատներն ամեն օր ուրախանում էին, որովհետեւ այդ ձեռները միշտ լի էին ողորմութիւնով աղքատների համար: Եւ մոլորակները, ծերերը, կանայք և երեխայք բաղնում էին նորա դուռը, առանց երկիւղ կրելու, թէ կրժերաւորուն ծառաների կամ շնորհ կողմից...

Անտուան Պէկոնտալը բնութիւնով բարի մարդ էր:

Այն ինչ անսիրտ աղջիկն էր, որ չէր ուզում սիրել նորան: Սակայն առաջուց պէտք է հարցնել. զիտէ՞ր արդեօք օրիորդը նորա սիրոյ մասին: Զէ, նա չգիտէր այդ: Նորան ստիպում էր լռել այն երկիւղը, այն արդարացի և արժանաւոր մարդկանց վայել ամօթխածութիւնն օրիորդների ներկայութեան ժամանակ, որոնց նոյն իսկ թուլութիւնը շփոթում է, բերկրութիւն է պատճառում նոցա և ասես թէ բռնում է... Բայց ո՞վ էր այդ օրիորդը:

Նա քաղաքումն էր ապրում, աղքատ էր, բայց հպարտ, հին տոհմից և գեղեցիկուհի: Նորա հայրերն ու պապերն ամբողջ կեանքը պիտի լռիկներով ծածկուած ամենաբարձր դատարաններում էին նախագահում: Նորա անունն Եղիսաբէթ դէ-Ֆրէն էր և նա քսան տարեկան էր: Անտուանը չէր մոռանում, որ ինքը մի գիւղացու որդի է, որ քրտինք թափելով գնում էր արօրի յիտեից, թքելով իւր կոշտացած ձեռների մէջ. յիշում էր, ինչպէս նա ամեն օր տուն էր վերադառնում յոգնած, թէպէտ և գոհ իւր ստրկական վիճակից, որ օրէ ցօր հարստացնում էր նորան և միջոց սալիս որդուն կրթելու: Սակայն դա երջանկութիւն չէր երիտասարդի համար, որովհետեւ նա ուսումնարանի կիսամութ պատերի մէջ դառնաղէտ կերպով ողբում էր իւր ամենասիրելի ընկերին—արեգակին, և պարզում էր ձեռները

դէպի հիւսուոր դաշտորայքը, ուր կիանքը սահում էր ջրւմ ու կանոնաւոր կերպով, ուր քամին զբօսնում էր անհուն տարածութեան մէջ, ուր ոստոստում էին ազատօրէն թռչունները:

Պէկոնտալի և Եղիսաբէթի տները դէմ ու դէմ էին, և այդպէս Անտուանը ճանաչեց և սիրեց երիտասարդ աղջկան:

Անտուանն առաջին անգամ տեսաւ նորան մի աշնանային առաւօտ: Յորդառատ անձրեւից յետոյ երեւեց արեգակը իւր բոլոր զօրութեամբ: Եւ սկսեց փայլել Թաց խեցիների ու մայթերի վերայ: Յանկարծ եկեղեցու յետեւից լսուեց ուրախ զինուորական երաժշտութիւն, դորանից յետոյ անմիջապէս երեւեց մի ամբողջ գունդ՝ կարմիր ու կապոյտ նշանազգեստներով, կարգով անցնելով փողոցը, որ շուտով լցուեցաւ ամբոխով: Մի և նոյն ժամանակ այդ երկու տներում բացուեցան առաջին յարկի պատուհանները: Անտուան Պէկոնտալը տեսաւ Եղիսաբէթ դէ-Ֆրէնին: Օրիորդը հետաքրքրութեամբ գլուխը դուրս հանեց, ժպտելով զէնքերի ձայնից, գոյնը գոյն նշանազգեստներից, որոնք արեգակի տակ պսպղում էին: Նորա բարձր սանաւած սև մազերը արեգակի տակ փայլում էին, որպէս ոսկի առաջեց, ինչպէս ցիր ու ցան հղած արօտ, նոքա ծածկում էին օրիորդի ճակատը: Նորա սևորակ աչերը հանգիստ ծիծաղում էին, արտայայտելով հոգեկան տապնապ: Նա ամբողջապէս մարմինը ներս ցցեց իւր պատուհանի քարէ շրջանակից: Երբ օրիորդը երեւեց, փայլելով արեգակի ճառագայթների մէջ, ամբողջ գունդը ուղղուեց, ինչպէս զօրահանգիսի ժամանակ, սպաները կամաց հանդարտեցրին իրենց ձիաներին, որոնք կրծոտում էին սանձը, մի փոքր թռչկոտեցին, արփեցին, գեղեցիկ կերպով վզերը ծռելով... Ինքը գնդապետը՝ սորա հետ էլ բոլոր կապիտանները

մերկացրած թրերով պատիւ տուին օրիորդին: Եղիսաբէթը մինչեւ անգամ չնկատեց Անտուանին: Գունդը կարգով անցնում էր՝ մետաղի շառաչելն բարձրացնելով, և, երբ անհետացաւ, Անտուանի դիմաց պատուհանը փակուեց: Սա դեռ մենակ մնացել էր և չէր կարողանում ինքն իրեն բացատրել, թէ ինչու իրեն այնպէս թուեց, թէ մի առանձին բան պատահեց, թէ իւր շրջակայքի բոլոր բաները փոխուեցան. մինչեւ անգամ նա ափսոսաց, թէ ինչու ինքն էլ զինուորական չէ:

Նորա կեանքը արդարեւ փոխուեց. նա, որ մինչեւ այժմ քաղաքներ չէր սիրում, թողեց իւր զիւղական շէնքերը քաղաքի քարէ տան համար, փոխեց իւր լայնածաւալ, ազատ դաշտերը քաղաքի՝ 19 փողոցների հետ: Վերջապէս մի օր երեկոյեան նա ծանր կերպով ընկաւ աթոռի վերայ և, գլուխը շատ ցած կախելով, ասաց ինքն իրեն. «Ես սիրում եմ նորան»: Նա ոչ հայր ունէր, ոչ էլ մայր, նորա միակ բարեկամները աղքատներն էին. ոչ ոք չուներ, որին յայտնէր իւր գաղանիքը և ոչ ոք էլ չխմացաւ այդ:

Ինչ տեղեկութիւն որ կարող էր, նա հաւաքեց օրիորդի մասին, որովհետեւ անհրաժեշտութիւն էր ըզգում նորանով զբաղուելու, նորա մասին խօսելու, նորա անունը լսելու: Ինչ որ էլ նա իմացաւ, սպանեց նորա յոյսերը: Մանաւանդ վախեցրեց նորան ժառանգական հպարտութիւնը: Չնայելով, որ նա կրթուած մարդ էր, բայց խորին յարգանք էր տածում դէպի տիպաւոր և բարձրաստիճան մարդիկը. այդ յատկութիւնը նա հօրից էր ժառանգել: Մի սերունդի հայեացքներն իսկոյն չեն կարող փոխուիլ միւս սերունդում: Ի վերջ էր նա ինքն իրեն ասում, թէ օրիորդը և այրին, նորա մայրը, ստիպուած էին աւելի քան համեստ ապրել, որ շատ ծանր էր նոցա բաժին հպարտութեան համար, թէ

փողը աշխարհումն շատ բանի տեղ է բռնում և շատ խոչընդոտներ է հեռացնում: Ի զուր էր նա ինքն իրեն ասում, թէ նոքա փոքր քարէ տնակի մէջ են ապրում, իսկ ինքը սեպհական մեծ տուն ունի: Ի զուր էր նա մի առ մի թւում իւր բոլոր գումարները, որ գտնվում էին զանազան նստարների մօտ, իւր հողերը, մարդագետինները, անտառները, լճերը, իւր բոլոր հարստութիւնը, պատկառելի հարստութիւնը, որ շողկապուած էր հողի հետ, և այդ ժամանակ նա աւելացրեց. «Բայց հագիս հօ միայն մի շապիկ է», և չնայելով այս բոլոր առարկութիւններին, նա չէր վստահանում կարծել, որ այսպիսի չքնաղ և հպարտ աղջիկ կը վճռի մի օր մեկնել իւր ձեռքը մի կոպիտ գիւղացու, ինչպէս ինքն էր իրեն համարում, չնայելով, որ ուսում ստացած մարդ էր,

Յուսալու վստահութիւն չունենալով, նա յուսահատուեց և անձնատուր եղաւ պատռոնական սիրոյ առանց մտածելու, թէ գորանից ինչ հեռանք կը լինի և ինչ կարող է լինել: Գիշեր-ցերեկ նա ժամանակը անց էր կացնում տիուր ցնորքներում: Երազում էր և այն ժամանակ, երբ պայծառ արեգակը փայլում էր, երազում էր և գիշերային անդորրութեան ժամանակ: Նորա միակ զուարճութիւնն այն էր, որ նա երկար կանգնում էր իւր պատուհանի առաջ, որի վարագոյլը ձգած էր լինում: այսպէս նա կարողանում էր հեռել իւր դրացուհու ամենափոքրիկ շարժման, իմանում էր նա սովորութիւնները, Նղիսաբէթի բոլոր կեանքը, որ այդ բոլորը չէր էլ ենթադրում: օրիորդը մինչև անգամ չգիտէր, արդեօք մէկը ապրում է դէմ ու դէմ, թէ ոչ: Երբեմն միայն երիտասարդը կարողանում էր տեսնել օրիորդի սպիտակ, փափլիկ ձեռները, երբ սա պատուհանը բաց էր անում: այդ տեսնելն ունէր իւր հիանալի, բայց նոյնպէս և վատանգաւոր կողմը: Գորանից յետոյ Պէկոնապլի արամու-

Թիւնը սաստկանում էր և օրը փչանում էր: Սակայն
 երբ օրիորդը չէր երևում և պատուհանները ծածկուած
 էին լինում—օրը անվերջ էր թւում երիտասարդին,
 ախուր ու դատարի: Երեկոներին բաւականանում էր՝ երբ
 տեսնում օրիորդի ստուերը դիմացի լուսաւորուած սե-
 նեակում և ամբողջ գիշերն ընկղմում էր ցնորքների մէջ
 և հետեւալ օրուայ համար անթիւ ու համարձակ ծը-
 րագիրներ կազմում, որոնք ջարդ ու փշուր էին լինում
 հէնց այն րոպէին, երբ երևում էին արեգակի առաջին
 շաւաւիղները: Այսպէս անցնում էին ամիսները, ա-
 մառնային ամիսները, երբ բոլոր պատուհանները բաց-
 վում են և երևան են դալիս բոլոր գաղտնիքները: Մօ-
 տենում էր ձմեռը, այն ձմեռը, երբ ամենքը պատասպար-
 վում են և թագ կենում: Այդ միջոցին մի դէպք, որ
 ոչինչ նշանակութիւն չէր կարող ունենալ ուրիշների
 համար, բոլորվին յեղաշրջեց նորա կեանքը և աւելի բոր-
 բոքեց նորա արամուծիւնը: Դէ-Ֆրէնի տունը, որ մինչև
 այդ ժամանակ խաղաղ էր և դռները փակ, մի անգա-
 մից փոխուեց, ասես, թէ տօն լինէր: Դռները բաց էին և
 երեկոյեան պայծառ կերպով լուսավառուած ընդունա-
 րանում հիւրեր էին խմբում: մեղմ երաժշտութիւնը
 տարածվում էր գիշերուայ լուութեան մէջ և երբեմն էլ
 հասնում էր համեստ սիրահարուածի ականջին, որ
 սկզբում զարմացաւ, իսկ յետոյ տրամաբանօրէն եզրա-
 կացրեց. նա մարդու է գնում: Նա ենթադրում էր, բայց
 հաւատալուց հեռի չէր: Համարեա ամեն երեկոյ, մօտա-
 ւորապէս 6 ժամին, մի երիտասարդ, որ շատ սիրուն
 հագնուած էր, Եղիսաբէթի դռան առջև կանգնած՝ զան-
 զահարում էր: Նա ճաշում էր նոցա մօտ և գնում շատ
 ուշ: Սակայն դորա մասին արդէն ամենքը խօսում էին
 քաղաքում,—Եղիսաբէթ դէ-Ֆրէնը Լիւսիէն Սօրմանի
 նշանածն է, մի փաստաբանի, որ, ինչպէս ասում էին,

մեծ ապագայ ունէր, բայց չունէր և ոչ մի կոպէկ. չար լիզուներն աւելացնում էին, «այդ քաղցածութիւնն է որ պսակվում է ծարաւութեան հետ»: Երիտասարդներին ընտանիքը վաղուց ծանօթ էին միմեանց, և ի հարկէ երիտասարդներն էլ սիրում էին մէկգմէկու:

Միայն Անտուանն էր, որ չէր ընդունում այս կարծիքը: Նա տեսել էր փաստաբան Սօրմանին և մասամբ ճանաչում էլ էր նորան, ինչպէս ճանաչում են միմեանց փոքրիկ գաւառական քաղաքներում: Առաջ էլ նա այդ փաստաբանի մասին լաւ կարծիք չունէր, բայց երբ իմացաւ, որ նա Եղիսաբէթի փեսացուն է, սկսեց նորան բոլորովին անպիտան մարդ համարել. այն մարդը, որ գրպանում կոպէկ չունի, նա չպիտի պատկուի այն օրիորդի հետ, որի գեղեցկութեան համար հարստութիւնն ու շքեղութիւնն անհրաժեշտ շրջանակներ են: Օրիորդը երջանիկ պիտի լինի, խեղճ: Նա չէր կարող սիրել այս սնապարծ, անմիտ շեկահերին, նա չէր կարող սիրել նորան, հեռաբար մարդու էլ պիտի չգնար նորան... Նա ինքը չի թողնիլ, որ այդ լինի: Կատաղութեան և զայրոյթի այսպիսի լուպէներին Անտուանը սովորաբար զգուանք էր զգում, նայում էր լուսաւորուած պատուհաններին, լսում երաժշտութիւնը և ցանկանում էր մեռնել:

Եթէ Լիւսիէն Սօրմանին իրօք անպիտան մարդ էլ չէր, կրկին հեռաբերական կողմ չառ քիչ ունէր. եթէ նա բարեհաճում էր պսակուիլ առանց օփաթի Եղիսաբէթի հետ, դուրս պատճառը այն էր, որ նա յոյս էր դնում օրիորդի հօր նախկին բարեկամների ու պաշտօնակիցների վերայ. նոքա կարող էին հեռացնել նորա համար ամեն մի խոչընդոտ և ապագայում փայլուն ապարեզ պատրաստել: Բացի այդ նա շատ էր կարգացել Բալզակի գրուածները և դիւրաւ հաւատում էր, որ սի-

րուն կին ունենալով՝ կարելի է ամեն բանի հասնել, եթէ միայն ինքը մարդը կարողանայ օգուտ քաղել հանգամանքներից և հեռու մնալ նախապաշարմունքներից: Եղիսաբէթն էլ մարդու էր գնում միայն նորա համար, որ արդէն 20 տարեկան էր, իսկ մարդու չգնացած աղջկայ դերը, մինչև անգամ հեռու ապագայում, նորան անհամակրելի և ծիծաղելի էր թւում: Լիւսիէն Սօրմամանին կը լինէր, թէ մի ուրիշը, — դա օրիորդի համար մի և նոյն բանն էր, միայն որ իրենց հասարակութեան մարդ լինի. բայց Սօրմանին էլ նոցա հասարակութեան էր պատկանում, լաւ կը թուած էր, զեղիցիկ էր և հաւատացնում էր, թէ պաշտում է օրիորդին: Աղքատութիւնը այնքան էլ չէր վախեցնում օրիորդին, նա ընտելացել էր. բացի այդ նա յոյս ունէր իւր մօրաքրոջ վերայ, որ և օրիորդի կնքամայրն էր: Մօրաքրոջ, այդ հարուստ կնկան, անուանում էին տիկին Պասկիէ: Նա ընակում էր Փարիզում, միշտ սորա-նորա մօտ էր լինում և ամեն տեղ էլ լաւ ընդունուած էր: Եւ ահա այդ կինը խոստացել էր գալ քրոջ մօտ, ծանօթանալ ապագայ փեսայի հետ և յայտնել իւր կարծիքը այդ պըսակի մասին: Նորա անցելութիւնն և կամենում էին և ոչ որովհետեւ թէպէտ նա 60 տարեկան էր, բայց տեսողութիւնը շատ լաւ էր, խօսքի տակ չէր մնալ խելօք էր և բարի:

Մի օր առաւօտեան՝ իւր դիտողութիւնների ժամանակ Անտուանը տեսաւ, որ հարեանի դռան առջև կանգնած է մի ծածկակառք, կապոցներով լի, և այն տեղից դուրս եկաւ մի պատկառելի տիկին, մտաւ նոցա մօտ և գրկաբաց ընդունուեցաւ: Ինքն էլ չիմանալով, թէ ինչու, Անտուանը յանկարծ ուրախացաւ, նորեկին սիրեց և կարծես, թէ իմացաւ, որ իւր ապագայ դաշնակիցը պիտի լինի: Եւ նա չսխալուեց, որովհետեւ տի-

կինը նոյն իսկ առաջին երեկոյեան և Սօրմանիի առաջին խօսքերի հիման վերայ, դատապարտեց նորան և ինքն իրեն վճռեց. սա յիմար է: Սակայն նա չյայտնեց իւր ստացած ապաւորութիւնը՝ սպասելով, որ աւելի մօտ կը ծանօթանայ փեսացուի հետ և անտարակոյս այն ժամանակ այսպէս թէ այնպէս նա պարզ ու որոշակի պիտի յայտնէր իւր կարծիքը:

Ինչպէս արդէն մենք գիտենք, տիկին դէ-Ֆրէնի տունը մեծ չէր. Եղիսաբէթը ստիպուած էր իւր սենեակը տալ մօրաքրոջ, իսկ ինքը մի հարկ վեր գնալ: Անտուանը այդ նկատեց միայն հետեւեալ օրը, իսկ այդ միջոցին տիկին Պասկիէն արդէն կարողացաւ նայել իւր շուրջը, տեսաւ իւր զբոսըն և այնպիսի բաներ նկատեց, որ առաջ զարմացնում էին պառաւին, իսկ յետոյ՝ միայն զուարճացնում էին:

Ինչ որ խոյս էր տալիս անտարբեր օրիորդի ուշադրութիւնից, չէր կարող խոյս տալ հետաքրքրուող պառաւի թափանցիկ հայեայքից, որ սովոր էր ամեն մի բանի վերայ ուշադրութիւն դարձնել և ասել, թէ կեանքում ամեն մի աննշան բան ունի իւր նշանակութիւնը: Առաջին երեկոյեան նա միայն նկատեց հարեան տան պատուհանում մի ստուեր: Նա մտաբերեց, որ վերջին անգամ, երբ եկաւ, այդ տունը դատարկ էր և ծախվում էր. այս տեղ նա ինքն իրեն հարցրեց, թէ ովքեր են իւր քրոջ հարեանները և իւր հարցին չպատասխանած, հանգքրեց ճրագը և անհոգ քնեց: Հետեւեալ առաւօտեան նա շուտով բաց արեց իւր պատուհանը, իսկոյն էլ քաշուեցաւ հարեան պատուհանի վարագոյրը և դուրս ցցուեց մի աղամարդու դէմք. տեսնելով տիկնոջ, երիտասարդը սաստիկ զարմացաւ և դէմքը ծռեց:

—Նա ինձ չէր սպասում,—մտածեց պառաւը: Յետոյ նա շարունակեց.—«Երեսուն տարի առաջ ինձ այդ-

պէս չէին բարեխլ, և այս պարոնն էլ այնքան դեղիցիկ չէ, որ իրաւունք ունենայ ուրիշներին ծաղրելու»: — Խորհելով լուրջ կերպով, պառաւը հասաւ այն եզրակացութեան, որ «այդ պարոնը» սիրահարուած է իւր քրոջ աղջկան, և նա վճռեց իմանալ, նախ, օրիորդը ենթադրու՞մ է, որ մի այդպիսի օգային ախտ կայ, իսկ ապա՝ իմանալ, թէ ով է այդ պարոնը, որ հեռուից է հառաչում: Մուտով նա համոզուեցաւ, որ Եղիսաբէթը ոչինչ չէ կասկածում: սա ոչ նորա անունը զիտէր, ոչ էլ համարեա նորա գոյութիւնը: Այն ժամանակ աիկին Պասկիէն վճռեց ուրիշ աղբիւրներից տեղեկութիւն հաւաքել նորա մասին և նա սխեց այդ նոյն իսկ օրը:

Նա գնաց ծանօթներին և իմացաւ նոցանից բոլորն, ինչ որ կամենում էր: Նա իմացաւ, որ հարևանի անունը Անտուան Պէկոնտալ է: «Ծիծաղելի անուն»: Թէ նորա անշարժ կայքը գնահատել են մի միլիոն ֆրանկ: «Ճէ, հէ»: Եւ ամենքը անպայման պնդում էին, թէ նա ազնիւ և բարի սիրտ ունի: Ռամիկները նորան բուրժուա էին համարում, իսկ բուրժուաները — աւամիկ, յիշելով նորա հօր կապոյտ շապիկը: Նոքա դեռ չէին մոռացել, ինչպէս նա տաւար էր ծախում շուկաներում: Ի հարկէ, Անտուանը լուսաւորուած էր, բայց ինչ վերաբերում էր հասարակական կրթութեան, — ո՛հ, իսկը մի արջ:

— Լինում են և լաւ արջեր, — մտածեց աիկին Պասկիէն:

Դանդաղօրէն տուն վերադառնալով, նա մտածում էր. «Այդ մարդը խելք էլ ունի, սիրտ էլ, որովհետեւ նա սիրում է և չէ վտահանում ասել այդ. ի հարկէ, նորա լուրթիւնը բացատրվում է նորանով, որ նա ինքն իրեն չէ հաւատում՝ աչքի առաջ ունենալով իւր ծագումը և չունենալով լաւ ձեւեր: Մի ուրիշ աղամարդ

կ'ասէր ինքն իրեն. «Փողով ամէն բան կ'արելի է գնելը»: Բայց նա այդպիսի բան չի ասում և թագ է կենում... վարագուրի ետէ: Դա քաղաքավարի է: Նա այնքան էլ գեղեցիկ չէ, բայց լաւ կազմուածք ունի, այդ էլ ունի իւր գինը: Այդպիսի տղամարդի հետ կ'ինը համարձակ կ'արող է թե տուած գնալ: Ես հաւատում եմ այդպիսի մարդկանց... Դիցուք, թէ ինձ տեսնելով՝ նա ռելսը սաստիկ ծռեց, բայց դա միայն ինձ է վերաբերում, իսկ ես նորան ներում եմ: Ամեն բան լաւ կ'ընելով, նա երեք Սօրմանի արժէ, մինչև անգամ չորսը, հինգը, որովհետեւ նա բարի է, ուժեղ և հարուստ: Կըշարունակենք մեր ղիտողութիւնները: Լիզըէթան էլ ստեղծուած է հարուստ և պաշտելի լինելու համար...»

Լիզըէթ, այսպէս էր անուանում օրիորդին մօրաքոյրը զեռ մանկութեան ժամանակից. իսկ երբ բարկանում էր նորա վերայ, կոչում էր «բէթ» (յիմար):

Երբ երեկոյեան տիկին Պասկիէն տուն վերադարձաւ, առաջին գործն եղաւ նայել զէմ ու զէմ... Այնտեղ տիրում էր խօլ խաւար: Նա վճռեց սպասել, յուսալով, որ մի նոր բան կ'ըլլինի: Շօրը փոխելով, նա հանգիստ նստաւ բազկաթոռի վերայ, դնելով մի բարձ գըլ-խատակին, մինչև անգամ ծրագն էլ հանգցրեց, որպէս զի հարեանը չչփօթուի և... ինքը քնեց: Երբ նա զարթեց, արդէն տաան և երկուսից անց էր: Նա իսկոյն մօտեցաւ պատուհանին, կամայ քաշեց վարագոյրը, սուս ու փուս բաց արեց պատուհանը և սկսեց նայել: Պառաւը չսխալուեց:

Թէև հոկտեմբեր ամիսն էր և բաւականին էլ ցուրտ էր, բայց Անտուանը կանգնել էր բաց պատուհանի առաջ: Նա կ'արծում էր, թէ ինքը մենակ է, որովհետեւ բոլոր հարեան աները մութ էին: Նա սննհակում յիտ ու առաջ էր դնում, ձեռքերը յեաւին զրաձ, զլուսը քաշ

արած, լիովին խորասուզուած տխուր ցնորքների մէջ:

—Սյդպէս էլ կայ,—չնչեց Թիմոն Պասկիէն, ուշադրութեամբ դիտելով նորան. պէտք է աւելացրած, որ այս բոմանտիկական լրտեսութիւնը զուարճութիւն էր պատճառում պառաւին:—«Սյդպէս էլ կայ...,—կրկնեց նա,—նա տանջւում է, խեղճ...: Երևի, նորան յայտնի է, որ օրիորդը մարդու է գնում... Դեռ բոլորովին էլ չէ... Ձէ, զաւակս... Ի զուր չենք մենք այստեղ...»

Սյդ գիշեր, աւելի քան հրեւ իցէ, Անտուանի սիրտը աագնապի մէջ էր, հոգին ճմլում էր: Կաթիլ-կաթիլ հաւաքել և մի ամբողջ մեծ վեշտ էր շինել բոլոր իւր անթիւ հիասթափութիւնները: Սյդ մշտական մենակութիւնը տանջում, սարսափեցնում էր նորան, և մի և նոյն ցնորքը հանգիստ չէր տալիս. գէթ մի անգամ ինձ հասկանային, գոնէ միայն թոյլ տային օրիորդի մօտ լինել (ի հարկէ նա չէր վստահանում ասել, թէ սիրուած լինել) և վերջին անգամ ողբամ իմ անցեալ վշտերը, ղլուխս դրած Եղիսաբէթի ծնկներին... Յետոյ նա համեմատեց իւր ներկայ դառն վիճակը նորա հետ, թէ ինչպէս կարող էր լինել. նա տեսնում էր արդէն իրեն մենակ, տխուր, լքեալ ծերունի. և նա միայն ուսերը վեր էր բարձրացնում, մտածելով իւր անօգուտ հարստութեան մասին, որի օգուտը միայն այն էր, որ նախանձողներն էին շտապում: Սյդպէս մտածելով այն համեմատութիւնների մասին, որոնք բնականաբար ծագում էին նորա մտքում, նա մտաբերեց մի հին, չորացած ծառ, որ առանձնացած է մացառների մէջ և որի բունը գոսացել է, անձոռնի է դարձել և անօգուտ. այդպէս էլ կըլնի նա:

Բայց եթէ օրիորդը միայն կամենար...

Սյո՛, եթէ միայն կամենար... Եւ իսկոյն նորա առունը լեքը կըլնի թէ մարդկանցով, թէ՛ ուրախութեամբ:

Եւ կհանքը նպատակ կ'ունենար. նպատակ—նորան բախտաւորեցնել, տեսնել նորա ժպիտը և զգալ նորա կեանքը: Ինչ բախտաւորութիւն որ կարող է տալ փողը՝ առանց օրիորդին անմիտ է, նորա հետ նա կըստանար և իւր իմաստը—պաշտել նորան, ծառայել նորան փայլուն շքանակով: Տիրել այդ աղջկան միշտ, միշտ, ո՛հ, Տէր Աստուած, որպիսի կըջանկութիւն է... Նա լռեց, նստեց աթոռի վերայ, ձեռքերին յենեց իւր գլուխը:

Տիրել նորան... Սիրելի լինել... Գէթ սակաւիկ... Բայց յետոյ... Յետոյ կարող է լինել և երեխայ... երեխայք... Ո՛հ, այն ժամանակ նա նման կըլինի մեծ ծառի, որի իւրաքանչիւր ոստը ծաղկում է յուսով...

Հրճուանքով նա վեր կացաւ, փայլելով բերկրութիւնից ձեռքերը մեկնեց, ասես, թէ կամենում լինի զրկել... յետոյ նորից գլուխը քաշ արեց, ասելով. «Ձէ, դա անկարելի է»: Իրականութեան և ցնորքների այս սարսափելի կռուի ժամանակ նորա խեղճ, ազնիւ սիրտը ճմլվում էր: Ձեռքը ցած թողնելով, առանց որ և է կեանքի նա առաջ էր նայում, և արտասուքը, ջրամ արտասուքը յորդառատ թափվում էին:

Տիկին Պասկիէն տեսնելով այս արտասուքը, ինքը ևս արտասուեց, և այն ձեռք, որով նա բռնել էր վարագոյրը, դողաց:

«Ո՛հ, յիմար, յիմար. Տէր Աստուած, մի այգալիսի աղամարդ և արտասուք... Բայց ես սիրում եմ քեզ, որ այդպէս ես...» Յետոյ նա լըջութեամբ շարունակեց. «ձիչդ է, այդ քեզ համար քիչ է»:

Անտուանը մօտեցաւ պատուհանին. յուսալի տեսիլները կրկին ուրախացրին նորա հոգին, կրկին նոր ցնորք և նոր ցանկութիւններ: Նա նայում էր զիշերային մթութեան լայն բաց արած, ցնորքների մէջ խորասուզուած հայեացքով... Եւ այդ բոլոր ցնորքը, բոլոր

երջանկութիւնը—այն տեղ էր, փողոցի միւս կողմում: Այդ մտածելիս, նա մի կարճ, խուլ հառաչանք արձակեց... Մի համարձակ, բերկրալից շարժուածքով ձեռք մեկնեց այդ լուռ ու խաւար տան, ուր անդորր կերպով հանգստանում էր նորա սէրը: Եւ նա այդպէս մնաց...

«Այո, նա, այդ արջը, այժմ հիանալի է... Գեղեցիկ է... նա...»—շնչեց պառաւը, յուզմունքից բազկաթռի վերայ նստելով: Եւ ահա յանկարծ նա, իրեն յատուկ տպաւորութիւնների արագ փոփոխութեամբ, շուտով բոլորովին անցաւ այդ ուժեղ տղամարդու կողմը, որ միայնակ լաց էր լինում գիշերուայ մթութեան մէջ,—երկնայի պէս էր լաց լինում... Նա համակրում էր նորա սէրին, նորա համեստ, խորագգաց և սաստիկ սէրին... և այդ անսպասելի համակրանքը նա արտայայտեց հետեւեալ կերպով.

«Ցամաքեցրու շուտով արցունքներդ, յիմար, քիչ հովանաւորում է Կարաբաստա Ֆէհան»...

II.

Հոկտեմբեր ամիսն էր:

Մի խաղաղ, տաք առաւօտ, որ յիշեցնում էր ամառնային օրերից մէկը, Անտուանը անցնում էր ղեկուորական հրապարակը:

—Պարոն Պեկոնտալ:

Նա յանկարծ կանգնեց զարմացած, մտածմունքը ընդհատած, մինչև անգամ մի փոքր էլ վախեցած: Տիկին Պասկիէն կանգնած էր նորա առաջ և առանց քաշուելու սկսեց խօսել նորա հետ.

—Դուք ինձ տեսել էք, պարոն: Չհիբէք այդ, դուք խաբած կըլինիք, իսկ սուտ ասելը մեծ արատ է, և ես չեմ սիրիլ ձեզ,—բայց միթէ ես ձեզ սիրում եմ:—

Դէհ, որ ասացի, ուրեմն ճիշդ է: Կրկնում եմ, դուք ինձ տեսել էք, որովհետեւ դուք շատ լաւ գիտէք, թէ ձեր տան դէմ ու դէմ ուլքեր են ապրում: Այո՛, յարգելի պարոն,—եւ մարդկանց եւ կենդանիներին: Ես կարծում եմ, որ դուք մինչեւ անգամ փակ աչքերով կարող էիք գնալ այդ տունը, եթէ միայն թոյլ տային. հէնց բանն էլ այդ է: Բայց գիտէք, որ առաջին անգամ, երբ դուք ինձ տեսաք, ծռմռեցիք ձեր դէմքը: Բայց մի՛ անհանգստանաք, ես միշտ ներողամիտ եմ, եւ ապացուցանելու համար—ձեր ազդի վարմունքի փոխարէն գեղեցիկ խորհուրդ եմ կամենում տալ ձեզ: Պ. Պէկոնտալ, կարեցէք ձեր մազերը:

Շուարած Անտուանը նայում էր պառաւին եւ մտածում երեւի, խելագար է:

Պառաւը խօսելիս զանազան շարժմունքներ էր անում եւ մի րոպէ դադար չէր առնում: «Դուք կարող էիք փակ աչքերով գնալ»—ասում էր նա եւ այդ միջոցին արդարեւ նա փակում էր աչքերը եւ մի քանի քայլ առաջ գնում: «Դուք սաստիկ ծռմռեցիք ձեր դէմքը»,—նա արտայայտում էր իւր դէմքին անսպասելի հիասթափութիւն: Խօսելով գեղեցիկ խորհրդի մասին, նա լուրջ կերպարանք չէնեց, մօտեցաւ եւ ձայնը մեղմացրեց: Վերջին խօսքը արտասանելիս. «Կարեցէք ձեր մազերը»,—նա իւր ձեռնոցները հազին ձեռք տարաւ դէպի գլուխը եւ աներևոյթ վարսավերայի մկրատի շարժմունքը արաւ:

Յետոյ պառաւը շարունակեց. «Դուք զարմացած էք, այնպէս չէ՞: Ես ձեզ շփոթեցրի, դա բնական է: Ես այդ սպասում էի, բայց ինձ համար դա նշանակութիւն չունի: Ես միշտ առաջին անգամ պատահելիս՝ մարդկանց շփոթեցնում եմ երկրորդ անգամ—եւ ծառայութիւն եմ մատուցանում: Երրորդ անգամ—եւ զգուցանում եմ

և նորա փախչում են ինձանից: Այդպէս ուրեմն, դուք խուզեցէք ձեր մազերը. այդ ձեզ աւելի կը վայելի,— դուք զինուորականի նման կը լինիք. կանայք սիրում են այդ, իմ քրոջս աղջիկը—նոյնպէս»:

Անտուանը սարսափեց.— Սա հօ ինքը սատանան է,— մտածեց նա:

— Բայց եթէ դուք նորան այդպէս սաստիկ էք սիրում և, կարծեմ, բաւականին վաղուց, ինչո՞ւ չէք ասում նորան այդ: Մի՞թէ դուք ինձ էիք սպասում:

Վերջապէս Անտուանը վճռեց ասել հետեւեալը.

— Ո՞վ էր կարող ասել ձեզ: Կարող եմ ձեզ հաւատացնել, որ ես երբէք...

— Ինչպէ՞ն ես այդ գիտեմ: Ինձանից չէք թագցնիլ: Իսկ ինչ վերաբերում է ձեր «երբէք»-ին, հէնց դրասնում է սխալը... Սակայն մեզ վերոյ նայում են և զարմանում... Այս փոքրիկ քաղաքը սաստիկ բամբաստէր է: Դուք ինձ անպատուում էք. ապա առաջ գնանք: Երկու տարի առաջ դուք Փարիզում էիք:

— Արդարեւ:

— Որքան ժամանակ:

— Մի ձմեռ:

— Դէ, այդպէս ուրեմն, երկու տարի սորանից առաջ, Փարիզում, մի ձմեռ, — լաւ լսեցէք հա՛, — դուք յաճախակի պատահում էիք ինձ նախադահուհի Շալոնի մօտ, — նա իմ ամենալաւ բարեկամն է: Այժմ մենք անսպասելի կերպով պատահեցինք միմեանց և նորոգեցինք մեր ծանօթութիւնը, այնպէս չէ՞: Այսպէս դուք արդէն ինձ ներկայացրուած էք. այժմ դուք իրաւունք ունիք ինձ բարեկըւ ամեն տեղ, մինչև անգամ պատուհանիս մօտ — այդ ես թոյլ եմ տալիս, — իսկ ես էլ ձեզ կը ներկայացնեմ ուրիշներին: Հասկացա՞ք:

Ձէ, Անտուանը չէր հասկանում: Կամ նա կար-

ծում էր, թէ այս տարօրինակ պառաւը վրան ծիծաղում է, կամ նա կարծում էր, թէ անկեղծ է խօսում, կազատէ իրեն այս անբաղդութիւնից,—բայց ի՞նչ է պատճառը:

Պառաւը շարունակեց.

—Անտարակոյս, դուք հարցնում էք ձեզ, թէ ինչու եմ այսքան ուշադիր դէպի ձեզ, ինքս եմ ամեն բան ասում ձեզ և կարծես, թէ որդեգրում եմ ձեզ: Խեղացին կրմտած էր. «Նորա համար է, որ գիտէ հարուստ եղածս, յոյս է դնում հարստութեանս վերայ իւր ընտանիքի համար»: Յիմարը կամ Փատը (որ համարեա մի և նոյն բանն է) կ'ասէր ինքն իրեն. «Աղջիկը սիրահարուած է ինձ և գործը գլուխ բերելու համար ուղարկել է այս պառաւ միջնորդին»: Բայց, ես գիտեմ, դուք աղնիւ սիրտ ունիք. դուք Փատ չէք, և ես գիտեմ այդ: Դուք հիացած էք, ձեզ յաղթել են. իսկ բանը նորանում է, երիտասարդ պարոն, որ պառաւս յիշում եմ, որ ինքս էլ ջահիլ եմ եղել, և եթէ ես մտքումս դրել եմ օգնել ձեզ, պատճառը այն է, որ անցեալ գիշեր,—ո՛հ, չէք հասկանում,— ես կանգնած էի վարագուրի յետև և տեսայ:

—Մի՛թէ:

—Ես տեսայ, ինչպէս դուք մեկնում էիք ձեր ձեռները. տեսայ, ինչպէս դուք լաց էիք լինում, յիմար կերպով էիք լաց լինում, ներեցէք պառաւիս: Մի կարմրէք,—այդ շատ գեղեցիկ էր, ես էլ ձեզ հետ լալիս էի: Ահա բոլորը, որդիս:

Պատահմամբ նոքա մտան քաղաքային պարտէզը: Ծառերից թափվում էին կարմրագոյն տերևները, ծառերից ներքէն դատարկ էին,—ոչ ոք չկար:

Այն ժամանակ Անտուանը կռացաւ, իւր ձեռքերի մէջ առաւ վայելչակազմ Փէյսյի փոքրիկ ձեռները, որ

բաւականութիւնից փայլում էր, և համբուրից նոցա:

— Պայմանը կապած է, զաշնակցութիւնը ստորագրած, — ասաց պառաւը ուրախ ուրախ, — իսկ այժմ բոլորը ինձ թողէք: Շուտով դուք ընդունուած կըլինիք: Բայց Սօրմանի՞ն, — կ'ասէք դուք: Նա անտանելի է, մի տեսակ խաղալիկ է, ևս յանձն եմ առնում նորան վաճակելու: Իսկ գլխաւորը՝ մի մոռանաք Շալոն նախագահուհուն, Saint-Dominique փողոցում: Սակայն ըստ երևութիւն դուք ինձ ճանաչում էք, իսկ անունս — հազիւ թէ. ես աիկին Պասկիէն եմ, իմ ամուսինս ծառայում է աւստրիական դեսպանատանը, բայց իմ մարդը արգելք լինել չէ կարող, ևս նորա մասին երբէք չեմ խօսում: Սյսպէս ուրեմն, առ այժմ ցտեսութիւն: Խուզեցէք ձեր մագերը:

Եւ աիկին Պասկիէն թռաւ-գնաց:

Երբ քաղաքում իմացան, թէ աիկին Պասկիէն ծառայում է եղել Պէկոնտալին Փարիզում, այն էլ նախագահուհու մօտ, — իսկոյն հասարակական կարծիքը նորա մասին փոխուեցաւ, իսկոյն նա էլ մարդոց շարքը ընկաւ:

Երիտասարդը կարծում էր, թէ ինքը ուղղակի զառանցանքի մէջ է գտնվում: Տուն վերադառնալիս նա զանազան շարժմունքներ էր անում, ինքն իրեն խօսում, ասես, մի տեսակ ապշութեան մէջ. սկսեց քաշել զանգակը, և երբ նորա զարմացած ծառաները հաւաքուեցան, նա յայտնեց նոցա, թէ այսպէս այլ ևս չէ կարող շարունակուիլ: «Այս ի՞նչ է, — աղաղակեց նա: — Տունը լաւ չէ, ոչ կարգ կայ, ոչ կանոն, ոչ շքեղութիւն կայ, ոչ տեսք»: Այդ բոլորից նա ցանկանում էր, որ իւր տանը ամեն բան փայլէր, շողշողէր, — ոսկի, արծաթ ու պղինձ: Մեծ ընդունարանը երբէք չէր բացվում, — բայց արէք մեծ ընդունարանը: Դաշնամուրը փրչացուած է, — դա անտանելի է: Իրաւ է, նա ինքը չէր

նուագում, բայց կարող էին գալ ուրիշները և նուագել։ Ուրիշները։ Նա հրժանկուլթիւն էր զգում, իսկ յիսոյ աշխատեց հանգստանալ, խելօք, մինչև անգամ խորամանկ լինել։ Ուրիշները։ Սյո՛, նորա ընկերները, Փարիզի մտերիմները. ի հարկէ նոքա, որոնց հետ ծանօթացել էր նախագահուհու մօտ։

Նորա հին ծառաները, որոնք կային դեռ հօր ժամանակ, միայն թափ էին տալիս իրենց ձեռները, չհաւատալով իրենց լսածին։ Սմբողջ տունը շարժմունքի մէջ էր. զոներն ու պատուհանները բաց էին, թափ էին տալիս գորգերը, կահ-կարասիքը. սրբում էին յատակը, յղկում հայելիները,—ամեն տեղ թողը լի էր։ Անտուանը նոր-նոր բաներ էր առնում։ Սեղանատան ժամացոյցը փոխեց. շատ էր հին, շուկայ հանելու բան էր. և ինչպէս առաջ նա չէր նկատում այդ։ Նա սկսեց պատկերներ ու բրոնզա գնել. բայց որովհետև նա ուզում էր, որ իւր բաղդաւորութիւնը բաղդաւորեցնէ և ուրիշներին, առատօրէն փող էր տալիս խնդրողներին։ Նա մազերը կտրել տուեց, զանազան գոյնի ու տարազի շորեր կտրել տուեց, իսկ երեկոներին մենակ պարում էր։

Յետոյ նա ձիով ման եկաւ իւր բոլոր կայքը։ Նա պահանջում էր, որ ինչպէս տունը, այնպէս էլ գետինը գեղեցիկ լինի. շատ բան փոխեց, շատ բան լաւացրեց։ Նոր կառք գնեց իւր բոլոր պարագաներով և չիմանալով, թէ էլ ինչ անէ, աւելացրեց մշակների վարձը։

Գիշերները տուն վերադառնալուց նա այլ ևս չէր համարձակվում բանալ իւր պատուհանը, երկիւղ կրելով, որ այն տեղ դիտում են. իսկ ինքը կրկին դիտում էր հարեւան տունը, ուրախ-ուրախ ձեռքերը տրորելով։ Սօրմանի փաստաբանը այլ ևս նորան չէր վստեցնում,—նա խղճում էր նորան։

Անցաւ մի շաբաթ: Նա օր ըստ օրէ աճող անհամբերութեամբ սպասում էր, մի րոպէ անգամ չկասկածելով, որ իւր նոր բարեկամը աշխատում է: Մի օր առաւօտեան նա ստացաւ մի այցեւորման հեռեւեալ տողերով.

«Տիկին Պասկիէն այսօր կրսպասի պ. Պէկոնտալին Յ ժամին իւր քրոջ մօտ, աիկին դէ-Ֆրէն»:

Նա հագնուեց: Նա, որ այսքան ժամանակ հայելին մօտիկ չէր տալիս, համարեա կէս ժամ պտտվում էր նորա առաջ: Եւ տեսնելով հայելու մէջ իւր կարճ կրտրած մազերը, երկայն շիկագոյն բիսերը, իւր ամբողջ տեսքը, իւր մինչև վեր կոճկած նեղ ու սև զգեստը, նա ինքը զարմացաւ, որ այդքան վայելուչ է և նրման զինուորականի: Եւ իսկոյն նա մեքենայաբար յիշեց այն զօրագունը, որ վարժվում էր փողոցում, երբ նա առաջին անգամ տեսաւ Եղիսաբէթին: Բոլոր բանը այդ օրուանից սկսեց: «Գնում ենք»,—ասաց նա վճռողական կերպով և գնաց: Բայց երբ նա ձգուած անցնում էր փողոցը, եթէ երկիւղը չլինէր, թէ իրեն զիտում են, ապառճառ կրփախէր: Նորա ոտները դողում էին, սիրտը սաստիկ բաբախում էր, երբ նա քաշեց զանդը, բայց երբ դուռը բացուեցաւ և բուրեց իրեն համար թանկագին այդ տան այն առանձին խորհրդաւոր անուշահոտութիւնը, քիչ էր մնացել, որ նա ուշաթափ ընկնէր այդ ակտորժիկ թմրութիւնից:

Նորան տարան փոքրիկ գաւառական ընդունարանը, ուր հին կահ-կարասիք էր և գոյնը տուած վարագոյրներ: Տիկին Պասկիէն նորան սպասում էր, —նա մենակ էր, նա կամենում էր խօսիլ երիտասարդի հետ, քաջաւերել նորան, որ անդէն չմնայ, երբ հակառակորդը կը գայ:

—Դէ, զաւակս, դուք էլ այս տեղ եք, այժմ մի վախենաք: Գիտէք—ոչ շատ շատ, ոչ էլ շատ քիչ, ոչ պէտք է ուժից վեր բան բռնել, ոչ էլ չափազանց հա-

սարակ,—այնպէս եղէք, ինչպէս կաք, բնականաբար. դա ամենից լաւն է:

Անտուանը լուրջ կերպով պատասխանեց նորան, թէ շնորհակալ է և իրեն համար մեծ երջանկութիւն է ծծել այդ տան օդը:

—Այդպէս է, այդպէս, վատ չէ,—ընդհատեց նորան պառաւը:—Բայց գիտէք, ես իրաւացի էի. կարճ մազերը ձեզ աւելի են վայելում, դուք այսօր շատ լաւ էք, բարեկամս: Այդ նշանակում է, որ դուք այսօր այնքան սարսափելի չէք:—Եւ պառաւը ծիծաղեց:

Երիտասարդը նոյնպէս ծիծաղեց՝ յուզուած պառաւի սիրալիր համակրութիւնից, որ զուարճացնում և ուրախացնում էր նորան: Դուռը բացուեց: Անտուանը խփոյն վեր թռաւ տեղից, ասես, թէ վախեցած լինէր մի բանից:

—Իմ քոյրս, Նատալի դէ-Ֆրէն: Պատիւ ունիմ ներկայացնելու քեզ իմ երիտասարդ բարեկամին՝ պ. Անտուան Պէկոնտալին, ձեր հարեանին, որի հետ ես ծանօթացել եմ Փարիզում, իսկ թէ ինչ տեղ և ինչպէս—եւ քեզ ասացի:—Մի և նոյն ժամանակ նա աչքով էր անում, զուարճանալով իւր հնարածով, այս կոմեդիայով, որի հեղինակը ինքն էր:

Մի փոքր հանգստանալուց Անտուանը շատ ցած գլուխ տուեց,—բայց սա դեռ միայն մայրն էր: Սորա դէմքը հասարակ, տխրող պառաւի դէմք էր. քոյրերը միմեանց բոլորովին նման չէին: Տիկին դէ-Ֆրէնը պատասխանեց. «Շատ ուրախ եմ, տեսնելով իմ տանը պ. Պէկոնտալին. իմ Օգիւստինա քրոջս բարեկամները, երբ իրենք այդ կամենում են, շատ շուտով և մեր բարեկամն են դառնում: Ես շատ զոհ եմ, որ նա պատահել է ձեզ այս տեղ, ուր մեր պատճառով տխրում է, և կարող է յիշել Փարիզը, որին, երևի, արդէն կարօտել է»:

—Դէ, դէ, դէ... Եթէ ես կամենայի, հօ կայարանը հեռու չէ, և ես կարծեմ շատ էլ քաշուողներին չեմ և չեմ սիրում, երբ ինձ իբրեւ մի զոհ են ներկայացնում: Ես միայն այնտեղ եմ լինում, ուր ինձ հաճելի է:

—Նոյնպէս և ուրիշներին է հաճելի: Ի՞նչ արած, այս տեղ ուրախ չէ, այնպէս չէ, պ. Պէկոնտալ: Եւ յայտնի շրջանի մարդիկ այս տեղ կարող են վատ սարքուել:

Սկսեցին խօսել քաղաքի մասին առ հասարակ, իրենք էլ չիմանալով, թէ ինչու համար, սարսափելի կերպով նորան նկարագրեցին:

Վերջապէս դուրս եկաւ և Եղիսաբէթը, որպէս մի դերասանուհի, որ շատ թանգ է ծախում դուրս գալը: Դուռը բացուեց նորա առաջ առանց որ և է ճիշ հանելու և նորա շիմքում կանգնեց մատաղահաս, վայելակազմ օրիորդը, աչքերը ցած արած, ասես, թէ չէ վստահանում առաջ գալ: Հեռուից, ինչպէս և մօտից, նա շատ սիրուն էր. փոքրիկ զուլս, բարձր հասակ, նազուք էր, շատ նազուք, հայեացքը խրոխտ. նորա ձեռներն ու ոտները չնաշխարհիկ էին:

Երբ Անտուանին նորից ներկայացրին, նա բոլորովին շփոթուեց, մի բան մթմթեաց, այնպէս արագ վեր թռաւ աթոռից, որ վայր ձգեց նորան. մի խօսքով հազար տեսակ անյարմարութիւններ արաւ, ինքն էլ լաւ հասկանալով, թէ որքան ծիծաղելի է,—վախից պողեցաւ նորա սիրտը և նա կամեցաւ մեռնել: Օրիորդի անխիղճ ժպիտը, կարծես, ակնարկում լինէր նորա ամեն մի անյարմարութեան վերայ:

—Ասելը աւելորդ է, հասարակութեան մէջ պտուտողներից չէ, և ինչտե՞ղ է նախագահուհի Շալոնը գտել դորան: Դէհ, մի անգամ կարելի է սիրալիր լինել: Բացի այդ՝ նա տեսնում էր, թէ ինչպէս շփոթվում էր, իսկ

այդ միշտ զուարճալի է: — Տեսնենք — մտածեց Եղիսաբէթը:

Madame Պասկիէն յօնքերը կիտեց, տեսնելով նորա անյաջողութիւնը: «Ա՛րջ»: Եւ իսկոյն նա խօսակցութիւնը շարունակեց քաղաքի բամբասանքների մասին: Օրիորդը արհամարհական հայեացք շնեց. գաւառական կեանքը զզուեցրել էր նորան: «Բայց դուք հօ մասամբ փարիզեցի էք, մօրաքոյրս մեզ ասաց թէ...»

Եւ ահա սկսեց նա համարձակ հարցեր առաջարկել Պէկոնտալին Փարիզի մասին, որ ինքը երբէք չէր տեսել: Տարաբաղդաբար միշտ էլ չի կարելի անել այն, ինչ որ ուզում է: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ օրիորդը բաւականին շատ ամնագրիւր և տարագնիւրի թիրթիր էր կարդացել, նա գիտէր թատրոնական զրուածների և գրքերի անուններ, մանաւանդ գեղարուեստագէտների անուններ: Խորամանկութեամբ նա հարց ու փորձ էր անում անձնաւորութիւնների ու նոցա գործերի մասին, կարծես, թէ Անտուանը հասարակութեան մէջ միշտ պտտուողներից լինէր, նոր թատրոնական ներկայացումներն, ակմբանոցներն և գեղարուեստական տօներն անհրաժեշտ յաճախողներից մէկը լինէր:

Յուսահատ կերպով Անտուանը նայեց աիկին Պասկիէին: Խեղճը բոլորովին թակարդի մէջ էր ընկել: Նա ոչ միայն զրամանների ու գրքերի անունները չգիտէր, այլ և արուեստագէտներինը: Կարճ միջոց Փարիզում մնալով, ճիշդ է, նա մի երեք անգամ թատրոն գնաց, բայց այն տեղ նա միայն տխրում էր: Պատահմամբ Եղիսաբէթը մի օպերայի անուն տուեց, որ նա տեսել էր և նիրհել: Անտուանը բռնեց դորանից, մի քանի բան մտաբերեց և մեծ ոգևորութեամբ սկսեց խօսել նորա մասին, միայն յիմար ու անտաշ կերպով, և ինքն էլ մտածում էր, «Ի՞նչ ինչ բանն է այդ բոլորը»...

Տիկին Պասկիէն աչքերը վայր ուղղած, ներդոտ կերպով ոտը խփում էր յատակին. տիկին դէ-Պրէնը մի ինչ որ կողմնակի բանի վերայ էր մտածում: Սաստիկ տխրութիւն էր ձնշում պատահաբար հաւաքուած այդ չորս անձնաւորութիւններին:

— Դուք, ի հարկէ, գերադասում էք գիւղը, — համարեա յանգգնաբար ընդհատեց Եղիսաբէթը: «Գիւղ» խօսքը լսելով, Անտուանը սթափեց: Մի վայրկենում նա երեւակայեց իւր լայնատարած, բացարձակ դաշտերը և նա հասկացաւ այդ կանանց մանրակրկիտ լինելը, որոնք ապրում են քաղաքի խեղդուկ սենեակներում, նա հասկացաւ այդ լաւ ձեւերի ամբողջ կեղտոտութիւնը:

Այդ գեղեցկուհին ծիծաղում էր նորա վերայ: Նա նորան յիմար էր համարում: Սակայն նա սխալվում էր: Անտուանը արժէր օրիորդին: Նա բարեսիրտ էր, ներողամիտ, անկեղծ և գիտէր սիրել:

— Այո՛, — ասաց նա վճռողական կերպով, — դաշտերը, մարգագետինները, գետերը, անտառները, — այս բոլորը գեղեցիկ են: Այս բոլորը ճշմարտութիւն է:

Դերերը մի անգամից փոխուեցան: Այժմ նա խօսելու նիւթ ունէր: Նորա երեք խօսակիցները զարմացած նայում էին: Նա շարունակեց.

— Գիտէք, mademoiselle, մինչև անգամ և դուք, mesdames, գիտէք ինչ բան է գիւղը, իսկական, ազատ գիւղը և ոչ այն, որ դուք տեսնում էք քաղաքի ծայրից, — դա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ արուարձան, — բայց այն, ուր օդը ազատ խաղում է, ուր կեանքը եռ է գալիս, ուր ամեն ինչ ազատ է շնչում: Ո՛հ, այն տեղ շատ լաւ է:

— Արդարեւ ես գիւղ ասած բանդ չեմ հասկանում, ես նորան տեսել եմ հարեանցի կերպով, — խոստովանեց Եղիսաբէթը, սթափուելով իւր հզարտ անտարբերութիւնից:

—Ուրեմն պատմեցէք մեզ, գիւղաբնակ պարոն, թէ ինչպէս են այն տեղ ապրում,—դիմեց արիկին Պատկիէն, տեսնելով, որ նա վերջապէս գտել է իւր խօսելու նիւթը և կամենալով միջոց առնել նորան, որ մի փոքր բացուի:—Պատմեցէք, պատմեցէք:

—Ճշմարիտն և՛ ասում, ես չեմ կարող պատմել, ես ոչինչ չգիտեմ: Թող բանաստեղծները երգեն գիւղը, ես միայն սաստիկ զգում եմ ինձ շրջապատող բնութիւնը. այդ զգացմունքը, երևի, Ֆիգլիբական է: Քաղաքը ինձ ճնշում է, խեղդում: Բնական է այդ: Այս տեղ ամենքը այնպէս տխուր են առաւօտեանից մինչև երեկոյ. արածներն էլ միայն լրտեսութիւն է և բամբասանք: Մէկը միւսին է պատմում և չարամտութեամբ աւելացնում: Ամեն մի քայլափոխում նախանձ և չկամութիւն: Երբ գնում էք, յեռեկից լսվում է մատնիչի փսիսոցը, և արժէ միայն յիս դառնալ, դուք կրտսնէք ժպտող մի անձն... Մենք խօսում էինք Փարիզի մասին: Աւելի լա՞ն է նա, թէ վատ: Այն տեղ մարդիկ ժամանակ չունին ապրելու. այն տեղ նոքա ժամանակ չունին այնպէս լինելու, ինչպէս որ կան, որովհետև նոքա պատկանում են բոլորին և իւրաքանչիւրին: Փարիզում ինձ հազար հարուստ մարդ են ցոյց տուել, կամ գոնէ հարուստ երեւցող, հազար նշանաւոր մարդ են ցոյց տուել, բայց ոչ մի բախտաւոր մարդ: Այն ժամանակ ես թողի Փարիզը, որ աւելի ազատ չունէ քաշեմ, և օրհնում եմ հօրս, որ նա ինձ արտերի տէր շինեց, ես աւել ոչինչ չեմ ուզում: Անուանեցէք ինձ ռամիկ,—դուք չէք սխալուիլ: Ազատ ու պաղաբեր երկիր է, ոչ թէ ձեր քարայրատակ փողոցները. մաքուր օդ և ոչ թէ բոլորի արտաշնչութեան խառնուրդը. ազատութիւն, և ոչ թէ ձեր նեղ փողոցները, ուր արեւը քիչ է ընկնում: Լաւ է տեսնել կեանքը, տեսնել, թէ ինչպէս ամեն բան ծնվում է,

բուսնում, մեծանում, լայնանում: Լսել ջրի կարկաջները, որ միշտ միատեսակ է, միշտ խաղաղ ցանկել, դիտնալով, որ կըհնձես: Հաւատացէք, կենդանիները, ծառերը, բոյսերը, բոլոր բաները ունին իրենց հոգին, իրենց բարձր ինտելեկտ: Վայ այն մարդուն, որ չի ուզում տեսնել այդ, բայց ուզում է տեսնել և լսել միայն մարդկանց բաները, մարդկանց խօսքերը... Քանի անգամ տեսնելով անբմբունելին և բնութեան զանազան կողմերը, ես ինքս ինձ ասում էի,—¹նչ են անում ուսումնականները և մեծ խելքերը իրենց քաղաքի ստուկներում: Որքան կը հիանան, երբ ծովեր, սարեր, հովիտներ, անառւներ, համայն բնութիւնը տեսնեն իւր անթիւ ու անհամար արտադրութիւններով, որովհետեւ մինչև անգամ ես, անուս, իմ սահմանափակ շրջահայեցողութեամբ հանդերձ այդքան բերկրանք եմ զգում:

—Bravo!—բացականչեց աիկին Պասկիէն,—այ հիտնալի ճառ:

—Եւ դուք ինձ համարեա ձեր հաւատի զարձրիք,—լրջօրէն աւելացրեց Եղիսաբէթը:—Դուք շատ գեղեցիկ էք քարոզում:—Նա դեռ ժպտում էր, բայց առաջուան ժպիտը չէր այդ:

Անտուանը հասկացաւ այդ և ողորդուած իւր յաջողութիւնից շարունակեց.

—Այն ժամանակ միայն դուք լիովին ընդունած կը լինիք իմ հաւատքը, երբ անձամբ տեսնէք այն բոլորը, որի մասին ես շատ թոյլ խօսեցի: Եթէ միայն դուք կամենայիք, եթէ միայն ես վստահանայի... Դէ, ես համարձակվում եմ... Հօ ես ձեր մօրաքրոջ բաւական հին բարեկամն եմ (այս ասելիս, նա աչքի տակով նայեց աիկին Պասկիէին, որ մտածեց. «Տես, ինչպէս է: Կարծես, նա է հիմա ինձ վերայ ծիծաղում, հրէշ»)... այո, բաւականին հին, այնպէս որ իրաւունք ունիմ ձեզ

Հրաւիրելու: Ներկայ հոկտեմբերը այնպէս էլ տաք է, ինչպէս և մայիսը. ինքեանքդ օրը նշանակեցէք, — իմ կառքը կըգայ ձեզ տանելու, և ես ձեզ երեքիդ էլ յափշտակում եմ... Ես կըծանօթացնեմ ձեզ բնութեան հետ, մենք կընախաճաշենք Սէն-Պրիա, իսկ կը ճաշինք զիւ-Մօն զիւղում և վերադառնալիս դուք ինձ կ'ասէք ձեր կարծիքը: Սակայն մի մոռանաք, որ դուք պիտի գտաէք Աստուծոյ ստեղծագործութիւնը: Կամենում էք:

—Այո՛,—պատասխանեց Եղիսարէթը:

—Ե՞րբ:

—Հինգշաբթի օր:

—Իսկ մեր կարծիքի մասին մտածել անգամ մոռացել են,—ասաց զէ-Փրէնը իւր քրոջ:

—Ա՛խ, — պատասխանեց տիկին Պասկիէն, — մենք այդ տեղ երկրորդական ենք:

—Պարոն Սօրմանին, — յայտնեց ծառան:

—Թոյլ տուէք, հեռանամ ես այս տեղից, mesdames, mademoiselle. Հետս աանում եմ ձեր խոստմունքը:

Անցնելով փաստաբանի մօտից, Պէկօնապը ուղղուեց. նա ամբողջ զլեռով նորանից բարձր էր և ճընշում էր նորան իւր զօրութեամբ:

Այն ժամանակ Լիզբէթան սկսեց համեմատել նոցա և եզրակացրեց. — Ա՛խ, ափսոս. երկուսից միասին թերեւս մի կարգինը դուրս գար:

III.

Կարծեմ, արեգակը հրէք այնպէս ուրախ չէր փայլել հոկտեմբեր ամսին, ինչպէս այդ նշանակած հինգշաբթի օրը առաւօտեան: Գետնից բարձրանում էր տաք գոլորշի, և այդ աշնանային մեղմութիւնը, այդ անցո-

ղական եղանակի քնքշութիւնը, ասես, մի տեսակ մեղամաղձական ստուեր էր ձգում բոլոր արարածների վերայ:

Առաւօտեան ինը ժամինը մի կառք կանգնեց տիկին դէ-Ֆրէնի տան առաջ. պատուհաններն այս տեղ ու այն տեղ բացվում էին, իսկ հետաքրքրուողները դուրս էին գալիս:

Տեսնելով, ինչպէս տիկին Պասկիէն, նորա քոյրը, Եղիսաբէթն և Անտուանը նստան կառքը, որպէս հին բարեկամներ, հարեանները ծիծաղում էին:

Բարձր դրօպիւնով կառքը սրացաւ: Յետեի նստարանի վերայ տեղաւորուեց պառար՝ փաթաթուած մորթիներով: Առաջից՝ Անտուանի կողքին, նստել էր վայելչակազմ և ճկուն Եղիսաբէթն, ամբողջապէս ծածկուած երկար գորշ վերարկուով, ամուր սեղմելով իրանը և զինուորականի պէս մինչև վեր կոճկած: Նա աչքի տակով նայում էր իւր հարեանին, հասկանալով նորա դիտաւորութիւնը: Օրիորդը օգուտ քաղելով մօրաբորջ շատախօսութիւնից, տեղեկութիւն էր հաւաքել նորա մասին, և այժմ նորան շատ լաւ յայտնի էր Անտուանի հարստութիւնը, ծագումը, բարութիւնը և սաստիկ սէրը: Նա ուսումնասիրել էր երիտասարդին: Եւ սա արժանի էր այդ բանին, եթէ ոչ ինքը անձամբ, գոնէ միլլիոնները: Օրիորդը երկար խորհրդածութիւնից յետոյ հասաւ այն հետեանքին, որ սկսեց արհամարհել Սօրմանիին, որ մի գրոշ էլ չունէր: Երբ կառքը դըրգիւնով անցնում էր քաղաքի խրամը, պատուհանները ծածկած էին:

Սկզբում հարթ ու հաւասար գետինը մի առանձին բան չէր ներկայացնում: Երևում էին խրճիթներ իրար հաւեից, աղբի կոյտեր, հոտած ճահճանիւր, նուազ ծառեր և բան անող գործարանների մխապառ ծխնելոյղները: Բայց շուտով հորիզոնը անհուն կերպով տարա-

ծուեցաւ: Ճանապարհը ոլոր-մոլոր գնում էր ցանած դաշտերի և հնձած արաւերի միջով:

Այն ժամանակ Անտուանը մի ազատ շունչ քաշեց: «Ա՛յ, այժմ գիւղ է»,—ասաց նա:

Ճանապարհին մի տեղ յանկարծ երևեց խաչելու-թիւնը տարածած ձեռքերով, յետոյ դարձեալ դաշտեր, անվերջ դաշտեր: այն տեղ թեթեւ գոլորշի էր բարձրա-նում և թափառում էին մոամուրր, ծոյլ, հեղ և ու-ժեղ եղներ: Բայց ամենից շատ զբաղի էր երկրի կենսա-տու անուշահոտութիւնը, որ թափանցում էր ամեն մի ապրող էակի մէջ և, ախորժութեամբ լցնելով թոքերը, կենդանութիւն էր տալիս սրտին: Երեք կանայքն էլ անգիտակցաբար հրճուելով՝ նոյնպէս ազատ էին շունչ քաշում: Երկարատեւ, բայց ախորժելի լուսթիւնից յի-տոյ, երբ Ճանապարհը անտառիցն էր անցնում, տիկին Պասկիէն հարցրեց, զմայլուած լինելով անտառի գեղեց-կութիւնից.

—Ո՛ւմ են պատկանում այս անտառները:

—Այս իմ անտառներս են, — պատասխանեց Պէ-կոնտալը:

—Հա՛, — բացականչեց տիկին Վէ-Ֆրէնը և զլուխը դուրս հանեց, կարծես, թէ կամենում էր գնահատել նոցա:

Լիզեթիւն էլ, կարծես, թէ ոչինչ չէր լսել: Երբ նոքա կրկին դաշտը դուրս եկան, մայրը նկատեց.

—Խնդրեմ, վրաս չծիծաղէք, ես այդ բաներից ո-չինչ չեմ հասկանում,—ինչ է ցանած այս տեղ: Հա-ճա՛ր է, չէ՞:

—Այո, այս տեղ հաճար է, իսկ այն տեղ, փոքր ինչ հեռու՝ դարի. մինչև հնձելը կանաչ ու գեղին է. հիանալի է:

—Իսկ այս արտերը ո՞ւմն են:

— Իմը:

Երրորդ անգամ նոյն խակ Լիզբէթան յայտնեց իւր հրճուանքը. «Ախ, այդ հողմաղաց է այն տեղ՝ բլրակի վերայ: Տեսէք, որքան բանաստեղծական է»:

— Այո՛, դա մի լաւ հողմաղաց էր: Քառասուն տարի նա բան է արել, խակ այժմ աւերուած է, ընկած. շատ է հնացել, և նոր մեքենաներն էլ աւելի շուտ, գուցէ և աւելի լաւ են բան անում: Թերեւս ես նորան վերանորոգեմ:

— Նոյնպէն ձերն է, — բացականչեց տիկին դէ-Ֆրէնը:

— Դէպի այս կողմը՝ բոլորն էլ իմն է, — ասաց Պէկոնտալը հասարակ կերպով, ձեռքը լայն տարածելով և ցոյց տալով հօրիզոնի մի մեծ տարածութիւնը:

— Դուք կատարեալ մտրկիզ Կարաբասն էք, — բացականչեց տիկին Պասկիէն, և ամենքը ծիծաղեցին: — Այսպէս ուրեմն վճռուած է, բարեկամս. ես ձեզ նորից մկրտում եմ և այսուհետ ձեր անունը կըլինի Կարաբաս:

Երկու ժամ էր, որ նոքա ճանապարհ էին զնում:

— Բայց ես ուտելու ախորժակ ունիմ արդէն, — խոստովանեց Լիզբէթան:

— Սեղանը արդէն պատրաստ է, m-lle, և դուք այս տեղեց կարող էք տեսնել, ինչպէս ծուխը բարձրանում է ծխնելուզից:

Լիզբէթան պատուհանից զլուխը դուրս հանեց: Ճանապարհը ծռում էր. կառքը մտաւ խիտ շաղանակներինների ծառուղին: Նորա ծայրում սաստիկ փայլում էին և աչքի ընկնում արեգակից լուսաւորուած կարմիր ու սպիտակ շինութիւններն, որոնք կառուցուած էին համաչափութեամբ և մի ուղղութեամբ, կազմելով կանոնաւոր քառանկիւն:

— Սա Սէն-Պրիան է, — բացատրեց Պէկոնտալը:

Այս խօսքերն արտասանելիս երեքն էլ զլուխները

դուրս հանեցին կառքից հրապրեցուած ու վրդովուած, մի շտապ հայեացք ձգեցին ընդհանուր տեսարանին և յաղթուեցան:

Ամեն տեղ կեանքը եռ էր գալիս, մարդիկ և կենդանիները անընդհատ դործում էին: Ծանր սայլերը, որոնց լծուած էին ուժեղ ձիան, խոտով բռնաւորուած, դարպասից ներս էին մտնում և կանգնում խոտանոցի կտրի տակ: Պահապան շները, շղթաների շառաչելն բարձրացնելով, հաչում էին նոցա վերայ: Բաց պատուհաններից ու դռներից երևում էր սենեակների ներսը, երևում էր գոմը, ախոռը, որտեղից սաստիկ դուրս էր գալիս տաք գոլորշի, երևում էր կաթնատան ներսը փայլուն ամաններով և մաքուր սեղաններով, լուացարանը, չորացնելու տեղը՝ լի սպիտակեղէններով, մառանը՝ լի պաշարով: Ամեն տեղ շարժումն կար և առատութիւն:

Այն ժամանակ Լիզէթեան տկամայ մտածեց, թէ ամառը այս տեղ ապրելը լաւ կըլինէր—ախրուհի լինել... Նա արդէն տեսնում էր, ինչպէս ինքը գնում է մի բակից միւսը, ձգելով իւր հարստ ստուերը սպիտակ պատերի վերայ. տեսնում էր, որ ինքն է այդ շինութիւնների հոգին, հովիտների ու անտառների թափուհին, և ամեն տեղ իրեն խոնարհ կերպով գլուխ են առլիս: Իսկ յետոյ՝ ձմեռը քաղաքում— ածնել, աղմուկ, փայլ, երկրպագուներ: Այո, վերջապէս նա ծնուել է հարուստ լինելու:

Բայց նախաճաշելիս՝ դիտելով Պէկոնտալին, օրիորդի աչքը ընկան նորա մեծ ձեռները, ծածկուած դեղին մազերով և պիտակներով, լայն թիկունքներն և ուժեղ ծնօտները սարսափեցնում էին օրիորդին: Մտածելով, որ այս փայլունի մարդու հետ կապուած պիտի լինի, նա սարսուտ էր և օրիորդի ներդերը վախնում էին Ան-

տուանի միանունքներից: Նա ընկաւ մտածմունքի մէջ և յաւով խոստովանեց ինքն իրեն. «Ձէ, երբէք, երբէք ես չեմ համաձայնիր»:

Սակայն բոլոր շրջապատող բաները հրճուանք էին պատճառում նորան և աղաղակում. «Մնա»: Երկմտութիւնը տանջում էր նորան. նա լուրջ էր, մտախոհ, քանի որ նա մի վճռողական քայլ էր մնացել որ անի կեանքը մանկիւլ համար:

— Եւ ինչու համար մարդկանց վիճակը այդքան անկատար է և ծաղրող,— մտածում էր օրիորդը: — Կարծես, թէ շատ հասարակ կերպով այս մարդը կարող էր գիղեցիկ, նշանաւոր ու նուրբ ծնուել և ինչպէս այն ժամանակ օրիորդը կրտիրէր նորան և որպիսի շնորհակալութեամբ անձնատուր կր լինէր նորան:

— Ա՛խ, սոքա միայն ցնորք են, միայն ցնորք:

Երկարառեւ նախաճաշից յետոյ կրկին սկսեցին զբօսնել: Ամեն բան տեսան. աղմկալից ոչխարանոցը, ընտիր կովանոցը, առանձին-առանձին կանգնած ահագին դոմէճները վախեցրին նոցա. եկեղեցու պէս բարձր շտեմարանը զարմացրեց նոցա. մանաւանդ դուր եկաւ նոցա աղաւնիտունը, ուր աղաւնիները անընդհատ թափ էին էին տալիս իրենց թևերը: Բայց Պէկոնտալը աւելի հրպարտացաւ, երբ ցոյց տուեց իւր աղաւ մեծացած ձիերը:

Յետոյ Անտուանի հրամանով ակոռից դուրս հանեցին երեք զոյգ երկու և երեք տարեկան մատակախազներին դէս ու դէն նայելով՝ նոքա մի կողքով առաջ էին գնում, ուղղում էին դուրս պրծնել, բայց իսկոյն զսպեցին: Մտրակը ձեռին Պէկոնտալը կանգնեց գետնի մէջ խրած ցցի մօտ, որից հերթով կապում էին ամեն մէկին: Հնազանդելով տիրոջ ձայնին կամ մորակին, նոքա կամ հանգիստ քայլերով էին ման գալիս, կամ ոստոս-

տելով, անելով մեծ շրջան, կամ կանգնում էին, կամ յետ էին գնում, կամ պտավում էին մի և նոյն տեղում: Այս անսահման մարդագեղանում, մաքուր ու թափանցիկ օդում, ուժեղ և վայելչակալման Անտուանը, հանդարտ ձայնով հրաման տալով և հմուտ կերպով մտրակը շարժելով, այնպէս ուժեղ և խիզախ էր երևում, որ Լիզբէթան նորից յաղթուեցաւ և ծափահարեց:

— Իրաւ, նա հեռուից կարող է դուր գալ:

Բայց երբ Անտուանը վերջին հրամանն տուեց արեաւ, կոպիտ զիւղացուն, պատասխան ստացաւ.

— Հանգիստ եղբր, մենք սիրում ենք մեր ձիերին...

Այս ինչ է: Լիզբէթան ականջները սրեց. այս անպիտանը իւր արիւղ «գու» է ասում: Այո, սա էլ, միւսներն էլ: Օրիորդը զարմացել էր:

Մանկութեան ժամանակ այս բոլոր մշակները Պէկոնտալի ընկերներն էին: Յետոյ՝ սովորելիս, երբ արձակուրդներին նա վերադառնում էր տուն, ուրախութեամբ ընդունում էր և խաղում էր նոցա հետ, ինչպէս իւր մտերիմների հետ: Երբ տասն և հօթ տարեկան հասակում նա դուրս եկաւ կօլէժից, նոքա կրկին խօսելիս նորան «գու» էին ասում, որովհետեւ ամենքն էլ ագնիւ էին, սրտով անձնատուր էին նորան, և սոցա հայրերը երբեմն հերկիւ են հօղը նորա հօր հետ միասին: Այդ ժամանակից էլ մնացել է այդ սովորութիւնը: Պէկոնտալի տունը պահպանել էր հին լատինական *domus* խօսքի իմաստը, որ նոյնպէս ընտանիք էր նշանակում: Ծայրագոյն դատաւորի դուստր Լիզբէթան չէր կարող հասկանալ այդ ռամկական բարքերը: Նա այժմ ստանաիրա էր, հպարտ և լուռ: Այս յանկարծական փոփոխութեան պատճառը Անտուանը չկարողացաւ հասկանալ բայց զգաց և դառնօրէն հարցրեց ինքն իրեն. «Այս ինչ է նշանակում»:

Նոքա շարունակեցին իրենց ճանապարհը, ինչպէս պայմանաւորուել էին, դիւ-Մօն գիւղում ճաշելու: Դա միջակ գիւղ էր, քաղաքից էլ ոչ հեռու: Նորա միակ դեղեցկութիւնը դիրքն էր: Բլրակի զազաթից, ուր կային հին շինութիւններ, սփռւում էր անսահման հօրիզոնը: Որ կողմն էլ որ նայէիք, ձեր հայեացքը չէր հանդիպիլ արգելքի: Ծառերի յեռեկից երևում էին շէներ, պարզավճիտ գետակը սահում էր թփերի մէջ սեղմնած, իսկ դաշտերի մէջ—լայնատարած կերպով տեսակ տեսակ ծառերը ներդաշնակ տարբերութեամբ խայտաբղետութիւն էին առլիս երկրին: Այդ բոլորը հիանալի էր: Բայց այս տեղ էլ թէ փոքրիկները և թէ ծերերը իրենց տիրոջ հետ խօսելիս դու էին ասում: Կեղտոտ լակոտները բռնում էին նորա շորի փեշերից և գիրկն էին մանում: Նա ժպտում էր նոցա տեսնելիս և չէր կարծում, ի հարկէ, որ այդ տեղ մի վառ բան կարող է լինել, և սրտի բարութեամբ բոլորին էլ ձեռք էր առլիս:

—Ճիշտ է ինչպէս է բնութիւնը:

—Ինչպէս և բոլոր երկրայինը, նա ունի իւր վիճ և խղճալի կողմերը,—պատասխանեց օրիորդը առանց գէթ սակաւիկ ոգևորուելու:

Երեկոյեան նա իւր սենեակում այսպէս էր խորհում:

—Սօրմանին պէտք չէ, Անտուանը հօ վաղուց, թող երրորդը դուրս գայ:

IV.

Զմեռուայ վեց ամիսը մի կերպ անցաւ փոքրիկ քաղաքում, որ թաղուած էր ձիւնի մէջ: Հիւանդոտ, տըրտում Լիզեթիան աննպատակ մի սենեակից միւսն էր թափառում: M-me Պատկիէն վաղուց էր վերադարձիլ Փարիզ: Մի նոր դժբախտութիւն պատահեց նոցա: Մաս-

նաւոր մարդկանց պահու տուած նոցա մի մեծ դումարը կորաւ անյաջող ձեռնարկութեան պատճառով: Նոքա բոլորովին աղքատացան: Փաստարան Սօրմանին այս լուրը լսելուց յետոյ սկսեց քիչ գնալ, իսկ ապա՝ բոլորովին կտրեց իւր այցելութիւնները: Միայն Պէկոնտալը չփոխեց իւր յարաբերութիւնը: Նորա սիրտը առաջուայ պէս էր դարձեալ բաբախում: Նա տանջվում էր, որ միջոց չունէր նոցա օգնելու: Գնալուց առաջ տիկին Պասկիէն պարզ ասաց նոցա, թէ պէտք է մեծ համբերութիւն ունենալ, թէ Լիզբէթան մինչև անգամ եթէ մարդու էլ զնարւելի նորան, այդ դեռ շուտ չի լինիլ: Գնալով՝ նա թողեց իւր քրոջը որպէս հաւատարիմ դաշնակից Սնաուանի: Այդ ժամանակուանից մօր և աղջկայ մէջ տեղի էին ունենում անընդհատ ու սաստիկ կռիւներ: Տիկին դէ-Ֆրէնը խիստ ազահ պառաւ էր. Լիզբէթան—անսիրտ գեղեցկուհի: Երկուսն էլ խստացան, անհաշտ թշնամիներ դարձան, անվերջ վիճում և նախատինքներ էին ասում իրարու:

Սովորաբար այս վեճերը վերջանում էին նորանով, որ երկուսն էլ սկսում էին լալ. ներդոտ Լիզբէթան բոլորովին քայքայուել էր. նորա տանջուած կազմուածքը խախտւաւ դարձաւ, հիւանդոտ դրութիւնը աւելի ևս սաստկացաւ: Ամբողջ ժամեր, նա նստած էր սպանուածի պէս անշարժ. երբ մայրը մի թիթեւ նկատողութիւն էր անում, նա բարձր ձայնով, պղտոր աչիւրով մէկը միւսի յետեից կոպիտ բաներ էր ասում, զայրացած շարժումներ էր անում,—այնպէս որ Սնաուանը երկու կերպ էր ընդունվում այն տեղ. տիկին դէ-Ֆրէնը ժպտում էր, ձեռք սեղմում, պարզ խօսում, մինչև դեռ Լիզբէթան փախչում էր, ասում էր, թէ հիւանդ է, —յաճախակի այդ ճիշդ էր լինում,—կամ թէ նստում էր ընդունաւորանում փակ աչքերով:

Բայց Անտուանը չէր յուսահատուում:

Նա բնական էր համարում այդ բանը, որ օրիորդին գուր չէր գալիս, և հնարք էր որոնում, ինչպէս անի, որ ախորժիկ մարդ դառնայ:

Նա պաշտում էր օրիորդին: Նա իրեն երջանիկ էր համարում, որ կարողացաւ աննկն նորան, յաճախ ընկնել նոցա մօտ, մի և նոյն օդը ծծել. նա սարսափելով էր յիշում այն ժամանակները, երբ հեռուից էր հրեւոյնի ստանում օրիորդից: «Ի՞նչս է պակաս, դանդաղութեամբ բան չունիմ»:

Երբեմն, շատ հազիւ, Լիզլէթան հանգստութեան երջանիկ օրերին, խղճալուց թէ մաշուելուց, մեկնում էր նորան իւր ձեռքով... Այդ օրերը Անտուանը խելքը կորցնում էր:

Պէկոնապը միայն օրիորդի համար էր ապրում: Նա զգում էր, որ իւր կրթութիւնն այնքան էլ բաւարար չէ: Եւ նա սկսեց կարդալ: Գրքերից նա ձանձրանում էր. որպէս զի կարդալիս աղերք բաց չթողնի, մեծ աշխատութիւն էր հարկաւորում: Երբեք նա չէր բարկանում հեղինակի վերայ խրթին մեկնութեան համար. նա բարկանում էր իւր անհասկացողութեան համար և ինքն իրեն խօսք տուեց հասնել նպատակին ճգնաթափ աշխատութեամբ: Նա զիտէր, որ դէ-Ֆրէնսերի միջոցները սպառուել են: Իւր սեպհական հարստութիւնը ճնշում էր նորան. նա մտածում էր ապրել այնպէս, ինչպէս նոքա են ապրում, հասարակ, համարեա աղքատ կերպով, զրկելով իրեն ամեն անսով բաւականութիւնից, մինչև ագնամ յաճախակի և անհրաժեշտից: Նա անհետիւտ էր համարում այն նախադրարմունքը, որ թոյլ չէ տալիս քիչ ունեցողներին օգնութիւն ստանալ չափազանց շատ ունեցողներից: Նա կ'ուզէնար տալ օրիորդին իւր բոլոր հարստութիւնը և աշխատել նորա համար:

Նորան թոյլ էին տալիս միայն տանել աիկին դէ-Ֆրէ-նին իւր հողին ամենահասուն մրգեղէնները, ամենալաւ արտադրութիւնները:

—Վերջապէս նա է մեզ կերակրում,—աղաղակում էր զրգռուած օրիորդը, երբ Անտուանը մի բան էր ուղարկում:

—Սա կարելի է ընդունել,—կարուկ կերպով պատասխանում էր մայրը:—Նա մեզ համար փող չէ մըսխում: Սյա բոլորը նորանն է... նորանն է, որ կարող էր քոնը լինել... Այն, Աստուած իմ,—բացականչում էր նա:

Հէնց որ Պէկոնտալը գալիս էր, աիկին դէ-Ֆրէնը սկսում էր յայտնել իւր շնորհակալութիւնը, իսկ Լիզբէթան արհամարհական ձեով միայն ուսերն էր վեր քաշում և ինքնակոչ թագուհու կերպարանք շինում:

Վերջապէս օրիորդը վճռեց վերջացնել այդ, և միակ անհրաժեշտ միջոցն էր համարում ուղղակի իրեն Պէկոնտալին գիմել: Նա երկար սպասեց յարմար դէպքի: Մի անգամ Պէկոնտալը եկաւ այն ժամանակ, երբ օրիորդը մենակ էր: Նախընթաց օրը մայրը, աւելի քան երբ և իցէ, կպիլ էր նորան. օրիորդի հիւանդոտ ներդերը սաստիկ զրգռուած էին: Գիշերը նա ուշաթափ եղաւ, բայց նա ծածկեց այդ, ոչ ոքի չասաց, փակուեց իւր սենեակում, ասելով. «Վրաս կրծիծաղեն»:

Լիզբէթան ընդունարանումն էր Անտուանի հետ: Պատից կախ արած նորա պապերի պատկերները, կարծես, հարցնում լինէին, թէ ինչ է անում այս աեղ այդ ռամիկը:

Վաղուց եւ եկող ներքին բարկութիւնից Լիզբէթան անհանգիստ էր շունչ քաշում: Ձեռքի արագ շարժումով նա ինզրեց նորան նստել և խտասիրաւ բերկրութեամբ ու աենդով նա սկսեց իւր յարձակմունքը:

—Յարգելի պարոն, ասում են, թէ զուբ ազնիւ

մարդ էք. ահա այդ իսկ ազնուութեան զիմում եմ ես այժմ: Ամեն անգամ, երբ դուք գալիս էք այս տեղ, գալիս էք հակառակ իմ կամքիս:

Անտուանը գունատուեց, ներդային խղճալի ցնցիւնը շարժեց նորա շրթունքները, բայց բան չստատախանեց: Օրիորդը սպասում էր: Տեսնելով որ նա լռում է, Լիզբէթան նորից սկսեց, յուզուելով և վրդովուելով աւելի ևս. իւր ձայնից, յափշտակուելով իւր կատաղի յորդառատ խօսքերից.

—Սյո՛, հակառակ իմ կամքիս, որովհետեւ դուք գալիս էք այս տեղ, որպէս... ինչպէ՞ս են ասում,—թեկնածու, փեսացու... Բայդ դուք ի զուր էք յոյս տալով, ես ձեր նշանածը լինիլ չեմ կարող: Զգիտեմ, ճշմարիտ, թէ դուք ինչ հնարքով սկսաք մեզ մօտ գալ, բայց ես կասկածում եմ, որ այս տեղ բաւականին սառութիւն և ճարպիկութիւն կայ: Զեղ օգնեց իմ շաաախօս մօրաքոյրս, որ ամեն մի բանով գիտէ յափշտակուել: Ճանաչում էիք դուք նորան Փարիզում մինչև այդ ժամանակ,—այդ իմ գործը չէ: Բայց գալով մեր տունը, դուք սկսեցիք գայթակղեցուցիչ հին դերը կատարել: Դուք ասացիք ձեզ. կուրացնենք այս կանանց: Դուք կառքով տարաք մեզ ման ածելու, ինչպէս առասպելական Կարաբասը, անտառներով, դաշտերով, Ֆէրմաներով, և ամեն տեղ, ուսկից անցնում էինք, ամեն բան ձերն էր, նոյն իսկ արձագանդը, որին դուք կաշառել էք, ձեր անունն էր կրկնում: Դուք ցոյց տուիք մեզ ձեր հարստութիւնը, կուրացրիք, յաղթեցիք մի անգամից երկու կնոջ. տարաբաղդաբար այդ երկուսն էլ ձեր նպատակի գլխաւոր աւարկան չեն: Իսկ ես չփոխեցի իմ կարծիքը: Եթէ դուք... ինչպէս ասած... եթէ դուք մի անգամից դուր գայիք ինձ, ես կարօտ չէի լինիլ ձեր հարստութիւնը տեսնելու, որ սիրեմ ձեզ և ձեռս ձեզ

մեկնեմ: իսկ հակառակ ղէպքում, մինչև անգամ եթէ դուք տասնապատիկ հարստութիւն ցոյց տայիք և ձեր ըլլի գազաթից ասէիք ինձ. «Այս բոլորը ձերն է»,— հեռանալը նոյնը կը լինէր: Ոչ մի գումարով ինձ գնել չէ կարելի: Ես ինձ չեմ ծախում, իսկ դուք անպատճառ կամենում էք գնել:

— Լիզբէթա:

— Նեղութիւն կրէք աւելացնելու՝ mademoiselle (օրիորդ):

Անտուանի բացականչութիւնը աւելի ևս զայրացրեց օրիորդին: Նա շարունակեց պատմել թէ ինչպէս ամեն օր կռիւ է մղում մօր ղէմ, որ երազում է ծերութեան հասակում խաղաղ, փարթամ ապաստանում ժամանակը անց կացնել: Անտուանն էր նորա սոսկալի դրութեան, նորա ամենօրեայ տանջանքների պատճառը. մինչև նորա հետ ծանօթանալը նա հանգիստ էր ապրում, եթէ ոչ բախտաւոր: Ի՞նչ իրաւունքով նա մէջ մտաւ և պղտորեց նորա կեանքը: Օրիորդը պահանջում էր նորանից, որ վերջնականապէս ամեն բան կարուի, պահանջում էր, որ երզում ուտի, որ այլ ևս աչքին չի երեւի, մինչև անգամ կը գնայ քաղաքից, ուր թշուառ բաղըը նոցա հարեան էր շինել:

Անտուանը վեր կացաւ: Տարօրինակ կը թուի, իսկ նա ժպտեց:

— Զեր հրամանը, mademoiselle, իսկոյն և եթ կրկատարուի: Ես կը գնամ: Շատ խնդրում եմ, ներէք իմ սխալը: Ես յոյս ունէի, որ քնքոյշ հոգատարութեամբ, անձնազոհութեամբ, անձնատուր սրտով կարող կը լինիմ մոռանալ տալ իմ ծագումը, իմ բնական և բարոյական պակասութիւնները: Սակայն հակառակը եղաւ: Զէ, ես երբէք չէի կամենում գնել ձեզ,— ձեր մօրաքոյրը գիտէ այդ: Նա իսկոյն հասկացաւ ինձ, որովհետեւ սիրտ

ունի, իսկ այդ էլ մի գանձ է, որ գնել չէ կարելի: Ես միայն հրազում էի, որ բոլոր կանանցից ձեզ հրջանկացնեմ, ձեզ պատեմ անհուն և անսահման սիրով... Խոստովանում եմ, դա չափազանց փառասիրական ցնորք էր, որովհետև իմ ձեռներս երկայն են, ոտներս՝ նոյնպէս, ես կեղծ եմ հրգում և պարում—առանց հետեւելու տակաին: Ձեզ պէս օրիորդը, ձեր շրջանի և ձեր բնաւորութեան օրիորդը չէ կարող թոյլատրել այգալիսի արհաւիրք, որոնցից, ակներև է, կախուած է ձեր երկրային հրջանկութիւնը: Ես կը հեռանամ: Դուք ինձ չհասկացաք, և այդ կըլնի իմ միթարութիւնը. մի բանով միայն ես չեմ միթարուիլ—որ այլ ևս ձեզ չեմ կարողանալ տեսնել... որովհետև ես ձեզ սիրում եմ, մինչև անգամ այնպէս, ինչպէս դուք ցոյց տուիք ձեզ—հպարտ, սնափառ, դատարկ, և ես միշտ կըսիրեմ ձեզ: Այդ բանը, օրիորդը, դուք ինձ չէք կարող արգելի:

Նա գլուխ տուեց և հպարտութեամբ գլուխը վեր բարձրացնելով դուրս եկաւ առանց յետ նայելու:

Լիզբէթան ընկաւ բազկաթոռի վերայ անբացատրելի խղճահարութեամբ և սկսեց սաստիկ հեծկլալ:

—Կարծեմ, նա արհամարհում է ինձ այժմ... Ուրիմն ես ի՞նչ եմ... Ա՛խ, այս ի՞նչ կեանք է:

Յնցողաբար նա մեկնեց ձեռը և սարսափելի դող անցաւ նորա մարմնով... գլուխը սկսեց պտոյտ գալ: Նա սարսափեց և զանգահարեց...

Երկու օր նա անց կացրեց առանց յիշողութեան և զառանցանքների մէջ: Մայրը սարսափելով նստած էր նորա մօտ: Երկրորդ օրը երեկոյեան նա խոր քուն մտաւ: Նա գունատ, մեռելի պէս գունատ պառկած էր:

Մօր յորդորանքով Պէկոնապը մնաց: Դէպքերը ստիպելին նորան մոռանալ խօսքերը:

V.

Առաւօտեան վաղ՝ լուսաբացին, լուեցաւ մի զարհուրելի աղաղակ, որ հասաւ և Անտուանի ականջին: Շուտով բացուեցաւ պատուհանը: Երևեց Լիզբէթան արձակած մազերով, մեռելային գունատութեամբ, լայն բացած աչքերով, անասելի զարհուրանք դէմքի արտայայտութեան մէջ և հրկրորդ սրտամաշ աղաղակը պատեց շրջակայքը: Խեղագարի պէս նա ձեռները սռաջ էր մեկնում, կարծես, ուզում լինէր բռնել զատարկութիւնը, շօշափելով օդը: Յետոյ նա ձեռներով ծածկեց դէմքը, նորից աղաղակեց, բայց այս անգամ խուլ, խեղդուկ ձայնով, և շանթահար եղածի պէս հրեսի վերայ փռուեցաւ:

Այդ ժամանակ տունը լցուեց ուրիշ կանանց լաց ու կոծով: Ահա այդ ինչպէս եղաւ. Լիզբէթան զարթնեց երկարատե ծանր քնից: Զորս կողմը խաւար էր... «Դեռ զիշեր է,—ասաց նա ինքն իրեն,—ես կարծեցի, թէ աւելի եմ քնել...» Նա կանչեց, բայց ոչ ոքից պատասխան չտացաւ: Նորա տանջուած մայրը գնացել էր իւր սենեակը քնելու, իսկ նաժիշտը քնած էր այդ տեղ բազկաթոռի վերայ: Մի կերպ օրիորդը որոնեց իւր մօտ ծրրագն ու լուցկիները: Բայց որքան էլ աշխատում էր վառել լուցկին—բոցը չէր տեւում և զրգուում միմեանց յետևից դէն էր ձգում լուցկիները: Յանկարծ նա՛ այրեց իրեն... Բոցը չտեսաւ, իսկ զգաց, որ իրեն այրեց:

Իսկոյն նորա գլխում ծագեց մի սարսափելի զրթբաղդութիւն: Այդ միջոցին նաժիշտը զարթնեց... «Արդէն լուսացել է, օրիւր»։ Հէնց այդ րոպէին Լիզբէթան աղաղակեց, վաղեց դէպի պատուհանը, բաց արեց, ա-

մեն բան հասկացաւ և նորից ազաղակեց: Նա կոյր էր զարթնել:

Մի ամբողջ ժամ Պէկոնտալը յիտ ու առաջ էր գնում նոցա տան մօտ և չէր վստահանում ներս մանել: Այն տեղից իւրաքանչիւր դուրս եկողին նա հարց ու փորձ էր անում, իսկ տեսնելով բժշկին, նա կանգնեցրեց նորան, ասելով. «Ի՛նչ է, պօ բժիշկ, ի՞նչ է եղել»:

Բժիշկը կարճ պատասխանեց. «Կուրացել է»:

— Կուրացել է. այդ ինչպէ՞ն յանկարծակի: Դա անկարելի է:

— Ձէ, դա յաճախ է պատահում, մանաւանդ կանանց:— Եւ սառնասրտութեամբ, ասես թէ հիւանդանոցում ուսանողների առաջ կանգնած՝ նա սկսեց բացատրել. «Դա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ amorosa».

Ուշ ու միտքը կորցրած Անտուանը բան չհասկացաւ այդ խօսքից. Amorsosa, ա՛յդ ինչ բան է... Նա չէ՞ կարող բժշկուել:

— Թոյլ տուէք, ձեզ բացատրեմ, որ amorosa-ն լինում է երեք տեսակ կամ, աւելի ճիշդ, երեք աստաճան է ունենում, իսկ amorosa միայն ընդհանուր անունն է: Առաջին աստիճանը ամօրոզային ամբլիօպիան է, երբ դեռ լըսի որակական զանազանութիւնը տեղի ունի,—այսինքն դուք հասկանում էք ինձ,—երբ հիւանդը կարողանում է զանազանել առարկաները, աչքին շատ մօտեցնելով...

— Այդ է նորա հիւանդութիւնը:

— Ձէ: Երկրորդ աստիճանը, մենք ասում ենք հասարակ ամօրոզա, երբ կայ քանակական զանազանութիւն, այսինքն, երբ հիւանդը այլ ևս չճանաչելով առարկաները, կարող է զանազանել լոյսը խա-

Շշմած Անտուանը լսում էր բժշկին առանց ընդհատելու, աշխատելով իրեն համար անհասկանալի այս խօսքերի մէջ յոյսի նշոյլ գտնել...

— Մի՛թէ այդ է նորա հիւանդութիւնը:

— Չէ: Իսկական ամօրոգացի ժամանակ տեսողութեան հետքն էլ չի լինում: Ահա այս տեսակիցն է օրիորդ դէ-Ֆրէնի հիւանդութիւնը:

— Բայց ի՞նչ է պատճառը, պատճառը:

— Ո՛հ, հազարաւոր պատճառներ են լինում... Սովորաբար դա պատահում է ներդերի խանգարումից, արեան փշանալուց, ընդհանուր արեան անկանոն շրջանառութիւնից... սաստիկ յուզմունքներից... հիստերիայից... Կան օրիորդներ, որոնց վաղ պէտք է մարդու տուած... հասկանում էք: Բարի գիշեր, պ. Պէկոնտալ:

Թող ինչ ուզում են՝ ասեն, — Անտուանը ներս կը մտնի: Բոլոր դռները բաց էին, ինչպէս սովորաբար լիւնում է մի որ և է անբախտութեան ժամանակ: Նա ուղղակի գնաց Լիզբէթայի սենեակը: Նա պարկած էր անկողնում, անշարժ էր և լուռ, աչքերը բաց, — նոյնպէս գեղեցիկ, ինչպէս և միշտ, առանց արտասուքի: Մայրը և մի քանի ուրիշ կանայք դարձած նորան՝ խօսում էին հետը, անունն էին տալիս: Օրիորդը, կարծես, բան չէր լսում, ընկղմած զարհուրելի և տանջող ցնորքների մէջ, համարեա խելագարութեան մօտ:

— Ա՛խ, պ. Պէկոնտալ, — բացականչեց մայրը և հեծկլաաց:

Այս անունը լսելով՝ Լիզբէթան ձեռը մեկնեց: Անտուանը իսկոյն իրեն նետեց օրիորդի կողմը, խեղդուելով արտասուքից, չօքեց և բռնեց նորա ձեռը: Այն ժամանակ Լիզբէթան կամաց, շատ կամաց շշնջեց. «Մի՛ գնաք, ներեցէք ինձ, մի՛ գնաք: Ինձ այժմ պէտք են նոքա, որոնք ինձ սիրում են, — մնացէք»:

Խեղակորոյսի պէս էր հեծկլտում Անտուանը, դեռ
ևս չհաւատալով օրիորդի անբաղդութեան և անկա-
րող լինելով մի խօսք անգամ արտասանելու... Այդ
մարդու աղէտի առաջ, որ մահու չափ տանջում էր
իրեն օրիորդի համար, Հիզէթայի խաւարած աչերից
ցայանցին արտասուքի շեթիրը և երկար, շատ երկար
նորա թափվում էին...

2. Գ.

Ա Ր Ծ Ի Ի.

Դո՛ւ, որ խղացած թռչում ես հպարտ,
 Մէկ-դուման ահեղ ճեղքելով ազատ
 Եւ մինչև եթեր՝ երկնից պարզ կամար
 Քո սաւառնելուդ ասպարէզ արած,
 Կարող ես դու ինձ բերել պատասխան
 Իմ հայրենիքից թշուառ, անպաշտպան,
 Դո՛ւ, որ բարձունքից նայես շէշտակի
 Դէպի քո զոհդ սրատես աչքերով,
 Եւ մի քիչ թեթեւ պտոյտ անելով,
 Ճիրաններիդ մէջ խորտակես սաստիկ,
 Կարող ես սլանալ դէպ իմ հայրենիք,
 Պանդխտիս բերել մի բարի խաբրիկ,
 Բայց չէ՛... անգութ ես, անխիղճ, անօրէն,
 Դու բարեացակամ՝ երբէք սիրտ չունես,
 Ի՛նչ է խղճութիւն—այդ դու չըզիտես,
 Խեղճ թռչունների մատաղ ձագերի
 Դու անմեղ արեան ես միշտ ծարաւի
 Ձէ՛, ես, պանդուխտըս, քեզնից յոյս չունիմ
 Եւ ո՛չ մի բարիք քեզնից կըսպասեմ,
 Դու գոռ ծովերի պատուիր ալիքներ,
 Սուր ճիրաններումդ ճնշիր քո զոհեր,
 Թող ես աստ տանջուիմ հազար ցաւերով,—
 Դու կը յագենաս քո անմեղ զոհերով,
 Մի օր էլ յանկարծ որսորդի գնդակ
 Հպարտ թռիչքիդ արած ժամանակ
 Կը զարկէ կրծքիդ և դու վայր կընկնես,
 Թողնելով եթեր անդունդ կըկորչես,
 Փոքրիկ թռչուններ մի քիչ շունչ կառնեն,
 Խեղճ պանդուխտներիս կը մխիթարեն։

Սէթ.

ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՆԵՐ.

(Տ ու ր գ ր ն ք վ ր ց).

«Матъ одинъ... и нѣтъ волшебной сказки—
И душа опять полна возможнымъ».

А. Фетъ.

I.

Երկար ժամանակ չէի կարողանում քնել և ան-
դադար մէկ կողքից միւսի վերայ էի ընկնում: «Թող
կորչեն այս յիմարութիւններն էլ, պատուող սեղաններն
էլ» — մտածում էի ինքս ինձ — «ոչ մի օդուա չկայ,
միայն ներգերս են գրգռում»... Կամոց կամոց սկսայ ես
նիրհել...

Յանկարծ թուեցաւ ինձ, որպէս թէ սենեակումս
լարի մեղմ և աղէտալի հնչիւն է լսվում:

Գլուխս բարձրացրի: Լուսինը երկնքի վերայ լո-
ղում էր, ինչպէս մի սիրուն հարս, և նայում էր ուղ-
ղակի ինձ վերայ: Նորա լոյսը, որպէս կաւիճ, սփռուած
էր յատակի վերայ... Մի և նոյն տարօրինակ ձայնը ա-
ռաւել պարզ կերպով կրկնուեցաւ:

Թեք ընկայ: Փոքր ինչ սկսեցի վախենալ:— Անցաւ
մի վայրկեան, ահա և երկրորդը... Հեռուից լսուեցաւ

աքաղաղի ձայն. առաւել հեռու տեղից լսուեցաւ երկ-
լորդինը:

Գլուխս դրի բարձի վերայ: «Ա՛խ, մարդ ի՛նչ վե-
ճակի կարող է հասցնել իրեն»,—ասում էի ինքս ինձ,—
«ականջիս զանազան ձայներ եմ հասնում»:

Քիչ ժամանակից քնեցի — գոնէ ինձ այնպէս էր
թւում, թէ ես քնած եմ: Մի տարօրինակ երազ տեսայ:
Տեսայ, որպէս թէ պարկած եմ ննջարանումս, անկող-
նիս վերայ—քնած չեմ, անգամ աչքերս փակել չեմ
կարողանում: Ահա նորից լսվում է մի ձայն... Յետեւ
նայում... Յատակի վերայ ընկած լուսնի լոյսը սակաւ
առ սակաւ վեր էր բարձրանում, ձգտվում էր և վերելից
սկսած, քանի գնում էր, գնդաձև էր ստանում... Իմ
առաջ, որպէս ամպ, կանգնած է մի սպիտակ կին:

—Ո՛վ ես դու,—հարցնում եմ ես զժողարանալով:
Լսում եմ պատասխան. ձայնը անբռնելի խրճիւ-
ղցի էր նման:—Ես եմ... Ես... ես... եմ: Ես եկել եմ
քեզ տանելու:

—Ինձ տանե՛լն: Բայց դու ո՞վ ես:

—Գիշերս գնա անտառի այն ծայրը, ուր հին կաղ-
նին է: Ես այն տեղ կըլինիմ:

Ես ուզում էի լաւ նշմարել այդ խորհրդաւոր կնոջ
դէմքի դժագրութիւնը—բայց յանկարծ տեղիցս վեր եմ
թռչում. ես սարսուռ էի զգում: Եւ ահա այլ ևս պար-
կած չեմ, այլ նստած եմ իմ մահճակալիս վերայ—և
այն տեղ յատակի վերայ, ուր կանգնած էր այդ կախարդ
էակը, լուսնի շողքն էր ընկած:

II.

Այդ օրը մի կերպ տեսաւ: Յիշում եմ, ուզում էի
կարգալը գործել... Բան չէր դուրս գալիս: Եկաւ և դի-

շերը: Սիրտս բարախում էր, ասես, թէ մի բանի սպասում լինէի: Պարկեցայ քնելու և երես դարձրի դէպի պատը:

— Ի՞նչո՞ւ համար չեկար,— լսուեցաւ սենեակումս մի ձայն:

Շուտով յետ նայեցայ:

Դարձեալ նա... դարձեալ նոյն խորհրդաւոր ուրուականը: Սեւեռած էին նորա աչերը, անշարժ էր երեսը— և դէմքը տխրութեան մէջ էր ընկղմած:

— Ե՛կ,— լսվում է կրկին մի շնչիւն:

— Կըգամ,— պատասխանում եմ եւ վախկոտ ձայնով:

Ուրուականը կամաց յառաջ գնալով ճօճվում էր, և որպէս ծուխ, պտոյտ-պտոյտ գալով ու խառնուելով, վեր բարձրացաւ — կրկին լուսնի շողքը ընկաւ հարթ յատակի վերայ:

III.

Օրը անց կացրի շատ վրդովւումս: Ընթրիքի ժամանակ եւ համարեա մի շէշ զինի խմեցի, դուրս եկայ պառչգամբ փոքր ինչ ղովանալու, բայց վերադարձայ և ընկայ մահճակալիս վերայ: Արիւնս դժուարութեամբ էր հոսում երակներին մէջ:

Դարձեալ լսուեցաւ նորա ձայնը... Ես վախեցայ, բայց յետ չնայեցայ: Յանկարծ, տեսնում եմ, մէկը գրկեց ինձ յետեիցս և ականջիս փսփսաց. «Ե՛կ, եկ, եկ»... Սրտածաք եղած՝ ես հազիւ արտասանեցի.

— Կըգամ,— և սկսեցի կամաց-կամաց ուշքի գալ:

Այդ կինը փոքր ինչ կռացած կանգնած էր գլխիս մօտ: Նա ժպտեց և անհետացաւ: Բայց ես կարողացայ նշմարել նորա դէմքը: Ինձ թվում էր, թէ նորան մի անգամ տեսել եմ.— բայց ինչտե՞ղ, ե՞րբ: Ուշ վեր կացայ

և ողջ օրը թափառում էի զաշտերում, գալիս էի հին կաղնու մօտ, որ անառախ ծայրումն էր գտնվում, և ուշադրութեամբ նայում էի չորս կողմն:

Իրիկնապահին նստած էի առանձին սենեակումս պատուհանի առաջ: Պառաւ աղախինս դրեց առջևս մի թաս թէյ—բայց ես դեռ չէի սկսել խմել: Դեռ երկմտութեան մէջ էի և ինքս ինձ հարց էի առաջարկում «ես հօ չեմ գիտում»: Արեւը նոր էր մայր մտել— ոչ միայն երկինքն էր կարմրել—անգամ օդը փայլում էր մի անբնական կարմիր գոյնով: Երեւները և խոտը, ասես, վէտնիճով նոր ծածկուած լինելով, չէին շարժվում: Նոցա անշարժութիւնը, նոցա քարանալը, այդ խորին լռութիւնը, բնութիւնը, բոլորը, բոլորը ինձ համար մի տարօրինակ բան էր, հանելուկ էր, որի նշանակութիւնն ես չէի կարողանում հասկանալ: Մի մեծ մոխրագոյն թռչուն յանկարծ առանց կրկնաւոր, ձայնի հանելուկաւ և նստաւ պատուհանիս առաջ... Նայեցայ նորա վերայ—նա էլ ինձ վերայ նայեցաւ, իւր բոլորակ և մըթնագոյն աչիւրը ինձ վերայ ձգելով: «Ձինի՛, թէ քեզ ուղարկել են, որ իմ միտս ձգես»,—իսկոյն մոքոփս անցաւ:

Թռչունը իսկոյն շարժեց իւր փետրալից թևերը և առանց բան անելու՝ սուս ու փուս առաջուայ պէս վեր թռաւ: Դեռ երկար ժամանակ նստած էի պատուհանիս առաջ—սակայն այնքան էլ չէի տարակուսում: Ես, կարծես, ընկել էի մի կախարդական շրջանի մէջ—և մի անյաղթելի, թէպէտեւ հանդարտ գօրութիւն քաշում էր ինձ, ինչպէս զոր օրինակ գետի ընթացքը առաջ է տանում նաւակը: Վերջապէս ես վեր թռայ: Օդի կարմրութիւնը վաղուց անհետացել էր, այժմ առաւել մութ էր և կախարդական լռութիւնը ընդհատուել էր: Հողմը փչեց, լուսինը առաւել ևս սկսեց փայլել կապուտակ երկնքում—շուտով ծառերի արծաթապատ տերեւները

սկսեցին ծածանուել: Իմ պատառս ներս մտաւ ձեռքս
վառած մոմ, բայց պատուհանից քամին փչեց և ճրագը
հանգցրեց: Ես չկարողացայ այլ ևս համբերել, վեր կա-
ցայ, առանց զլիարկի ու գնացի անտառի ծայրը, դէպի
հին կաղնին:

IV.

Քանի քանի տարի սորանից առաջ կայծակը խփել
էր այդ կաղնուն: Պագաթը կտրուել էր և չորացել,
բայց էլի մի քանի տարուայ կեանք մնացել էր նորանում:
Երբ ևս սկսեցի մօտենալ նորան մի ամպ, որպէս վա-
րագոյր ծածկեց լուսնի զէմքը մեզանից, ուստի շատ
մուծ էր կաղնու հասա ձիւղերի տակ, հայեացքս դար-
ձրի դէպի մի կողմը—բոլորովին սրտաճաք եղայ: Այն
սպիտակ ուրուականը կանգնած էր մի մեծ թփի մօտ,
որ զանվում էր անտառի և կաղնու մէջ տեղը: Քամին
մազերս փրփրաւացնում էր, բայց ևս անվաս քայլերս
ուղղեցի դէպի անտառ:

Այո, սա նա է, իմ զիշերային բարեկամուհիս: Երբ
ևս մօտեցայ նորան, լուսինը նորից ու նորից սկսեց փայ-
լել: Նա, կարծես, գործուած էր կիսաթափանցիկ ծիր
կաթնից—նորա զէմքի միջից նշմարում էի քամուց
սակաւ ինչ տատանուող ձիւղերը—միայն նորա մա-
ղերը և աչերը սև էին և ծալած ձեռքի մատների
մէկի վերայ փայլում էր բարակ, նեղ ոսկէ մատանին:
Կանգնեցայ նորա առաջ և կամենում էի սկսել խօսակ-
ցութիւն. սակայն ձայնս կարուեցաւ, թէպէտև արև ու
վախ չէի զգում: Նա իւր աչքերը ինձ վերայ ձգեց, նոքա
ոչ ուրախութիւն էին արտայայտում, ոչ էլ ախուրթիւն,
այլ մի աննպատակ գիտողութիւն, որի մէջ բոլորովին
կենդանութիւն չկար: Ես սպասում էի, գուցէ, նա մի

բան առէ. սակայն նա էլ անշարժ և լուռ ու մունջ էր, և կրկին ու կրկին նայնում էր ինձ ակնապիշ աչերով, ձգելով վրաս մեռեալ հայեացք: Ես ինձ փոքր ինչ վատ էի զգում:

— Ես եկել եմ, — վերջապէս բացագանչեցի դժուարանալով: Զարմանալի էր իմ ձայնս:

— Ես քեզ սիրում եմ, — լսուեցաւ մի ձայն:

— Դու ինձ սիրում ես, — կրկնեցի ես զարմացած:

— Անձնատուր եղիր ինձ, — լսուեցաւ պատասխան:

— Քեզ անձնատուր լինիմ: Բայց դու ուրուական ես — դու մարմին էլ չունիս: — Սաստիկ քաջալիրուեցայ: — Դու ի՞նչ ես, ծնւիս ես, ծնւի թէ շոգի: Քեզ անձնատուր լինիմ: Առաջ դու ինձ պատասխանիր: Ապրե՞լ ես դու այս աշխարհում: Ինչտեղից ես եկել:

— Անձնատուր եղիր ինձ: Ես քեզ զնաս չեմ տալ: Արաստանիր միայն երկու խօսք. «Ա՛ռ ինձ»:

Նայեցայ նորա վերայ: «Այս ի՞նչ է ասում», — մրտաձուլ էի ինքս ինձ: «Այդ ի՞նչ է նշանակում: Ինչպէս նա ինձ կ'առնէ: Կամ ի՞նչ փորձեմ»:

— Դէ՛հ լա՛ւ, — ասացի եւ լսելի ձայնով և շատ բարձր, ասես, յեռեւիցս մէկը ինձ խփում լինէր. — Ա՛ռ ինձ:

Դեռ չէի արտասանել այս խօսքերը, այդ կախարդ էակը ներքին քմծիծաղով, որից և նորա դէմքը մի վայրկեան դողում էր, առաջ գնաց, ձեռքերը բարձրացրեց և տարածեց... Ես ուզում էի յիս գնալ նորանից. բայց արդէն նորա ձեռքի տակ էի: Նա գրկեց ինձ, բարձրացրեց կէս արշին — և մենք երկօքեանս սկսեցինք սահելով բարձրանալ անշարժ ու խոնաւ արօտից, բայց ոչ այնքան էլ արագ:

V.

Սկզբում գլուխս փոքր ինչ պտոյտ էր գալիս— ուստի ականայ աչքերս փակեցի... Մի բոպէից նորից բացեցի: Առաջուայ պէս մենք թռչում էինք: Անտառը բոլորովին չէր երևում: մեր տակը հովիտ էր տարածվում, որ ծածկուած էր սև-սև բծերով: Ես սարսափ զգալով համոզուեցայ, որ շատ ենք վեր բարձրացել:

«Ես կորել եմ, ես սառանայի ձեռքն եմ ընկել» — կայծակի արագութեամբ այս միտքը ծագեցաւ զիտումս: Մինչ այդ բոպէն մաքովս չէր էլ անց կենում, որ չար զօրութիւնը կարող է խաբել, փնասել: Մենք անդադար թռչում էինք և թվում էր, որ քանի գնում է, այնքան էլ վեր ենք բարձրանում:

— Ո՛ւր ես տանում ինձ, — հազիւ կարողացայ հարցնել:

— Ուր ուզում ես, — պատասխանեց ինձ ընկերուհիս:

Նա բոլորովին կպած էր ինձ. նորա երեսը կպած էր երեսիս: Այնու ամենայնիւ ես այդ բոլորովին չէի զգում:

— Յաճ իջեցրո՛ւ ինձ, այս բարձր տեղում ես ինձ վատ եմ զգում...

— Լա՛ւ. միայն աչքերդ փակիր և շունչ մի քաշիր:

Լսեցի նորա խօսքերին— և իսկոյն զգացի, որ ցած եմ իջնում, որպէս մի ձգած քար... օդը շրվշրվում էր մազերիս մէջ: Երբ ես ուշքի եկայ, տեսայ, որ սահելով թռչում ենք երկրիս վերայ և համարեա կպչում էինք խոտի ծայրերին:

— Ոտքի կանգնեցրո՛ւ ինձ, — ասացի ես. — ի՞նչ օգուտ այսքան թռչելուց: Ես թռչուն չեմ:

— Ես կարծում եի, թէ քեզ շատ հաճելի կըլինի: Մենք ուրիշ գործ չունինք:

—Դո՛ւք, ուրիշ գործ չունի՞ք: Ասացէք, ի՞նչ էք:
Պատասխան չտացայ:

—Ձեռ համարձակվում տակ ինձ այդ:

Մի աղէկտուր ձայն, որպիսին և զարթեցրեց ինձ
առաջին գիշերը, ականջիս հասաւ: Սակայն մենք շա-
րունակեցինք կամաց-կամաց մեր գործը,—սաւառնել գիշե-
րային խոնաւ օդի մէջ:

—Թո՛ղ ինձ,—շարունակեցի ես: Ընկերս մի քիչ
ծռուեցաւ—և ահա ես ոտի վերայ եմ կանգնած: Նա
դարձեալ կանգնեցաւ իմ առաջ և նորից ծալեց ձեռ-
քերը: Հանգստացայ և նայեցի նորա դէմքին. առաջուայ
նման նա արտայայտում էր համեստ փրփութիւն:

—Այս ինչտե՞ղ ենք,—հարցրի ես: Ես չկարողացայ
ճանաչել մեր շրջակայ տեղերը:

—Քո տանից շատ հեռու, բայց, եթէ կամենաս,
կարող ես գնալ այնտեղ մի րոպէում:

—Այդ ինչպէ՞ս, կրկի՞ն քեզ անձնատուր լինիմ:

—Ես քեզ վնաս չտուի, չեմ էլ տալ: Մինչև ա-
ռաւօտ թռչնեք միասին: Ես կարող եմ քեզ առնել
ամեն տեղ, ուր կամենաս—աշխարհիս բոլոր ծայրերը:
Անձնատուր եղիւ ինձ: Ասա՛ կրկին. «Ա՛ն ինձ»:

—Դէ՛հ... ա՛ռ ինձ:

Նա կրկին զրկեց ինձ, բարձրացրեց երկրից և ահա
մենք երկուսս թռչում ենք:

VI.

—Ո՛ւր գնանք,—հարցրեց ինձ ուրուականը:

—Ո՛ւղիղ գնանք, ուղիղ:

—Բայց այստեղ անտա՛ռ է:

—Անտառի վրայից թռի՛ր—միայն կամաց ու հան-
դարտ:

Մենք վեր բարձրացանք այնպէս, որպէս մի վաղը-
 շնէպ, որ թռչում է և նստում ցարատու վերայ—և
 ապա կրկին առաջ գնացինք ուղիղ մեր ճանապար-
 հով: Ծառերի գազաթները խոտի նման էին երևում մեր
 ոտների տակ: Վերևից անտառի վերայ նայելը շատ գե-
 ղեցիկ է, նորա ճիւղեր, լուսաւորուած լուսնի լուսով,
 վեր էին ցցուած, որպէս խոզի մազեր: Նա նման էր մի
 մեծ, մրափած գազանի, և ուղեկցում էր մեզ իւր ան-
 ընդհատ շրշիւնով, որ նման էր մի անմիտ բարբառ-
 մունքի: Մի քանի տեղ երևում էին ձորեր ու դաշտեր:
 գեղեցիկ էր այդ տեղերում անտառի ընկած ստուերը:
 Նապաստակը երբեմն-երբեմն ողորմելի ձայներ էր հանում:
 Ծառերի վրայից չըմացնում էր նոյնպէս ողորմելի ձայ-
 նով թռչունը: Սուսկի և զանազան արօտների հօտ էր տա-
 րածուած օդի մէջ. լուսինը իւր լոյսը ամեն տեղ սրփ-
 ուել էր—տեղ կար՝ որ շատ, տեղ կար՝ որ նուազ:
 աստղերը պսպղում էին կապոյտ երկնքում: Ահա և ան-
 տառը ծածկուեցաւ. դաշտում մէկ սև շերտ կար,—
 այդ գետն էր: Մենք թռչում էինք գետի մի ափովը
 թփերի վերայից, որոնք խոնաւութիւնից ծանրացած և
 անշարժ էին մնացել: Գետի ալիքները մերթ փայլում
 էին կապոյտ գոյնով, մերթ կատաղած վեր էին բարձ-
 րանում և փրփրաւով առաջ գնում: Տեղ-տեղ գետի
 վերայ գոլորշի էր բարձրանում—իսկ ջրային շուշանների
 սպիտակ տերեւներն ու թերթերը գոռ ու հպարտ սը-
 փուում էին ջրի վերայ, կարծես, թէ հաստատ գի-
 տէին, որ ոչ ոք իրաւունք չունի նոցա մօտենալու:
 Կամեցայ մէկ ծաղիկ պոկել—և ահա մենք գետի վերայ
 ենք... Գետի խոնաւութիւնը երեսիս կպաւ, երբ ես կա-
 մեցայ պոկել ծաղիկը: Մենք մի ափից միւսն էինք թռ-
 չում, ինչպէս գետնաբնակ խլուրաններ, որոնց յետևից
 մենք ընկել էինք և անհասնալիցանում էինք: Շատ ան-

գամ մենք պատահում էինք վայրենի բաղերի, որոնք
 եղէգների մէջ մի մաքուր ահղ շրջան կազմած՝ նստած
 էին—նոքա բոլորովին չէին շարժվում։ միայն հրեմն հր-
 բեմն մէկը հանում էր վիզը թևերի տակից, նայում էր
 նայում, կրկին իւր կտուցը թաղցնում թաւամաղ թևի
 տակ, միւսը կամաց ձայն էր հանում և իրեն թափ
 տալիս։ Մենք վախեցրինք մի արագիլի, նա վեր կացաւ
 թփի տակից, ոտները շարժեց և դանդաղօրէն և այլան-
 դակ թափ տուեց թևերը. այդ բոլորին, արդարև, նա
 նման էր գերմանացու։ Ձուկ ոչ մի ահղ չէր երևում—
 նոյնպէս քնած էին։ Ես արդէն սովորեցայ թռչել, այլ
 ևս ինձ վատ չէի զգում, այլ ընդհակառակ—զուար-
 ծութիւն. իմ խօսքերս կը հասկանայ ամեն մէկը, ով որ
 երազումը թուի է։ Նկատելով թեամբ սկսեցի քննել այն
 արարածը, որ ինձ ցոյց տուեց այսքան անբնական բաներ։

VII.

Նա մի փոքրիկ կին էր, ուռսի գէմք չունէր։ Նորա
 փոքր ինչ սպիտակ ու մոխրագոյն կիսաթափանցիկ գէմ-
 քը, որի վերայ համարեա չէին նշմարվում ստուերներ,
 յիշեցնում էր ինձ ալբաստրից շինած վազ՝ որի վերայ
 լինում են նկարներ, նամանաւանդ երբ լուսաւորում են
 այդ վազերը ներսից։

—Կարող եմ քեզ հետ խօսել—հարցրի ես։

—Խօսիր։

—Ես տեսնում եմ, որ քեզ մօտ մատանի կայ-
 ուրեմն դու այս աշխարհումս ապրել ես—դու մարդո՞ւ
 ես գնացել։

Ես վերջացրի... բայց պատասխան չստացայ,

—Ի՞նչ է քո անունդ, կամ գոնէ ինչպէ՞ն էին ա-
 նու անու՞մ քեզ։

— Իմ անունս էլլիս է:

— Էլլիս: Սա անգլիացու անուն է: Դու անգլիացի
ես: Դու ինձ ճանաչում էիր առաջ:

— Ոչ:

— Ինչո՞ւ համար դու անպատճառ ինձ կրեցար:

— Ես քեզ սիրում եմ:

— Եւ դու բաւական ես ինձանից:

— Այո՛, բայց այժմ քեզ հետ մենք թռչում ենք,
պտոյա ենք գալիս եթերի մէջ:

— Էլլիս, — ասացի ես միանգամից, — դու, կարող է
լինիլ, յանցաւոր, մեղաւոր կամ չար ոգի՞ ես:

Ընկերս գլուխը ցած ձգեց: — Ես քեզ չեմ հասկա-
նում, — հազիւ լսելի ձայնով արտասանեց նա:

— Երդում եմ տալիս քեզ Աստուծոյ անունով, —
սկսեցի ես...

— Ի՞նչ ես ասում, — ասաց նա փոքր ինչ տարա-
կուսելով: Ես չեմ հասկանում: — Ինձ թվում էր, որ
պէս թէ նա շարժեց իւր ձեռքերը, որ իբրեւ սառը գօտի
բռնել էին իրանս...

— Մի վախենար, — ասաց էլլիս, — մի վախենար, սի-
րականս:

Նա երեսը շուռ տուեց և դարձրեց դէպի իմ կողմն...
Զգացի, որ շրթունքներին մի բան կպաւ, ասես, կակուղ
և նուրբ հրակ լինէր... Հեզ տզրուկներն էլ այդպէս են
կծում...

VIII.

Դլուխս ցած ձգեցի: Կրկին մենք սաստիկ վեր բարձ-
րացանք: Մենք թռչում էինք ինձ անձանօթ զաւառա-
կան քաղաքի վրայից, որ զետեղուած էր բլրակի լայն
սառնորտի վերայ: Եկեղեցիների գմբէթները փայլում էին
բազմաթիւ փայտեայ տների ու պարաէզների մէջ: Երկար

կամուրջը սեին էր տալիս այն տեղ, ուր գետը ծռում էր իւր հոսանքը. ամենայն ինչ լուռ էր և խոր քնի մէջ էր թաղուած: Գմբեթները և խաչերը միշտ, կարծես, պսպղում էին անխօս փայլով: Զոհորի մօտ բարձր ցցերը լռիկ-միջիկ շարուած էին կլորաձև թփերի մօտ: Նեղ ու ձիգ խճուղին նեղ աղեղն պէս մանում էր քաղաքը և միւս կողմից սուս ու փուս դուրս էր գալիս միատեսակ դաշտերի անջամղջային տարածութիւն:

—Այս ի՞նչ քաղաք է,—հարցրի ես:

—...սով:

—...սով, որ ...հան նահանգումն է:

—Այո:

—Մեր տանից բաւականին արդէն հեռացել եմ:

—Մեզ համար հեռաւորութիւն չկայ:

—Ճշմարիտ:—Միանգամից քաջալերուեցայ:—Դէհ, գնանք ուրեմն հարաւային Սմերիկա:

—Սմերիկա դնալ չեմ կարող: Այն տեղ այժմ ցերեկ է:

—Բայց մենք գիշերային թռչուններ ենք: Դէհ, ուրեմն մի ուրիշ տեղ, ինչտեղ կարելի է, միայն հեռու, հեռու:

—Փակիր աչքերդ և շունչդ կտրիր,—պատասխանեց էլլիսը,—իսկոյն հողմի արագութեամբ սլացանք դէպի վեր: Քամին զրծվըծում էր ականջներումս:

Մենք կանգնեցինք, բայց այդ աղմուկը չվերջացաւ դեռ: Ընդհակառակն—այժմ նա սարսափելի էր որոտում...

—Այժմ կարող ես բռնալ աչքերդ,—ասաց էլլիսը:

IX.

Ասածը կատարեցի... Տէր իմ Աստուած, այս ի՞նչ տեղ եմ:

Մեր գլխին սփռուած էին մեծ-մեծ, մռայլ ամպեր. նոքա խռնվում էին, վազվզում էին, որպէս սոսկալի ճիւղերի մի խումբ... բայց ցածը մի ուրիշ ճիւղ էր. կատաղի, այո՛ կատաղի ծովը... Սպիտակ փրփուռը տատանուելով փայլում էր այս տեղ ու այն տեղ ծովի մակերևոյթի վերայ—և կոհակները բարձրանալով, ահարկու ձայն էին հանում, խփուելով եզերքին գտնուող ժայռին, որ այնքան սև էր, ասես, թէ կռպրից էր շինած: Փոթորկի ճիւղը, ալիաց գանչիւնը, ջրի սաստիկ ծփոցը, ուր կրքեմն լաց ու կոծի ձայն, հեռուում արձակուող թնդանօթների թնդիւն, զանգակների ձայն էր լսվում—սիրա պատուող ճիւղն ու առաջների կրճառումը մերձակայ ամպի տեղից, աննկատելի որորի յանկարծակի աղաղակը, մութ երկնակամարում նաւի խախուտ կմախքը—ամեն տեղ մահ է սարսափ էր տարածուած... Գլուխս պոյտ եկաւ—բոլորովին անզգայ փակեցի աչքերս...

—Այս ինչ է, այս ինչտեղ ենք:

—Ուայտ կղզու հարաւային ափում, Բլակգանգ ժայռի առջև, ինչտեղ յաճախակի ջարդ ու փշուր են լինում նաւերը,—ասաց Էլլիսը այս անգամ շատ պարզ ու օրոշակի և, ինչքան ես նկատեցի, ոչ առանց չարախնդուլթեամբ արտասանեց այս խօսքերը...

—Ինչ այս տեղուց տա՛ր, տա՛ր այս տեղուց... տո՛ւն դնանք, տուն...

Բոլորովին կուչ եկայ, դէմքս ծածկեցի ձեռքերովս... Ես զգում էի, որ առաջուանից արագ էինք թռչում. այժմ քամին ոչ ղրժվըժում էր, ոչ էլ ջրվշմում—նա միայն փոքր ինչ զգալի էր մազերիս և շորերիս մէջ... շունչս կտրվում էր...

—Կանգնիր ոտքիդ վերայ,—լսուեցաւ Էլլիսի ձայնը: Ես աշխատում էի բռնել ինձ, խելքս հաւաքել...

Ես զգում էի, որ կանգնած եմ գետնի վերայ, բայց ոչինչ չէի լսում, ասես, թէ ամեն բան մեր չորս կողմում մեռած լինէր... միայն քունքերիս երակներում արիւնը սաստիկ էր զարկում և մի և նոյն անհանգստութեան մէջ էի,—դեռ գլուխս պտոյտ էր գալիս: Հանգստացայ և աչքերս բաց արի...

X.

Մենք կանգնած էինք իմ լճի ամբարտակի մօտ: Թփերի տերեւների միջեց երևում էր մակերևոյթը և այս տեղ ու այն տեղ տարածուած էր թաւուտ մէզը: Դէմ ու դէմ երևում էր հաճարով ցանած դաշար. ձախ կողմում անշարժ կանգնած էին պարտիզի բարձրաբերձ ու անշարժ և, ասես, փոքր ինչ խոնավ ծառերը: Առաւօտը մօտ էր: Պարզ երկնքում մի երկու տեղ, որպէս ծուխ, սփռուած էին ամպերը, նոքա առաւել զեղնագոյն էին—բայց դա արշալուսիցն էր, Աստուած գիտէ թէ ինչպեղուց. աչքը դեռ չէր կարողանում որոշել, թէ գունատ երկնակամարում ինչտեղ պիտի լինի արշալոյսը: Ասողերը մայր մօտն: Ոչ մի բան չէր շարժվում, թէպէտ այդ վաղ լուսածագի հրաշալի խաղաղութեան ժամանակ ամեն բան զարթնել էր:

—Առաւօտ է, առաւօտ—ահա,—բացականչեց էլ լիսը տկանջիս...—Մնաս բարեաւ: Վաղը կը տեսնուենք: Յետ նայեցի... Երկրից թիթե կերպով վեր բարձրանալով, նա թռաւ-գնաց—և ձեռքերը գլխի վերայ բարձրացրեց: Նորա գլուխը և ուսերը մի վայրկեանում մարմնի գոյն ստացան. խաւար աչերումը վառ կայծեր երևեցան. այդ կախարդ-քնքոյշ էակի կարմրագոյն շրթունքների վերայ ժպիտ երևեց... Չքնաղ կինը յանկարծ երևեց իմ առաջ... Բայց, կարծես, ուշաթափ լինելով,

մի քիչ յետ գնաց և որպէս շոգի աներևոյթացաւ:

Անշարժ մնացի քանի մի վայրկեան:

Երբ ևս ուշքի եկայ և նայեցի չորս կողմն, ինձ թուում էր, թէ այն մարմնաւոր բաց-կարմիր գոյնը, որ երեւցաւ ուրուականիս կերպարանքով, դեռ բոլորովին չէ անհետացել, այլ սարածուել է այն տեղ օդի մէջ, անգամ ինձ էլ պատել է... Այս արշալոյն էր ծագում: Ես ինձ շատ հոգնած էի զգում, ուստի ուղիղ տուն գրնացի: Անցնալով թռչնոցի մօտից, լսեցի բազիրի առաւօտեան կճկճոցը (բոցանից առաջ ոչ մի թռչուն չէ զարթնում). կարի վերայ երկար շարքով նստոտած էին ագռաւներ—բոլորն էլ եռանդով և սուս ու փուս մաքրում էին իրենց: Երբեմն նոքա միասին վեր էին թռչում—և մի քիչ գնալուց յետոյ՝ առանց ձայն հանելու, աղաղակ բարձրացնելու, կրկին կարգով նստոտում էին... Մերձակայ անտառից երկու անգամ լսուեցաւ սօխակի զուարթ քաղցր ձայնը... Սարսուռը պատել էր մարմինս, ևս հազիւ տուն եկայ, պարկեցի և խոր քնի մէջ ընկղմեցի:

XI.

Հետեւեալ գիշերը, երբ ևս մօտենում էի հին կաղնուռն, էլլեւը դուրս եկաւ իմ առաջ, կարծես, իւր հին բարեկամին էր ուղում. հանդիպել: Ես բոլորովին չվախեցայ նորանից, ընդհակառակը—շատ ուրախացայ: Ես չէի կամենում հետաքրքրուել, իմանալ, թէ ինչ էր կատարվում, —ևս ուղում էի թռչել, գնալ հեռու և հետաքրքրաշարժ տեղեր:

Էլլեւը ձեռքերը իրանովս փաթաթեց—երկուսս էլ վեր բարձրացանք:

—Գնանք Իտալիա, —ասացի նորա տկանջին:

—Ինչ տեղ ուզում ես,—պատասխանեց նա հանդարտ, բայց խրոխտ ձայնով—և կամաց ու հանդիսաւոր կերպով իմ կողմն դարձրեց իւր երեսը: Նորա դէմքը այնքան թափանցիկ չէր, ինչքան թվում էր ինձ նախընթաց օրը: առաւել կանացի, առաւել պատկառելի լինելով, նա ինձ յիշեցրեց այն գեղեցիկ արարածը, որ փայլեց իմ առաջ արշալուսին, հրբ միմեանց թողնէր:

—Այս գիշերը խորհրդաւոր գիշեր է,—շարունակեց էլլիսը.—Այդպիսի գիշեր քիչ է լինում—երբ եօթն անգամ տասներեք է անցնում...

Այդ ժամանակ ես չկարողացայ լսել նորա մի քանի խօսքերը:

—Այժմ կարելի է տեսնել ամեն բան, ինչ ուրիշ ժամանակ անմատչելի է լինում...

—էլլիս,—հառաչեցի ես,—մի՛կ ես դու, ասա՛ վերջապէս:

Նա անխօս բարձրացրեց իւր երկար սպիտակ ձեռք:

Այն տեղ՝ մոռթ երկնքում, ինչտեղ ցոյց էր տալիս նորա մատը, փոքրիկ աստղիկների մէջ փայլում էր կարմրաշերտ մի գիսաւոր աստղ:

—Ի՞նչ ես ուզում ասել,—հարցրի ես:—Կամ դ՞ռ էլ—ինչպէս այս գիսաւոր աստղն է շրջում արեգակի և մոլորակների մէջ տեղ—շրջում ես մարդկանց և ինչի բանի մէջ տեղ...

Սակայն էլլիսը յանկարծակի ձեռը աչքերիս առաջ բռնեց... Կարծես, թէ խոնաւ հովտից դէմքիս դուր լնաւ խոն և պաւ...

—Դէպի Իտալիա, դէպի Իտալիա,—լսուեց նորա ձայնը:—Այս գիշերը խորհրդաւոր գիշեր է:

XII.

Մառախուղը ցրուեց աչքիս առաջ, և ես տեսայ առջևս փռուած մի լայնատարած հովիտ: Իսկոյն իմացայ, որ մենք Ռուսաստանում չենք, որովհետեւ այտերս զգացին տաք և մեղմ օդը: անգամ հովիտը նման չէր մեր Ռուսաստանի հովիտներին: Սա մի մեծ աղօտ տարածութիւն էր, ուր, ինչպէս երեւում էր, չկար բոյս—բուրովին ամայի էր: Այս տեղ, այն տեղ ողջ այդ տարածութեան վերայ, որպէս հայելիի բեկորներ, փայլում էին լճակները: Մեղանից շատ հեռու երեւում էր խուլ ու անշարժ ծովը: Մի քանի մեծ աստղեր փայլում էին խոշոր ու գեղեցիկ ամպերի մէջ տեղերքում: Հազար ու մի տեսակ դայլայլիկ էր լսվում ամեն կողմից—և հիանալի էր այդ զել գիշերուայ աղմուկը, անապատի այդ այդ գիշերային ձայնը...

—Պոնտինեան ճահիճները (Pontinae paludes),—ասաց էլլիսը:—Լսում ես դորտերի ձայնը, զգում ես ծրծրմբի հոսը:

—Պոնտինեան ճահիճները...—կրկնեցի ես, և վեհ վհատութեան զգացմունքը արեց ինձ: —Բայց ինչո՞ւ համար բերիւր դու ինձ այս տխուր, անմարդաբնակ տեղը: Գնանք, լաւ է, դէպի հռոմ:

—Հռոմը մօտ է,—պատասխանեց էլլիսը...—Պատրաստուիր:

Քիչ ցած իջնելով թռանք լատինացւոց հին ճանապարհի վրայից: Գոմէշը հանեց տղմից իւր մազոտ, հրէշաւոր զլուխը, որի վերայ երկու յետ գնացած ծուռ պոզերի մէջ մի փունջ մազ էր թողած: Նա իւր անմիա աչքերը մի կողմ տարաւ և թաց ռուզնիւրով խանչեց, կարծես, զգաց, որ մենք մօտենում ենք:

—Հոռմը, հոռմը շատ մօտ է...—շնջեց Էլլիսը:—
Նայիր, նայիր առաջդ...

Աչքերս վեր բարձրացրի:

Այդ ի՞նչ սև բան է երկնականմարի տակ: Մեծ կամուրջի կամարներն են: Այդ ի՞նչ է գետի վերայ շինած: Չէ, սա կամուրջ չէ, սա մի հին ջրանցք է: Չորս կողմը Կամպանիայի սրբազան տեղերն են, իսկ այն տեղ հեռու՝ Ալբանեան լեռները—նոցա զագաթները և հին ջրանցքի աղիվարդ մէջքը նուազ փայլում էին դեռ նոր ծագած լուսնի լուսովը...

Մենք անսպասելի կերպով պոռայա էին գալիս, սաւառնում օդի մէջ և կանգնեցանք մի առանձնացած աւերակի առաջ: Ոչ ոք չէր կարող ասել, թէ նա ինչ է եղել առաջ. դամբարան, ապարանք թէ աշտարակ: Սև բազեղը բոլորովին պատել էր նորան իւր մեռելական ուժով — իսկ ներքեում, ինչպէս բաց բերան, բացուած էր կիսաբանդ կամարը: Այդ մանր-մունր, միմեանց հետ ամուր կերպով պնդացրած քարերի կոյտերից մառանի սաստիկ հոտ էր փչում: Որոնցից արդէն վաղուց էր ընկել որձաքարից շինած պատի երեսը:

—Այս տեղ,—արտասանեց Էլլիսը և ձեռք բարձրացրից. Այս տեղ:—Երեք անգամ արտասանիր իրարու յետեից հռչակաւոր հռովմայեցու անունը:

—Ի՞նչ կըլինի:

—Դու կըտեսնես:

—Մտածմունքի մէջ ընկայ: — Divus Cajus Julius Caesar! յանկարծ բացականչեցի ևս: Divus Cajus Julius Caesar! — կրկնեցի ևս կրկարացնելով խօսքերը: — Caesar!

XIII.

Դեռ իմ խօսքերիս արձագանգը չէր անհետացել, երբ ևս լսեցի...

Բայց թէ ինչ լսեցի, այդ դժուար է ինձ ասել: Առաջ եւ լսեցի մի շփոթալեց, հազիւ հասկանալի, բայց անընդհատ կրկնուող փողերի ձայն եւ ծափահարութիւններ: Կարծես, մի տեղ, սարսափելի հեռու, մի անհուն տեղ, ահագին բազմութիւն անսպասելի կերպով շարժուել էր—եւ բարձրանում էր ու բարձրանում, երբեմն վրդովուելով եւ հազիւ լսելի ձայնով միմեանց կանչելով բողբոջի նշան էին տալիս, ասես, քնի, խոր, ճնշող եւ դարեւոր քնի մէջ լինի: Յետոյ աւերակների վերայ օդը թանձրացաւ եւ մթնեցաւ... Աչքիս սկսեցին եկեւել ուրուականներ, միլլիոնաւոր խօլականներ, հազարաւոր կերպարանքներ, կար՝ որ նման էր սաղաւարտի, կար՝ որ նման էր ցցած նիզակի: Լուսնի արծաթադոյն ճառագայթնի ըր կապոյտին էին տալիս՝ ընկնելով այդ նիզակներին, սաղաւարտներին ու զրահներին—եւ այս գունդը, քանի գնում էր, մօտենում, շատանում եւ մեծանում էր... Անասելի ձգտումն էր նշմարվում նորանում, ձգտում, որ բաւական էր համայն աշխարհը շարժելու. բայց դոցանից ոչ մի դէմք, ոչ մի կերպարանք որոշակի չէր երևում... Բայց յանկարծ ինձ այնպէս թուեց, թէ սարսափ պատեց մեր չորս կողմը, կարծես ամեհի եւ ահագին ալիքներ բարձրացան եւ կրկին յետ թափուեցան... «Caesar, Caesar venit»,—լսուեցան զանազան ձայներ, կարծես, թէ անտառի տերեւներ լինէին, ուր յանկարծ փոթորիկ է բարձրանում... անցաւ մի հարուած—եւ մի գունատ, դժնահայեաց դէմք, կախ արած արեւանուէքներով, իմպերատորի զլուխը՝ զարդարուած դափնեայ պսակով, կամաց-կամաց սկսեց երեւիլ աւերակների ետեւից...

Մարդկային լիզուում ոչ մի խօսք չկայ, որ կարողանար արտայայտել այն սարսափն ու վախը, որ բռնեց իմ սիրտը: Ես հաւատացած էի, եթէ այդ մարդը իւր

աչքերը և շրթունքները բաց անէր—իսկոյն և եթ ես պիտի մեռնէի: — Ելլիս,—վախկոտ ձայնով հառաչեցի ես,—չեմ կամենում, ես չեմ կարող, չեմ ուզում գնալ հռոմ, կոպիտ ու սարսափելի հռոմը... հեռանանք, զնանք ուրիշ տեղ:

—Վախկոտ,—ասաց նա ինձ, և մենք կրկին թրուանք: Ես դեռ լսում էի լէգէոնների երկաթէ, որոտանան ձայները... իսկ յետոյ ամենայն ինչ մթնեցաւ:

XIV.

—Յիս նայիր,—ասաց ինձ Ելլեսը,—և հանդստացիր: հնազանդեցայ նորան—և, յիշում եմ, իմ առաջին տպաւորութիւնը այնքան քաղցրալի էր, որ ես կարողացայ միայն յոգեոց հանել: Ինձ շրջապատեց մութկապտազոյն և կակուղ-արծաթափայլ մի բան, որ ոչ լոյս էր, ոչ ամպ: Առաջ ես ոչինչ չէի նշմարում: Ինձ ապշեցրեց այդ փայլուն երևոյթը—բայց ահա սակաւ առ սակաւ սկսան երևել զեղեցիկ սարեր, անտառներ: Իմ տակս փռուած էր համեստ ծփացող լճակը, ուր փայլում էին աստղերը. նարինջների հոտը ալիքի պէս քրթիս կպաւ—նորա հետ միասին նոյնպէս ալիքի նման հասաւ ականջիս զիւ, մաքուր մատաղ կնկայ ձայնը: Այս անոյշ հոտը, այս ձայնը մագնիսի նման ինձ ցած քաշեցին—և ես արդէն իջնում էի... իջնում էի զարմանաշէն մարմարիոնեայ տպարանքի առաջ, որ զուարթ սպիտակին էր տալիս նոճիների անտառի մէջ: Նորա բացած պատուհաններից էր լսվում այդ քաղցր ձայնը: Լճի ալիքները, որ ծածկուած էր ծաղիկների փոշիով, ծփում էին նորա պատուհանին—և ուղեղդ դէմ ու դէմ ջրի մէջ երևում էր մի բարձր և կլոր կղզի, որ ամբողջապէս ծակծուած էր նարնջի կանաչագիւղ ծառերով և

դափնիներով, պատած էր մեղմ հոտով և ակորժիկի օղով, ուր ամեն տեղ կանգնած էին անդրինիս ու արձաններ, կոթողներ ու տաճարների սրահակներ...

—Isola Bella!—ասաց էլլիսը...—Lago maggiore...

Ես միայն արտասանեցի,—ա՛, և շարունակեցի ցած իջնել: Կնկայ ձայնը քանի գնում էր աւելի բարձր, աւելի պարզ էր լսվում ապարանքից. ինձ մի բան էր զրաւում, մի բան էր քաշում դէպի այդ կողմը... ևս ուզում էի տեսնել երգչուհու դէմքը, որ իւր ձայնով ընդհատում էր գիշերային այդ լուսթիւնը: Կանգնեցինք պատուհանի առաջ:

Սենեակի մէջ տեղ, որ զարդարուած էր պոմպէական ճաշակով և առաւել նման էր հին բնակարանի, քան նոր դահլիճի, որ պատած էր ամեն կողմից յուսական ձուգործութիւններով, էտրուսկիան վազերով, հազուագիւտ բոյսերով, թանկագին կերպաներով, լուսաւորուած էր վերեւից կախ արած երկու լապտերի քընքոյշ լուսով, որոնք ծածկուած էին խրուստալի լուսամփովի գնդերով—դաշնամուրի առաջ նստած էր մի մատաղահաս կին: Փոքր ինչ գլուխը կախ արած և կիսաբաց աչերով նա երգում էր իտալական մի արիա. նա երգում էր և ժպտում, բայց մի և նոյն ժամանակ նորա դէմքի գծագրութիւնը մի խորհրդաւոր բան էր արտայայտում, անգամ խստութիւն... Նշան արդէն եղած, կատարուած վայելչութիւն: Նա ժպտում էր... և Պրաքսիտելոսի Փաւլըն ծոյլ, նորա պէս էլ ջահիլ քընքշացած, հիշատէր, կարծես, նոյնպէս ժպտում էր նորան, միւս անկիւնից, ալէանդրի ճիւղերի յետեւից, նոսր ծխի միջից, որ բարձրանում էր փայտէ հոռտանի աթոռի վերայ դրած բրօնզէ մոխրանոցից: Գեղեցիկ կինը միայն էր: Հիացած նորա ձայնից, գեղեցիկութիւնից, գիշերուայ անուշահոտ բուրուկից և փայլից. սրտաշարժ

եղած այս մաստաղ, խաղաղ և պայծառ երջանկութիւնը տեսնելուց, ևս բոլորովին մոռացայ իմ ընկերիս, մոռացայ, թէ ինչպէս կարողացայ ականատես լինել մի այսպիսի հեռաւոր, այսպիսի ինձ համար խորթ կեանքի—և ևս ուզում էի պատուհանից ներս մտնել, ուզում էի խօսել...

Ողջ մարմինս դողաց ուժգին հարուածից—ասես, թէ ես կայ լէյլէնեան բանկաներին: Յետ եմ նայում... էլլիսի դէմքը—թէպէտեւ շատ թափանցիկ—մայլ էր և դժնդակ. նորա բաց աչքերում երևում էր, որ խանդի կրակ էր վառվում...

—Թո՛ղ, — կատաղի շշնջեց նա,—և դարձեալ տիրեց հողմ ու փոթորիկ, խաւար և գլխի պտոյտը... Բայց այս անգամ ականջումս մնաց ո՛չ թէ լեզէոնների, այլ հրգչուհու ձայնը, որ բարձր նօտայի վերայ ընդհատուեցաւ...

Մենք կանգ առանք: Նոյն բարձր ձայնը դեռ լքվում էր ականջիս մէջ և չէր դադարում, թէպէտեւ այժմ ուրիշ օդ, ուրիշ հոտ էի զգում... Իսկոյն զգացի կազդուրիչ թարմութիւն, ասես, թէ մի մեծ դետից փչում լինէր—և գալիս էր խոտի, արօտի, ծխի, կանեփի հոտ: Այդ բարձր ու երկար ձայնից յետոյ նա շարունակեց երկրորդը, ապա երրորդը, բայց այնպիսի ծանօթ եղանակով, այնպիսի դայլայլկնեւորով, որ ևս իսկոյն ասացի. «Սա ուռս է և ուռսաց հրգէ հրգում»—և նոյն վայրկեանում շրջակայքիս ամեն բանը ինձ համար պարզ ու ծանօթ էր:

XV.

Մենք գտնվում էինք հարթ եզերքում: Զախ կողմում երևում էին և անսահման տարածութեան մէջ

կորչում հնձած մարգագետիններ, ուր դիզուած էին ա-
հագին խուրձեր: Աջ կողմում նոյնպէս անսահման տա-
րածվում էր և մեծ, յորդահոս գետի մակերևոյթը: Ափի
մօտ գտնվում էին ահագին, անձոռնի նաւակներ, որոնք
հանում բարձրացնում էին խարիսխը, կամաց-կամաց շար-
ժում էին առաջաստների սուր ծայրերը, որոնք, կարծես,
ցուցամասների լինին: Այդպիսի մի նաւակից հանում էր
ինձ մի կլկլալի ձայն և նորա վերայ ճրագ էր վառվում,
որ շարժվում ու ձօժվում էր՝ ձգելով ջրի վերայ եր-
կար ու կարմիր շողք: Մի քանի անգ, և գետի և դաշ-
տերի վերայ, ոչ շատ հեռու, ո՛չ շատ մօտ—դժուար էր
որոշելը—նոյնպէս կային ճրագներ: Նոքա նրբեմն ան-
հատանում էին, իսկ երբեմն աչքի էին ընկնում, որպէս
ճառագայթաւոր խոշոր կէտեր: Ճալուններ անդադար
ձօվողում էին, որոնք Պոնտինիան գորտերից պակաս
չէին—և պարզ երկնքի տակ, թէպէտև մութ էր, երբեմ-
նակի ձայներ էին հանում թռչունները, որոնց մենք
չէինք նշմարում:

—Մենք Ռուստատանում ենք,—հարցրի ես էլլիսից:

—Սա Վելգան է,—եղաւ պատասխանը:

Մենք թռչում էինք օդի մօտով:—Ինչո՞ւ համար
դու ինձ այն անդից, այն ղեղատեսիլ երկրից հեռաց-
րիր,—հարցրի ես:—Ի՞նչ է, նախանձեցիր: Չլինի՞ թէ
քեզանում խանդ յղացաւ:

Էլլիսի շրթունքները հազիւ հազ շարժուեցին և
աչերի մէջ երևեցաւ բարկութեան նշոյլ... Բայց զէմքը
նորից կաշկանդուեց:

—Ուզում եմ գնալ տուն,—ասացի ես:

—Ապասիր, ապասիր—պատասխանեց Էլլիսը:—Այս
գիշերը խորհրդաւոր գիշեր է: Սա շուտով չի կրկնուիլ:
Դու կարող ես ականատես լինել... Ապասիր:

Եւ մենք թռանք ոլորապառոյտ Վելգայի ջրի վրա-

յից, երբեմն ցածանալով, երբեմն բարձրանալով, ինչպէս ծիծեռնակները, երբ նոքա զգում են, որ վատ եղանակ պիտի լինի: Մեծ-մեծ կոհակները Ֆրչֆրչում էին մեր տակ, գետի բաւականին ցուրտ քամին խփում էր մեզ... աջակողմեան բարձր ափը սկսաւ փրփրել ու բարձրանալ: Երևում էին բարձրաբերձ սարեր ահագին ձեղքերով: Մենք մօտենում էին այդ սարերին:

— Բարձր ձայնով առ ' : Сарынь на кичку! — շշուշեց ականջիս էլլիսը:

Յիշեցի այն արհաւիրքը, որ ես զգացի, երբ հռովմէական ուրուականները երեւցին. ես յոգնած էի, ես ձանձրացած էի, մի բան ընկճում էր սիրտս — ես ցանկութիւն չունէի արտասանել այդ ահարկու խօսքերը, որովհետեւ շատ լաւ գիտէի, որ այդ խօսքերին որպէս պատասխան՝ ինչպէս Փրէյշելցի Գայլի Զորում, պիտի երևի մի հրէշ — սակայն ականայ շրթունքներս բաժանուեցան և ես բացականչեցի, նոյնպէս ականայ ու երկար ձայնով. «Сарынь на кичку!».

XVI.

Առաջ ամենայն ինչ լռութեան մէջ խորասուզուած էր, ինչպէս և հռովմէական աւերակների մօտ — բայց յանկարծ ականջիս հասաւ նաւաստիների կոպիտ ծիծաղը — և մի բան վերեւից ընկաւ ջրի մէջ և ջուրը ցայտեց չորս կողմը... Յեա եմ նայում, ոչ մի մարդ չէ երևում — բայց ափից լսուեց արձագանդ — և անսպասելի կերպով ամեն կողմից խլացուցիչ ձայն բարձրացաւ: Եւ ի՛նչեր չկային ձայների այս քառսում, աղաղակ և ճիչ, ծիծաղ ու կատաղի յիշոցներ, աւելի սաստիկ ծիծաղ, լծիակների ու տապարների հարուածներ, ճաճոց, աւսեա, լծէ զոներ ու զզրոցներ կոտրատում լինէին, դոր-

ծիքների թրխոցներ, անիւների ճռոցներ, ձիերի տրոփիւն, շղթաների շառաչիւն, ասես, թէ ապստամբութեան նշան էին տալիս, գոռում էին ու գոչում, ինչպէս հրդեհի ժամանակ, արբեցողների երգեր, արագախօսութիւններ, անմխիթար լաց ու կոծ, աղաչանք և պաղատանք, յուսակտուր - և հրամայողական բացականչութիւններ, մահամերձ մարդոց խրխուղ, շղջըփոցներ, ծրվճըփոցներ, պարեր, պար-երգեր... «Խփիր, կախիր, ոտնակոխ արահ, կարիր, լաւ է, լաւ. այդպէս է, այդպէս, մի մեղքանար» — պարզ լսվում էր — լսվում էին նոյնպէս հեւացող մարդկանց ընդհատուող շնչառութիւնը — իսկ մեր չորս կողմը, ինչքան կարող էր մարդուս աչքը տեսնել, ոչինչ չէր երևում, ոչ մի փոփոխութիւն չկար. դեռ հոսում էր մեզ մօտ խորհրդաւոր, բայց և դժնահայեաց կերպով: Ափերը բոլորովին ամայի ու անապատ տեղեր էին:

Եւ դիմեցի Էլլիսին, բայց նա մատը շրթունքիս վրայ դրեց...

— Ստեպան Տիմօֆէիչը, Ստեպան Տիմօֆէիչը գալիս է, — լուռեցաւ չորս կողմից, — գալիս է մեր տէրը, մեր իշխանը, մեր խնամատարը: — Եւ կրկին ոչինչ չէի նկատում, բայց մի անգամից աչքիս երևեց, իբրեւ թէ մի ահագին, ահագին մարդ է գալիս ուղիղ դէպի ինձ... Փրօլկա, ինչտեղ ես, այժմ, — լուռեց մի ստորափելի ձայն... Կրակ տուէք ամեն կողմից — ջարդ ու փշուր արէք դոցա, այդ քնքոյշ արարածներին:

Մօտակայ բոցի տաքութիւնը, թանձր մուխի հետ խառնուած, երեսիս կպաւ — և մի և նոյն ժամանակ մի տաք բան, ասես, արիւն լինէր, սրնկիցին երեսիս և ձեռքերիս... Վայրենի ծիծաղ լուռեց չորս կողմից...

Ուշաթափ եղայ—և երբ ես ուշքի եկայ, էլլիսի հետ միասին սաւառնում էինք մեզ ծանօթ անտառի մօտից՝ ուղղակի դէպի հին կաղնին...

—Տեսնում ես այն շաւիղը,—հարցրեց էլլիսը...—այն տեղ, ինչ տեղ նուազ լուսաւորում է լուսինը և երկու ցարասիներ են կանգնած... ուզում ես, գնանք այն տեղ:

Բայց ես այնքան ջարդուած էի և հոգնած, որ կարողացայ այսքանս միայն պատասխանել. «Տուն... տուն գնանք»...

—Դու տանն ես,—պատասխանեց էլլիսը:

Արդարեւ, ես կանգնած էի իմ տան դռան առջև—այն էլ միայն: Էլլիսը անհետացաւ: Մեր շունը մօտեցաւ ինձ, կասկածաւոր հայեացք ձգեց վերաս—և կրնձ-կրնձալով յետ գնաց:

Մի կերպ հասայ մինչ անկողինս և քնեցի՝ շորերս էլ չհանած:

XVII.

Հետեւեալ օրը առաւօտեան գլուխս ցաւում էր, և հազիւ կարողանում էի ոտքերս շարժել: Այսու ամենայնիւ ես ուշադուլութիւն չէի դարձնում մարմնական թուլութեանս. խոստովանելը ինձ սպանում էր, բարկութիւնս տանջում էր:

Ինքս ինձանից անբաւական էի. «Վախկոտ—անդադար կրկնում էի ես. այո—էլլիսը ճշմարիտ ասաց: Ինչո՞ւ ես վախեցայ, ինչո՞ւ համար օգուտ չքաղեցի յարմար զիպուածից... Ես կարող էի տեսնել իրեն ջեղալին—բայց ես վախիցս դողդողում էի, ես ծրլծրլում էի, ես փախչում էի այդ բանից, ինչպէս երեխան, երբ կամենում են նորան գանահարել: Դէ, Բագինը—այդ ար-

դէն ուրիշ բան է: Որպէս աղնուական և հողատէր մարդ... Բայց և այս անգ ինչինց ես վախեցայ: Վախո՞ւմ, վախո՞ւմ»...:

«Զլինի՛, թէ սա երազումն ևմ տեսնում», — վերջապէս հարց տուի ինքս ինձ: Կոչեցի աղախնիս:

— Մարթա, միտդ չէ՛, երէկ ես որ ժամին պարկեցայ քնկու:

— Է՛հ, ա՛յլ է իմանում քո բանդ... Կարծեմ, շատ ուշ: Իրիկնապահին դու տանից դուրս եկար. իսկ քայլերիդ ձայնը լսուեցաւ ննջարանում կէս գիշերին: Լուսաբացին, հէնց լուսաբացին քնեցիր: Ահա և երէկ չէ, անցեալ օրն էլ այդպէս էր: Ինչպէս երևում է այժմ շատ հոգս ունիս:

— Ըհ, մտածեցի ես:— Թէ՛ որ ես թռչում եմ, այդ տեղ կասկած չկայ: Բայց իմ դէմքի գոյնը ինչպէ՞ս է,— հարցրի ես աղախնից:

— Դէմքիդ գոյնը: Աբա, թող, տեսնեմ: Մի քիչ գունատուեալ ես, պարոն. համարեա երեսիդ կարմրութիւն չկայ:

Այդ խօսքերը ինձ սակաւ ինչ վրդովեցին... Թողի Մարթային:

«Այսպէս մտածութեան մէջ ընկղմած պատուհանի առաջ նստել ողջ ժամանակը՝ մարդ կամ կրմեռնի, կամ կըխեղադարուի: Այս բոլորը պէտք է թողնել: Դա վտանգաւոր բան է: Այ, սիրտս ինչպէս է բարախում: Իսկ երբ ես թռչում եմ, ինձ այնպէս է թվում, իբրեւ թէ մէկը ծծում լինի, կամ ինձանից մի հիւթ է թափվում— ինչպէս զարնանը ցարասուց հիւթ է թափվում, երբ տապարով հարուածում են: Դարձեալ մեղքանալի է: Այո և էլլիսը... Նա ինձ հետ այնպէս է խաղում, ինչպէս կատուն մկան հետ... Բայց հազիւ թէ նա ինձ վատ կամենում լինի: Վերջին անգամ անձնատուր

կըլինիմ նորան—լաւից ամեն բան կըտեսնեմ—իսկ յետոյ... Իսկ եթէ նա իմ արիւնս է ծծում: Դա սարսափելի բան է: Բացի դորանից, ասում են, յաճախ անդափոխութիւնը վնասակար է: Ասում են նոյնպէս, իբրեւ թէ Անգլիայում երկաթուղով արգելուած է ժամը 120 վերստից աւել անկը...»

Այսպէս ինքս ինձ դատում էի—բայց արդէն ինը ժամին հին կաղնու մօտ էի:

XVIII.

Գիշերը ցուրտ էր, մութ և խուար, անձրեւի հոտ էր օդում: Զարմացայ, երբ անսայ, որ կանգու մօտ ոչ ոք չկայ: Մի քիչ ման եկայ, գնացի անտառի այն ծայրը, ուր առաւել բաց էր, վերադարձայ և սկսեցի որոնել այն խաւար անդում, չլինի... Ոչ ոք չկար: Մի քիչ էլ սպասեցի, յետոյ երեք անգամ իրարու յետևից աւելի և աւելի բարձր արտասանեցի—էլլիս... իսկ նա կրկին չերևեց: Ես շատ ատրեցի, անգամ ցաւեցի: Առաջուայ պէս այլ ևս ես չէի վախենում: Ես չէի կարողանում հաւատալ, որ իմ ընկերս չի վերադառնալ:

—էլլիս, էլլիս, եկ վերջապէս: Միթէ դու չես գալ,—վերջին անգամ աղաղակեցի ես:

Ազաւաւ, որին զարթեցրեց իմ ձայնս, թըրթուաց ծառի գագաթին և ճիւղերի մէջ շփոթուելով, թեւերը թափ տուեց... Բայց էլլիսը կրկին չեկաւ:

Գլխակոր ես տուն վերադարձայ: Լճի ամբարտակի մօտ երևում էին թփեր, և սննհակիս պատուհանից լոյսը ընկել էր պարտիզի խնձորենիների մէջտեղը. դա էլ նկատուեցաւ, բայց և իսկոյն կորաւ, ասես, թէ մի մարդ, որ ինձ էր սպասում—իսկ յանկարծակի ետևիցս լսուեց արագութեամբ կարուղ օդի բարակ սուլոցը, և մի ինչ

որ բան խնայն գրկեց ինձ և վեր բարձրացրեց... Բազէն էլ այսպէս է բռնում իւր ճիրաններով և տանում զանազան թռչնակներին: Այդ էլլիսը թռաւ ինձ վերայ: Ես զգացի, ինչպէս նորա թուշը թշիս կպաւ, իսկ ձեռքի մատանին իրանիս—և որպէս մի ցուրտ քամի ականջիս մէջ մտան նորա խօսքերը. «Ահա և ես»: Մի և նոյն ժամանակ ես և վախեցայ և ուրախացայ... Մենք թռչում էինք արդէն, բայց գետնից ոչ այնքան էլ բարձր: —Այսօր դու չէիր ուզում գալ—հարցրի նորան: —Իսկ դու ակրեցիր, ինչ է: Դու սիրում ես ինձ: Ո՛հ, իմ...

էլլիսի վերջին խօսքերը ինձ շփոթեցին... Զգիտէի, ինչ պատասխան տամ նորան:

—Ինձ չթողեցին,—շարունակեց նա,—ճանապարհին ինձ սպասում էին:

—Քեզ ո՞վ է կարող բռնել:

—Ուր ես որ ուզում, գնանք,—հարցրեց էլլիսը, չպատասխանելով հարցիս, ինչպէս սովորութիւն ունէր:

—Տալ ինձ Խալիա, դէպի այն լեճը—յիշում ես: Էլլիսը փոքր ինչ ծռեց իւր ընթացքը և մերժողական շարժում արաւ գլխով: Այս անգամ ես առաջին անգամ միայն նկատեցի, որ նա թափանցիկ չէ: Նորա երեսը գոյն էր ստացել. նորա սպիտակ երեսի վերայ նշմարվում էին կարմրութեան հետքեր: Նայեցայ նորա աչքերին... Բաւականին սարսեցի և այդ աչքերում մի ինչ որ բան էր շարժվում—կծկումս ու սառած օձի, որին արեգակը տաքացնում է, հանդարտ, անընդհատ, չարագուշակ շարժողութեամբ:

—Էլլիս, — բացականչեցի ես,—ո՞վ ես դու: Ասա ինձ, դու ո՞վ ես:

Էլլիսը միայն ուսերը վեր քաշեց:

Բարկացայ—եւ ուզում էի վրէժս հանել,—բայց

միտքս ընկաւ, ասեմ նորան, որ ինձ Փարիզ տանէ:
«Այ ինչտեղ դու կարող ես խանդ զգար», — մտա-
ծեցի ես:— Էլլիս, — ասացի ես լսելի ձայնով, — դու մեծ
քաղաքներէց, զոր օրինակ Փարիզէց, չես վախճնում, եր-
կիւղ չես կրում:

— Ո՛չ:

— Ո՛չ: Անգամ այն տեղերէնց, որ ճեմելքների պէս
լուսաւրում են:

— Այդ ցերեկուայ լոյս չէ:

— Շատ լաւ. դէհ, ուրեմն տար ինձ այժմ «Իտա-
լական ճեմելքը»:

Էլլիսը գլխիս վերայ ձգեց իւր երկայն թւերի ծայ-
րերը: Իսկոյն ինձ պատեց մի տեսակ սպիտակ մեզ, որից
խաշխաշի թմրեցուցիչ հոտ էր բուրում: Ամեն բան մի
անգամից աներևութացաւ, թէ լոյս, թէ ձայն — և մին-
չեւ անգամ իմացականութիւնը: Միայն ես զգում էի, որ
ապրում եմ — և այդ ինձ շատ հաճելի էր:

Իսկոյն մեզը ցրուեցաւ. Էլլիսը բարձրացրեց գլխիս
ձգած թւերը, և ես տեսայ աչքիս առաջ ահագին բազ-
մութիւն խմբուած շինութիւնների, հրաշալի կերտուած-
ների, շարժունք, թնդիւն... Ես տեսայ Փարիզը:

XIX.

Առաջ էլ ես եղել էի Փարիզում, դուրս համար
իսկոյն ճանաչեցի այն տեղերը, ուր դիմում էր Էլ-
լիսը: Դա Տիւլլըրի պարտէզն էր իւր հին շաղանակի
ծառերով, երկաթէ վանդակապատով, դարպասով, ամրո-
ցական խրամատով և պահպան կանգնեցրած զազանա-
նման զուսմներով: Անցնելով պալատը, անցնելով ս.
Բօխի տաճարը, որի աստիճանների վերայ առաջին Նա-
պօլէոնը առաջին անգամ թափեց Ֆրանսիացիների ա-

րիւնը, բարձր կանգնեցանք Խաղաղական ճիմելիքի վերայ, ուր երկրորդ Նապօլէօնը արաւ նոյնը և մի և նոյն յաջողութեամբ: Խուճիւր-խուճիւր մարդիկ, թէ պճնասէր կրիտասարկներ, թէ ծերեր, կանայք պերճապաճոյճ շորեր հագած՝ ղըժվըժում էին փայտաշէն մայթերի վերայ. ոսկեզարդ ուխտօրաններն ու սրճարանները խիստ լուսաւորուած էին: Հանրակառքերը, տեսակ-տեսակ կառքերը խռնուած էին ճիմելիքի մօտ: Այսպէս ամեն բան եւ էր գալիս, ամեն բան փայլում էր, ամեն բան, ինչ որ աչքս տեսնում էր... Բայց տարօրինակ բան. ես ցանկութիւն չունէի թողնել մեր մաքուր, մաւթ օդային բարձրութիւնը, ցանկութիւն չունէի ցած իջնել, մօտենալ այդ մարդկային մըջնանոցին: Այն տեղից վիր էր բարձրանում տաք, ծանր, կարմիր գոլորշի, որ ոչ ահաւահում էր, ոչ էլ վարշահում և պէսպէս կեանք էր համախմբուած այդ տեղ: Ես զեռ առատանվում էի...

Բայց ահա, որպէս երկաթի շառաչիւն, լսուեց փողոցային լօրեանների ձայնը. այդ ձայնը, որպէս լերբ լեզու, գուրս ցցուեց, նա խայթեց ինձ, որպէս սողունի խայթ: Ես իսկոյն երեւակայեցի Փարիզի կարծր ու կոշտ, ազահ, ժլատ ու տափակ կերպարանքը, վաշխառուի աչքերը, ճերմակ ու կարմիր ներկերը, խճճուած մազերը և շինծու գեղեցիկ ծաղիկների փունջը սրածայր գլխարկի տակ, ճիրանի պէս սրած հղունգները, անձուռնի կրիտոլինը... Երեւակայեցի նոյնպէս և մեր ռուսին, որ անդադար այս կողմը, այն կողմն է վազվըզում իրեն ծախող խաղալիկի յետեից... Երեւակայեցի նոյնպէս, թէ ինչպէս նա սաստիկ ամաչելով և կակաղելով, աշխատում է իւր շարժմունքներով Վաֆուրի զարսոններին նմանել, ճչում է, ծառայութիւն է անում, քսվում է—բայց զգուսնք տիրեց ինձ... «Զէ»,—մտածեցի ես,—«այս անգ Էլլիսը խանդ չի զգար»:

Այդ ժամանակ մենք սկսեցինք կամաց-կամաց ցած իջնել... Փարիզը մեր առաջն էր գալիս իւր աղմկով և հոտով...

— Կանգնիր, — գիմեցի ես էլլիսին: — Մի՛թէ այս տեղ քեզ վատ չես զգում, մի՛թէ օդը քեզ համար ծանր չէ:

— Ինքդ խնդրեցիր, որ ես քեզ բերեմ այս տեղ:

— Մեղաւոր եմ, ես իմ խօսքս յետ եմ առնում: Տար ինձ, էլլիս, խնդրեմ, տար ինձ այս տեղեց: Հէնց այսպէս էլ կայ. ահա իշխան Կուլմամետովը քաշ է գալիս ճիւղերում և նորա մտերիմը, Սերժ Վարաքսինը ձեռքով է անում նորան և կանչում. Իվան Ստեպանիչ, ալլօն սուպէ, շնա, զէ, անգանժէ իրեն Րիգօլօշին: Հեռացրու ինձ այս մաքիլէյ-ներից և մեզոն-դօրէ-ներից, գանգենօն-ներից և աշտարակներից, Ֆիգարոյից, Ժոկէյ-կլուբից, հեռացրու զինուորների թրաշած ճակատներից և պսպղուն զորանոցներից, սէրժանդէվիլ-ներից և պրդտոր աբսինթի բաժակներից, սրճարաններում դոմինօ և բոյսայում խաղացողներից, վերարկունների և նշանադրեստների կարմիր ժապաւէններից, պարոն դէ-Ֆուլայից, որ հնարել է «ամուսնութեան մասնագիտութիւնը» և բժ. Շարլ Ալէքսանի ձրի խորհրդատուութիւնից, ազատամիտ դասախօսութիւններից և պետական գրքոյկներից, Փարիզի Կոմեդիաններից և օպերայից, Փարիզի սրախօսութիւններից և անքաղաքաւարութիւնից... Հեռու, հեռու, հեռու գնանք:

— Ցած նայի՛ր, — պատասխանեց ինձ էլլիսը — դու արդէն Փարիզի վերայ չես:

Աչքերս ցած ձգեցի... Արգարե: Մթնադոյն հովիտը, ուր տեղ-տեղ սպիտակ շերտերով անցնում էին զանազան ճանապարհներ, վազում էր մեր տակը, և միայն յետևում, երկնականարում, որպէս մեծ հրդեհի բոցից, վեր էր բարձրանում համաշխարհային մայրաքաղաքի հազարաւոր ճրագների արտացոլութիւնը:

XX.

Դարձեալ աչքերս ծածկուեցան քողով... Կրկին ես մոռացայ ինձ: Բայց շուտով ցրուեց այդ:

Սյս ի՞նչ է ցածր: Սյս ինչ անառ է կրտած կակղինների ծառուղիներով, առանձին եղևիններով, որպէս ամպշովանիներ, սրահակներով, տաճարներով՝ պօմպադուր ճաշակով, երգիծաբանական քանդակներով և յաւելեթահարսներով, Բերենիի ճաշակով, բօկօօ-տրիտոններով ոլորապառոյտ լճակների մէջ տեղում, որ պատած են սեւացած մարմարիոնից շինած վանդակապատով: Չլինի՞, թէ սա Վերսալն է: Չէ, սա Վերսալը չէ: Ոչ մեծ պալատը, նոյնպէս բօկօօ ճաշակով, երկում է տերեւախիս կաղնիների միջից: Լուսինը աղօտ կերպով է լուսաւորում և, կարծես, թէ գոլորշիով է պատած. իսկ երկրի վերայ, կարծես, փռուած լինէր նօսր մուխ: Աչքը չէր կարողանում որոշել, թէ ինչ էր այս, լուսնի լոյսն էր, թէ մէգ: Ահա և լճի վերայ քնած է պօրը. նորա երկար մէջքը նման էր սառնամանի անապատում հկած ձիւնի:

— Մենք Մանհէյմի մօտ ենք, — ասաց Էլլիսը, — այս Շվեյցինգէնի այգին է:

— Ուրեմն մենք Գերմանիայումն ենք, — մտածեցի ես և սկսայ ականջ դնել: Ամեն տեղ լուրթիւն էր տիրում միայն մի քանի տեղ առանձնակի և աննկատելի ծփում էր և կարկաչում թափուող ջուրը: Ինձ այնպէս թուեց, որպէս թէ ծառուղիներից մէկում, կրտած ծառերի մէջ տեղ՝ դուրս եկաւ մի երիտասարդ, կարմիր կրունկներով ոսկէհոռ բաճկոնով, անկուածային թիզանիքներով, և թիթե պողպատէ սուրն էլ կողքից կախ արած, ձեռը մեկնեց մի խայտաբղէտ րօբրօն հագած

տիկնոջ... Տարօրինակ, գունատ դէմքեր էին... Ես ուզում էի նայել նոցա վերայ... Բայց բողբոջներն անհետացան, իսկ ջուրը կրկին շարունակում էր իւր ձայնը:

—Այս քունն է թափառում,—փսփրտաց էլլիսը,— հրէկ աւելի շատ բան կարելի էր տեսնել... Այսօր անդամ քունն էլ փախչում է մարդու աչքից: Առանջ, առանջ:

Մենք վեր բարձրացանք և շարունակեցինք առաջ գնալ: Այնպէս անհուն և հաւասար էր մեր թռիչքը, որ, կարծես, թէ մենք չէինք թռչում, այլ ընդհակառակը ամեն բան մեր առաջն էր գալիս: Երևեցան մըռայլապատ, բարձրաբերձ և անտառապատ սարեր... Ահա նոքա սահում են մեր տակից իրենց օձապտոյանիւրով, խոռոչներով, անդունդներով, նեղատարած մարգագետիններով, հովտում քնի մէջ թաղուած գիւղի լուսավառ կէտերով, իսկ առաջից կրկին նոր սարեր են երևան գալիս և սահելով անցնում: Մենք Շվարցվալդի լեռների վերայ էինք:

Սարեր, դարձեալ սարեր էին երևում... Ահա և անտառ. գեղեցիկ, դարաւոր ու պատկառելի անտառ: Գիշերուայ երկինքը պայծառ է. ևս կարող եմ որոշել ծառերի տեսակները, նամանաւանդ հիանալի են բարձրահասակ բարդիները իրենց սպիտակ բնով: Մացառների կողմում տեղ-տեղ այծեամբներ են երևում: զգաստ և նազելի կերպով կանգնած են նոքա իրենց քնքոյշ ոտների վերայ և լսում են, գեղեցիկ կերպով զուլխները ծռած և խողովակաձև ականջները ցցած: Աշտարակի աւերակը տխուր ու կուրօրէն ցոյց է տալիս ամայի ապառաժից իւր կիսաւեր պատերը. այդ մոռացուլթան տուած հին քարերի վերայ պայծառ աստղիկ էր փայլում: Փոքրիկ, համարեա սև լճակից լսվում էր, որպէս խորհրդաւոր զանգատ, զորանիմա ձայնը, որ նման էր հառաչանքի: Ես այժմ լսում եմ ուրիշ երկարատև

ձայն, նման էօլեան քնարի հնչիւններին... Ահա նա, առասպելների աշխարհը: Նոյն իսկ ծուխը, որ զարմացրեց ինձ Շվեյինգէնում, այս տեղ էլ ամենուրեք փռուած է և ինչքան սարերը միմեանցից հեռու են, այնքան էլ թանձրանում է այդ ծուխը: Ես չեմ հաշվում այն հինգ, վեց, տասը տեսակ-տեսակ ստուերները, որ ընկել էին սարերի ստորոտների վերայ, և այդ բոլոր լուռ ու մունջ խայտաբղէտութեան վերայ թաղաւորում էր մտախոհ լուսինը: Օգը շատ մեղմ ու թեթեւ է: Ինքս էլ լուռ եմ և մի տեսակ վեհ անդորրութիւն ու տրամուծութիւն էի զգում...:

— Էլ լիս, դու պէտք է սիրես այս երկիրը:

— Ես ոչինչ չեմ սիրում:

— Ինչպէ՞ն, ապա ի՞նչ:

— Հա... քեզ, — պատասխանեց նա սառնասիրտ կերպով:

Այժմ, գոնէ ինձ այնպէս էր թվում, թէ նորա ձեռքերը առաւել պինդ էին փարել իրանս:

— Առաջ, առաջ, — ասաց Էլլիսը մի տեսակ սառն յափշտակութեամբ:

— Առաջ, — կրկնեցի ես:

XXI.

Յանկարծ վերեւից լուսեց մի ուժեղ, կլկլալի և զիւ ձայն և իսկոյն կրկնուեց, միայն փոքր առաջ:

— Այս յետ մնացած կռուներն են, որոնք թըռչում են դէպի հիւսիս, դէպի ձեր աշխարհը, — ասաց Էլլիսը, — ուզո՞ւմ ես միանալ նոցա:

— Այո՞, այո՞ վեր տա՛ր ինձ նոցա մօտ:

Մենք վեր բարձրացանք և մի լուպէից արդէն նոցա մօտ էինք: Այս մեծ-մեծ, գեղեցիկ թռչունները (թը-

ւով նորա տասն և երեք էին) եռանկիւնաձև շարուած թռչում էին, երբեմնապէս միայն շարժելով իրենց դուրս ցցած թևերը: Գլուխը, օտներն ու լանջը դուրս ցցած՝ նորա այնպէս արագ և այնպիսի եռանդով էին թռչում, որ օդը չորս կողմում սուլում էր: Հրաշալի, էր գեղեցիկ էր տեսնել այդ բարձրութիւնից և այդ հեռաւորութիւնից, թէ որպիսի վառ, սաստիկ կեանք էր, որպիսի անյողզողդ կամք էր երևում: Անընդհատ ձեռքերով օդեղէն տարածութիւնը, զիմում էին իրենց առաջնորդ ընկերներին, և մի ինչ որ վեհ, հպարտ, անդրդեմ-անձնապատասխան կար այդ թռչնոց բարձր գոչիւնների, այդ երկնային խօսակցութեան մէջ: «Մենք տեղ կը հասնենք, թէպէտեւ դժուար է», — կարծես, ասում լինէին նորա, միմեանց խրախուսելով: Եւ այդ ժամանակ մաքովս անցաւ, որ այդ թռչունների պէս մարդիկ — Ռուսաստանում — ի՞նչ միայն Ռուսաստանում, այլ և ողջ աշխարհում շատ չեն:

— Մենք այժմ Ռուսաստան ենք գնում, — ասաց ինձ էլլիսը...

Ես առաջին անգամը չէր, որ նկատում էի, թէ նա միշտ իմանում էր, ինչ բանի վերայ եմ մտածում — Ուզում ես վերադառնալ:

— Վերադառնանք... թէ չէ: Ես Փարիզումն եմ: Տար ինձ այժմ Պետերբուրգ:

— Այժմ:

— Այո, այժմ... Միայն գլուխս ծածկիր շորովդ, թէ չէ վատ եմ զգում ինձ:

Էլլիսը ձեռք բարձրացրեց... բայց դեռ ինձ չէր պատել մէղը, ես ղգացի, որ չթունքիս կպաւ նորա նուրբ, բութ խայթը...

XXII.

«Լսի-ի-ի-ի-ի-ի», ականջիս հասաւ մի ձայն: «Լր-սի-ի-ի-ի-ի-ի» լսուեց հեռուից կրկին մի և նոյն յուսա-հատ ձայնը: «Լսի-ի-ի-ի-ի-ի», լսուեց ու կորաւ աշխարհիս միւս ծայրում: Ես սարսեցայ: Երկար ոսկէ սրածայր ձողն աչքիս ընկաւ. իսկոյն ճանաչեցի Պետրոպաւլոսիան բերդը:

Դժգոյն հիւսիսային գիշեր էր: Արդեօք դա գիշեր է: Գունատ, հիւանդ ծի չէ հօ: Երբէք ես չեմ սիրել Պետերբուրգի գիշերները, բայց այս անգամ բաւականին վախեցայ: Էլլիսի զէմքի գծազրութիւնը համարեա անհետանում էր, ոչընչանում էր, ինչպէս յուրիս ամսուայ մէջը արեղակը ծագելու ժամանակ, և ես պարզ տեսնում էի, ինչպէս իմ մարմինս կախուած էր Ալէքսանդրեան կոթողի հետ հաւասար: Ահա ուրիմն և Պետերբուրգը: Այո, ճշմարիտ է, սա նա է: Այս լայն, դատարկ, գորշ փողոցները՝ այս գորշ-սպիտակագոյն, գորշ-դեղնագոյն, գորշ-շուշանագոյն, սուղաւած և ծեփծեփած անկրը, իրենց ներս ընկած պատուհաններով, խանութների պէս-պէս և փայլուն վերնագրերը, երկաթէ ծածկոցներով պաշտպանների և կանաչեղէն ծախող անպիտան խանութների վերայ. այս Ֆրօնտօններն և արձանագրութիւնները, պահակներն ու կոճղները, ս. Իսահակի ոսկէ գմբէթը. անպէտք և խայտաճամուկ բորսան, բերդի որձաքարէ պատերը և ասխտակաչէն փողոցը. այս խոտաբարձ և փայտաբարձ նաւերը, փոշու, կաղամբի, խսիրի և ախոռի հոտը, այս փետացած զրոնապաններն մուշտակները հագին՝ դարպասի մօտ նըստած, այս կուշ եկած և մեռելական քնի մէջ ընկղմած կառապանները. այո, սա նա է, մեր հիւսիսային Պալմիրան: Ամենայն ինչ երեւում է մեր չորս կողմում. ա-

մեն բան պարզ երևում է, անգամ այնքան պարզ, որ մարդ զգածվում է. ամեն ինչ ախուր քնի մէջ է ընկղմած. վերջալուսի կարմրութիւնը — թոքախտի կարմրութիւնը—դեռ երկնքից չէր հեռացել, չէ էլ հեռանալ սպիտակ, անասող երկնքից: Նա շիրտերով ընկնում է Նեվայի մետաքսեայ մակերևոյթի վերայ. իսկ սա հազիւ կարկաջում է և երերվում, շտապով առաջ մղելով իւր սառնորակ կապոյտ ջուրը...

—Հեռանանք,—ինդրեց Էլլիսը:

Եւ չսպասելով իմ պատասխանին, նա անց կացրեց ինձ Նեվայի պալատի առաջ դանուող հրապարակի վերայից, դէպի Լիաէյնահա փողոցը: Լսուեցին ներքեից քայլեր ու ձայներ. փողոցով գնում էր մի խումբ հարբած երիտասարդների, որ խօսում էին պարի դասերի մասին: «Պօղպօրուչիկ Ստօլպակով եօթներորդ»,—յանկարծ գոչեց քնաթաթախ պահապան զինուորը, որ կանգնած էր բրդաձև դարսած ու ժանգոտած գնդակների մօտ. իսկ փոքր հեռու՝ մեծ տան բաց պատուհանի առաջ եւ նկատեցի մի աղջիկ ճմռած ապրիշումէ շորով, առանց թիզանիքների, մարգարտազարդ վարսակալը զլխին և ծխախոտը բերանին: Նա ուշի ուշով գիրք էր կարդում: Դա նոր Իւվենալներից մէկի շարադրութիւնների մի հատորն էր:

—Թռչե՛նք,—ասացի եւ Էլլիսին:

Էլ մի վայրկեան—արդէն մեր տակից վազվզում էին փթած հղենի անտառները և մամուլապատ ճահիճները, որոնցով լի է Պետերբուրգի շրջակայքը: Մեր ճանապարհը ուղղեցինք դէպի հարաւ. թէ երկինքն և թէ երկիրը կամաց-կամաց մթնում էր: Հիւանդ ցերեկն էլ, հիւանդ գիշերն էլ, հիւանդ քաղաքն էլ—բոլորը մնացին յետեւ:

XXIII.

Մենք այժմ սովորականից հանդարտ էինք թրու-
չում, և ես միջոց ունեի աչքովս տեսնելու, թէ ինչպէս
էր սփռւում իմ առաջ մայրենի երկրիս անսահման տա-
րածութիւնը: Ահա երեւում են անտառներ, թփեր, մա-
ցառներ, լիճաներ, ձորեր, գետեր—երբեմն գիւղեր, եկե-
ղեցիներ—և դարձեալ լիճաններ, անտառներ, թփեր ու
ձորեր... Տխուր տպաւորութիւն և մի տեսակ անտար-
բեր արամութիւն զգացի ես: Եւ ես ոչ թէ նորիս հա-
մար տիրեցի ու արտմեցի, որ Ռուսաստանի վրայից էի
թռչում: Ոչ, դորա պատճառը ինքը երկիրն էր, այդ
հարթ տարածութիւնը, որ սփռուած էր մեր տակ, հա-
մայն երկրագունաւ իւր բնակիչներով, բուսական, ան-
զօր, ճնշուած կարիքով, վշտով ու հիւանդութիւննե-
րով, այս անարգ հողին բեւեռուած. այս խախուտ,
անհարթ կեղեք, այս մեր մոլորակի հրազոյն աւազուտի
վերայ բուսածը, որ ծածկուած է մամուռով, որին մենք
օրդանական ենք համարում և բուսական թագաւորու-
թիւն, այս մարդիկը, որ հազար անգամ ճանձից ստոր
են, նոցա ցիւխից շինած բնակարանները, նոցա փոքրիկ
ու նոյնատեսակ գործերի և անփոփոխելի ու անխու-
տափելի դէմ մղած ծիծաղաշարժ մաքառումի չնչին
հոտերը—և այդ բոլորը ինչպէս միանգամից զգուցորից
ինձ: Սիրտս կամաց-կամաց բոլորովին փոխուեց և այլ
ևս ես ամենեւին ցանկութիւն չունեի նայել այդ ան-
նշան պատկերի, այդ ձանձրալի տեսարանի վերայ... Ար-
դարեւ, ես տխուր էի—աւելի քան տխուր էի: Անգամ
ամենեւին ես չկարեկցեցի իմ եղբայրակիցներին. իմ բո-
լոր զգացմունքներս մի տեղ էին. կենտրոնացած, որ ես
յիշել չեմ համարձակւում ես զգուանք էի զգում, և
ամենից շատ, ամենից սաստիկ ինձանից էի զզվում:

—Բուռական է,—ասաց Էլլիսը,—բաւական, թէ չէ
 ևս քեզ չեմ տանիլ: Դու, քանի զնում է, ծանրա-
 նում ևս:

—Տուն գնա՛,—ասացի նորան այնպիսի ձայնով, ինչ-
 պէս ևս սովորաբար ասում էի իմ կառապանիս, երբ
 երեք կամ չորս ժամին գուրս էի գալիս Մոսկուայի իմ
 բարեկամներից, որոնց հետ ճաշեց յետոյ նստած զըռ-
 ցում էինք Ռուսաստանի ապագայի և համայնքի նշա-
 նակութեան վերայ:—Տուն գնա՛,—կրկնեցի ևս, և աչ-
 քերս փակեցի:

XXIV.

Սակայն շուտ ևս բացեցի աչքերս: Էլլիսը տարօ-
 ըրնակ կերպով էր կպել ինձ. նա համարեա ինձ առաջ
 էր քշում: Նայեցի նորա վերայ՝ արիւնս սառաւ: Ով որ
 տեսել, նկատել է ուրիշի դէմքին յանկարծակի վախի
 արտայայտութիւն, որ նա չէր էլ կոսկածում:—Նա ինձ
 կըհասկանայ: Սարսափը, ճնշող սարսափը ծամոռւմ,
 այլանդակում էր Էլլիսի գունատ, համարեա կորած զը-
 ծագրութիւնը: Սյդպիսի բան չեմ էլ տեսել անգամ
 կենդանի մարդու դէմքի վերայ: Կեանք չունեցող, ամպի
 նման ուրուականը, ստուերը... և այդ թմրեցուցիչ եր-
 կիւղը...

—Էլլիս, ի՞նչ է պատահել,—հարցրի ևս վերջապէս:
 Նա է... նա...—պատասխանեց դժուարութեամբ,—
 այն նա է:

—Նա՞ է: Այդ ո՞վ է:

—Նորա անունը մի տար, մի յիշեր, — շուտով
 խօսքս կտրեց Էլլիսը:—Պէտք է պրծնել դուրս ձեռքից,
 ապա թէ ո՞չ վերջ կըլինի ամեն բանի—ես բոլորովին...
 Տես՝ ահա այն տեղ է:

Դէմքս այն կողմը դարձրի, ինչտեղ ցոյց տուեց նորա զողբոջուն ձեռքը—և նկատեցի մի բան... արդարեւ սարսափելի բան:

Այս բանը աւելի զարհուրելի էր այն պատճառով, որ մի որոշ պատկեր չունէր: Դա մի ծանր, մռայլ, մութ-գեղնագոյն, խայտաճամուկ բան էր, որպէս խլէզի փորը—և ոչ ամպ էր, ոչ էլ ծուխ, հանդարտ ու ծանր, օձի պէս սողում էր գետնի վերայ: Նա վերեւից ցած էր տատանվում հաւասար ու լայն կերպով, և նոյնպէս ցածից վեր բարձրանում: այդ տատանումը նման էր սովալընկ գիշակեր թռչունի պտոյտի, որ թռելիք շարժելով որսի ետեւից է ընկնում: Ժամանակ-ժամանակ անբացասելի, զգուելի կերպով նա գետնին էր կպչում,—սարդն էլ այդպէս է կպչում բռնած ճանճին... Ո՞վ էս դու, կամ ի՞նչ էս դու, ահարկու արարած: Նորա ազդեցութեան ներքոյ — ես այդ տեսնում էի, ես այդ զգում էի—ամեն բան ոչնչանում էր, ամենայն ինչ պապանձվում էր... Փթած, մահաբեր սառնութիւն էր գալիս նորանից—այդ սառնութիւնից պղտորվում էր սիրտս, սեանում էին աչքերս և մազերս ցցվում էին: Այդ զօրութիւնն էր անցնում: այն զօրութիւնը, որին հակառակը չկայ, որին ամենայն բան հպատակ է, որ առանց տեսնելու, առանց կերպարանքի, առանց իմաստի, ամեն բան տեսնում է, իմանում և, որպէս վայրենի, գիշակեր թռչուն ընտրում է իւր զոհերը և օձի պէս նոցա խեղդում է և լիզում իւր գէշ խայթով...

—Էլլիս, էլլիս,—աղաղակեցի ես մոլեղնած:—Դա մահն է, ինքը մահը:

Աղէկատոր ձայնը, որ ես առաջ լսեցի, աւելի պարզ կերպով լսուեց էլլիսի բերանից—բայց այս անգամ նա աւելի մարդկային, յուսահատ լաց ու կոծի էր նման—իսկ մենք կրկին թռչում էինք: Բայց մեր թռիչքը այժմ

աւելի տարօրինակ և սաստիկ անհաւատար էր. էլ լիսը պտտւում էր օդի մէջ, նա ցած էր իջնում, մի կողմից միւս կողմն էր ընկնում, որպէս մերձ ի մահ վերաւորում կամ իւր ձագուկներին շնից պահպանող կաքաւ: Բայց որպէս թէ մեր յետեից, բաժանում այդ ահարկու-անասնի էակից, ձգվում էին երկայն բողբոջներ, կարծես, մեկնած ձեռքեր, մագիլներ լինէին... Փաթաթում էակի ահողին պատկերը սպիտակ նժոյգի վերայ շուտով շարժուեց և դէպի երկինք սլացաւ... Աւելի անհանգիստ, աւելի յուսահատ սկսեց պոյոյաներ անել էլ լիսը: «Նա տեսաւ: Պրծաւ: Ես կորայ...», — լսուեցին նորա ընդհատ արտասանած խօսքեր: «Ո՛հ, թշուառ եմ ես: Ես կարող էի օգուտ քաղել կեանքից, ապրել... Իսկ այժմ... Ունայնութիւն, ունայնութիւն:»

Չափազանց անտանելի էր... Բոլորովին կորցրի ըզգացմունքներս:

XXV.

Երբ ես ուշքի եկայ—խոտի վերայ պարկած էի և ողջ մարմնիս մէջ մի տեսակ խուլ ցաւ էի զգում: Երկընթում սկսում էր երևել արշալոյս. ես կարողանում էի պարզ տեսնել բոլոր առարկաները: Ոչ շատ հեռու ցարասի պուրակի մօտ, գնում էր մի ճանապարհ երկու կողմից թփերով պատած. այս տեղը ինձ ծանօթ էր: Սկսեցի մտաբերել գլխովս անցածը—բոլորովին սարսեցայ, երբ յիշեցի վերջին անձոռնի երևոյթը...

«Բայց ինչից վախեցաւ էլ լիսը», — մտածեցի ես: — «Մի՞թէ նա էլ հպատակ է նորա իշխանութեանը: Մի՞թէ նա էլ անմահ է: Մի՞թէ նա էլ ենթարկուած է ունայնութեան, քայքայման: Այդ ինչպէ՞ս կարելի է:»

Մօտից լսուեց մի կամաց ծիչ: Գլուխս յետ դար-

ձրի։ Մի երկու քայլ ինձանից հեռու պարկած էր մի մատաղ կին սպիտակ շոր հագին, արձակած խիտ մազերով, մերկ ուսերով։ Մի ձեռք գլխի յետևն էր ընկած, իսկ միւսը լանջի վերայ։ Սչերը փակ էին և սեղմած շրթունքներին երևում էր թեթև ալ փրփուռ։ Մի՞թէ սա էլլիսն է։ Բայց էլլիսը ուրուական է, իսկ ես իմ առաջ կենդանի կին եմ տեսնում։ Սողալով մօտեցայ նորան, կռացայ...

— Էլլիս, այս դու ես, — բացականչեցի ես։ — Մի անգամից շարժեց ու բացեց աչերը. մնայլ ներթափանցիկ աչերը վրաս նհտեց — մի և նոյն ժամանակ նորա տաք, խոնաւ, արիւնհաճոտ շրթունքները կպան ինձ, փափուկ ձեռները ամուր փաթաթեցին վեզս, նորա լի և քնքոյշ կուրծքը կրծքիս կպաւ։ — Մնաս բարեաւ, մնաս բարեաւ — յաւիտեան — պարզ արտասանեց նա այս խօսքերը — և ամեն բան անհետացաւ։

Վեր կացայ, հազիւ ոտներիս վերայ բռնուելով, որպէս մի հարբած — մի քանի անգամ էլ ձեռքը երեսիս քսելով, նայեց շուրջս ուշադրութեամբ։ Ես գտնվում էի ... հան մեծ ճանապարհի մօտ, իմ բնակարանիցս երկու վերստ հեռու։ Արեգակը արդէն դուրս էր եկել, երբ ես տուն հասայ։

Հետեւեալ գիշերները միշտ սպասում էի ես — և, խոստովանում եմ, թէպէտ մի քիչ էլ վախենում էի — իմ ուրուականիս. իսկ նա աւել չէր այցելում ինձ։ Մինչև անգամ մի օր գնացի հին կաղնու մօտ, բայց և այն տեղ ոչինչ անբնական բան չեղաւ։ Սակայն ես այնքան էլ չէի ցաւում, որ ընդհատուեցաւ մեր այս տարօրինակ ծանօթութիւնը։ Երկար ժամանակ ես մտածում էի այս անհասկանալի, համարեա անբացատրելի անցքի

վերայ—և ես վերջապէս համոզուեցայ, որ ոչ միայն գիտութիւնները կարող չեն բացատրել այդ անցքը, այլ և անգամ առականի, աւանդութիւնների մէջ սորա նման բաներ չեն լինում: Ի՞նչ բան է էլլիսը: Տեսի՞նք էր, և-րևոյթ էր, թափառաշրջիկ չար ոգի՞ էր, սիլֆիդա թէ վերջապէս յարալէզ էր: Երբեմն ինձ թւում էր, թէ էլլիսը կին է, որին ես մի ժամանակ ճանաչում էի—և ես ճիշդն էի թափում յիշել, թէ ինչտեղ եմ տեսել նորան... Այ, այ, երբեմն թւում էր—այ, այ այս բոլորիս կրօնիչեմ... Բայց ի զուր. կրկին ամեն բան ոչնչանում էր, որպէս երազ: Այո, ես շատ էի մտածում և ըստ սովորականին ոչ մի հեռանքի չհասայ: Ուրիշների խորհուրդը և կարծիքը հարցնել ես չէի վստահանում, որովհետեւ վախենում էի, որ ինձ խելագար համարեն: Վերջապէս ես թողեցի այդ մտածմունքը. ճշմարիտն տեսեմ, ես ժամանակ չունէի... Երեսս դեղին էր, որպէս մեռեալի երես: Բժիշկը հաւատացնում էր, թէ արիւնս քիչ է, իմ հիւանդութեանս յունական անունն էր տալիս. «անեմիա»—և խորհուրդ էր տալիս ինձ գնալ Գաստէյն: Իսկ միջնորդը երգվում է, թէ առանց ինձ ուսմիկների հետ «բան չես շինիր»...

«Գնա՛ւ այժմ բան չինիր»:

Բայց ինչ եմ նշանակում այս զել-թափանցիկ և սուր ձայները, հարմոնիի հնչիւնները, որ ես լսում եմ, երբ ինձ յայտնում են մէկի մահը: Այդ ձայները աւելի լսելի, աւելի բարձր են լինում... Եւ ինչո՞ւ համար ես այդպէս տարտափում եմ, երբ միտքս է ընկնում ունայնութիւնը:

ԾԵՐ ԺԱՄԿՈՉԸ

ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ԻԴԻԼԼԻԱ.

(Վ. Կորոլենկովից).

ՄԹՆԵՅ:

Փոքրիկ շէնը, որ գետկողւած էր գետափին, պուրակում, խորասուզվում էր այն սովորական աղջամուղջի մէջ, որ յաճախ տեղի է ունենում գարնանային աստեղալից զիշերներին, երբ նոսր մշուշը՝ գետնից՝ բարձրանալով, թանձրացնում է անտառների ստուերը և բաց տեղերը պատում է գորշ-կապտագոյն մթով։ Ամեն բան խաղաղ է, մուսլ և մտածութեան մէջ ընկղմուած։

Գիւղը հանգիստ կերպով նիրհում է։

Աղքատիկ խրճիթները հազիւ-հազ նշմարվում են տեղ-տեղ աղօտ կերպով առկայծում են ճրագները. երբեմն-երբեմն ճռում են դարպասները, հաչում է զգաստ շունը և լռում. երբեմն էլ հանդարտ կերպով խշշացնող մուլթ անտառում երևում են մարդկանց կերպարանքներ, անցնում է մի որ և է ձիւտուր, ճրճում է սայլակը։ Առանձնացած անտառաբնակ գիւղերի մարդիկն են դոքա, որ եկեղեցի են գնում գարնանային տօնը դիմաւորելու։

Գիւղի մէջ տեղում, բլրակի վերայ է եկեղեցին։ Նորա պատուհանները լուսաւորուած են ներսը վառուող

մոմերից: Զանգակատունը հին է, բարձր — և զմբէթը աներևութանում է բաց-կապոյտ օդում:

Սանդուղքի աստիճանները ճրճում են... ծիր ժամ-կոչ Միխէիչը զանգակատուն է բարձրանում, և շուտով նորա լապաները, որպէս օդի մէջ լուսող մի աստղ, կրկախուի տարածութեան մէջ:

Դժուար է, շատ դժուար է ծիր ժամկոչի համար վեր բարձրանալ ոլորապտոյտ սանդուղքներով: Մերացած ոտները էլ չեն կամենում ծառայել, ինքն էլ մաշուել է, աչքերն էլ լաւ չեն տեսնում... Ժամանակ է, ժամանակ է արգէն ծիր ժամկոչին հանգստանալու, բայց Աստուած մահ չէ տալիս: Թաղեց նա որդկերանց, թաղեց թոռներին, ճանապարհ դրեց ծիրերին, ճանապարհ դրեց և երիտասարդներին, բայց ինքը դեռ ևս ապրում է... Դժուար է... Շատ է նա տեսել զարնանային այդ տօնը, մինչև անգամ հաշիւը կորցրել է, թէ քանի անգամ այդ իսկ զանգակատանը նա սպասել է որոշ ժամանակին: Եւ ահա Աստուած կրկին նորան արժանացրել է...

Մերունին մօտեցաւ զանգակատան զմբէթին և թէկն տուեց վանդակապատին: Ներքեւում, եկեղեցու չորս կողմում, մթութեան մէջ նշմարվում էին գիւղական հանգըստարանի գերեզմանները: Հին խաչերը, կարծես, թէ բազկատարած պաշտպանում էին նոցա: Տեղ-տեղ ցարափները, որ դեռ չէին ծածկուած տերևներով, խոնարհել էին նոցա վերայ իրենց կատարները... Այն տեղեց, ներքեւից, վեր էր բարձրանում դէպի Միխէիչը թարմ կոկոնների անուշահոտութիւնը, և բուրում էր յաւիտեանական քնի տխուր անդորրութիւն...

Ի՞նչ կրկնի նա մի տարուց: Կրբարձրանայ ար-

դեօք դէպի պղնձէ զանգակները, որ զղրդեցնող զանգերի ձայնով արթնացնէ զգաստ կերպով նիրհող գիշերը, թէ պարկած կրլինի... այ, այն տեղ, գերեզմանատան մութ անկիւնում, խաչի տակ: Աստուած գիտէ... Նա պատրաստ է. բայց Աստուած դեռ արժանացրել է էլի հանդիպելու ոօնը: «Փառք քեզ, Աստուած», — շշնջին ծերունու շրթունքը այդ սովորական նախադասութիւնը, և Միխէիչը նայում էր դէպի վեր, միլիոնաւոր ճրագներով փառուած աստեղաղարդ երկնքին և խաչակնքում երեսը...

— Միխէիչ, այ Միխէիչ, — լսվում է ներքեից նոյնպէս ծերունու զողղոջուն ձայնը: Տարիքներով ծեր արայուն նայում է վեր դէպի զանգակատունը, մինչև անգամ ձեռք դնում է կկոցող ու արտասուաթօր աչքերին, բայց կրկին չէ տեսնում Միխէիչին:

— Ի՞նչ ես ուզում: Այս տեղ եմ, — պատասխանում է ժամհարը, ցած նայելով իւր զանգակատնից: — Ի՞նչ է, չե՞ս տեսնում:

— Ձեւ տեսնում... ժամանակ չէ՞ զանգերը տալու: Ի՞նչ ես կարծում...

Երկունս էլ նայում են աստղերին: Անհուն բարձրութիւնից հազարաւոր աստղերը աչքով են անում նոցա: Միխէիչը մտածում է...

— Ձէ դեռ, մի փոքր էլ սպասիր... Ես բանս հօ գիտեմ...

Նա գիտէ: Նորան պէտք չէ ժամացոյց, Աստուծոյ աստղերն իմաց կըտան, երբ ժամանակը գայ... Երկինքն ու երկիրը և սպիտակ ամպը, որ հանդարտօրէն սա-

հում է երկնակամարում, և մութ պուրակը, և ներքե-
ւում խուլ կերպով շշնջող անառւը, և խաւարի մէջ
աննկատելի գետակի կարկաջիւնը,—այս բոլորը նորան
ծանօթ են, այս բոլորը ընտանի են նորան... Ի վեր
տեղը չէ նա այս տեղ իւր կեանքը անց կացրել...

Վաղուց անցած-գնացածը կենդանանում է նորա
առաջ... Նա յիշում է, ինչպէս առաջին անգամ զան-
գակատունը բարձրացաւ հօր հետ... Տէր Աստուած,
որքան ժամանակ է անցել... և որքան նոր է այդ... Նա
մտաբերում է իրեն, ինչպէս մի շեկահեր աղայ էր, աչ-
քերը վառվում էին. քամին,—բայց ոչ այն քամին, որ
բարձրացնում է փողոցների փոշին, այլ մի առանձին,
ուրիշ, որ թափ է ապիս իւր թևերը երկրի վերայ՝ ա-
ռանց աղմուկ հանելու,—ծածանում էր նորա մազերը...
Ներքեւում, հեռու, շատ հեռու, ինչ որ փոքրիկ մար-
դիկ են ման դալիս, և գիւղական տներն էլ փոքրիկ են,
անառան էլ յիս է քաշուել, և կլոր հովիտը, ուր շէնն
էր դանվում, շատ մեծ էր երևում, համարեա անաս-
ման...

—Այ, այս տեղ է, ամեն բան այս տեղ է,—ժրպ-
տեց ալէզարդ ծերունին, նայելով փոքրիկ դաշտին:

Ահա—այսպէս է և կեանքը... Երիտասարդ ժամա-
նակ ծայրը չես տեսնում, չես տեսնում և սահմանը...
Այ, բոլորը տեսնում ես աչքի առաջ, ինչպէս ափումդ,
սկզբից այ մինչև այն գերեզմանը, ուր նա սիրած տեղը
գտել է գերեզմանատան անկիւնում... Եւ ինչ, փառք
քեզ Աստուած,—ժամանակ է հանգստանալու: Դժուար
ճանապարհը անցայ ազնիւ կերպով, և խոնաւ գետինը
թող լինի պահպան... Շուտով, շուտով կրկնի...

Սախայն ժամանակ է: Մի անգամ էլ նայելով աստղերին, Միխէիչը բարձրացաւ, հանեց զլեւաքիւր, երեսը խաչակնքեց և սկսեց զանգակների թօկը ջոկել... Մի րոպէից զիշերային օդը դժգոաց թնդեցնող հարուածներից... Հետեւեց երկրորդը, երրորդը, չորրորդը... մէկը միւսի յետեւից լցնելով զգաստ կերպով նիրհող նախատօն զիշերը, թափուեցան աւրածուող զէլ և երգեցիկ եղանակներ...

Զանգահարութիւնը լռեց: Ժամանացութիւնը բսկսուեց եկեղեցում: Առաջուայ տարիները Միխէիչը սանդուղներից ցած էր գալիս և կանգնում անկիւնում, դռան մօտ, որ աղօթէ և լռէ երգեցողութիւնը: Բայց այս անգամ նա մնաց այդ բարձր տեղը: Դժուար է նորան բացի այդ՝ նա մի տեսակ յոգնածութիւն էր ըզրում: Նա նստաւ նստարանի վերայ և, ականջ դնելով առքացած պղնձի հանդարտուող խուլ ձայնին, խոր մտածածունքի մէջ ընկաւ: Ինչու համար: Հագել թէ նա ինքն էլ կարողանար պատասխանել այդ հարցին... Զանգակատան վերին մասը աղօտ կերպով լուսաւորուած էր նորա լապտերով: Խուլ թնդեցնող զանգակները ընկզմած էին մթութեան մէջ. ցածից՝ եկեղեցուց, երբեմն երբեմն ծիրունու ականջին թոյլ կերպով հասնում էր երգեցողութիւնը, և գիշերային քամին տատանում էր զանգակների թօկը, որ կապած էր նոցա երկաթէ լուսակներից...

Ծիրունին կախ արեց իւր ալէզարդ գլուխը լանջի վերայ, ուր անկապ երևոյթներ էին հաւեւում մէկգմէկու: Երգում են «Աստուածածին ամենօրհնակ», — մտածում է նա և երեւկայում, լռէ ինքն էլ. եկեղեցումն է. ծիրունի քահանան, հանդուցեալ հայր նաումը, դողդոջուն ձայնով

բացականչում է. դատում տասնեակ մանուկների ձայնն է լսվում, հարիւրաւոր ռամկական զլուխներ, ինչպէս հասուն հասկերը քամուց, կանոււմ և վեր են բարձրանում... Գիւղացիները խաչակնքում են երեսները... Բոլորը ծանօթ դէմքեր են և բոլորն էլ հանգուցեալ... Ահաւասիկ հօր խտտահայիսց դէմքը, ահա մեծ եղբայրը ջերմեռանդ կերպով խաչակնքում է երեսը և հառաչում, կանգնած լինելով հօր կողքին: Ահա և ինքը, առոյգ, ուժեղ, լի անգիտակցական յոյսերով բախտի և կեանքի բերկրութիւնների վերաբերմամբ... Ուր է նա, այդ բախտաւորութիւնը... Ծերունու միայր բորբոքվում է, որպէս մարող բոց, արձակելով մի պայծառ, արագընթաց շառաւիղ, որ լուսաւորում է անցած դնացած կեանքի բոլոր անկիւնները... Ուժից վեր աշխատանք, վիշտ, հոգսեր... Ուր է նա, այդ երջանկութիւնը... Ծանր վիճակը կը պատէ երիտասարդ դէմքը կնձիռներով կրկուցնէ ուժեղ մէջքը, կը սովորեցնէ հառաչել, ինչպէս և մեծ եղբորը...

Բայց ահա և ձախ կողմում, գեղջուկ կանանց մէջ, հեղութեամբ զլուխը խոնարհած, կանգնել է իւր «կողակիցը»: Լաւ, բարի կին էր. Աստուած հոգին լուսաւորէ: Եւ շատ տանջանք կրեց նա, սրտակիցս... Աշխատանքն ու պիտոյքը, և անխուսափելի կանացի տանջանքը կը չորացնեն գեղեցիկ կնոջ կըմարեն աչքերը և մշտական անմիտ երկիւղե արտայայտութիւնը՝ կեանքի անսպասելի հարուածների վերաբերմամբ, կը փոխի ջահիլ խրոխտ գեղեցկութիւնը... Այո, ուր է նորա երջանկութիւնը... Մի որդի մնաց, նոցա միակ յոյսն ու բերկրութիւնն, նորան էլ մարգկային անիրաւութիւնը յաղթեց...

Բայց ահա և նա, հարուստը, ծունր է զընում, աղօթելով որբերի արիւնախառն արցունքների համար. շուտ-շուտ նա խաչակնքում է երեսը և չոքում,

Ճակատը դեմքին կպցնում... Եւ այրվում-խորովվում է Միխէիչի սիրտը, իսկ սրբերի մութ գեմքերը դաժան կերպով նայում են պատից մարդկային վշտին և մարդկային անիրաւութեան...

Այդ բոլորը անցիլ է, այդ բոլորը այն ակզ է, հեռու... Իսկ այժմ նորա համար ողջ աշխարհը մի խաւար բարձրութիւն է, ուր մթութեան մէջ զժգժում է քամին, տատանելով զանգակի թոկերը... «Աստուած ձեզ դատէ, Աստուած դատէ» — շշնջում է ծերունին և կախում է ալեզարդ գլուխը և արատաւ քը հանդարտ կերպով թափվում է ծերունու զառամեալ այտերի վերայ...

— Միխէիչ, այ Միխէիչ, Իհնչ է, չլինի թէ քննիկս, — կանչում են ցածից:

— Հը, — ձայն տուեց ծերունին և շուտով ոտքի կանգնեց: — Տէր Աստուած: Մի՞թէ իրօք ևս քննիկ եմ: Դեռ այսպիսի խայտառակչութիւն չէր եղիլ...

Եւ Միխէիչը շտապով, ընտելացած ձեռքով բռնում է թոկերը: Նկքեւում, ինչպէս միջնաբունի մէջ, զժգժում է գեղջուկ ամբոխը. խաչվառները ծածանվում են օդի մէջ և փայլում է ոսկէ դիպակը... Ահա թափօր են անում եկեղեցու չորս կողմում և Միխէիչի ականջին հասնում է բերկրալից ձայն.

— «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»:

Եւ այդ ձայնը ալիքի պէս գնում է դալին ծերունու սրտում... Եւ Միխէիչին թվում է, թէ մոմերը աւելի պայծառ վառուեցան մթութեան մէջ, և աւելի ուժեղ կերպով տատանուեց ամբոխը, և խաչվառները ծածանուեցան, և նոր արթնացած քամին բռնեց ձայների ալիքը և լայն հարուածներով վեր բարձրացրեց միախառնելով բարձր, հանդիսաւոր զանգահարութեան հետ...

Ծերունի Միխէիչը երբէք զեռ այսպէս չէր զանգահարել:

Կարծես, թէ նորա լըռած պառաւ սիրաբ մեռած պղինձ դարձաւ. և ձայները իբրեւ երգում էին և դողդողում, ծիծաղում էին և լալիս և, սքանչելի կարգով հիւսուելով, վեր էին սլանում դէպի աստեղադարձ երկինքը: Եւ ասաղերը աւելի վառ էին փայլում, վառվում, իսկ ձայները դողում էին և թափվում և վերստին զետին էին ընկնում սիրոյ փաղաքշանքով...

Մեծ բասը բարձր կերպով գոչում էր և արձակում հզօր և ուժեղ հղանակներ, որ խլացնում էին երկիրն ու երկինքը. «Քրիստոս յարեաւ»:

Եւ երկու աէնօր, թարթափուելով՝ հերթով միմեանց հնաւող երկաթէ սրտի հարուածներից, ձայնակցում էին նորան զիւ և ուրախ կերպով. «Քրիստոս յարեաւ»:

Իսկ երկու ամենափոքր գիսկանաները՝ կարծես թէ շապաւելով, որպէս զի յեռ չմնան, հիւսվում էին մեծերի հետ և բերկրութեամբ, որպէս փոքր երեխայ, երգում էին, աշխատելով միմեանցից անցնել. «Քրիստոս յարեաւ»:

Եւ կարծես, թէ հին զանդակատունը դողում էր և տատանվում, և ժամկոչի երեսին զարնուող քամին թափ է տալիս հզօր թևերը և կրկնում. «Քրիստոս յարեաւ»:

Եւ ծեր սիրաբ մոռացաւ հոգսերով և վերադարձնելով լի նախկին կեանքը... Մոռացաւ ծեր ժամկոչը, որ իւր կեանքը ամփոփուած է դժնեայ և նեղ լիկ բարձրութեան մէջ, որ նա աշխարհումն այժմ մեռնակ է, ինչպէս մի կոճղ, որին ջարդել, կտրել է կատաղի մրրիկը... Նա լսում է այն երգիցիկ և լալիս ձայները, որ սաւառնում են դէպի լեռնային երկինքը և

ցած իջնում աղքատ հրկրի վերայ, և թւում է նորան, թէ շրջապատուած է որդկերանցով և թոռներով, թէ այս նոցա բերկրալից ձայներն են, թէ մեծերի և թէ փոքրների ձայները, միախառնվում են և բազդ ու բերկրութիւն են հրգում, որ նա իւր կեանքում չէ տեսել... Եւ ծիր ժամկոչը քաշում է թոկերը, և արատուքը թափվում է նորա հրեայից, և սիրտը սաստիկ կերպով բաբախում է բաղդի մտապատրանքից...

Իսկ ներքեում մարդիկ լսում էին և տեսնում միմեանց, թէ երբէք ծիր Միխէիչը այդպէս հրաշալի կերպով չէ զանգահարել...

Բայց յանկարծ մեծ զանգը անհաւաստի կերպով գլրկաց և լսեց... Երկրորդական ձայները շփոթուած կերպով հնչեցին կիսատ գայլայելներ և նոյնպէս կարեցին նորան, կարծես, թէ ականջ դնելով ականջին հնչող բարձր նօտին, որ գողգոթում է և թափվում, և լալիս, կամաց-կամաց հանդարտուելով օդում... Ծիր ժամկոչը ուժասպառ ընկաւ աթոռի վերայ, և վերջին հրկու արցունքը հանդարտօրէն ցած են իջնում թօշնած այտերից...

Էյ, փոխարինող մարդ ուղարկեցէք: Ծիր ժամկոչը իւր զերը կատարեց...

ԹԱՓՈՐ ԱՐԵՎ-ՈՒՐԸՆԻ ԵՐԵՎԱՆԵՆ.

Ի ծոնը, ի ծոնը խոնարհեցէր, պետք, մեծատոնը եւ տընանկը,
Երկինը զուարթունը ահա կրկնեն՝ օրհնումեանց սուրբ արծազանդ.

Ահա պայծառ և լուսափայլ՝ Քրիստոս փառաց Թաղաւոր,
Անուամբ Տեառըն, օրհնեալ եկեալ ի Խաչ զօրհուիլ կամաւոր:

Ի հրապարակ մեծ քաղաքին՝ խոնի ամբոխն երկիւղած,
Ահա Թափորն լառաց խաղայ՝ երգօք մանկանց և դպրաց,
Արեգն, իբրեւ ակն Աստուծոյ, ցոլանալ ըիւր ձաձանջներ,
Փառօք պսակէ մարդկանց Փրկչին, խոցեալ ձակատն լուսաներ:
Ինկոց բուրումն անուշահոտ՝ հառաչանաց և զեփիւռք,
Յօդս ամբառնան ժողովրդից, ի ծոնը իջեալ ըիւրուց ըիւրք:

Եւ ալեւոր քահանայից սրբապաշտօն լուռ խմբեակ՝
Առաջնորդէ առ մեզ Քրիստոս, խաղաղութեան զՍուրհանդակ.
Բոլորեքեանք լուրջ են, խոնարհ, և գունատեալ դէմքերնին
Ալեաց նման սպիտակած են, խորհրդաւոր՝ զալկապին:

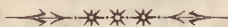
Գետինն իբրեւ կապերտ ծածկեն տերեւ զափնոյն, մրտենեաց՝
Փշրանք պսակաց յաղթականին ի պատերազմ մարդատեաց.
Եւ զորս առած այժմ առանձուր Աստուածորդին զայ ի մեզ,
Բերել զօրէնս խաղաղութեան, մահուամբ՝ մահուն կոխել դէզ:

Մասնատուփին մէջ ոսկէզանգ, նշխարք մարմնոյն կենսաշաղ
Վերամբարձիկ ահա բերէ Քահանայն լուռ և դանդաղ,
Եւ քահակիրք մունջ անբարբառ շրջապատեն զողալով
Ամպոփանին ականակուռ, ոսկէծածան ի հոլով,
Ընդ որում չուէ վերացզոյն երկնից Աստուած մարդացեալ,
Անուամբ Տեառըն օրհնեալ եկեալ, ի Գողգոթա խաչ ելեալ:
Նման խաչակիր Սիմէօնի, սուրբ նշխարօք վերամբարձ,
Դողան շրթունք Քահանային, ջերմ աղօթքով սիրարձարձ:

Ի ծոննր, Ի ծոննր—հնչեն զանգիւն, ծայնք զանգակաց օղահերձ,—
 Բարձէք, Էշխանք, զղրուներս ձեր, արքայն փառաց զայ մեզ մերձ:
 Ուրախացիր, ով ժողովուրդ, ծայնէ, զոչէ ովսաննա...
 Սիրոյ, զթոյ, խաղաղութեան Աստուած-մարդն է անա սա,
 Որ Ի սէր քեզ, արիւնազանգ, սուրբ տաճարիդ զայ փեսայ.
 Տնծա, ով մարդ, մի վհատիր, սիրէ նորան և յուսմ:

Պ. Հ. ԱԴԱՄԵԱՆՑ

1888. 27 Ապրիլի.
 ՄՈՍԿՈՒԱ.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

ԵՒ

ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ.

«Զի թէպէտ և եմք ածու փոքր, և
թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ,
և զօրումեամբ տկար և ընդ այլով
յոյով անգամ նուաճեալ թագաւորու-
թեամբ, սակայն բազում զործք արու-
թեան գտանին զործեալ և 'ի մերում
աշխարհիս, և արժանի զրոյց յիշա-
տակի...»:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ, ԳԼՈՒԽ Գ.

I.

Մեր մեծանուն քերթողահօր այս երկտողի մէջ յիշած
արիութեան գործերից մէկը, գուցէ, ամենակարեւորը, համարվում
է մեր պատմութեան մէջ Վարդանանց պատերազմը, որի սուրբ
յիշատակը մինչև ցայսօր դեռ կատարում է հայոց եկեղեցին:
Սյս պատերազմը, բացի նորանից, որ գլխաւոր հերոսի—Վարդանի
անունով կոչվում է «Վարդանանց», կոչվում է այլ ևս «Սուրբ»,
«Կրօնական», «հաւատքի» պատերազմ, որովհետև նորա մէջ
գործող գլխաւոր ներկայացուցիչները՝ Ասողմեանք, Ղևոնդեանք
և Վարդանանք իրենց սուրբ արիւնը թափեցին, նահատակուե-
ցան իրենց լըս հաւատքը պաշտպանելու համար մոլական—
զրադաշտական խաւար դէնի դէմ: Հայաստանեայց եկեղեցին, իւ-
րեւ ներկայացուցիչ, իբրև իւր մէջ ամփոփող հայի դաւանութեան

Տիմուշքը, եկեղեցական տօն հաստատելով, այդ պատերազմին և դորա մէջ ընկած վկաներին սրբերի շարքը դասելով, երախտահատոյց է եղել իւր նահատակ որդիներին և սրբագործել է այդպիսով մեզ համար այդ պատերազմը: Ընդարձակ մտքով առնելով, կրօնական կարելի է անուանել հայերի օտարների դէմ մղած պատերազմներից մեծամասնութիւնը, նամանաւանդ հայերի օտարների իշխանութեան ներքոյ եղած ժամանակների պատերազմները. իսկ անձուկ մտքով—պէտք է և ընդունուած է իսկ կրօնական կոչել միայն Վարդանանց պատերազմը: Սակայն Վարդանանց պատերազմը իւր բոլոր սկզբնապատճառներով և հետեանքներով այնպէս կարճառօտ չէ, ինչպէս մինչև ցայսօր սովորութիւն է եղել գրել և պատմել մեր մէջ. նա չէ սահմանափակվում միայն այն փաստերի, իրողութիւնների և անցքերի պատմութիւնով, որոնց վերայ մինչև ցայսօր կենտրոնացրել են իրենց ուշադրութիւնը մեր պատմաբանները. նա, ընդհակառակն, շատ ընդարձակ է և կազմուած է երեք շրջաններից, որոնցից գլխաւորը համարվում է բուն Վարդանանց պատերազմը, որ կազմում է մի տեսակ այդ ընդարձակ կրօնական պատերազմի կենտրոնը. իսկ մնացած երկու շրջաններից առաջինը—Ձիրաւի պատերազմը, կազմում է նորա նախերգանքը կամ յառաջարանը. երկրորդը—Վահանանց պատերազմը—նորա վերջարանը: Մի զարմանալի երևոյթ, ոչ մի իրողութիւն, ոչ մի դէպք մեր փառաւոր անցեալից, ոչ մի էջ մեր երկար դարերի պատմութիւնից այնքան չէ գրաւել հայի ուշադրութիւնը, այնքան չէ ազդել նորա սրտի վերայ, որքան Վարդանանց ժամանակամիջոցի հանգամանքները: Այդ երևոյթի պատճառը պէտք է որոնել նորա ժողովրդականութեան, նորա, այսպէս ասած, ընդհանրութեան մէջ: Եւ իրաւի, ոչ մի քաղաքական հանգամանքում, ոչ մի արիւնահեղ պատերազմում հայ ժողովուրդը այնպիսի մեծ մասնակցութիւն չէ ունեցել, ինչպէս այդ պատերազմում: Կռուել են նախարարութիւնները, կռուել է իւր զօրքով թագաւորը, կռուել է, վերջապէս, և ժողովրդի մի մասն, բայց որ բոլոր երկրի ժողովուրդը ոտքի կանգնի, ազնուական դասակարգի հետ ձեռք ձեռքի տուած ընթանայ, կրօնական և քաղաքական զօրութիւնները միմեան ընդհանուր յոգեբով, մի և նոյն նպատակի համար աշխատեն—այսպիսի միակ օրինակ ներկայացնում է մեզ մեր պատմութիւնը միայն Վարդանանց պատերազմը: Ահա՛ ինչու, համար հետաքրքրական, վերին

աստիճանի կարևոր և ուշադրութեան արժանի է իմանալու նորա իսկական պատճառները և նորան հայոց ազգի համար յառաջ եկած գլխաւոր հետեանքները, որոնց վերայ մինչև ցայսօր դեռ արժանի ուշադրութիւն դարձրած չէ մեր պատմաբանների կողմից, ուստի և այդ պատճառներն ու հետեանքները մինչև ցայսօր դեռ մեր պատմութեան մէջ լաւ ուսումնասիրուած և որոշուած չեն:

II.

Հայոց պատմութեան այդ նշանաւոր պատերազմի բուն պատճառները ճշտիւ գտնելու և պարզաբանելու համար բաւական չէ միայն դոյն իսկ պատերազմի կամ դորա մտակայ ժամանակամիջոցի պատմութեան մանրամասն ուսումնասիրութիւնը, այլ պէտք է այդ ժամանակից շատ առաջ դառնալ և որոնել նոցա հայոց պատմութեան հին, մինչև անգամ ցՔրիստոսեան շրջաններում, հայաստանի դէպի դրացի երկիրները ՚ի հնուց ունեցած յարաբերութեան և նոյն իսկ Արշակունեաց հարստութեան սկզբնաւորութեան և նորա բռնած քաղաքականութեան մէջ:

Հայաստանը, ինչպէս յայտնի է, հէնց իւր քաղաքական գոյութեան սկզբնաւորութիւնից, թէ իւր աշխարհագրական դրութեան և թէ իւր երկրի մակերևոյթի կազմութեան շնորհիւ չկարողացաւ մի անկախ, հզօր տէրութիւն կազմել և ապրեց, համարեա, միշտ կախումն ունենալով դրացի հզօր երկրներից: Առաջին ժամանակներում իշխեցին հայաստանի վերայ իրենց նախագահութեան պատուով Ասորեստանցիք, յետոյ Բաբելոնացիք և, վերջապէս, Մարաստանցիք, որոնցից Ասիայի նախագահութեան պատուի հետ միասին ժառանգեցին հայաստանի գլխաւորութեան իրաւունքը պարսիկները: Պարսից թագաւորութիւնը Կիւրոսից դրուած հաստատ հիմունքի վերայ, ինչպէս յայտնի է, քանի գնաց, յառաջագոյն և նորա արժանաւոր ժառանգ Դարեհ Վըշնասպի ժամանակ կազմեց մի այնպիսի հզօր և ընդարձակ տէրութիւն, որ բռնեց, համարեա, բոլոր Ասիան, և արդէն չբաւականանալով իւր նախագահութեան պատուով, ուղղակի հնազանդեցրեց և հարկատու արեց իրեն Ասիայի երկրորդական տէրութիւնները: Այդ պարսից ընդհանուր աշխարհակալութեան ժամանակամիջոցում հայաստանը, իւրեւ դրացի երկիր, յայտնի բան է,

չպէտք է կարողանար պաշտպանել իւր անկախ դրութիւնը և, յառաջ, քան թէ ուրիշ երկրորդական տէրութիւններ մինչև անգամ պէտք է փորձէր իւր վերայ պարսից աշխարհակալութեան դժը, հպատակ և հարկատու լինելով նոցա, եւ միացաւ հայաստանը Պարսկաստանի հետ և կազմեց նորա անբաժան մասերից մէկը, և այդ դրութեան մէջ շարունակեց ապրել երկար տարիներ—մինչև Աղէքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքը, երբ բոլոր Ասիայի հետ և հայաստանը ընկաւ յոյների իշխանութեան ներքոյ։ Ժիշտ է, հայաստանը, միանալով Պարսկաստանի հետ, պահեց իւր ներքին անկախութեան հետ և իւր սեփական թագաւորներին հայկական հարստութիւնից, որոնք հզօր Տիգրանի և նորա որդի Վահագնի մահից յետոյ շարունակեցին թագաւորել հայոց հպատակ գահի վերայ որդէ ցորդի միմեանց յաջորդելով մինչև վերջը, և դորանով զանազանուեց ուրիշ հպատակ երկրոներից, բայց և այնպէս նա համարուեց պարսից թագաւորութեան մի մասն, կազմելով նորա 21 սատրապութիւններից մէկը և իւրաքանչիւր տարի հատուցանելով 30 հազար նոյնգ-երիվար և 400 քանքար հարկ։ Պարսիկները երկար տարիների ընթացքում տիրելով հայաստանին, օգտուելով նորա թէ բարոյական և թէ նիւթական զօրութիւնից, նորա թագաւորներին իրենց սատրապ համարելով և այդպէս իսկ անուանելով նոցա, սովորեցան իրենցը համարել նորան, և ընտելացնելով իրենց հայերին, սերտ կապերով կապեցին նոցա իրենց հետ։ հայաստանը պարսից տէրութեան անբաժան մասերից մէկը համարուելու և հայերի պարսից հետ այդպէս ընտելացնելու և սերտ կապերով կապուելու գործողութիւնը առաւել որոշ կերպով կրպարուի, եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ հայերը թէ՛ արեան և թէ՛ լեզուի ազգակցութեամբ, իրրեւ հնդիկ-իւրանի ժողովուրդ, շատ մօտ էին պարսիկներին։ Այս բոլորի վերայ պէտք է աւելացնել և այն, որ հայերը, ապրելով պարսից մօտ, սահմանակից երկրում, մշտական յարաբերութեան մէջ գտնուելով նոցա հետ և ենթարկուելով նոցա ազդեցութեան, իրրեւ իշխող ժողովուրդ, շատ նմանում էին պարսից իրենց սովորութիւններով, կեանքի տարազով և, նամանաւանդ, կրօնական ծէսերով և համոզմունքով։ Այս այսպէս լինելով, պէտք է կարծել, որ հայաստանին շատ դժուար կը լինէր վերջ ի վերջոյ պահպանել իւր ներքին անկախութիւնը և հայերին իրենց ազգային առանձնայատկութիւնները, և առաջ,

Թէ յետոյ կրմիանար, կրճուլուէր Պարսկաստանի և պարսից հետ, կլանուելով հզօրից և բազմութիւնից, եթէ միայն երկար շարունակուէր երկրի այսպիսի դրութիւնը և չխանգարուէր պարսից ահագին տէրութիւնը Աղէքսանդր Մակեդոնացու հզօր բազկից, Մակեդոնացու, որ, նուաճելով Ասիան, կազմեց մի ընդարձակ յունական մակեդոնական տէրութիւն, որի մէջ մտաւ Պարսկաստանի հետ և հայաստանը:

Սակայն պարսիկները, կորցնելով իրենց քաղաքական անկախութիւնը և հպատակելով Մակեդոնացու իշխանութեան, երբէք չկորցրին իրենց յոյսը, նորից յարմար հանգամանքներում վերականգնելու իրենց նախկին դրութիւնը, երբէք չմոռացան այն իշխանութեան մասին, որ նոքա երբեմն ունէին Սաիայի ուրիշ երկրների վերայ և, նամանաւանդ, հայաստանի վերայ, որ թէ իւր աշխարհագրական դիրքով և թէ ժողովրդի ազգակցութեամբ, ինչպէս մի փոքր առաջ ևս նկատեցինք, ամենամօտն էր Պարսկաստանին: Այդ ապագայ վերականգնման յոյսը, այդ անցեալ իշխանութեան օտարների վերայ փառաւոր և քաղցր յիշատակը, պարսիկները չկորցրին և այն ժամանակ, երբ Մակեդոնացու իշխանութիւնը տեղի տուեց Պարթևների աշխարհակալութեան և Սաիայում թագաւորեց Արշակունեաց հարստութիւնը: Պարսիկները Արշակունի թագաւորների իշխանութեան ներքոյ չկորցրին իրենց ազգայնութիւնը, չենթարկուեցան Պարթևների ազգեցութեան, այլ, ընդհակառակն, ամուր պահեցին իրենց ազգային անանգութիւնները, լեզուն և կրօնը, միով բանիւ, այն բոլոր առանձնայատկութիւնները, որոնք զանազանում են մէկ ազգութիւն միւսից: Եւ այս բոլորը նոքա անխախտ պահեցին իրենց անխոնջ մոգական հոգևորականների շնորհիւ, որոնք, տեսնելով պարսից իշխանութիւնը խանդաւրուած, նոցա ազգայնութիւնը փտանդի մէջ օտար աշխարհակալների երեսից, իրենց իշխանութիւնը, փառքը ևս, որ հիմնուած էր պարսից ազգի անկախ իշխանութեան վերայ, ընկած և ոտնակոխ եղած, չէին դադարում քարոզելու, ուսուցանելու ժողովուրդը, յիշեցնելու նորա անցեալ փառքը, ներկայ աշխարհակալների տուած նեղութիւնները, չէին դադարում ներշնչելու ժողովրդի մէջ զըզաշտական կրօնքի պատուէրները, միշտ և հանապազվառ պահելով նոցա մէջ սէր դէպի իրենց ազգայնութիւնը, և հրաւիրելով նոցա յարմար հանգամանքներում զէնք վեր առնել

ներկեցնելի դէմ՝ և վերականգնել իրենց նախկին իշխանութիւնը։ Ահա՛ այսպիսի հանգամանքներում՝ պարսիկների առաջ պարզ կերպով հէնց սկզբից գծվում է երկու ճանապարհ, կամ, լաւ է ասել, երկու խնդիր, որոնցից մէկը յարմար կը լինի կոչել քաղաքական անկախ իշխանութիւն ձեռք բերելու խնդիրը կամ ներքին Արշակունեաց խնդիր, իսկ միւսը—արտաքին Արշակունեաց խնդիր, որ, առաջին հետեանք լինելով, սերտ կապերով կապուած էր նորա հետ։ Այս երկու խնդիրները աչքի առաջ ունենալով, այս երկու ճանապարհով յառաջ գնալով, պարսիկները մտածում էին հեշտ հասնել իրենց նպատակին։ Եւ նորա չեն սխալվում իրենց հաշիւներում։ Ինքը Արշակունեաց հարստութիւնը ևս, կարծես, նպաստում է պարսիկներին իրենց այդ նպատակներին աջողութեամբ հասնելու։ Արշակունիները, ունենալով այնքան ոյժ և զօրութիւն, որ կարողացան կործանել Մակեդոնացու ահագին տէրութիւնը և կազմել մեծ Պարթեաց թագաւորութիւնը, ունենալով այնքան արտաքին քաղաքական ընդունակութիւն, որ կարողացան երկար տարիների ընթացքում մաքաւել հռոմայեցւոյ հզօր իշխանութեան դէմ և Սսիայի բազդը երկար ժամանակ իրենց ձեռքում պահել, չունէին, ընդհակառակն, ներքին կառավարչական ընդունակութիւն, որ, ինչպէս յայտնի է, իւրաքանչիւր թագաւորական հարստութեան ամենազիւսաւոր արժանաւորութիւններից մէկն է համարվում։ Իբրեւ ապացոյց Արշակունեաց հարստութեան արտաքին քաղաքական ընդունակութեան, կարելի է համարել այն վերին աստիճանի խոհեմ Վարմուշքը, այն իմաստուն քաղաքականութիւնը, որ բունց Արշակ Մեծը, Արշակունեաց հարստութեան հիմնադիրը հպատակ երկրների վերաբերութեամբ, որին և հետեւեցին յետագայ բոլոր Արշակունիները։ Պատմութիւնից յայտնի է, որ Արշակ Մեծը, տիրելով Սսիայի մեծամասնութեան, ինքը այդ բոլոր ահագին տարածութեան վերայ չթագաւորեց, այլ կազմեց զանազան առանձին-առանձին թագաւորութիւններ և իշխանութիւններ իւր հովանաւորութեան ներքոյ, որոնց վերայ թագաւորեցրեց Արշակունի ցեղից թագաւորներ և իշխաններ, մտածելով, որ Արշակունեաց ցեղի այդ թագաւորները և իշխանները, իշխելով միմեանցից օտար լեզուով, կրօնով, սովորութիւններով ազգերի վերայ, իրենց ազգակցութեան և արեւնակցութեան շնորհիւ երբեք չեն խզիլ միմեանցից իրենց ազգակցութեան կապերը, և ընկած

տեղը միշտ բոլորը միասին կրմիանան ընդհանուր լիցնամու գէմ, որ և փայլուն կերպով արդարացաւ ապագայում:

Արշակունեաց հարստութեան հովանաւորութեան տակ կաղմուած Արշակունի ցեղից թագաւորներով և իշխաններով թագաւորութիւններից և իշխանութիւններից նշանաւոր եղան, բացի Պարսկաստանից և Պարթևաստանից, որոնց վերայ թագաւորեց ինքը Արշակ Մեծը և նորա սերունդը, հայաստանը, որի վերայ թագաւորեց Մեծի եղբայր Վաղարշակը և նորա սերունդը, և համարուեցաւ իւր նշանակութեամբ երկրորդը Պարսկաստանից և Պարթևաստանից յետոյ, Քուշները, Սկիւթական իշխանութիւնները և այլն: Հակառակ Արշակունեաց հարստութեան այդ արտաքին փայլուն ընդունակութեան, ինչպէս վերն ասացինք, երևան է գալիս նոցա տգիտութիւնը և անսահման անընդունակութիւնը ներքին կառավարչական գործերում, որին պարզ ապացոյց կարող է լինել պարսից նախագահ Արշակունիների բռնած ներքին քաղաքականութիւնը և կառավարչական եղանակը պարսից և Պարթևաստանի վերաբերութեամբ, որ ինչպէս յայտնի է, շատ տխուր հետևանք ունեցաւ ոչ միայն պարսից Արշակունիների համար, այլ և բոլոր Արշակունիների համար ընդհանրապէս: Արշակ Մեծի յաջորդները, թագաւորելով Պարսկաստանի վերայ, չհասկացան իրերի իսկական դրութիւնը, չճանաչեցին այն ժողովուրդը, որի վերայ կոչուած էին իշխելու, չճանճեցան նոցա լեզուին, սովորութիւններին, կրօնին, չաշխատեցին զանազան միջոցներով գրաւել իրենց կողմը պարսիկ ժողովուրդի սէրը, նամանաւանդ, նոքա չկարողացան շահել պարսից ազնուականների սրտերը, որոնք մեծ յարգ և նշանակութիւն ունէին պարսից ժողովուրդի մէջ: Այս բոլորի փոխարէն նոքա, ընդհակառակն, գործ էին գնում բռնակալական իշխանութիւն և կառավարում էին երկիրը դժի և զէնքի ղրուութեամբ. նոքա տանջում էին ժողովուրդը խիստ և մեծագումար հարկապահանջութեամբ, արհամարհում էին նոցա սովորութիւնները, լեզուն, կրօնը, միով բանիւ այն բոլորը, ինչ որ թանգ է մի ժողովուրդի համար. նոքա գոռովութեամբ էին վարվում պարսից նշանաւոր իշխանների հետ, նոցա չէին տալիս պաշտօններ տէրութեան մէջ. նոքա հալածում էին մոգերին, իբրև հակառակ կրօնքի ներկայացուցիչների, և յաճախակի դժի զօրութեամբ մոցնում էին նոցա մէջ Պարթևաց աստուածապաշտութեան ծէսերը և սովորութիւնները: Ահա՛ այս և այսպիսի

վարմունքով Արշակունեաց հարստութիւնը, զրդելով իւր գէմ պարսից ժողովրդի բոլոր դասակարգերի ատելութիւնը, ինքն է իւր ձեռքով նախապատրաստում իւր կորուստը Պարսկաստանում, որից օգուտ քաղելով պարսիկները, սկսում են մեծ եռանդով պատրաստուել, և յարմար բոպէ են որոնում միայն ապստամբելու և ձգելու իրենց վերայից Պարթև աշխարհականների աշարճ լուծը:

III.

Քրիստոսի 226 թուականին պարսիկները, արդէն իրենց բոլորովին պատրաստուած զգալով և յարմար բոպէ ևս համարելով իրենց համար այն հանգամանքը, որ Պարսկաստանի վերայ սկսում է թագաւորել Արշակունի անարժան և թուլամորթ Արտաւան թագաւորը ապստամբում են Արտաշէր Ստահրացի, պարսիկ իշխանի առաջնորդութեամբ և, ջարդելով Պարթևաց զօրքը և իրեն Արտաւանին ևս սպանելով, վերականգնում են, երկար տարիների գերութիւնից յետոյ, Պարսկաստանի անկախութիւնը, որի վերայ թագաւորում է Արտաշէր Ստահրացին, հիմնադիր լինելով պարսից մի նոր հարստութեան, որ Արտաշէր մեծ հօր Սասանի անունով կոչվում է Սասանեան հարստութիւն: Պարսիկները այդ իրենց յաջող ապստամբութեամբ վերջնականապէս լուծում են իրենց առաջ հէնց սկզբից զրած երկու գլխաւոր խնդիրներից մէկը, պարսից անկախութեան կամ ինչպէս մենք վերը կոչեցինք, ներքին Արշակունեաց խնդիրը, բայց գեռ անլուծ է մնում արտաքին Արշակունեաց կոչուած պարսից համար վերին աստիճանի կարեւոր խնդիրը, որի յաջող լուծուելուց կախումն ունէր պարսից նորահաստատ տէրութեան ամրութիւնը և յաղթանակը: Ճիշդ է, պարսիկները, կործանելով Արշակունեաց հարստութիւնը, մեծ հարուած են տալիս ընդհանրապէս բոլոր Արշակունեաց հարստութեան, բայց զորանով նոքա թշնամանում են ուրիշ երկիրներում թագաւորող և իշխող Արշակունի հարստութիւններին, որոնց ներկայացուցիչները, գեռ բաւականին հզօր լինելով Ասիայում, շուտով չէին մոռանալու իրենց ազգականների իշխանութեան կորուստը Պարսկաստանում, մշտական պատերազմի փռանգի մէջ պահելով Սասանեան հարստութիւնը, Այդ պատերազմի փռանգը, այդ ուրիշ Արշակունիների թշնամա-

կան յարաբերութիւնը իրենց շատ երկար սպասել չեն տալիս և արժարած վում են հէնց իսկոյն Արտաւանի մահից յետոյ, երբ հայոց Մեծն Խոսրով (213—216) Արշակունին, որ այդ ժամանակ բոլոր Արշակունի թագաւորների մէջ ամենազօրէղն էր, ուրիշ Արշակունիների հետ միասին և Արտաւանի մահից անմիջապէս յետոյ, մտնում է Պարսկաստան, աւեր և սարսափ է տարածում ամենայն տեղ և, շատ պատերազմներում յաղթելով Արտաշէին, հրաւիրում է Պարթևաց գլխաւոր իշխաններին գալ, ժողովել և իւր օգնականութեամբ վերականգնել Արշակունեաց ընկած հարստութիւնը Պարսկաստանում: Եւ եթէ Արշակունիները այդ անգամ չեն հասնում իրենց նպատակին, դորանով Պարսկաստանը պարտական է միայն Պարսկաստանի Պարթևաց գլխաւոր իշխանների անհամաձայնութեան, որով խանդավում է Արշակունիների միութիւնը, և Արտաշէի խորամանկ քաղաքականութեան, որով նա, նոյն իսկ Պարթևների ձեռքով սպանելով հայոց Խոսրով մեծին, Արշակունեաց այդ ժամանակուայ գլխաւոր ներկայացուցչին, ապահովեցնում է Պարսկաստանի անկախութիւնը և Սասանեանների տառանդը իշխանութիւնը: Ահա այդ մշտական վտանգից աղատուելու համար, պարսիկները, Արշակունեաց ներքին խնդիրը լուծելուց անմիջապէս յետոյ, ձեռնարկում են լուծելու և երկրորդը, արտաքին Արշակունեաց խնդիրը, որից, բացի նորանից, որ, ինչպէս վերն ասացինք, կախումն ունէր Պարսից տէրութեան հաստատութիւնը, այլ և նորա նշանակութիւնը, Ասիայի ուրիշ տէրութիւնների մէջ ընդհանրապէս:

Սկսվում է մի երկար ու ձիգ արիւնահեղ պատերազմ Սասանեանների և Արշակունիների մէջ, որ շարունակվում է մինչև Արշակունեաց հարստութիւնների ընկնելը և կորցնելը իրենց նշանակութիւնը: Այդ երկար պատերազմը մղվում է գլխաւորապէս Սասանեանների և հայոց Արշակունիների մէջ, որովհետեւ, ինչպէս արդէն նկատեցինք, Պարսկաստանի Արշակունիների կործանուելուց յետոյ, ամենահզօր, ուրեմն և գլխաւոր ներկայացուցիչ Արշակունեաց հարստութիւնների, մնում էին հայոց Արշակունիները, որոնց չորս կողմը համախմբվում էին միւս երկրորդական և երրորդական Արշակունի հարստութիւնները՝ Քուշանայ, հիւսիսային, Կովկասեան լեռնորդիների կամ Սկիւթացուց Արշակունիները, Պատերազմի այդքան երկարելու և արիւնահեղ լինելու պատճառը ոչ թէ հայոց գլխաւոր Արշակունիների զօրութիւնն

էր, նամանաւանդ որ թագաւորական իշխանութիւնը Հայաստանում երբէք հաստատ հիմք չէ բռնել, և նոյն իսկ Արշակունիները մի առանձին համակրանք չէին վայելում բուն ժողովրդի կողմից, այլ զանազան կողմնակի հանգամանքներ, որոնք նպաստում էին Արշակունեաց և որոնք առաջ էին եկել Հայաստանում այն երկար ժամանակամիջոցում, երբ Պարսկաստանը դեռ գտնվում էր Պարթևների իշխանութեան ներքոյ, Հայ ժողովուրդը այդ ժամանակամիջոցում շատ փոխուած էր. նա այլ ևս առաջուայ իւր սովորութիւններով, կեանքի տարազով ու կրօնական համոզմունքով պարսից բոլորովին մօտ և նման ժողովուրդ չէր:

Աղէքսանդր Մակեդոնացու 180 տարուայ (330—150 Ք. առաջ) իշխանութիւնը և Արշակունեաց յունասէր հարստութեան 376 տարուայ (150 Ք. առաջ—226 Ք. յետոյ) կառավարութիւնը բոլորովին առանց հետեանքի չէին անցել Հայաստանի համար. նոքա, մտցնելով Հայոց մէջ Յունաց սովորութիւնները, լեզուի ուսումնասիրութիւնը, բաւականին հեռացրել էին Հայերին պարսիկներից և մօտեցրել էին նոցա յոյներին: Բայց ամենամեծ փոփոխութիւնը Հայ ժողովրդի մէջ առաջ էր եկել հեթանոսական կրօնքի փոփոխումը և քրիստոնէական լոյս հաւատքի ընդունելութեամբ, որի սկիզբն դրուած լինելով Ս. Թադէոս (33—48) և Բարթոլոմէոս (49) առաքեալների քարոզութեամբ Աբգարի ժամանակ (3—34), վերջացել էր նոյն իսկ Սասանեան հարստութեան երկրորդ թագաւորի ժամանակ, Հայոց Տրդատ Արշակունու, Խոսրով մեծի արժանաւոր ժառանգի օրերով (286—342), իսպառ Հայերին կտրելով հեթանոս պարսիկներից և մօտեցնելով քրիստոնեայ յոյներին, որոնց ներկայացուցիչը այդ ժամանակ համարվում էր արեւելեան հռոմի կայսրը կամ ինչպէս ընդունած է կոչել, Բիւզանդիոնի կայսրը: Մինչև անգամ կրօնքի այդ միութեան շնորհիւ կապուել էր Հայոց Տրդատ թագաւորի և յունաց Կոստանդիանոս առաջին քրիստոնեայ կայսեր մէջ դաշանց թուղթը (319 թ.), որի հիման վերայ նոքա, իբրեւ քրիստոնեայ թագաւորներ, պէտք է պաշտպանէին միմեանց հեթանոսներից, Ահա՛ այս և այսպիսի կողմնակի հանգամանքներն էին, որ դժ էին տալիս Հայոց Արշակունիներին, արգելք լինելով պարսից նպատակներին և դժուարացնելով, երկարացնելով պատերազմը:

IV.

Պարսիկները ձեռնարկելով արտաքին Արշակունեաց խնդիրը լուծելու գործին և դորա համար սկսելով պատերազմ՝ բոլոր Արշակունիների հետ, հէնց առաջին անգամից պատահում են վերդյիշեալ կոյմնակի հանգամանքներին. նոքա իսկոյն նկատում են այն փոփոխութիւնը, որ առաջ էր եկել հայ ժողովրդի մէջ. նոքա տեսնում են, որ հայերը առաջուանը չեն, որ նոքա շատ հեռացել են նոցանից և վերաբերում են դէպի նոցա վերին աստիճանի թշնամութեամբ և ատելութեամբ. միով բանիւ, նոքա նկատում են այն խոր անդունդը, որ փորել էր նոցա և հայերի մէջ քրիստոնէական կրօնքը: Բացի այս բոլորից, պարսիկների ուշադրութիւնը գրաւում է և մի ուրիշ հանգամանք. նոքա պարզ կերպով տեսնում են, որ քրիստոնէութիւնը, մեծ անդունդ փորելով նոցա և հայերի մէջ և դորանով հայերին իսպառ հեռացնելով պարսիկներից, մօտեցրել է նոցա և սերտ կապելով կապել է նոցա յոյների հետ, յոյների, որոնք աւելի շահադէտական և քաղաքագիտական նպատակներով, քան թէ կրօնական միութեան պատճառով պաշտպանում էին հայոց Արշակունիներին, աշխատելով հայաստանը միշտ իրենց ձեռքի տակ պահել, օգտուելով նորա նիւթական և բարոյական զօրութիւններից և դորանով միշտ փտանդի մէջ պահելով Պարսկաստանը, Պարսիկները բոլորը տեսնում են, լայն արգէն ուշ և անկարելի էր մինչև անգամ յետ կենալ ձեռնարկած գործից: Արշակունեաց խնդիրը նոցա համար կենսական էր, նորանից կախումն ունէր պարսիկների ապահովութեան, նոցա հջորանալու և իրենց առաջին նաշանակութիւնը Սախայում ձեռք բերելու գործը, նորանից կախումն ունէր և պարսիկների հայաստանին տիրելու և հայերին իրենց հետ ձուլելու գործը, որովհետև քանի որ Արշակունեաց խնդիրը մնար անյուծ, հայաստանը պէտք է պահպանէր իւր անկախութիւնը, մշտական խռովութեան խնձոր լինելով պարսիկների և յոյների մէջ: Պարսիկները, իրենց նպատակներին յաջողութեամբ հասնելու համար, պատերազմը գլխաւորապէս կենտրոնացնում են հայաստանում, իբրև ամենահզօր Արշակունիների երկրում, և աշխատում են նախ և առաջ հայ Արշակունիների զօրութիւնը խորտակել: Բայց որովհետև Արշակունիներին դժ և ջօրութիւն տուողը բուն հայոց ժողովուրդն էր, որ, քրիստոնէա-

կան կրօնքի շնորհիւ խորշելով պարսիկներից, ամենայն ձեռքից եկած միջոցներով պաշտպանում էր Արշակունի թագաւորներին, իբրեւ երկրի քաղաքական անկախութիւնը և քրիստոնէական լոյս կրօնքի աղատութիւնը պաշտպանողներին, և նեղն ընկած տեղը նոյն իսկ քրիստոնէական կրօնքի շնորհիւ միշտ գիմում էր յոյների օգնութեան, ուստի և պարսիկները իրենց պիտաւոր ուշադրութիւնը դարձնում են քրիստոնէական կրօնքի վերայ և աշխատում են ոչնչացնել նորան հայաստանից և զնաղաշտական դէնը տարածել նորա տեղ ժողովրդի մէջ, մտածելով այդպիսով զըզել հայոց Արշակունիներին նոցա գլխաւոր նեցուկից—ժողովրդից և հեշտութեամբ յաղթել նոցա, կարել, բաժանել հայերին յոյներից և հեշտութեամբ տիրել հայաստանին։ Հայերը ևս աշխատում են, ամենայն ճիգն թափելով, ամենայն տեսակ միջոցներով, մինչև անգամ իրենց քաղաքական անկախութիւնը ևս զոհելով, պաշտպանել քրիստոնէական կրօնքը, որից և առաջ է դալիս Վարդանանց կրօնական պատերազմը, որ, ինչպէս զեռ առաջ յիշեցինք, տեւում է երկար ժամանակ և բաժանւում է երեք գլխաւոր շրջանների, որոնց մէջ գլխաւոր մօմենտը համարւում է բուն Վարդանանց պատերազմը, կամ, լաւ է ասել, Աւարայրի ճակատամարտը։ Վարդանանց կրօնական պատերազմի մի քանի շրջանների բաժանուիլը և նորա այսքան երկարիլը առաջ էր դալիս պարսից ձեռնարկած գործի բուն հուծիւնից, որ, պարունակելով իւր մէջ շատ և շատ դժուարութիւններ, չէր կարող մէկ անգամից վերջանալ, այլ կարող էր միայն լուծուել քայլ առ քայլ, եռանդուն, հեռատես և վերին աստիճանի խորամանկ քաղաքականութեամբ։ Պարսից պէտք էր գերադանցել յաղթել յոյներին և ստիպել նոցա, որ նոքա այնուհետեւ այլ ևս չմիջամտեն պարսից և հայոց հաշիւների մէջ։ Նոցա պէտք էր խորտակել հայաստանի քաղաքական ոյժը—Արշակունիներին, որ նոքա արդեւք չլինէին պարսից իշխանութեան հայաստանի վերայ։ Նոցա պէտք էր ընկճել Քուշանաց և Սկիւթացւոց Արշակունիներին, որ նոքա օգնութեան ձեռք չմեկնէին հայոց Արշակունիներին, որով լուծուած կըլինէր Արշակունեաց արտաքին կարեւոր խնդիրը և, որ գլխաւորն էր, նոցա պէտք էր քնջել հայաստանից իրենց համար ատելի քրիստոնէութիւնը և վերականգնել հեթանոսութիւնը, որ կարողանային հայերին մօտեցնել իրենց, կարելով նոցա յոյներից և ձուլելով նոցա իրենց հետ,

որով և կը վերջանար յունաց և պարսից մէջ յաճախակի կըրկնուող պատերազմների պատճառներից մէկը: Եւ նորա, Հայկելով գործի այսքան զգուարութիւններին, ձեռնարկում են այդ չորս գործին ևս միանգամից, գործ գնելով, որտեղ զէնքի դժէքը հարկաւոր, զէնք, որտեղ խելքի և մաքի գործունէութեան, խելք և միտք և պարսից նուրբ քաղաքականութիւն: Նորա մեծաւ մասամբ աշխատում են գործ տեսնել խաբերայութեամբ, կաշառքներով, քսութեամբ և այլ այսպիսի միջոցներով, նոյն իսկ հայերին իրենց ձեռքին զէնք շինելով և նոցա ձեռքով իրենց նպատակները առաջ տանելով հայաստանում: Ահա այսպիսի միջոցներով պարսիկները շատ և շատ առաջ են գնում իրենց գործունէութեան մէջ. նորա կարճ ժամանակամիջոցում, կրօնական պատերազմի դեռ առաջին շրջանի առաջին կիսում այնքան աջողում են, որ արդէն մօտ ապագայում պտակուած են տեսնում իրենց աշխատանքը:

Այդ այն ժամանակամիջոցումն էր, երբ Բիւզանդիոնում թագաւորում էր Վաղէս Արիոսեան կայսրը, որ, թշնամանալով հայոց Արշակ (364—382) թագաւորի հետ, պատանդ էր առել Արշակի որդուն-Պապին և Ներսէս մեծ հայրապետին (364—384), որ գնացել էր Բիւզանդիոն անօրէն կայսեր մօտ, հաշտութեան միջնորդ լինելու՝ կատաղած կայսեր և անխոհեմ Արշակի մէջ, բռնել ու քստորել էր: Պարսից երկրորդ Շապուհ թագաւորը ևս, օգտուելով այդ հանգամանքից, բռնել էր Արշակին և փակել Պարսկաստանի Անյուշ բերդում, գրաւելով նոյն ժամանակ հայաստանը և Մեհրուժան Արծրունի, Վահան Մամիկոնեանի և ուրիշ ուրացող նախարարների ձեռքով հայոց եկեղեցիները քանդելով, ատրուշաններ շինելով, ուժով տարածելով ժողովրդի մէջ պարսից լեզուն ու սովորութիւնները և արգելելով հայերին յարաբերութիւն ունենալ յոյների հետ: Բայց պարսից այս անգամ և այսպէս չուտով վիճակուած չէր վերջացնելու այնքան զգուար գործը: Բիւզանդիոնում չուտով մեռնում է Վաղէսը և նորա տեղ թագաւորում է Բարեպաշտ Թէոդոս կայսրը. Ներսէսը վերադառնում է քստորանքից և, առնելով իւր հետ Պապին, յունաց օգնական զօրքով մտնում է հայաստան: Պատահում է նշանաւոր Ձերաւի պատերազմը (382), որ մի առ ժամանակ վերջ է գնում հայերի թշուառութեան, վերականգնելով Արշակունի հարստութիւնը և պարսից յոյսերը ի դե-

րև հանելով: Սակայն պարսիկները չեն վճատում. նոքա չեն ուղում բաց թողնել ձեռքից այնքան զփուարութեամբ ձեռք բերած հետեանքը և շարունակում են դործել նոյն եռանդով և ուղղութեամբ, և արդէն կրօնական պատերազմի նոյն առաջին շրջանի առաջին կիսում գործը այն սեղին են հասցնում, որ, եթէ չեն կարողանում իսպառ հեռացնել յոյներին հայերից և բոլոր հայաստանը իրենց ձեռքը ձգել, գոնէ, իրենց իշխանութեան տակն են ձգում հայաստանի մի մասն, հաշտութիւն կայացնելով յոյնների հետ և հայաստանը երկու մասի բաժանելով՝ արևմտեան—յունական և արևելեան—պարսկական (392—399): Ժիշա է, հայոց Արշակունիները շուտով այդ բաժանմունքից յետոյ, կարողանում են Խոսրով Գ-ի ձեռքով նորից միացնել հայաստանի երկու բաժանուած մասերը, բայց պարսիկները արդէն մեծ իշխանութիւն էին ձեռք բերել հայաստանում: Նոքա հայոց թագաւորներին մի տեսակ խաղալիկ էին շինել իրենց ձեռքում, այնպէս որ նոքա իրենց խօսքով ձգում էին նոցա գահից, գահն էին բարձրացնում. նոքա հայի տեղ պարսիկ թագաւոր էին նշանակում, հայոց սպարապետին և կաթուղիկոսին ինքեանք էին հաստատում և միջամտում էին հայոց թագաւորութեան, համարեա՛, ամենափոքր գործերի մէջ: Եւ այս բոլորով պարսիկները այնպիսի մեծ հարուած էին տալիս Արշակունիներին, որ այնուհետեւ արդէն որոշուած կարելի էր համարել նոցա համար հայոց Արշակունեաց խնդիրը, ուրեմն և Արշակունեաց խնդիրը ընդհանրապէս, որովհետեւ Կովկասեան կամ Սկիւթացոց Արշակունիները արդէն կորցրել էին իրենց ոյժը և նշանակութիւնը այն ներքին պատերազմում, որ պատահեցաւ հայոց Արշակունիների և նոցա մէջ չորրորդ դարի կիսում: հայոց Խոսրով Բ-ի (343—352) և Կովկասեան Արշակունիների գլխաւոր և հզօր Սանեսան թագաւորի մէջ. իսկ Քուշանաց Արշակունիները, որոնք անդադար արշաւելով պարսից հիւսիս—արևելեան սահմանների վերայ, դորանով մեծ օգնութիւն էին ցոյց տալիս հայերին, այդ ժամանակ նոյնպէս, սկսել էին թուլանալ և ընկած գրութեան մէջ էին: Նոքա շուտով համարեա՛, նոյն իսկ հայոց Արշակունիների հետ միասին չորրորդ դարի վերջերում և հինգերորդի սկիզբներում բոլորովին ընկնում են և կորցնում իրենց քաղաքական անկախութիւնը յաղթուելով և նուաճուելով Յևթիթաներից կամ, ինչպէս ընդունուած է նոցա կոչել ընդհանուր պատմութեան մէջ, Սպիտակ հոններից:

Այժմ երբ Արշակունեաց խնդիրը արդէն յաջողութեամբ լուծուել էր պարսիկների համար, նոցա մնում էր միայն գերազանցել յոյներից և ստիպել նոցա յետ կենալ և ամենեին չխառնուել հայոց և պարսից հաշիւների մէջ, ճանաչելով պարսից գերիշխանութիւնը Սաիայում, որպէս զի կարողանան առանց արգելքի տրիւլ քաղաքականապէս հայաստանին և, ոչնչացնելով նորա միջից քրիստոնէութիւնը և հեթանոսութիւնը վերականգնելով ձուլէն հայերին, սկզբնական ծրագրին համեմատ, իրենց հետ: Սասանեան թագաւորները այդ գէպքում ևս, ինչպէս և շատ ուրիշ այդ տեսակ գէպքերում, գործելով վերին աստիճանի եռանդով և աշաղջութեամբ, շուտով կարողանում են հասնել իրենց նպատակին, որին աջողութեամբ հասնելու ոչ պակաս նպատում են ինքեանք Բիւղանդիոնի կայսրները: Յունաստանը, Թէոդոս մեծ կայսեր մահից յետոյ, որ, մէկ անգամ ևս միացնելով նորա բաժան-բաժան մասերը, վերականգնել էր նորա գերիշխանութիւնը, նորա անարժան Արկադէոս և Ռնորիոս ժառանգների ժամանակ նորից մասերի է բաժանւում և ներքին անդադար խռովութիւններից սակաւ առ սակաւ սկսում է թուլանալ և ընկնիլ, կորցնելով ոչ միայն իւր գերիշխանութիւնը, այլ և իւր արտաքին քաղաքական միապետութիւնը: Պարսիկները, որոնք Սասանեան հարստութեան սկզբնաւորութեան ժամանակներից անդադար պատերազմների մէջ էին գտնւում յոյների հետ, մրցելով գերիշխանութեան համար, այժմ տեսնելով նոցա ընկած դրութիւնը, շտապում են օգուտ քաղել յաջող հանգամանքներից: Նոքա մի քանի յաջող պատերազմներով ստիպում են յոյներին տեղի տալ և ճանաչել պարսից գերիշխանութիւնը, որով և իշխանութիւն են ձեռք բերում անարգելք և իրենց ցանկացածին պէս գործելու հայաստանում: Նոքա շտապում են վերջացնել շատ ժամանակներից ի վեր անունով միայն գոյութիւն ունեցող Արշակունիների իշխանութիւնը հայաստանից, գահալքէժ անելով 428 թուականին Արտաշիր Գ., Արշակունի վերջին թագաւորին և Մարզպանական իշխանութիւն հաստատելով, և ձեռնարկում են քրիստոնէութիւնը հայաստանից ջնջելու գործին, որով և վերջանում է կրօնական պատերազմի առաջին շրջանը—յառաջարանը և սկսվում է երկրորդը—բուն Վարդանանց պատերազմը:

Սակայն կրօնական պատերազմի այս երկրորդ շրջանում

պարսիկները չեն ունենում այն յարգութիւնը, որ նոցա շարունակ առաջնորդում էր առաջին շրջանում: Այստեղ պարսիկները պատահում են ճակատ առ ճակատ բուն հայոց ժողովրդի հետ, նորա մարմնից անբաժան, նորա մէջ արիւն և մարմին դառած կրօնական համոզմունքի հետ, որ ոչինչ նմանութիւն չունէր այն հանգամանքներին, որոնց մէջ յարգութիւն գտան նոքա առաջին շրջանում: Հայոց համար քրիստոնէական կրօնքը փառքի, պատուի, գերիշխանութեան, քաղաքական անկախութեան խնդիր չէր, որի մէջ նոքա կարողանային յիշողութիւն անել, տեղի տալ և, վերջապէս, զոհել նորան: Նա Արշակունեաց թագն ու գաւազանը չէր, որից կարողանային նոքա այնքան շուտով հրաժարուել: Առանց արտաքին քաղաքական անկախութեան, առանց Արշակունեաց փայլուն թագի հայերը գեւ կարող էին ապրել, բայց առանց քրիստոնէական կրօնքի նոքա կկանք չունէին, որովհետեւ նա նոցա, ինչպէս վերն ասացինք, ներքին համոզմունքի, սրտի զգացմունքի հետ սերտ կապերով կապուած էր, ազգայնութեան արիւնով խառնուած էր, որից բաժանուելը հայերի համար կընշանակէր կորցնել իւր բոլոր ազգային առանձնայատկութիւնները, ձուլուել տիրապետող ազգութեան հետ և մեռնել բարոյապէս: Իսկ քրիստոնէութիւնը, ճիշտ որ, խոր արմատներ էր ձգել հայոց բարեբեր հողի վերայ: Նա հայոց պտղաբեր անդատանում նմանում էր այն հաստաբուն կաղնի ծառին, որ իւր արմատները տարածում է այնպէս խոր, այնպէս հեռի երկրի ծալքերում, որ ոչ ձմեռուայ սառնամանիքը, ոչ ամառուայ տապն ու խորշակը կարող են նորան չորացնել, ոչ հողմը, ոչ հեղեղը և ոչ սաստիկ մրրիկն ու փոթորիկը կարող են նորան արմատախիլ անել: Եւ եթէ պատահի մինչև անգամ, որ բնութեան արհաւիրքը յաղթէ և վայր տապալէ նորան, նա պէտք է ընկնի ահագին ճայթիւնով, և վա՛յ է նոցա, որ նորա տակ կամ մօտը պատահեն այդ ժամանակ: Հայոց անդատանի այդ հաստաբուն և խորարմատ կաղնին սնուցուած էր ոչ հասարակ ձեռքերով: Նորան տնկել էին Ս. Թագէոս և Բարթողիմէոս առաքեալները և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, նորան ջրել էին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի որդիները և Ներսէս Մեծը, նորան խնամել ու մշակել էին Ս. Սահակ Պարթւ'ւր ու Մեսրոփ Մաշտոցը և նոցա անմահ յիշատակի աշակերտները: Ահա ինչու պարսիկները, որոնք կարողացել էին կործանել Արշակունեաց հզօր հարստութիւնը Պարս-

կաստանում, որոնք կրօնական պատերազմի առաջին շրջանում յաջողել էին ջլատել միւս Արշակունի հարստութիւնների դժեբը և յաղթել հայոց Արշակունիներին, որոնք մրցելով յոյների հետ, գերազանցել էին նոցա և ձեռք էին բերել իրենց նախկին նշանակութիւնը Ասիայում, այս երկրորդ շրջանում ընդհարուելով հայոց կրօնքին, որի բառնալը հայաստանից նոցա վերջնական կէտնապատկէն էր, պատահում են անյաջողութեան: Այս առաջին անյաջողութիւնը չէր, որ պատահում էին պարսիկները իրենց գործունէութեան ճանապարհին, նոքա դեռ կրօնական պատերազմի առաջին երկար շրջանում իւրաքանչիւր անգամ, երբ միայն փորձում էին ձեռնամուխ լինել հայոց կրօնքին, կոր ի գլուխ էին լինում: Նոցա մաքից անշուշտ դեռ չէր մոռացուել Մեհրուբանի անյաջող կրօնափոխութեան գործունէութիւնը հայաստանում և Զիրաւի պարտութիւնը. բայց նոքա այդ բոլոր անյաջողութիւնները վերադրում էին այն հանգամանքին, որ կրօնական պատերազմի առաջին շրջանում նոքա, զբաղուած լինելով Արշակունիների և յոյների հետ պատերազմելով, չէին կարողանում իրենց բոլոր դժեբը կենտրոնացնել և գործել միայն այդ ուղղութեամբ: Այժմ, երբ այլ ևս չկար յունաց պատերազմների խնդիր, ընդհանուր Արշակունեաց և հայոց Արշակունիների խնդիր, պարսիկները կարծում են հեշտութեամբ հասնել իրենց նպատակին: Նոքա մոցնում են հայաստան սուր, հուր և դաւաճանութիւն, բայց ոչ մի կէտում չեն գրտնում աջողութիւն. ամենայն ինչ սպառվում է հայոց հոգեւորականութեան եռանդի և հայ ժողովրդի քրիստոնէական կրօնքի վեհութեան առաջ. Աւարայրի պատերազմը ցոյց է տալիս, թէ որքան սխալուել էին պարսիկները իրենց հաշիւների մէջ:

Նոյն անյաջողութեան պարսիկները պատահում են և կրօնական պատերազմի վերջին շրջանում — Վահանաց պատերազմում, երբ Պերոզը, Յազկերտի յաջորդը, տեսնելով, որ իւր նախորդի պատերազմական զէնքի և սրի քաղաքականութիւնը չհասցրեց պարսիկներին իրենց նպատակին, մտածում է փոխել իւր ընթացքը և զէնքի ու պատերազմի քաղաքականութեան տեղ, գործ դնել քսութեան, խաբէութեան, կաշառքի, դաւաճանութեան քաղաքականութիւնը, բայց և այս դէպքում Պերոզի այդ նուրբ քաղաքականութիւնը ջլատվում է Գիւտ և Յովհան Մանգաւունի կամողիկոսների ազդու քարոզների և Վահան Մամի-

կոնեան ազգասէր նախարարի սրի զէմ, ինչպէս մի ժամանակ Յազկերտի սուրը ջախջախուեցաւ նորա ձեռքում Աւարայրի պատերազմում Յովսէփեանց, Աւոնդեանց քարոզութիւնների և Վարդանի քաջանիշ սրի առաջ: Վահանի և Վաղարշի 485 թուականի դաշնագրութիւնը վերջ է դնում այդ երկարատեւ կրօնական պատերազմին, հաստատելով քրիստոնէական կրօնքի յաղթանակը և մոգական-զրադաշտական դէնի պարտութիւնը:

V.

Վարդանանց պատերազմը, շարունակուելով այսքան երկար ժամանակ, պահանջելով երկու կողմից ևս՝ հայերի և պարսիկների, այսքան մեծ աշխատանք և զոհ, յայտնի բան է, չէր կարող բոլորովին առանց հետեանքի անցնել, գնալ նա, ընդհակառակն, նայելով այն խոտութեան ու յամառութեան, որով մըղվում էր երկու կողմից ևս, պէտք է ունենար և ունեցաւ իսկ իւր հետեանքները թէ պարսիկների և թէ հայերի համար: Պարսիկները, ամենայն ճիշդ թափելով ամենայն միջոց գործ դնելով, մինչև անգամ պաշտօնապէս պատերազմ հրատարակելով հայոց կրօնքի դէմ և չհասնելով իրենց նպատակին, վերջ ի վերջոյ ստիպուած են լինում խոտովանել իրենց պարտութիւնը: Նոքա համոզվում են, որ, ինչպէս ասում էր ինքը պարսից մոգպետը. «եթէ ինքեանք աստուածք եկեացեն յօգնութիւն, չէ հնար օրինացն մոգութեան և ՚ի հայս առնուլ հաստատութիւն» և որոշում են իսպառ յետ կանգնել իրենց դիտաւորութիւնից, բաւականանալով հայաստանի միայն քաղաքական իշխանութեամբ: Պարսից այս որոշումն ունենում է իւր բարերար ազդեցութիւնը հայերի համար ապագայի վերաբերութեամբ, որովհետեւ նա դառնում է մի տեսակ ծրագիր յետագայ մահմեդական աշխարհակալ ազգերի՝ Արաբիայի, Սելջուկ, առաջ հեթանոս, յետոյ մահմեդական Մոնղոլ-Թաթարների, Թուրքմէն ցեղերի, Օսման-Տաճիկների և նոր Պարսիկների համար, որոնք օգտուելով անցեալի օրինակից, նոյնպէս բաւականանում են հայաստանի միայն քաղաքական իշխանութեամբ: Յայտնի բան է, վերոյիշեալ աշխարհակալների կողմից առանց փորձանքի չմնաց հայոց կրօնքը, նամանաւանդ արարացիներից, որոնք, Ասիայի շատ ազգերի մէջ իսլամութիւն տարածելուց յետոյ, չզլացան իրենց մահմեդական

մոլեռանդութիւնը գործ դնելու և հայերի վերաբերութեամբ, Բայց այդ բոլորը միայն մասնաւոր փորձեր և դէպքեր էին, իսկ այնպիսի մի ընդհանուր պատերազմ հայոց կրօնքի դէմ, որպիսին մղեցին Վարդանանց ժամանակ պարսիկները, այնուհետեւ այլ ևս տեղի չունեցաւ, չկրկնուեցաւ: Հայաստան արշաւող օտար աշխարհակալները, աւանդաբար պահպանելով յիշատակ այն մեծ անձնութիւնութեան մասին, որ ցոյց էին տուել հայերը Վարդանանց պատերազմում դէպի իրենց կրօնքը, որին կենդանի ապացոյց նոքա առիթ են ունենում՝ յաճախակի տեսնելու և իրենց աչքի առաջ, ստիպուած են լինում ճանաչել քրիստոնէական կրօնքը, իբրեւ մի մեծ դժ, ստիպուած են լինում քաջուել, պատկառել նորա առաջ, յարգել նորան և նորա ներկայացուցիչներին, հոգևորականութիւնը համարել գլուխ հայոց ազգի: Այստեղից առաջ եկած պէտք է համարել հայոց հոգևոր գլուխների՝ կաթողիկոսների և պատրիարքների այն մեծ նշանակութիւնը, որ նոքա միշտ ունեցել են օտար ոչ քրիստոնէայ տիրապետողների առաջ, այս տեղից առաջ եկած պէտք է համարել և այժմուայ այն մեծ դերը, որ խաղում են հայոց հոգևոր ներկայացուցիչները երկու մահմեդական տէրութիւններում՝ Տաճկաստանում և Պարսկաստանում, վայելելով, բացի հոգևոր իշխանութիւնից, և մարմնաւոր իշխանութիւն:

Բայց աւելի ևս մեծ հետեանք Վարդանանց պատերազմը ունեցաւ հայոց ազգի համար, զգալի լինելով ոչ միայն նոյն իսկ հինգերորդ և վեցերորդ դարերում, այլ ևս չկորցնելով իւր թաքնութիւնը նորա համար մինչև անգամ յետագայ երկար դարերի ընթացքում: Սխալուած չենք լինիլ, եթէ մինչև անգամ ասենք, որ կրօնական պատերազմների ազդեցութիւնը, եթէ ոչ այնքան թաքնութեամբ, ինչպէս առաջին ժամանակները, գոնէ, բաւականին զգալի կերպով շարունակուեցաւ ներգործել հայերի վերայ մինչև վերջին ժամանակները և, գուցէ շարունակում է աղգել մեր վերայ մինչև մեր օրերը իսկ: Վարդանանց պատերազմի ազդեցութեան տակ հայերը ըմբռնեցին քրիստոնէական կրօնքի բուն հոգին և բոլորովին ամրապնդուեցան նորա մէջ, արդարացնելով այն մեծ ջանքն ու աշխատանքը, որ գործ էին գրել նոցա վերայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը և նորա երջանկայիշատակ յաջորդները, առատութեամբ պտղաբերելով այն ատոք սերմերը, որ այնքան հմուտութեամբ յա-

նեւ էին հայոց երկու մեծ ուսուցիչները՝ Սահակ և Մեսրոպը և նոցա աշակերտները։ Վարդանանց պատերազմի աղբեցութեան ներքոյ հայերը բմրոնեցին և մի ուրիշ բան, որ ոչ պակաս, քան թէ առաջինը, նշանակութիւն ունեցաւ նոցա համար։ Նոքա հասկացան, որ ինքեանք, անշուր լինելով քաղաքականապէս կազմել մի հզօր տէրութիւն, որ կարողանար աջողութեամբ մաքառել հայաստանը շրջապատող աշխարհակալ աղբերի հետ, որ ունի մի մեծ դժ, մի կրօնք, որ կարող է ամենայն դէպքում մեծ ծառայութիւն անել աղբին, պահպանելով աղբի ամբողջութիւնը և չթող տալով նորան ձուլուել հզօր իշխողների հետ, որի փորձը մէկ անգամ արդէն առած լինելով կրօնական պատերազմում, աւելի շօշափելի կերպով դեռ պէտք է առնէին նոքա յետագայ ժամանակներում, երբ հայ աղբի մի ստուար մասն ստիպուեցաւ թողնել իւր սիրելի հայրենիքը և խմբերով դիմել օտար երկիրներ, պահպանելով իւր հայրենիքի և աղբի ընդհանրութեան հետ կապ միայն կրօնքի շնորհիւ։ Հայ գաղթականութեան պատմութիւնը կարող է ամենալաւ և ամենաշօշափելի ապացոյց համարուել հայոց կրօնքի այդ մեծ նշանակութեան։ Մէկ անգամ արդէն հասկանալով կրօնքի այդ մեծ նշանակութիւնը, հայերը իրենց բոլոր ուշադրութիւնը կենտրոնացնում են նորա վերայ։ Նոքա նորան չինում են իրենց համար նշանաբան, ուղղութիւն, որի մէջ նոքա ամփոփում են այն բոլորը, ինչ որ նուիրական է մի աղբի համար՝ լեզուն, մտաւոր արդիւնաբերութիւնը, աղբային հոգին ու նոցա սուրբ աւանդութիւնները։ Նոքա հայ եկեղեցու մէջ հոգու փրկութեան հետ տեսնում են և հայկական կեանքի փրկութիւնը այն բոլոր փորձանքներից, որ նա յաճախակի պատահում է իւր աղմկալի քաղաքական կեանքի ասպարիզում։ Ահա այս է պատճառ, որ հայ ժողովուրդի բոլոր անդամները՝ աղքատները իրենց լուսններով, հարուստները իրենց ոսկիներով, իշխանները իրենց ընդարձակ կալուածներով ծածկում են հաշտտանը հոյակապ վանքերով ու եկեղեցիներով։ Հայ մանկտին լցնում է վանքերի ուսումնարանները և հեռու կեանքի աղմուկից պաշտպանում, շարունակում և զարգացնում է գրականութիւնը, որով նոքա ապահովեցնում են աղբի գոյութիւնը և հասցնում են նորան մինչև մեր օրերը, դոնէ, այն գրութեամբ, որի մէջ տեսնում եւք մենք այժմ նորան։

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ.

ԼԷՕՊՕԼԴ ՖՕՆ ՌԱՆՔԷ

ԵՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.

Հայ ընթերցող Հասարակութեան անյայտ չէ այս մեծ պատմաբանի անունը. թէ նորա 90) ամեայ յօրելեանի և թէ մահուան առիթով լոյս տեսան նաև մեր պարբերական հրատարակութեանց մէջ Համառօտ տեղեկութիւններ պարունակող յօդուածներ. Ուստի և մենք կը բաւականապէս նորա կենսագրութեան համառօտ նկարագրութեամբ և մի փոքր աւելի կանդ կ'առնենք նորա աշխատութեանց ուղղութեան մասին.

Լէօպօլդ ֆոն Ռանքէն ծնուեցաւ 1795 թ. դեկտեմբերի 2-ին Թիւրինգէնի Վիհէ կոչուած փոքրիկ քաղաքում: Նորա հայրը կալուածատէր-իրաւաբան էր. Լէօպօլդը արդէն իւր փոքրիկ հասակից ցոյց էր տալիս իւր ձիրքերը և յաճախ բաժանուելով իւր եղբայր ու քոյրերից՝ առանձնանում էր և ընթերցանութեամբ պարապում: Նա իւր սկզբնական ուսումը ստանալով իւր հայրենի քաղաքում՝ մի աստուածաբանութեան կանդիդատից, տասն և մէկ տարեկան հասակում՝ այցելում է մօտակայ Գօնզօրֆի վանքական դպրոցը. Սակայն երեք տարուց յետոյ տեսնելով որ այդ դպրոցն իւր ուսման ծարաւին բաւականութիւն չէ տալիս, փոխադրվում է պատմական յայտնի նշանաւոր դպրոց Շուլպֆօրտա*).

*) «Schulpforta»-ն այսօր ևս յայտնի դպրոց է համանուն տեղում, աշակերտները գիշերօթիկ են և ունի գիմնազիօնի դասընթաց: Այժման դպրոցը եկեղեցուն կից մի հին շինութիւն է, սակայն լարմարեցրած դպրոցական պահանջներին:

ուր առանձնապէս ազատ ժամանակը պարապում է յունարէնով: Նա իւր 18 ամեայ հասակում թարգմանում է յունարէնից Սոփոկլէսի 3 դրամաներն և իւր հօր ծննդեան տարեդարձին ուղարկում է իրր նուէր: Շուլպֆօրտայից երիտասարդ Լէօպօլդը փոխադրվում է Լայպցիգի համալսարանը և ուսանում է աստուածաբանութիւն ու լեզուագիտութիւն. սակայն հետզհետէ իրեն բոլորովին նուիրում է վերջինին և գորա հետ կապակցուած պատմութեան ուսումնասիրութեան: «Պատմութեան ուսողութիւնն իմ տեսակէտից, ասում է ինքը Ռանքէն, չկար իմ ժամանակ Լայպցիգում, այլ միայն իսկական լեզուաբանութիւն. առաջին մեծ պատմաբանն, որի ազդեցութեամբ ես խորասուզուեցի պատմութեան ուսումնասիրութեան մէջ, Թուկիդիտէսն էր»:

Համալսարանական դասընթացն աւարտելուց յետոյ, արդէն 1818 թ. Ռանքէն նշանակվում է Ֆրանկֆուրտի—Օդերի վերայ—Գիմնազիայի աւագ ուսուցիչ, որտեղ և նա աշխատասիրում է իւր առաջին պատմական գործը. «Ռոմանական և գերմանական ազգերի պատմութիւնը 1494—1525 թ.»—Die Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494—1525» և գորա հետ միասին «Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber»: «Պատմագրի գործն է անցեալը քննադատել, ներկան յօգուտ ապագայի բացատրել. սակայն ներկայ գրուածքը ցոյց է տալիս միայն իսկապէս եղածն»: Սյուպէս պարզ և մի և նոյն ժամանակ այսպէս ընդարձակ է ըմբռնում Ռանքէն պատմութեան խնդիրը վերոյիշեալ գրուածքի յառաջաբանում *):

*) Պրօֆ. Լօռենց խօսելով նոյնպէս նշանաւոր պատմաբան «Շլօսէրի» մասին՝ մի նկատողութեան մէջ ասում է հետեւեալը. «Երևի անելորդ չէ լինել, որ Ռանքէի ողմանական և գերմանական ազգերի պատմութիւնը լոյս տեսաւ 1824 թ.: Համոզուելու համար, որ այս աշխատութիւնը պատմութեան մէջ մի նոր դարաշրջան է կազմում, պէտք է միայն կարդալ այդ գրուածքի յառաջաբանը: Ինչ որ Ռանքէն խօսում է այդ տեղ իւր պատմագրութեան խնդրի մասին, այնպիսի զարմանալի պարզութիւն և հեշտ դիտաւորութիւն ունի, որ կարելի է ասել, թէ այդպիսի վճռողականութեամբ, պարզութեամբ և հաստատմանութեամբ երբէք ոչ մի պատմաբան՝ չէ յառաջ տարել իւր նախագիծը, ինչպէս Ռանքէն ամբողջ 50 տարուայ ընթացքում:

... «Ռոմանական և գերմանական ազգերի պատմութեան» յառա-

Թէպէտ Ռանքէն պատմութեան ուսումնասիրութեան մէջ քննական մեթոդի ստեղծողը չէ, վասն զի Նիբուր—Niebuhr և Դայլման—Dahlmann—արդէն դրանից առաջ գործ էին դրել այդ մեթոդը, առաջինը հին հռոմէական, իսկ երկրորդը միջին դարու պատմական աղբիւրների ու աւանդութեանց վերաբերութեամբ, սակայն նա առաջինն էր, որ այդ մեթոդի սկզբունքները գործադրեց՝ նորագոյն պատմութեան աղբիւրների ուսումնասիրութեամբ և քննադատութեամբ։ Ռանքէի այս առաջին հեղինակութեան հետևանքն այն եղաւ, որ գրքի հրատարակուելուց անմիջապէս յետոյ՝ նա հրաւիրուեցաւ Բերլինի համալսարանից իրր պատմութեան ուսուցչապետ։ Իւր դասախօսութեանց հետ ի միասին տքնաջան աշխատելով այն տեղի մատենադարանում՝ նա բարդ ունեցաւ մի 46 հատորից ձեռագիր գտնելու, որ ներկայացնում էր զանազան ազգերի և տէրութեանց յարաբերութիւնները. ժամանակակից և գործող անձանց պարզ գրուածքներ, որ առատաբուլին աղբիւր բացին հետատես և հանձարաւոր պատմաբանի ուսումնասիրութեան և քննադատութեան համար։ Այդ ձեռագրների գիւտը և Ռանքէի նոր աշխատութիւնը. «հարաւային Եւրոպայի իշխանները և ազգերը»—Fürsten und Völker von Südeuropa—պատմութեան համար մի նոր դարազուլի են կազմում։ Այս աշխատութեան առաջին հատորի մէջ—«Օսմանները և Իսպանական միապետութիւնը»—«Osmanen und die Spanische Monarchie»—մինչև այն ժամանակ չտեսնուած և չեղած՝ պարզ և մի և նոյն ժամանակ խորը լծափանցող կերպիւ

ջաբանի մէջ արտայայտած հայեացակէտը Ռանքէն պահպանում է նաև իւր վերջին աշխատութեան, ընդհանուր պատմութեան մէջ։ Ըստ այդ հայեացակէտի, Քրիստոնէական պատմութիւնը չի կարող համաշխարհային նշանակութիւն ունենալ և աշխարհի, նոյն իսկ Եւրոպայի զարգացման միութեան զաղափարը անկարելի է ընդունել։ «Պատմաբանի դիտողութիւնը չպէտք է լինի, ասում է Ռանքէն, ինչ որ օտար է նորան, երկրորդական նշանակութիւն տալ, իսկ առաջնակարգ տեղը տալ ցեղակից ազգերին, կամ մաքուր գերմանական կամ թէ գերմանա-ռոմանական ծագումից, որոնց պատմութիւնը բոլոր նոր պատմութեան միջուկն է կազմում»։ Տես. Die Geschichtswissenschaft in Haupttrichtungen und Aufgaben, kritisch erörtert von Dr. Ot Lorenz. Berlin 1886. էջ 47 sp. 1. և 48 sp. 1:

է նկարագրուած օսմանական պետութեան ծագումն, աճումն, անկումն և դորա հակապատկերը ներկայացնող սպանիական զօրութիւնը, դորա ներքին հանգամանքներն և այլն:

1827 թ. Ռանքէն պրուսական կառավարութեան հաշուով ճանապարհորդում է Եւրոպայում — գլխաւորապէս Վիէննա, Վենետիկ, Յլօրէն և Նոմ — և ուսումնասիրում այդ քաղաքների դիւանների — արխիւ — մէջ գտնուած ձեռագիրները: Նոյն ժամանակ գրեց նաև «Սերբիական յեղափոխութեան պատմութիւնը» — «Geschichte der Serbischen Revolution», — որ ներկայացնում է պատմական ղեկքերի նկարագրութեան մի օրինակելի ստեղծագործութիւն: Պատմարան-քննադատ Նիրուն այդ գրքի մասին խօսելիս ասում է. «Այդ աշխատութիւնն ամենալաւն է մի ժամանակակից անցքի մասին... դորանով կարող է հպարտանալ Գերմանիան...»

1831 թ. Ռանքէն վերադարձաւ Բերլին և սկսեց իւր մեծ և հռչակաւոր աշխատութիւնը. «Նոովմական պապերը, եկեղեցին և տէրութիւնը 16 և 17-րդ դարերում» — «Römische Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im 16 und 17 Jahrhundert» — վերնագրով, որ լոյս տեսաւ 1834 թ.-ից սկսած 3 հատոր: Այս աշխատանքով Ռանքէն իսկապէս լուծեց մի պատմագրից պահանջուած խնդիրը, որ նա ինքը հետեւեալ կերպիւ է ձևակերպում. «Երբ մի բանաստեղծական աշխատութեան ներքին բովանդակութիւնը և գեղեցիկ ձևը կապակցում են միմեանց հետ, իւրաքանչիւր դը բաւականացած է զգում իրեն: Երբ մի գիտնական աշխատութիւն թափանցում է իւր նիւթի մէջ և նոր բացատրութիւններ տալիս, աւելի ոչինչ չէ պահանջվում: Ընդհակառակը պատմարանի խնդիրն է մի և նոյն ժամանակ գրականական և գիտնական. պատմութիւնն է նոյն ժամանակ արուեստ — Kunst — և գիտութիւն: Նա պէտք է կրիտիկայի և գիտութեան պահանջներն այնպէս իրադարձէ, ինչպէս մի լեզուաբանական աշխատութիւն. սակայն մի և նոյն ժամանակ նա պէտք է զարգացած ոգուն այնպիսի հաճոյք պատճառէ, ինչպէս մի ամենայաջող գրականական աշխատութիւն: Կարելի էր ենթադրել, որ իբր թէ ձևի գեղեցկութիւնը կարելի է միայն ի վնաս ճշմարտութեան ձեռք բերել: Եթէ այդպէս լինէր, այն ժամանակ պէտք էր գիտութեան և արուեստի կապակցութեան գաղափարը մի կողմը թողնել և իբր սխալ նկատել: Ես համոզուած եմ ընդհակառակը,

որ դէպի ձեն—Form—ուղղուած ձգտումը մինչև անգամ հետազոտութեան երանգը խանգարում է. վասն զի ինչի վերայ կարող է հիմնուել նկարագրութիւնը, եթէ ոչ կենդանի իմացողութեան—*Kentniss*,—իսկ այդ անկարելի է ձեռք բերել առանց հիմնաւոր ուսումնասիրութեան...»

Պապերի պատմութիւնից յետոյ Ռանքէն լոյս աշխարհ հանեց «Գերմանիոյ պատմութիւնը յեղափոխութեան ժամանակաշրջանում»—«*Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*», «Յրանսիական պատմութիւնը առանձնապէս 16 և 17-րդ դարերում»—«*Französische Geschichte vornehmlich im 16 und 17 Jahrhundert*», «Անգղիացւոց պատմութիւն», «Եօթնամեայ պատերազմի ծագումը», «Լալենշտայնի պատմութիւնը», «Ծագումն և սկիզբն յեղափոխութեան պատերազմի 1791—1792», «Պատմութիւն Պրուսացւոց» և այլն: Ամբողջ էջեր է հարկաւոր Ռանքէի բոլոր գրուածքների վերնագիրները յիշելու համար, որոնք մօտ 50 հատորից են բաղկացած:

Թէև այս բոլոր հատորներն, որոնք մեծ մասամբ վերջին տասնեակ տարիների ընթացքում լոյս տեսան, այդ ժամանակի աշխատութիւններ չէին, այլ առաջուց պատրաստած և այժմ կատարելագործուած, սակայն այնուամենայնիւ մեծ պատմաբանի ոգւոյ հզօրութիւնն ու աշխուժութիւնը և բազմակողմանի գիտութիւնը զարմանք են պատճառում նորա ընթերցողին:

Նորա աշխատութեանց մեծ մասը հիմնուած է գիւանադրների հետազոտութեանց և զանազան աղբիւրների քննադատութեանց վերայ, որոնց ուսումնասիրելու համար ժամանակ, համբերութիւն և ոգւոյ առջգութիւնը անհրաժեշտ են, այս տեղից երևում է Ռանքէի հանճարն ու քանքարը իբր պատմագիր: Ռանքէն՝ համեմատ իւր աղբային յատուկ ոգուն, հետազոտում է գերմանական պատմութեան հետ ի միասին նաև միւս բոլոր աղբերի պատմութիւնը մի և նոյն եռանդով: Եթէ Գեօթէն գերմանական այս հանճարի ներկայացուցիչն էր բանաստեղծական գրականութեան շրջանում, Ռանքէն մի և նոյն հանճարի ներկայացուցիչն է պատմական շրջանի մէջ: Նորա բոլոր գրուածքները կրում են համաշխարհային կնիք իրենց ճակատին. ինչպէս արդէն տեսանք, նորա առաջին աշխատութիւնն էր «Ռոմանական և գերմանական աղբերի պատմութիւնը»: Նա իբր նպատակ որոշեց հետեւեալը. «Ծանաշողութիւն մասնաւորի և ընդհանուրի. նկա-

րագրութիւն թէ մէկի և թէ միւսի՝ կատարեալ իրապէս—Objectivität—վերարտագրութիւն և մի և նոյն ժամանակ փիլիսոփայութիւն պատահածի, պատմական իրողութեան», որ և կատարելապէս յաջողուեցաւ նորան։ Առաջին անգամ թէ և նորա նկարագրութիւնը սառն է թվում, բայց ուշիմ ընթերցողն ինքը կըսաքանայ այդ սառը նկարագրութիւնը կարգալով։ Նա չէ ցանկանում իւր դատողութեամբ ընթերցողին իրեն գաղափարակից անել, այլ նոյն իսկ իրողութիւնները նկարագրել, ինչպէս նոքա էին և ոչ թէ քաղաքական և կրօնական կուսակցական ոգւով իրողութիւնը յեղաշրջել։

Նորա «Պապերի պատմութիւնը» կարգալով չի կարելի եզրակացնել, որ գրողը մի գերմանացի և բողոքական է. բայց երբ կարդանք նորա ընդհանուր պատմութեան 3 հատորի 5-րդ գլուխը, կըպատահենք հետեւեալ տողերին. «Կարծում եմ, որ ես մի լաւ անտաքանական Քրիստոնեայ եմ»։ Եւ այս մեծ պատմաբանի հանճարաւոր առաւելութիւններից մէկն է, ազատ ամեն տեսակ նախադրացումներից և նախապաշարման ազդեցութիւնից, ոգւորուած ամենը հասկանալու, ամենը զգալու ձգտումից, ազատ իւր ժամանակի ազդեցութիւնից և կեանքից՝ վերաթեւում է դէպի անցեալն և պարզ հայեացքով դիտում պատահած իրողութիւնները։ Եւ միայն այսպիսի պարզ հայեացքի առաջ կ'անցյալտանայ այն թանձր մառախուղն, որ սովորաբար ծածկում է անցեալի կեանքը։

Պատմական անձանց բնաւորութեանց նկարագրութիւնը Ռանքէի ուղղութեան գլխաւոր գծերից մէկն է։ Իւր ընդհանուր պատմութեան մէջ նա ասում է մի տեղ. «Բարձր նշանակութիւն ունեցող մարդկանց չի կարելի փոխանակել, վասն զի դորա համար այն պայմաններն ևս պէտք է կրկնուէին, որոնցից և զարգացել է դոցա անհատական գրութիւնը»։ մի այլ տեղ. «Գերմանական պատմութեան» մէջ ասում է. «Այն գաղափարներն որոնք պէտք է աշխարհը շարժողութեան մէջ դնեն, յերևան են գալիս առաջ միշտ մի-մի լուսաւոր անհատների միջ»։ հաւատարիմ այս սկզբունքներին, նա միշտ ձգտում է ապացուցանել այն «պայմանները», որոնց մէջ այն մեծ անձնաւորութիւնները զարձել են այն, ինչ որ նոքա մեզ երևում են։ Մարդս՝ գաղափարների ներկայացուցիչը, նորա մարմնացումն է. գաղափարն է այն ոգեկան հոսանքը, որ սկիզբն է առնում մարդուց և ներգործում

է ժամանակի և տարածութեան վերայ, Թէև անձնաւորութեան մէջ գործում են դադարները, սակայն այնուամենայնիւ անձնաւորութիւնն է, որ պատմութիւն է յառաջացնում. այդ պատճառաւ և պատմարանի համար մեծ նշանակութիւն ունի այդ անձնաւորութեան վերայ մի կենդանի և ամբողջ հայեացք ունենալ:

Քննական հայեացքը կազմում է Ռանքէի ուղղութեան մի այլ գլխաւոր տարրը. նա նկարագրում է պատմական անցեալը՝ հիմնուած գրաւոր աղբիւրների և ապա աւանդութեանց վերայ, սակայն երկուսն ևս խիստ քննութեան ենթարկելով: Իւր քառասնամեայ հասակում ուսուցչապետի ամբիոնը բարձրանալիս նա ի միջի այլոց ասում է և հետեւեալը. «Որչափ որ պատմութիւնը ձգտում է իրողութեանց շարայարութիւնն ըստ կարելոյն ճիշտ և սուր կերպիւ իմանալու և զոցանից իւրաքանչիւրին իւր սկզբնական դրոշմն ու կերպարանքն տալու՝ մեծ նշանակութիւն տալով դորան, այնուամենայնիւ նա—պատմութիւնը—չէ բաւականանում այդ աշխատանքով, այլ շարունակում է իւր հետադատութիւնը և աշխատում թափանցել մարդկային կեանքի ամենախորին և գաղտնի մնացած շերտերը»:

Եօթնամնամեայ աշխատանաց ժամանակը Թէև երկար միջոց է, սակայն երբ այն բոլոր գրքերը և գիւնանագրերը միատեղ հաւաքենք և նայենք, որ կարդացել և ուսումնասիրել է Ռանքան, այն ժամանակ միայն կարող ենք մի գաղափար կազմել մարդկային աշխատանաց ուժի և նորա ոգւոյ ընդունակութեան վերայ: Արդէն 1867 թ. Ռանքէն սկսեց իւր բոլոր աշխատութեանց հրատարակութիւնը, և երբ արդէն լրացել էր նորա 80-ամեակը, կարծւում էր, որ նա վերացրեց արդէն իւր գործը գրական ասպարէզում, սակայն ընդհանուր զարմանք յառաջացրեց այն իրողութիւնը, որ Ռանքէն դեռ ևս այժմ սկսեց իւր ամենամեծ աշխատութեան ձեռնարկութիւնը: Ուժսուն և հինգ ամեայ հասակում սկսեց նա մի աշխատութիւն, որպիսին այդ հասակի մէջ ոչ մի մահկանացու չէր ձեռնարկել. եթէ այդ մեծ մարդուն յաջողուէր այդ աշխատութեան ամբողջացումը, այն ժամանակ միակ օրինակը կը լինէր պատմութեան մէջ: Սոփոկլէսի մասին պատմում են, որ նա իւր 90-ամեայ հասակում մի ողբերգութիւն գրեց, որի յաջողութիւնից զգացուած՝ մահացաւ: Եթէ այդ աւանդութեան հաւատ ընծայենք, այնուամենայնիւ պէտք է

ասեր, որ Ռանքէի աշխատութիւնը պահանջում է առաւել ներքին ոյժ և ողբոյ զօրութիւն, քան մի հնադարեան ողբերգութեան նիւթը: Ռանքէի «Ընդհանուր պատմութեան» նիւթը հարկաւ նոր չէ, սակայն նոր են այդ նիւթը ձևակերպող, շարայարող և ուղղութիւն տուող գաղափարները:

Սյոյ մեծ պատմաբանի համար մի ներքին պահանջ պէտք է լինէր՝ իւր աշխատութիւնը, որ միշտ ընդհանուր մարդկային բնաւորութիւն ունէր, մի մեծ գործով վերջացնել, որի մէջ նա կարողանար ներկայացնել մարդկութեան ամբողջ զարգացումը պատմական ժամանակներում: Եւ ահա՛ իւր այդ ներքին պահանջին գոհացումն տալու համար նա 1880 թուից սկսեց իւր «Ընդհանուր պատմութիւնը—Weltgeschichte» և այդ օրից սկսած Ռանքէն իւրաքանչիւր նոր-տարին գիտնական աշխարհին ընծայ էր բերում այդ պատմութեան մի հատորը, որ միշտ բաղկացած էր լինում երկու մասերից: Սակայն Ռանքէին չվիճակուեցաւ իւր գործը ամբողջացնել, նա վախճանուեցաւ 91 տարեկան հասակում—1886 թ. մայիսի 23-ին—և «Ընդհանուր պատմութիւնը հասցրեց մինչև ճերմակուս VI-ի մահը—ընդամենն եօթը հատոր:

Ռանքէի այս վերջին նշանաւոր աշխատութեան մասին դեռ վերջնական կարծիք չէ յայտնուել, սակայն իւրաքանչիւր պատմաբան ընդունում է, որ այդ գործը մի անզուգական աշխատութիւն է. դորա մէջ ոչինչ անմշակ նիւթ չկայ, իւրաքանչիւր ընթերցող զգացվում է այն իդէալական տեսակէտից, որով այդ պատմութեան մէջ ըմբռնուած է մարդկութեան վիճակը: Այն տեսակէտը, որ ունի Ռանքէն պատմութեան էութեան մասին և այն իրողութիւնը, որ այդ տեսակէտը նա պաշտպանում է 90-ամեայ հասակում, գրականութեան մէջ չունի իւր հաւասարը:

Սակայն ի՞նչ է պատմութեան էութիւնը:

Այս հարցը պատկանում է 19-րդ դարին. առաջին անգամ Հեգել, փիլիսոփան ներկայացրեց պատմութեան ընթացքն իւր ամենամեծ շարկապուած գործ. միայն դորա «Պատմութեան փիլիսոփայութեան» հետ կարելի է համեմատել Ռանքէի աշխատութիւնը. այդ երկու աշխատութիւնները կարելի է միակ փորձերը համարել այն սկզբունքի՝ որ պատմութիւնը ըմբռնում է իւր մի ամբողջութիւն, ճեղքել փիլիսոփան պատմութիւնը բացատրում է՝ իւր «ապատութեան գիտակցութեան յառաջգիմութիւն», դորանով նա կամենում է ասել, որ մարդկային ոգին առաւել և ա-

ուսել կատարելագործելով իւր բովանդակութիւնը կամ զօրութիւնը՝ հասնում է մի և նոյն ժամանակ իւր բոլոր ուժերի ստեղծող կենդանի գիտակցութեան: Կարելի է ասել, որ այս տեղ ընդհանուր պատմութեան նպատակն է ոգւոյ կատարելութիւնն իբր ինքնահայեցողութիւն:

Ռանքէն ըմբռնում է ընդհանուր պատմութիւնը իբր պրագմա, — գործողութիւն, գործ — ոչ իբր մի շարք անցողական, ծաւալուող նպատակաձգումանց, այլ իբր շողկապէալ նպատակագործութիւն — *Zweckarbeit*: Այդ շողկապը չեն շոշափում այն բոլոր ձգտումներն, որոնց զանազանակերպ հանգամանքներում ձեռնարկել է մարդկային գործունեայ ոգին. այդպիսի բաժանեալ կամ մեկուսացած ձգտումները չեն պատկանում ընդհանուր պատմութեան: Ընդհանուր պատմութիւնը չի կարող լինել մարդկային քաղաքակրթութեան ամեն տեսակ փայլերի նկարագրութիւն: Ըստ Ռանքէի պատմութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նպատակների կոիւ իսկ այդ կոիւը ներկայացնելու համար պահանջվում է մի բազմակողմանի, աշխոյժ ոգի, հասկացողութիւն մասնաւոր իրողութեանց, հասկացողութիւն մասնաւոր իրողութիւններից ամբողջութիւն կազմելու, սակայն նոյնպէս հասկացողութիւն կամ կարողութիւն՝ մասնաւոր և անկախ շարժողութեանց ամբողջութիւնն ըմբռնելու:

Ռանքէն հմուտ է բոլոր տեսնիքական օժանդակիչ միջոցներին, ինչպէս պատերազմի հերոսի արուեստին, նոյնպէս քաղաքագէտի, օրէնսգէտի և կառավարողի և այլն, նա գնահատում է մարդկային ընդհանուր աշխատանքի բոլոր գործիչները իրենց ուղիւ յարաբերութեամբ. նա զանազանում է տարրական ձրգտմանց և ընդհանուր գաղափարների աղբեցութիւնն, ըմբռնում է օրիգինալ անձնաւորութեանց, ինչպէս և կրօնի, արուեստի և գիտութեան բարեկարգիչ իդէալական զօրութիւնը: Այսպիսի ճոխ հայեցողութեանց միութեան համար կարեւոր է ոգեւորիչ ձեռնարկումն վեհ և ճշմարտագոյն գործի, սառը դատողութիւն, հաւասարաչափ պատկերացումն թէ ամբողջի և թէ մասնաւորի:

Մի այսպիսի յատկութիւններով օժանդակուած պատմագիր կարող է միայն պատմութիւնն իբր քաղաքականութեան մայր ներկայացնել և Ռանքէն ունի այդ յատկութիւնները:

«Sagt mir nichts von Resultaten,

«Denn die will ich selber ziehen».

«Ոչինչ մի' ասէք ինձ հետեանքների մասին»։ Գուցէ այս տողն օտարոտի թուի, վասն զի այլ ի՞նչ ունի պատմութիւնը մեզ հաղորդելու, բացի հետեանքներից։ Սակայն այն հետեանքների մասին, որ ակնարկում է բանաստեղծը—Rückert—արգարե խեղապէս Ռանքէի «Ընդհանուր պատմութիւնը» ոչինչ չէ հաղորդում։ Այս կարելի է բացատրել հետեալ տեսակէտներով։ Ռանքէն երբէք չէ անցնում վկայուած և հաստատուած երևոյթների սահմանից։ Նորա «Ընդհանուր պատմութիւնը»,—չէ յառաջադրում հետեանքներ. ենթադրութեանց հիման վերայ. «Եթէ իրերի կազմակերպութեան համար մի որոշ նպատակ չդնէինք, ապազան պէտք է միջանցնէինք և ընդհանուր պատմութեան շարժողութիւնն և անսահման նշանակութիւնը չճանաչէինք», ասում է Ռանքէն։ Նա ասում է դարձեալ իւր յառաջարկում պարզ կերպիւ, որ անկարելի է մի ընդհանուր պատմութիւն գրել, որ պարունակէ մարդկային գործողութեան բոլոր տեսակները. այդ կարելի և ցանկալի է միայն պատմական դիտութեան էնցիկլոպեդիայի մէջ. իսկ ընդհանուր պատմութեան մէջ կարող է տեղ գտնել միայն այն, ինչ որ իրական աշխարհում ապահով տեղ ունի բռնած։

Ռանքէի «Ընդհանուր պատմութեան» վերայ խօսելով ներկայիս պատմաբաններից մէկը—Cost. Rössler—ասում է հետեալը. «Սա հին ժամանակների պատկերների դահլիճն է, որ Ռանքէն ցոյց է տալիս, և ոչ պատկերահանգէս միայն նոր կամ փոխադրուած նկարների. սակայն հին խորին տպաւորութիւններն երևում են մի նոր լոյսի ներքոյ. անձնաւորութիւններն և իրողութիւններն աւելի կենդանի են թվում. նորա շարժվում են լի ոգով և գործունէութեամբ։ Մենք ճանաչում ենք նոցա մէջ նոյն իսկ մեր ընդհանուր մարդկային ոգին, մարմնացած իւրակերպ անձնաւորութեանց մէջ, որ կրկին յիւրեան են գալիս և մենք հասկանում ենք դոցա՝ նայելով դոցա կեանքին և գործին»։

Եւ այս «ընդհանուր մարդկայինը» կարծես թէ յատուկ է ներկայացնել գերմանական ազգին. այն ինչ այլ մեծ ազգեր պարապած են միայն իրենց սեպական ժողովրդի պատմութեամբ և դորա իւրաքանչիւր ժամանակաշրջանի և մոմէնտների հետազոտութեամբ, դերմանական պատմագրութիւնը առաւել ձդտում է մի աւելի բարձր նպատակի և լայնածաւալ հօրիզոնի. նա ըմբռնում է ամբողջ մարդկութիւնը իբր մի ամբողջութիւն և տար-

բեր ազգութիւնները նկատում է իբր անդամներ տիեզերաց. ընդհանուր աշխարհի պատմութիւն գրելը գերմանական ստեղծագործութիւն է: Պատմագրութեան այս ուղղութիւնը ընդհանրապէս համապատասխանում է գերմանական բնաւորութեան և այդ ազգի փիլիսոփայական զարգացման. նոյն իսկ Գերմանիոյ աշխարհագրական գիրքը նպաստում է այդ ուղղութեան:

Ռանքէի պէս մի տաղանդաւոր մարդ հարկաւ անուշադիր չէր մնալ. պատուոյ նշաններ և կոչումներ ամենայն կողմից ուղարկվում են նորան՝ թէ իշխաններից և թէ գիտնական զանազան կաճառներից և ընկերութիւններից: Արդէն 1865 թ. աղնուական կոչումն է տրվում նորան. իսկ 1867 թ. նշանակվում է պրուսական pour le mérite օրդենի կանցլէր. նոյն իսկ տարին նա ստնում է իւր 50 ամեայ դոկտօրութեան յօբելեանը նշանաւոր գիտնականների մասնակցութեամբ. 1882 թ. լրացաւ 50 տարին, այն օրից, երբ Ռանքէն Բերլինի գիտութեանց ակադեմիայի անդամ էր, որի առիթով կայսրը շնորհում է նորան իսկական գաղտնի խորհրդականի տիտղոսը: 1885 թվին ամբողջ Գերմանիան զարմացած էր մնացել՝ տեսնելով այդ վեհ ծերունու մը տաւոր աշխուժութիւնը *), և սօնեց նորա իննսնամեայ յօբելեանը, որին մասնակցեց ամբողջ Եւրոպան: Այս յօբելեանի առթիւ նա ընտրվում է Բերլինի պատուաւոր քաղաքացի և կայսրը նուիրում է նորան իւր պատկերը. Ռանքէի շնորհակալութեան առթիւ ծերունի Վիլհէլմ I կայսրը հետեւեալ նամակն է ուղարկում նորան. «Ի սրտէ ուրախ եմ, տեսնելով Ձեր ամսոյս 22-ի գրութիւնից, որ ինձ յաջողուել է անսպասելի կերպիւ ուրախացնել Ձեզ՝ Ձեր ծննդեան տօնի առթիւ շնորհելով իմ պատ-

*) Այդ յօբելեանը մեծ հանդէսով կատարուեցաւ Բերլինում. այդ ժամանակ ես ուսանում էի Ենայում. և այսօր ես յիշում եմ թէ ինչպիսի ոգևորութեամբ էր խօսում Ռանքէի մասին մեր պատմութեան ուսուցչապետ Լոռենցը, որ Ենայի համալսարանի կողմից իբր պատգամաւոր ուղարկուել էր Բերլին այդ յօբելեանին ներկայ զմտուելու համար. նա զարմանօք պատմում էր այդ 90 ամեայ «Գրօզմայստերի» ոգեկան աշխուժութիւնն ու թարմութիւնը և ասում, որ նա «իւր թելադրութիւններով յոգնեցնում է երկու քարտուղարներին» — վերջին տարիները Ռանքէն այլ եւս ինքը չէր գրում, այլ միշտ թելադրում էր իւր մտքերը և աղբիւրները մատնացոյց անում:

կերս: Ձեր ինձ մատուցած ընդհանուր պատմութեան IV հատորը, որ պարունակում է Կարօլինգների քայքայումը և գերմանական պետութեան հիմնադրութիւնը, վարմանքով ընդունեցի իրր մի վարմանալի ապացոյց այն իրողութեան, թէ որպիսի յաջողութեամբ ձգտում էք, ստեղծողական ուժով Ձեր նշանաւոր պատմական աշխատութիւնը վերջացնելու՝ համեմատ բոլոր վարկայած շրջանների ցանկութեան: Շնորհակալութիւն՝ յայտնելով Ձեր գրքի և Ձեր հաւատարիմ մտքերի արտայայտութեան համար, ես ևս Ձեզ հետ միասին ցանկանում եմ, որ թէ ինձ և թէ իմ կառավարութեան յաջողութիւն խաղաղութիւն պահպանելը: Վիլհելմ Բերլին, 30 դեկտ. 85 թ.: Սակայն ծերունի կայսեր իղձը չկատարուեցաւ և Ռանքէն վախճանուելով հինգ ամսից յետոյ, ինչպէս արդէն ասացինք, նորա մեծ գործը մնաց թերի:

Մեծ պատմաբանի թաղումն ևս հարկաւ վայելուչ կերպիւ կատարուեցաւ և այդ առիթով երեաց որ Գերմանիայի երկամեայ կանցլերի քաղաքականութիւնը առանց Ռանքէի ազդեցութեան չէր մնացել:

1886 թ. մայիսի 27-ին իշխան Բիսմարկը գրում է Լէօօպոլդ Ռանքէի որդուն ի միջի այլոց և՛ հետեւեալը. «Շն կապուած եմ եղել Ձեր հօր հետ ամենասերտ կերպիւ՝ քաղաքական կարծեաց դամաձայնութեան շնորհիւ»:

Հայ ընթերցողի համար այս չափը բաւական համարելով Ռանքէի գրուածների ուղղութեան մասին, տեսնենք թէ նա ի՞նչ յարաբերութիւն ունի հայոց պատմութեան հետ:

Խօսելով Ռանքէի վերջին նշանաւոր աշխատութեան, «Ընդհանուր պատմութեան» մասին, ասացինք թէ նա ի՞նչ սկզբունքների է հետեւում՝ այդ աշխատութեան մէջ և յիշեցինք նոյնպէս, որ նա այդ աշխատութեամբ չէ գրում իսկպէս բոլոր աղբրի պատմութիւնը, այլ Ռոմանական և Գերմանական ազգերի և դոցա հետ սերտ կապ ունեցող հանդամանքները և քաղաքական դրութիւնները պարզող երեւոյթներն է առաջ բերում և դոցա ազդեցութիւնը բացատրում: Հայոց պատմութիւնը, որ առ հասարակ ընչին դեր է կատարում ընդհանուր պատմութեան մէջ, հարկաւ տեղ չէր կարող գտնել Ռանքէի պատմութեան պէս մի համառօտ և խիստ քննադատական տեսակէտից գրուած աշխատութեան մէջ, սակայն այնուամենայնիւ մեր այս մեծ պատ-

մարանի սուր և քննիչ հայեացքը գտել է դարձեալ հայոց պատմութեան մէջ այնպիսի կէտեր, որոնք սերտ կերպիւ կապուած են ընդհանուր պատմութեան հետ: Ռանքէի յիշած կամ բացատրած այդ կէտերը թէև մի նոր լոյս չեն ձգում հայոց պատմութեան վերայ, սակայն այնուամենայնիւ հայ պատմաբանի և բանասէրի համար հետաքրքիր է տեսնել, թէ հայոց պատմութեան ո՞ր շրջանները կամ դէպքերը արժան է համարել կապակցել ընդհանուր պատմութեան հետ Ռանքէի պէս մի հանձարեղ և քննիչ պատմագէտը: Ահա՛ այս տեսակէտից միայն առաջնորդուած՝ այդ աշխատութիւնը ուսումնասիրելու ժամանակ մենք նշանակեցինք այն տեղերը, ուր յիշվում են հայերը և յառաջ ենք բերում այս տեղ, վասն զի այդ աշխատութիւնը անկատար մնալով՝ չունի մի ընդարձակ ցանկ, որով խրաքանչիւր որ կարողանար բանալ այդ տեղերը, իսկ եօթը հատոր գրուածք հարկաւ ամեն ցանկացող չի կարող ձեռք բերել և ծայրէ ի ծայր կարդալ:

Ռանքէն իւր «Ընդհանուր պատմութեան» մէջ առաջին անգամ յիշում է հայերին, խօսելով Սարգոնի մասին 722—705 թ. Բրիտոսից առաջ.—տես հատոր I, մասն ա. էջ 97—ասելով որ Սարգոն տիրելով Ասորեստանին և Դամասկոսին, հայերին տեղափոխեց *այստեղ: Ապա երեք էջից յետոյ շարունակում է. «Երեք անգամ ապստամբեցին հայերը և դոցա դրացիները Արարատի շուրջը. դոքա յաղթուեցան, և կրեցին մի այնպիսի սարսափելի պատիժ, որ նոյն իսկ բարբարոսների մէջ հազիւ թէ լսուած լինի. դոցա կենդանի-կենդանի մորթաղերծ արին: Այդ ապստամբութեան առաջնորդն, երեւի դոյնպիսի վիճակի ենթարկուելու երկիւղից, սպանում է ինքն իրեն»։ Տես հատ. I, մասն ա. էջ 100: Սոյն հատորի մէջ հայերը յիշուած են նոյնպէս 101, 139, 145 և 147 էջերում. ապա հատ. I, մասն բ. էջ 191, 244 և 250 *):

*) Մեր պատմութեան այս շրջանին վերաբերեալ հատուածները Ռանքէն քաղում է այն սեպագիր արձանագրութիւններից, որոնց բովանդակութիւնը հաղորդում են Lenormant: Histoire ancienne de l'Orient և Maspero: Geschichte der morgenländischer Völker im Alterthum—übersetzt von Pietschmann.

Հատոր II. մասն ա.

Փիւնիկեան առաջին պատերազմի ժամանակներում՝ նշանաւոր դեր է խաղում Եգիպտոսի Պտղոմէոս III Եւրեգիտէս *) . վերջին ժամանակներում գտնուեցաւ նորա շինած մի տաճարի աւերակները, որի պատերի վերայ նա, ըստ եգիպտական սովորութեան, նկարել էր տուել գերիների պատկերներն և արձանագրել այն նահանգների անունները, որոց նա տիրել էր. ահա՛ այս անուանց մէջ գտնվում են նաև Պարսկաստան և Հայաստան: Տես էջ 280 նաև 284:

Հատոր II. մասն ք.

Մինչդեռ Լիսիաս—Lysias—Սելևկիոյ Տէրը պատերազմում է Հրէից դէմ՝ նորա տեղապահներն, որոնց թվում և Հայաստանիւր, հրատարակում են իրենց անկախ իշխան: Տես էջ 164:

Հրէից Սէլէքսանդր Եաննաէոս կինն — 79 թ. նախ քան զՔրիստոս—ցանկանում է հայկական պետութեան հետ, որ Սելևկեանների տեղն էր բռնել, բարեկամական յարաբերութիւն սկսել. այս յարաբերութեան պատճառով ծագում են խռովութիւններ հռովմայեցիների հետ, որոնք և առիթ են տալիս Պոնտեան պատերազմը Հայաստան տեղափոխելու: Տես էջ 173:

«Լուկուլլոս Միհրդատին յաղթելուց յետոյ կամենում է ասիական երկիրները գրաւել մեղմութեամբ և խելացիութեամբ, սակայն դուրս դէմ զինվում է մի նոր թշնամի հայոց Տիգրան II-ի անձնաւորութեամբ, որ Միհրդատի փեսան էր. Հայաստանը պարսից և Սէլէքսանդր Մեծի յաջորդների իշխանութեան ժամանակ պահպանել էր մի յայտնի աստիճանի պետական ինքնուրոյնութիւն, որ փոխուեցաւ քաղաքական անկախութեան, երբ հռովմայեցիները տիրեցին Անտիոքոսը. այդ անկախութիւնը աւելի ամրապնդուեցաւ Սելևկացիների հետ խիստ պատերազմներ մղելուց յետոյ. Այն ինչ Սելևկացիների պետութիւնը ոչնչանում էր, հայոց Տիգրանը հիմնեց մի պետութիւն հին արեւելեան օրինակով, որչափ որ այդ կարելի էր միացնել հելլենականութեան հետ. նա նուաճեց Սղիաբենէ, Միջագետքը և տիրեց Կապադովկիայի մեծ մասին և ապա դիմեց դէպ ասորական յառաջաւոր Ասիայ. Անտիոքեան, Փիւնիկեայի մեծ մասը, Պտղէմայիս ընկան

*) Այս Պտղոմէոս վախճանուեցաւ 221 թ. նախ քան զՔրիստոս:

նորա ձեռքը. նա պատրաստվում էր հրէաստան մտնելու, երբ հռովմայեցիների յարձակումը հարկադրեց նորան հայաստան վերադառնալ: Տիգրանը թշնամացաւ Լուկուլլոսի հետ, վասն զի չկատարեց նորա պահանջն, այսինքն չյանձնեց նորա ձեռքը Միհրդատին, որ իւր մօտ էր գտնվում: Հռովմայեցին կամենում էր Միհրդատին յաղթանակով տանել հռովմ. իսկ Տիգրանն, որի ամուսին Կլեօպատրան Միհրդատի դուստրն էր, չէր կարող անպատուել արևելեան թագաւորութիւնը՝ իւր աներօջը մատնելով հռովմայեցիներին, և մանաւանդ մի այնպիսի նպատակի համար, որ կարելի էր պարզ գուշակել:

Այդ ժամանակ Տիգրանը գտնվում էր Ասորիքում և փարթւում կեանք վարում իրեն արքայից-արքայ կոչելով. չորս արքաներ ուղեկցում էին նորան ոտքով՝ երբ նա ձիով էր գնում և կանգնում էին ձեռքերը ծոցերին, երբ նա իւր զահի վերայ նըստած հրամաններ էր արձակում: Քսան և ճինգ տարի շարունակ նա մի աղատ խօսք չէր լսել: Եւ երբ մի երիտասարդ հռովմայեցի, Ապպիոս Կլաուդիոս, եկաւ նորա մօտ և յայտնեց յանուն Լուկուլլոսի, որ նա կամ պէտք է Միհրդատին մատնէ, կամ թէ հռովմայեցւոց յարձակման սպասէ՝ նորա դէմքի վերայ տեսնուեցաւ մի հարկադրուած ժպիտ, նա մի ընծայ տուեց ղեսպանին և ասաց, որ ինքն ընդունում է պատերազմը: Տիգրանը ցայժմ չէր կամեցել տեսնել Միհրդատին, որովհետեւ դա ատելի էր դարձել նորա համար, սակայն այժմ մօտեցրեց նորան իւր մօտ:

Հռովմում ընդդիմադրում էին Լուկուլլոսի ձեռնարկութեան, վասն զի չէին կամենում մի արդէն վերջացրած արևելեան պատերազմից յետոյ՝ կրկին և երկրորդը սկսել. զօրքերը նոյնպէս համաձայն չէին. սակայն չնայելով սորան, սկզբում գործը յաջող գնաց:

Հռովմայեցիք անցան Եփրատը յաջող ժամանակ, ջարդեցին հայոց առանձին-առանձին խմբերն, որոնցից մէկի մէջ էր գտնվում նոյն իսկ ինքը Տիգրանը և պաշարեցին նորա մայրաքաղաք Տիգրանակէտը—մի բարձրավանդակի վերայ, որ Միջագետքին պէտք է վերագրուել *):

*) Տիգրանակերտի տեղն այժմ վիժելի է. ճին կարծիքները պարզում է Ritter Erdkunde von Asien Bd. VII. I Abth. Th. 10. S. 87. II. Abth. 11. S. 104. այնպէս Մոմզէնի և Կիպերտի բացատրութիւնները—Hermes Bd. IX. S. 128—149.

Տիգրանակերտը պաշարումից աղատելու համար ժողովուրդան բոլոր դրացի ազգերը՝ Մեդացիք, Աղիարենացիք, Սլբանացիք, Իրերացիք, Ասորիները և այլն. Տիգրանի զօրքը բաղկացած էր 170,000 հետևորդ զինուորներից և 50,000 այրուձիից: Երբ Տիգրանը տեսնում է հռովմայեցիների սակաւութիւնը՝ բացազանջում է. «Իբր դեսպաններ շատ են գոքա, իրր զինուորներ՝ քիչ»: սակայն այդ փոքր թւով ևս հռովմայեցիները նորան գերզանցեցին: Լուկուլլոսը տիրեց մի բարձրութիւն, որի փեշերի վերայ տարածուեցան Տիգրանի զօրքերը: Այդ օրուայ համար Լուկուլլոսին զգուշացրել էին, իրր մի դժբաղդ օրից, որին նա մեծաւ ինքնասիրութեամբ պատասխանում է, որ ինքն այդ օրը բաղդաւ որ կը դարձնէ: Երբ նա վերոյիշեալ բարձրութիւնն իւր ձեռքն առաւ, գոչեց զինուորներին, որ յաղթանակն իրենցն է: Տիգրանի զօրքն երկու կողմից յարձակման ենթարկուելով՝ խառնուեցաւ և յաղթուեցաւ: Ըստ հռովմայեցիների վկայութեան, այդ օրն իրենք միայն հինգ սպանուած ունեցան, այն ինչ թշնամին 10,000 միայն հետևակ զինուորներից. այս ճակատամարտը տեղի ունեցաւ հոկտեմբերի 6-ին 69 թ. նախ քան զԲրիտտոս: Տիգրանակերտը ընկաւ Լուկուլլոսի ձեռքը. զորան նպաստեց այն հանգամանքը, որ տեղացի յոյները հռովմայեցւոց կողմն անցան: Լուկուլլոս թող տուեց, որ քաղաքը յափշտակեն և կողոպտեն. սակայն օտարները տարուեցան իրենց հայրենիքը:

Տիգրանը կանչել էր տուել մի թատրոնի բացման համար յոյն գերասաններ. սոքա պէտք է այժմ փառաբանէին Լուկուլլոսի յաղթութիւնը:

Միհրդատի առաջուայ և Տիգրանի այժմեան յաղթուիլը յառաջ է դալիս այն հանգամանքից, որ զորա երկուսն ևս երևակայում էին, որ յունական տարրի հետ կարող էին միանալ. սակայն հէնց այդ էր զոցա դժբաղդութիւնը: Այն ներքին կապն, որ յոյներին միացնում էր հռովմայեցիների հետ, առաւել գործօն էր քան այն կապը, որ յոյներին միացնում էր այդ օտար, կիսաբարբարոս թագաւորութեանց հետ: Այս պետութեանց իսկական ոյժն միայն իրենց նահապետների զօրութեանց մէջ էր» *): Տես. էջ 178—181:

«Սակայն Լուկուլլոսի յաղթութիւնից յետոյ դեռ ևս հա-

*) Այս տողերը մենք ենք դիտմամբ գծում, վասն զի այդ խօսքերը պէտք է իւրաքանչիւր հայ պատմաբանին մտածելու առիթ տան:

յաստանը չընկճուեցաւ. Ասորիքն դեռ ևս հայոց ձեռքին էր. Պարսից Փրաստէս III արքան յարձակուելով Փոքր Հայաստանի վերայ արգելում է Տիգրանին—որ կրկին ժողովել էր իւր ուժերը—օգնութիւն հասցնել Միհրդատին»։ Տես. էջ 190:

«Երբ Միհրդատ յաղթվում է, Պոմպէոս դիմում է հայաստան Տիգրանի դէմ, որ մի և նոյն ժամանակ պատերազմում էր Պարթևաց Փրաստէս արքայի դէմ. Փրաստէսի հետ միացել էր Տիգրանի որդի Տիգրանէս կրտսերը. Այս խառը դրութեան ժամանակ Պոմպէոս մտնում է հայաստան, սակայն ոչ իբր թըշնամի, այլ իբր հաշտարար դատաւոր. Կան զանազան զոյցներ, որոնք ցոյց են տալիս Տիգրանի հպատակումն Պոմպէոսին. զիսաւոր հանգամանքը կարող է այն լինել, որ Տիգրանը տեսնելով որ աշխարհի վիճակը արդէն Պոմպէոսի ձեռքն է, հպատակում է նորան. իսկ Պոմպէոսը հասկացրեց նորան, որ դորանով նա ոչինչ չէ կորցնում, վասն զի ձեռք է բերում հռովմայեցոց բարեկամութիւնը: Տիգրանը ստիպուած էր յետ դարձնել այն բոլոր երկրները, որ նա նուաճել էր Սելեւկացիների հետ պատերազմելով. սակայն հայաստանը մնաց իւր ձեռքը: Տիգրանի որդին, որ ձեռք բերեց հայաստանի մի փոքրիկ մասը, ձեռքակալուեցաւ հռովմայեցիներից, վասն զի իւր հօր խոստացած դրամները հռովմայեցիներին յանձնելիս դժուարութեանց առիթ տուեց:

Հայաստանը արդէն քիչ թէ շատ ընդհանուր նպատումնան շրջանն էր մտել. Արտաշատը բնակեցրած էր Փոքր Ասիայի յայտնորով և, ինչպէս ասում են, հաննիրալի յատակագծով ամրացրած: Այն կողմերը, որ Յունաց և Պարսից մէջ ու յետոյ Յունա-արեւելեան պետութեան և հռովմայեցիների հետ վիճելի էր, այժմանից կազմեցին հռովմայեցիների արեւելեան նահանգների հիմնաքարը. Պոմպէոսին կարող ենք այն մարդոց թուի մէջ հաշուել, որոնք ընդհանուր աշխարհի շարժումները այնպիսի երկըրներ մտցրին, որոնք մինչև այդ ժամանակ դորանից անմատչելի էին մնացել»։ Տես. էջ 193—194:

«Անտոնիոս գերում է հայոց արքային—34 թ. նախ քան զԲրիտոս—ձգում է նորան արծաթեայ շղթաների մէջ և ի յիշատակ այդ յաղթութեան կտրել է տալիս մի դրամ, որի վերայ գրուած է «Յաղթուած հայաստան»։ Եւ ապա իւր որդիներից մէկին հրատարակում է արքայ հայոց»։ Տես էջ 381—383:

«Եգիպտոսի թագուհի Կլէօպատրան ուղարկում է Ատրպա-

տականի իշխանին հայոց արքայի գլուխը իբր նուէր, վասն զի արքան այդ իշխանի թշնամին էր: Տես եջ 388:

Հատոր III, մասն ա.

Խօսելով կայսր Ներոնի իւր մօր հետ ունեցած յարաբերութեան մասին, յիշում է, որ իւր դաստիարակ և նախարար Սենեկան արգելում է Ագրիպպային—կայսեր մայրը—կայսեր կողքին նստելու, երբ Հայոց ղեսպանը հանդիսաւոր ունկնդրութեան ժամանակ կայսրից օգնութիւն պէտք է խնդրէր ի պաշտպանութիւն իւր արքայի: Տես եջ 110:

Արեւելքում Ներոն կայսրը Արշակունիներից մէկին ճանաչում է իբր արքայ հայոց, որ և պատճառ եղաւ Պարթևների գերազանցութեան այս երկրում, որին վերջ էր ուղում դնել Տրայեանոս կայսրը, ուստի և մեծ զօրութեամբ դիմեց հայաստան»: Տես եջ 277:

«Պարթամազիրիս՝ Խոսրովի եղբօրորդին, որ կարգուել էր վերջինից արքայ հայոց, միտք չունենալով իւր թագի խնդիրը մահուան և կեանքի խնդիր դարձնել և պաշտպանուել հռովմայեցիների դէմ, գալիս է այն առաջին հայկական քաղաքը, որ Տրայեանի ձեռքն էր ընկել և իւր թագը զօրաց ժողովի ներկայութեամբ կայսր առաջն է դնում, յուսալով որ կայսրը կըրկին յետ կրտայ այդ իրեն: Սակայն հռովմայեցւոց լէգեոնները այդպէս չէին հասկանում Արշակունու խոնարհումը. նոքա զինուորական եղանակով ողջունում են այդ իբր նշան կատարեալ հպատակութեան: Պարթամազիրիս նեղացած այս աղաղակից, սակայն առանց երկիւղի պահանջում է առանձին խօսակցութիւն կայսեր հետ. սակայն այդ խօսակցութիւնը ոչինչ հետևանք չունեցաւ, վասն զի կայսրը հակառակ զօրաց կամքի ոչինչ չէր կարող անել: Տրայեան վարվում է հայաստանի հետ իբր երբեմն հպատակ և այժմ կրկին ընկճուած երկրի հետ» *): Տես եջ 278:

Խօսելով հազրիան կայսեր ժամանակակից դէպքերի մասին՝ շարունակում է Ռանքէ. «Յառաջաւոր Ասիայի տիրապետութեան համար մեծ նշանակութիւն ունէր, որ հայաստանը հռովմայեցիներից ազատ լիներ»:

*) Այս տեղ Ռանքէն նկատողութեան մէջ յիշում է, որ ինքը հետևում է Դիօի պատմածին. Գրոնոսի պատմութիւնը առաւել անյաջող է Տրայեանի դէմար. Trajano caedes Parthamasiri regis supplicis haud satis excusata.

մայեցիներից կախումն ունէր. հռովմայեցիք այդ բանը գլուխ բերին նորանով, որ հայաստանը յանձնեցին Արշակունեաց ցեղից ծագող մի արքային, Վերջին Միջագետքում պահպանուեցաւ ասորա-յունական տարրերից բաղկացած Եգիպտոսի Արքայների փոքրիկ պետութիւնն, հազրիան կայսեր ժամանակ Եփրատ գետը կազմում էր հռովմէական կայսրութեան արեւելեան սահմանը»։ Տես էջ 287.

Խօսելով Մարկ Աուրելի մասին, շարունակում է Ռանքէն. «հռովմայեցիների Պարթևների դէմ այդպէս յաճախ ձեռնարկած, սակայն միշտ ընդհատուած և երբէք մինչև վերջը չհասցրած պատերազմը, որից կախուած էր Սաիայի ամբողջ ապագան, կրկին վերանորոգուեցաւ։ Պարթևները հազրիան կայսեր ղիջողութիւններով չբաւականանալով, պահանջում էին հայաստանը կրկին իրենց անմիջական իշխանութեան ներքոյ առնել. այդ ժամանակ թէև հայաստանում մի Արշակունի էր իշխում, սակայն երկիրը կախումն ունէր հռովմայեցիներից... Վօլօգեղէս III արքան անսպասելի կերպիւ յարձակուելով հայաստանի վերայ, արտաքսում է հայոց արքային, յաղթում է իրեն դէմ ելնող Լէօգոնին և մտնում Ասորիք, ուր նոյնպէս յաջողութիւն է ունենում»։ Տես էջ 337—338:

«Սակայն երբ Լուցիուս Վերուս ուղարկվում է Արևելք, նորա զօրավարներից մէկը Ստացիուս Պրիսկուս մտնելով հայաստան՝ յաղթող է հանդիսանում Պարթևների վտանգաւոր զօրքերի վերայ. հռովմայեցիները կրկին գրաւում են կորցրած քաղաքները և արտաքսուած հայոց արքան կրկին վերադառնում է հայաստան» *)։ Տես էջ 339:

«Սակայն Պարթևները կրկին հայաստան են մտնում» — էջ 368. — կարճ ժամանակից յետոյ Կարակալլան կատարելապէս նուաճում է հայաստանը — էջ 376. — Այս ևս երկար տևողութիւն չէ ունենում և Մակրինուս յաղթուելով Պարթևներից՝ հայաստանը կրկին Պարթևների ձեռքն է ընկնում»։ Տես էջ 379:

Պատմելով Դիոկղետիանոսի մասին՝ շարունակում է Ռանքէն. «Շատ հաւանական է, եթէ ոչ անկասկած, որ Դիոկղե-

*) 164 թուին կտրած մի դրամի վերայ ներկայացուած է այն եղելութիւնը՝ Թէ ինչպէս Վերուս իրենից ստորև կանգնած արքայի գլխին Թագ է դնում. դրամի վերայ գրուած է «Rex Armeniis Datus».

տիանոսին յաջողվում է մի երիտասարդ Արշակունի, Տիրիդատէս անունով, կարգել իշխան հայաստանի» *)։ Տես էջ 476։

«Պարսից Նարսէս արքան յաղթուելով Դիոկղէտիանոսից՝ հայաստանը թողնում է կրկին հռովմայեցւոց ձեռքը»։ Տես էջ 485։

Եւ այսպէս երկար դարեր շարունակ՝ հայաստանը երկու երեխաների ձեռքն ընկած գնտակի նման մէկի ձեռքից ազատուելով միւսի ճանկըն է ընկնում. սակայն թողնենք այս դարաշրջանը և զիմենք մի այլ ժամանակաշրջանին, գուցէ այն տեղ մի միսիթարական բան գտնենք։

Հատոր V. մասն ա.

«Փոկաս կայսեր ժամանակ—Նարսէս զօրավարի մահից յետոյ պարսիկները առնում են հռովմայեցիների ձեռքից Պարսկահայաստանը—618 թ.»—էջ 24։

«Սակայն շուտով հերակէս կայսրը մտնելով հայաստան ջարդում է պարսից զօրքը—622 թ.—էջ 32։

«Հերակէս կայսրը տեսակցում է հայսց եկեղեցւոյ պետի հետ կրօնական հանգամանքների առթիւ. էջ 133։

«Կոնստանտ II-ի ժամանակ հայաստանում ապստամբութիւն է ծագում. էջ 156 և շուտով Արարացիք մտնում են հայաստան. էջ 157։

«Իւստինեանի ժամանակ հայաստանը հռովմայեցւոց—Բիւղանդացւոց—ձեռքն է ընկնում—էջ 188—սակայն շուտով անցնում է Արաբացւոց ձեռքը։

«Ապսեմարուս Տիրերուս կայսրը կրկին գրաւում է հայաստանը—698 թ. էջ 193։

«Անատոլիայի և հայաստանի կառավարիչները Լէօ և Արտաբազդուս շեն հպատակում Թէոդոս կայսեր. էջ 234։

«Լէօ Իզլաւարացին կայսր օծուելով՝ իւր աջակից է ունենում Արտաբազդուսին և իւր աղջիկը նորան կնութեան է տալով՝ փեսայացնում է և բարձր պաշտօն տալիս արքունիքում. էջ 239։

Արաբացիք կրկին տիրում են հայաստանը—8-րդ դարի առաջին կիսում—էջ 246։

*) Այս տեղ նկատողութեան մէջ Ռանքէն լիջում է Խոսրովի պատմութիւնը ըստ հայկական մատենագրութեան։

Հատոր V. մասն ք.

«Լէօ կայսեր մահից յետոյ Արտաբազդուս գրաւում է Բիւզանդիոյ արքայական թագը, Լէօի որդի Կոնստանդին ընդդիմադրում է. Արտաբազդուսի որդին իւր հայկական զօրքով աշխատում է միանալ հօր հետ, սակայն յառաջ քան այդ միութիւնը տեղի ունենար, Արտաբազդուս յաղթւում է Կոնստանդինից և Պօլիս փախչում. հայոց զօրքը նոյնպէս յաղթւում է— 743 թ. օգոստոսին, Արտաբազդուսի որդին նորից դառնում է հայաստան, նոր զօրք կազմում և դալիս, սակայն կրկին յաղթւում է Նիկոմէդիայի մօտ և անձամբ գերի ընկնում:

Կոնստանդինոս սպանւում է և Կ. Պօլսի բնակիչք ժողովուրդը եկեղեցու մէջ Արտաբազդուսին կայսր են հրատարակում, որ կրկին վերանորոգում է պատկերաց երկրպագութիւնը և իւր անդրանիկ որդուն Նիկիփորոսին կայսր պսակում:— Դրամները վերայ Արտաբազդուս երբէք մենակ չէ երևում. զրամք միւս երեսի վերայ փորագրուած է Նիկիփորոսի կամ Կոնստանդինոսի պատկերը:— Կոնստանդին Կօպրոնիմոս գրաւելով Կ. Պօլիսը հրամայում է Արտաբազդուսին և իւր աթոռակից որդուն ուրացնել». տես էջ 80—82:

«Կոնստանդին Կօպրոնիմոսի, որ Լէօ Իղաւրացու որդին էր— ժամանակ Փոքր հայաստանը ազատւում է Արաբացոց ձեռքից և հայ Քուշանը Բիւզանդացոց օգնութեամբ քշում է Արաբացիներին Արդունից:— Ըստ Թէոփանոս պատմագրի Կոնստանդին վերցնում է 751—752 թ. Մալաթիա և Արդուն և 755—756 թ. այս քաղաքների բնակիչները— հայեր և ասորիներ— տեղափոխւում են Թրակիայ: ժամանակակից Ղևոնդ պատմագիրը նոյնպէս յիշում է այս դէպքը. տես էջ 84:

«Կոնստանդին Կօպրոնիմոս— որ կոչւում է նոյնպէս Իկոնոմիստոս— ո՛չ պակաս նշանաւոր հանդիսացաւ քան իւր հայրը. նա հաստատեց իւր ընտանեաց ժառանգական իրաւունքը ընդդէմ իւր հօր բարեկամ հայ Արտաբազդուսի. սա ընկճեց նոյնպէս հայաստանը. տես էջ 87.

«Կոնստանդին ամուսնացած էր Մարիամ անուանով մի հայկական իշխանի դստեր հետ— 788 թ.: Կոնստանդինի մայր Իրենէն կամենալով միայնակ իշխել՝ հրամայում է բոլոր զօրքերին երդուել, որ իւր կենդանութեան ժամանակ Կոնստանդինին կայսր չձանաչեն: Այս երդման ձևին հակառակում են հայոց

զօրքերը և այլ զօրաբաժիններն ևս հետևելով հայոց զօրքի օրինակին՝ ընդդիմադրում են այս հրամանին, և ընդհանուր զօրաժողովի մէջ Կոնստանդին հրատարակվում է կայսր—790 թ.— ժամանակի զօրեղ մարդիկը Ստարաքիուս և Էթիուս—երկուսն ևս ներքիններ, արսորվում են հայաստան. սակայն Կոնստանդին իրեն բաւականին զօրեղ չգտալով՝ կրկին ճանաչում է իւր մօրն իբր կայսրուհի. ժողովուրդը շնորհաւորում է կայսրուհուն, սակայն այն ձեռով, ինչ ձեռով որ պահանջել էին հայերը. տես էջ 94—96:

«Կոնստանդին կայսրը կանչել է տալիս Բիւզանդիոն այն Ալէքսիուսին, որ համաձայնել էր հայոց զօրքերի հետ ընդդէմ կայսրուհու. հայերը կրկին պահանջում են նորան. բայց կայսրը լսելով որ իբր թէ հայերը մտադիր են նորան — Ալէքսիուսին կայսր հրատարակել, հրամայում է բանտարկել նորան, և ապա սպանել է տալիս: հայերը լուր առնելով որ Ալէքսիուսին կուրացրել են, ապստամբվում են—792 թ. նոյեմբերին:

793 թ. զատկի տօնից յետոյ, ապրիլի 7-ին Կոնստանդին արչաւում է հայոց դէմ: Նա ամբողջ կայսրութեան մէջ մեծ զօրք է ժողովում և մի բաց դաշտային ճակատամարտի մէջ յաղթում է հայերին 793 թ. մայիսի 23-ին: Մատնութիւնները այս սուղ ևս իրենց ազդեցութիւնը ունեցան, վասն զի Կոնստանդին հայերի մէջ ևս իւր բարեկամներն ունէր: 795 թ. Կոնստանդինը բաժանվում է իւր հայ ամուսնուց—Մարիամից և ուղարկելով նորան մի վանք, ամուսնանում է Թէօդոտա անունով մի պալատական ծառայողի կնոջ հետ»։ տես էջ 97—99:

Բաւականանում ենք այս չափով և աւելի հետաքրքրուողին ուղարկում անձամբ թերթելու և բանալու հետևեալ էջերը.

I հատոր, 1 մաս, էջ՝ 97, 100, 101, 139, 145, 147.

I հատոր, 2 մաս, էջ՝ 191, 244, 250.

II հատոր, 1 մաս, էջ՝ 280, 284

II հատոր, 2 մաս, էջ՝ 156, 164, 173, 178 — 181, 187, 188, 190, 193—196, 210, 228, 255, 381, 382, 383, 388.

III հատոր, 1 մաս, էջ՝ 45, 110, 277, 278, 286, 287 338, 339, 376. 379, 476, 484, 485.

III հատոր, 2 մասը պարունակում է միայն աղբիւրների քնննութիւնը.

IV հատոր, 1 մաս, էջ՝ 32, 92, 97, 100, 101, 115, 131, 152, 155, 158.

IV հատոր, 2 մաս, էջ՝ 12, 46, 48, 63, 81, 107, 130, 158, 286.

V հատոր, 1 մաս, էջ՝ 13, 14, 24, 32, 120, 125, 133, 134, 156, 157, 176, 188, 189, 193, 194, 224, 233, 234, 239, 246.

V հատոր, 2 մաս, էջ՝ 80, 81, 84, 87, 94—99.

VI հատոր, 1 մաս, էջ՝ 313, 314.

VI հատոր, 2 մաս, էջ՝ 254.

Այս վեց հատորները կարողացաւ միայն հրատարակել մեծ պատմաբանը իւր կենդանութեան ժամանակ. Նորա մահից յետոյ լոյս տեսան VII հատորը Alfred Dove-ի հրատարակութեամբ 1886 թ.: Այս հատորը, ինչպէս երևում է գրքի յառաջաբանից, Ռանքէն պատրաստ է թողել. պարունակում է. «Höhe und Niedergang des deutschen Kaiserthums. Die Hierarchie unter Gregor VII».

Ռանքէի թողած թղթերից և դասախօսութեանց տետրակներից վերջիշեալ Dove, G. Winter և Th. Wiedemann հրատարակեցին 1887 թ. ընդհանուր պատմութեան շարունակութիւնը, որ է VIII հատոր և պարունակում է խաչակրաց արշաւանքը. «Kreuzzüge und päpstliche Weltherschaff».—XII և XIII դար:

Լ Օ Ր Դ.

Թիֆլիզ.

ՇԱՀԻՐ ԽԱՉԱՏՐԻ ԵՐԳԵՐԻՑ

(ՀԱՂՈՐԴԵՑ ՕՐ. Մ. ՄԱԿՐԵԱՆ.)

I.

Ն Կ Ա Տ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

Ասում եմ և կրկնում եմ՝
Պէտք ա հետևած, հետևած.
Աղաչում եմ, խնդրում եմ,
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Ամենայն ազգ կրթւում ա,
Կեղտ ու մուրից փրկւում ա,
Աշխատում ա, հետևում ա.
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Ձի մընում ոչինչ մի վարքի,
Փոխւում ա, մըտնում ջոկ կարգի,
Այս է օրէնքըն աշխարհքի,
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Նոյնպէս էլ մենք դուրս ենք եկել,
Դէպի լաւից վատն ենք ընկել,
Պատճառ որ ծունն ենք ըմբռնել.
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Այդ վատըն հեռացնելու,
 Լաւըն մեզի իւրացնելու
 Առանց մի ժամ կորցրնելու
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Վարուց ապականութիւնը
 Եւ չափազանց փափկութիւնը
 Կըքանդի իսպառ մեր տունը.
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Ահա արդէն ըսկըսել ա,
 Համարեա կէսին հասել ա,
 Ով սուր աչքի ունի՝ տեսել ա.
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Աղջկերքը՝ որ մնում են տանը,
 Պատճառըն է հէնց պրիդանը,
 Հեռացրնելու այդ բանը
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Ամուսնութիւնը իլի սրտից
 Եւ սուրբ սիրոյ շարժառիթից,
 Ոչ նիւթական տեսակէտից.
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Ոչ տղէն պըտուի փողի քրտակ,
 Ոչ աղջիկըն փայլուն կոճակ,
 Ճանաչեն համեստ աշխատանք.
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Պատճառ դորան փրնտըռելով,
 Մընում են հէնց պառաւելով,
 Գընում անշահ թառամելով.
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Եթէ այդպէս շարունակենք,
Շատ չի քաջի որ կը հանգենք,
Մինչև հանգելը մեզ փրկենք.
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Այս է ողջից գըլխաւորը,
Եւ ամենից հարկաւորը,
Թէ չէ կորած է բոլորը.
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Երբ ամուսնութիւն է սակաւ,
Ամենայն ինչ էլ վերջացաւ,
Մըտածելով այդ կէտը լաւ,
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Ուսումնականք մեր հարազատ
Ուշ դարձըրած մըտքով հաստատ
Զբաղուեն այդ հարցովը շատ.
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Քան ըզբաղում են վէճերով,
Մին մինի միսը կը ծծելով,
Որ ըզբաղուեն այս հարցերով.
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Ունենալով այդպէս ցաւեր,
Էլ մեզ ի՞նչ կ'ալայիլի վէճեր,
Զըվառնեն ի զուր տեղ ժամեր.
Պէտք ա հետևած, հետևած:

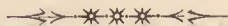
Թողնեն վերացական վէպերն,
Նրանով չեն լաւանում վէրքերն,
Ճանաչեն մեր շատ ցաւերըն.
Պէտք ա հետևած, հետևած:

Մեր կեանքը լաւ հարցասիրեն,
 Նորա վերայ ճառեր զըրեն,
 Սուրբ կը շըռեն և նուրբ ընտրեն,
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Լըկտի պիեսէք չթարգմանեն,
 Մեզ առաւել չապականեն,
 Որքն լաւ է, այն էլ անեն.
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Սրանունն է հէնց մեր պակասը,
 Մեծ սխալը և մեծ վնասը,
 Սթափուի ուսումնական դասը,
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

Խաչատուր, քեզ ընկեր կանչի,
 Մերթ խընդրորի, մերթ աղաչի,
 Հիմայ էլ էն ժամանակը չի.
 Պէտք ա հետեւած, հետեւած:

II.

Տեսէք, որքան ենք մենք երջանիկ,
Որ այս ևն ասում մեր կնանիք:

Ներկայ դարուս ազատ հոգով
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ,
Լուսաւորուած ամեն կողմով
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Կրթութեւլ էլ ենք, առեւ ուսում,
Առաջ գնացել ամեն մասում,
Ինչ ուզում ենք այն ըսկըսում,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Դուրս ենք եկել ստրկութիւնից,
Մարդկանց կոպիտ բըռնութիւնից,
Եւ պըրծել ենք նեղութիւնից,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Էլ չենք գերին մեր մարդկերանց,
Արեւ ենք մենք գերի նըրանց.
Ազատամիտ, լուսաւորուած
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Ձենք հետեւում մեր նախամօր,
Մաղենք ալուր, հունցենք խըմօր,
Բան չենք անի այդպէս ըստօր,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Եւ կամ որ մենք լոռներք աղաջուր,
Դրնենք թըթու, եփենք ապուր,
Էտոնք ինչ են՝ միայն կեղտ ու մուր,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Մերել մածուն, հանել կարագ,
Չունինք մեզի էլ ժամանակ,
Վատնենք այդպէս տեղեր դատարկ,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Յերկար ենք այդպէս բաներէն.
Անենք էլ, չի գայ մեր ձեռէն,
Անելու պարտք էլ չկայ մեր վըէն,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Էն հին կանայք էին ըստրուկ,
Տանջանաց մէջ մաշվում յատուկ,
Մեր գործըն ա ապրել փափուկ,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Ձեռք չենք ձըգում տան մի բանին,
Մեզ համար ողջ ծառայք կ'անեն,
Թըշնամի մարդկանց գրպանին,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Փոյթ չէ մեզի մեր զաւակը,
Թո՛ղ կըրթէ օտար դայեակը,
Միայն լաւ անցնի մեր կեանքը,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Մանրը մոռնրը այդպէս գործեր
Չեն շարժում ցանկութիւնը մեր.
Ունինք իդեալ, բարձրը մըտքեր,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Գընալ միշտ բալ և մասկարադ,
Նստել գոռոզ, ճեմել հըպարտ,
Ճաշել անուշ, ուտել պարարտ,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Ձենք աշխատող մենք, այլ մնիող,
Նոր ձևերին ճիշտ հետևող:
Հինըն ատող, միշտ նոր հագնող,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Դադիացիք մեզ տամ են տարազ,
Հագնում ենք իսկ տեղբատեղ սազ,
Նրանցից աւել ոչ թէ պակաս,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Կարելն անխօս չգիտենք իսկի,
Տալիս ենք մենք միշտ մագիստիկ,
Որքան ապա դուրս գայ ոսկի,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Այդ մասին փող չենք խընայում,
Ոչ էլ մարդկանց կամքին նայում,
Առատութեամբ վարձ ընծայում,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Մարդիկն են մեզ հիմի գերի,
Նրանք են ճնշվում տակ հոգսերի,
Դառել խաղալիքն մեր ձեռի,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Այս բանումը մեծ լաւութիւն
Արաւ մեզի մեր մամուլը,
Որ տըւաւ այդ ուղղութիւնը,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Նրա սերմանած սերմերն կանուխ
Աճան առատ, տըւան պլտուղ,
Դառանք թեթև, եղանք կակուղ,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Ձենք նըստում մէկ օր մեր տանը,
Հիւր գնալ գալն է մեր բանը,
Փառաւորուի հայաստանը,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Երջանիկ ա շատ ազգն հայոց,
Կ'առողջանայ ողջ վէրքն ու խոց,
Երևում է մեր ամեն գործոց,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

Խաչատուր, զու շատ մի խօսիր,
Ականջ արա և մեզ լըսիր.
Քեզ էլ շուտով կ'անենք եսիր,—
Մենք զարգացեալ կանայք ենք էլ:

III.

Ուսումնաւարտ օրիորդ ենք,
Այսուհետեւ մաշուել պիտինք:

Առանք ուսում, կրթուեցինք, զարգացանք.
Որտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք.
Դորա վերջն ի՞նչ կը լինի, չիմացանք.
Ո՞րտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Զարգացումն տաւ մեզի նուրբ ճաշակ,
Սովորցրաւ կեանքի անուշ եղանակ.
Որի համար չենք գտնում մենք շրջանակ.
Ո՞րտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Մանաւանդ ուսումն էլ առանք թերատ,
Ոչ հնիցըն, ոչ նորից իլանք հաստատ,
Անցեալից էլ վիճակներս եղան վատ.
Ո՞րտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Պէտք էր կրթել տղերք, յետոյ աղջկերք,
Կրթան աղջկերք դեռ չը կրթած տղերք,
Շուարուել ենք, մնացել ենք հիմի մենք
Ո՞րտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Մեր ծնողքը պոյ կէտն չմտածան,
Երեւի շատ լաւ է, հէնց իմացան,
Մեզ համար վշտերի աղբիւր բացան,
Ո՞րտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Մեր Ժողովրդի մեծ մասն չարչի է,
Զարչիին կրթեալ աղջիկ ի՞նչլին է,
Եւ մեծ հարցն էլ հիմի դրա մէջն է,
Ո՞րտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Թէ կըկապենք նրանց հետն մեզ տարած,
էն ժամանակ կեանք բառը կորաւ, գնաց,
Նրանք մեղին չեն հասկանայ, մենք նրանց,—
Որտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Մեր մայրերն մեզնից էին բախտաւոր,
Անկիրթ անկիրթի գնում էին, թւոր
Մենք որ կրթուանք, իլանք փոքր ինչ լուսաւոր,
Որտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

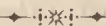
Կրթուած աղջիկը կուզէ տղայ կրթեալ,
Պէտք էր այդ բանը սկիզբիցն իմանալ,
Հէր հայերն բռնան այդպէս գործ սխալ,
Որտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Հայը երբ ա գործէ գործն խորհելով,
Կուրօքէն արևը ա հետեւելով,
Էնդուր համար մնացել ենք ողբալով,
Որտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Մեր մամուլն չի զբաղվում այդ հարցով,
Պարապած է նա էլ իր վէճերով,
Իսկ մենք տկար, և մեր այդ թոյլ ուժերով,
Որտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Լաւն էն ա գնանք մօտ Խաչատուրի,
Կարելի է այդ հարցը նա վճիռի,
Յանձնենք ինչպէս ուղում է որ գրի,
Որտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

Խաչատուրն ինչ վճիռ տայ այդ հարցին,
Անհնար է ճար անել էլ անցածին,
Կենդանութիւն տալ չիլի մեռածին,
Որտեղ գնանք, ի՞նչպէս անենք, ի՞նչ անենք:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.

ՍՕՍ ԵՒ ՎԱՐ ԴԻԹԵՐ*)

Պ. Դ. Պ

ՊԵՐՃ ՊԹՕՇԵԱՆՑԻ.

...Գինի խմելու ժամանակ ամեն տեղ գործ են ածում և շատ անգամ էլ որպէս եախշի եօլ**), որ միամտաբար թարգմանելով «բարի ճանապարհ», կարծում են թէ գինուն են մաղթում պղբ բարի ճանրան գէպի փորը: Բայց մենք դառնանք գէպի Պ. Պռօշեանցի գործը:

*) Սրտի բերկրութեամբ զետեղելով «Հանդիսում» հանգուցեալ Միքայէլ Նալբանդեանի այս աշխատութիւնը, որ համարեա կորած էր համարվում, պէտք է աւելացնենք, որ սա յօդուածի ամբողջութիւնը չէ կազմում, այլ միայն մի կտորը: Մեզ հասած տետրակի մի մասը պակասում է, այն է՝ սկսում է 27-դ էջից և վերջանում 42-դով: Տպագրելով այս հատուածը, մենք վստահանում ենք յուսալ, որ մեծ հրապարակախօսի և մատենագրի այս տողերն էլ կը վայելեն արժանի ուշադրութիւն: Հետեւեալ անգամ մենք կըսկսենք տպագրել նոյն հեղինակի մի ուրիշ և ընդարձակ յօդուածը, որ կրում է հետեւեալ վերնագիրը. «Ցաղագս հայկական դպրութեան ծառ Միք. Նալբանդեան»:

Ինչ վերաբերում է բանաստեղծութիւններին, որոնց մի մասը II գրքում զետեղեցինք, մի մասը այժմ, իսկ մնացեալը IV գրքում կըլինի, պէտք է ասած, որ դոցանից «Գարնան մուտը», որքան մեզ յայտնի է, աւելի փոփոխուած կերպով տպագրուած է հանգ. Մ. Միւսարեանի «Քնար Հայկականում»:

Մ. Բ.

**) Պ. Արովեանցը ասում է. (Վէրք Հայաստ. եր. 92) «Ազգին

Ֆաթալիզմի վրայ խօսելով, աղգային աւանդութեանց մէջ մտանք, այն տեղից էլ ծանօթութեան մէջ, այնպէս որ բուն վիպասանութեան վերաբերեալ նկատողութիւնքը ընդհատվեցան։ Կը ներեն մեզ մեր ընթերցողքը և մենք այս անկարգութիւնքը վկայ ենք դնում այն բանին, թէ մտել ենք քննութեան մէջ առանց ծածուկ մտքերի, այլ պարզութեամբ, և խօսումենք ուղղակի մեր սրտից, որ շատ անգամ չէ ենթարկվում սառը կանոնների, Բայց կարգից դուրս գալը դուրս գալ է, գոնէ ծանօթութեանց հետ մեր հաշիւը վերջացնենք ու այնպէս դառնանք դէպի վիպասանութեան բովանդակութիւնը։

Ծանօթութեանց մէջ պօլ բառը բացայայտված է կոտ, կամ կօպի, կամ կօլոտ։ Խոստովանումենք որ այս բացայայտիւններն նոյնպէս անհասկանալի են ինչպէս բացայայտեալ պօլը. և այս ոչ միայն ընդհանուրին անհասկանալի, այլ և մեզ իսկ, մինչ փոքր ի շատէ հայերէն սորված ենք, ոչ միայն հին լեզուն այլ և նորը, որքան մեզ կարելի է եղել և մի քանի էլ գաւառական բարբառներ։ Այսպիսի բառերը աւելի լաւ է մի քանի խօսքով բացայայտել, քան թէ տեղական մի այլ բառով, ինչպէս շուշտակ, բաշորթիկ, ճլպինդ և չալ-օխամ կամ չալ-շխամ՝ բառերը բացատրված են։ Այս բառերից բաշորթիկը թուրքի բառ է երեւում, բաղկացած բաշ—զլուխ և օրթմէք—ծածկել, հովանացնել լայից. բայց չալ-օխամը կամ չալ-շխամը*) չգիտենք թէ ինչի բառ է, թէ և թուրքի հոտ է գալիս. օրինակ՝ Չալ. ճլպինդը անշուշտ հայի բառ է, բայց թէ ծըլը ինչ բառի կտոր է որ կպել է պինդ բառին, չգիտենք։ Շուշտակ բառը մինչև այժմ ուրիշ նշանակութեամբ գիտէինք, այսինքն արեղաց, որ առաջ ամուսնաւոր քահանայ էր և այրիանալով վանական դարձած։ Առ հասարակ, տեղ-տեղ խրթին գաւառական բառեր, որ թէ և մեզ հասկանալի այլ ընդհանուրին ոչ, մնացել են առանց բացատրութեան, թէ և շատերն էլ բացատրված են։ Բացի սորանից ջաւում-

անհաւատ են կանչում, լեզուն սիրում, զարմանալի չի»։ Բայց դու կրակը տես, որ թուրքը իսկի գինի էլ չի խմում ընդհանրապէս, և եաքըջի եօլ էլ յայտնի է թէ չունի. բայց և այնպէս հայերը ոչ միայն թուրքերից փոխ են առնում, այլ և ծաղկեցնում են նոցա լեզուն։

*) Սոցանից մինը պէտք է որ տպագրութեան սխալ լինի։

ենք, որ պ. Պոռեանցը փոխարեարար առնված ոճերի և ձևերի բուն նշանակութիւնը չէ բացատրում, թողնելով «Հետախոյզ բանագիրտաց», ինչպէս ասումէ յառաջաբանի վերջին սողերում: Այս շատ անգործադրելի գաղափար է: Մարդը մեղաւոր եղաւ որ Հետախոյզ բանասէր դարձաւ, որ նստի ծանր ու բարակ ոճերի բառարան շինէ: Ասենք թէ գլուխը քարը տուեց, շինեց, յետոյ պիտի այդ բառարանը տպէ ու հրատարակէ, որ «Սօս և Վարդիթեր» կարգացողները հասկանան այն փոխարեարական ձևերը և ոճերը, որ առաջ չէին հասկացել, և որոնք շատ տեղ, այո՛, աղ ու համ են տալիս գործին: Մի՞թէ աւելի լաւ և աւելի յարմար չէր, որ ինքը հեղինակը բացատրէր, քան թէ թողնումէ «Հետախոյզ բանագիրտաց»: Ինչ որ մեզ է վերաբերվում, խոստովանումենք, որ ակորժակ չունենք մի այդպիսի բառարան շինելու, թէև բոլոր այլաբանութիւնքը շատ լաւ հասկանում ենք: Ա propos, հորթաթողի բարեկենդան կամ հորթաթողի պաս խօսքերը, որ այլաբանութիւն չէ, այլ պարզ անուն, չգիտենք թէ, Վարաբաբ Յաչինն է, Յիսնակա՞ց թէ սուրբ Յակոբի: Մեզ թվումէ թէ այս բառը աւելի կարօտ էր ծանօթաբանութեան քան թէ եսքը՛ի օլը, որ ձախողակի ամեն հայի յայտնի է թէ ուղիղ, թէ սխալ հասկացողութեամբ:

Այժմ դառնումենք դէպի «Սօս և Վարդիթերի» բովանդակութիւնը:

Մենք արդէն ասած ենք, որ թէ «Սօս և Վարդիթերը» առնունք որպէս բանաստեղծութիւն, նորա տկար և թոյլ կողմերը այն տեղերումն են, ուր հեղինակը, դուրս գալով բնականի սահմանից, օգնութիւն է խնդրում երեակայութիւնից:

Այս դրութիւնը մենք արդէն օրինակներով արդարացուցինք, բայց համեմատաբար աւելի թեթեւ հանգամանաց մէջ: Անցքի կատաստրօֆը, որ ամեն իրաւունքով պահանջումէ հեղինակից աւելի հմտութիւն և ճարտարութիւն, ուր պիտի որ գործի ամբողջ ընթացքի մէջ չարուած թեղերը աւելի ճարտարութեամբ, աւելի հնարագիտութեամբ և աւելի բնականաբար միանան, հաւաքվին և կենդրոնանան, ինչպէս արեւի ճառագայթքը անցնելով մի ոսպնածե ապակուց, որ խփոյն կրակեն այդ կատաստրօֆը, և թէ համեմատումենք գործի ընդհանուր արժանաւորութեան հետ, շատ թոյլ է և ոչ միայն այսչափ, այլ և անբնական: Այո՛, հեղինակի բուն խորհուրդը Սօսի կամ Վարդի-

Թերի պատմութիւնը չէ, ինչպէս առաջ էլ ասած ենք, այլ Աշտարակի կեանքը, բայց և այնպէս, իրր թէ և որպէս օգնական առել է Սօսը, Վարդիթերը և սիրու կրակը, ցանկալի էր որ կատաստրօֆը ունենար աւելի բնականութիւն:

Անբնական է, երբ Վարդիթերը որպէս տասն և մէկ տարեկան աղջիկ մի ջլերը սասանեցնող տխուր անցքից կաթուածահար է լինում. անբնական է, երբ կաթուածից հոգեւթարք մարդը ցոյց է տալիս ուղեղի և ջլերի անխոտոր և առողջ պաշտօնակատարութիւն, Եթէ նորա ուղեղը և ջլերը այն վիճակում են, որ նա հանգիստ խօսումէ, ուղեղ մտածումէ, յիշողութիւնը չէ կորցնում, աչք տեսնումէ և ականջը լսում, էլ ի՞նչ պատճառից է մեռնում: Ուրբերն են կաթուածահարուել, այնպիսի դիպուածում նա կարող է շատ տարիներ ապրել: Թողերը կամ սիրտն է կաթուածահար եղել, այն ժամանակ պիտի որ մեռնէր առանց ոչ թէ շարաթնկրով օրերով, այլ և ժամերով ապրելու:

Թէ Սօսն ասես, շատ կեղծ վիճակում է: Յրտում, գլխաւաց, ոտքը բորիկ ման է գալիս երեք գաղ ձնի միջում և այն ցուրտ ձմեռ և Արաբածի դառիվայրում: Զորը մտնումէ, ջրում լողանում, աղուէսների և գայլերի հետ կռիւ տալիս և այն օրերով: Եւ չնայելով, որ նա մահ է փնտռում քան թէ կեանք, այնուամենայնիւ չէ մոռանում իր կեանքի պահպանութեան հոգսը. «Խոտի քօքերը ձնի տակից հանելիս ու ծամելիս» տեսնում են նորան Ապարանցիք: Մի շարաթ է, որ նորա քամակից ման են գալիս Աշտարակի տղաքը, տեսնումեն, բայց սիրտ չեն անում մօտենալ. վերջապէս երկու շարաթ անցնելուց յետոյ Գարեգինն է նորան տեսնում և Սօսը գալիս է նորա մօտ: Գարեգինը խրատումէ, համոզումէ տուն դառնալ և Սօսը դառնումէ: Բայց այս երկու շարաթում, այն ցրտի և ձնի մէջ սառը ջրում լողանալով, սառուցի վրայ թեք ընկնելով, սոված և ծարաւ, բնաւ նորա երեսի գոյնը չէ թուշում, նորա առողջութիւնը չէ սասանում. իսկ երբ տանը նստած լսումէ Վարդիթերի մահը խոր հոգոց է քաշում մէջքի վրայ, յետ գնում, գլուխը Գարեգինի ձեռքի վրայ դնելով խնդրումէ որ աշխատի երկուսին (իրեն և Վարդիթերին) իրար կշտի թաղել տայ, իր մօրը միթիթաբէ, եղբարցը մնաս բարով ասէ, ինքն էլ ուրախ կենայ (!), յետոյ աչքերը վերև բարձրացնում, աղօթք անում ու հօգին աւանդում: Իրար մօտ թաղելու խնդիրը անումէ նաև Վարդի-

Թերը երբ դեռ Սօսը մեռած չէ, որին արգոյ հեղինակը մի վայրկեան Փանուէլի աղջկայ շնորհքն է ընծայում:

Մենք չենք ուզում այս բոլոր անբնական և շատ թղլ նկարված անցքերը քննութեան դանակի տակ ձգել. այդ շատ երկար կլինի. առանց նորան էլ երկարումէ մեր հատուածը: Գուցէ աւելորդ էլ լինէր այս աչքի յայտնի թուլութեան վրայ շատ խօսել, մանաւանդ որ ինքը արգոյ հեղինակը կամ մեր ընթերցողը, եթէ ուշադրութեամբ կարդան այս անցքերի նկարագրութիւնը, որ մենք առանց մեր կողմից մեծ խօսք ևս աւելցնելու քաղցինք բնագրից (եր. 218—222), իրենք կը տեսնեն մեր տեսած անբնականութիւնը և հակասութիւնը: Այսչափ միայն ասումենք, որ վիպասանութեան շինուածքին մեծ հարուած է տուել կատաստրօֆի այս անբնականութիւնը: Եւ որպէս թէ հերիք չէր ինչ եղել էր, այն պատուական տապանագրից յետոյ.

«Ահա սիրոյ պտուղներ,
Մի ազահ մարդու դոհեր,
Ով ըստեղից անց կենայ,
Յիշի Սօսն ու Վարդիմեր»,

որ շատ ընտիր է կարճ և ազդու, դնումէ Գարեգինի անտէր ողբը: Սմբողջ գործի մէջ բոլոր ոտանաւորքը որ տակ ու վերեւ են անում, մէկ հատ չկայ այսպիսի անխորհուրդ, անաջող և սառը ոտանաւոր: Պատճառը շատ բնական է: Գործը հեղինակի մտքում և սրտում արդէն վերջացած է, նորա ոգին էլ բան չունի այս գործի հետ. բայց երբ բռնադատումես զրիչը ինչ որ էլ լինի բան գրել, յայտնի բան է, որ Գարեգինի ողբի պէս կը լինի, որ ոչ բարով պիտի ասէր:

Եթէ ստոյգը ասենք, մեր քննութեան այն մասը, որ նուիրված էր թերութիւններին Սօս և Վաղիթեր գործի, որպէս վիպասանութեան, պրծաւ: Մեր այսուհետեւ նկատուելի թերութիւնք էլ վերաբերութիւն չունին բնագրին, այլ հեղինակի լեզուին և յառաջաբանին. հեղինակի լեզու ասելով չենք իմանում Աշտարակի բարբառը*), որով գրված է գործի բնագիրը, ուր կամ

*) Այդ բարբառի քննութիւնը տեղիս վերաբերութիւն չունի, բայց և այնպէս այսբան պէտք է ծանօթացնել, որ նա իր մի քանի վերջա-

խիստ քիչ խառնել է հեղինակը Աշտարակի բարբառի մէջ օտար ձև, օտար ոճ, կամ, կարելի է ասել, ամենևին ոչինչ, եւ հեղինակը, ուզելով իր գործը այդ բարբառով գրել, որ կարգացողը ոչ միայն Աշտարակի վարքի, բարքի, այլ նորա լեզուի վրայ էլ տեղեկութիւն ստանայ, ոչ միայն ազատ է այդ լեզուի մասին պատասխանատուութիւնից, այլ և մեծ շնորհակալութեան արժանի. Մենք կարող ենք որ և իցէ գաւառական բարբառ քըննել, սորվել, տեսնել նորա արժանաւորութիւնքը և թերութիւնքը. բայց այսչափ միայն և ոչ աւելի. Ինչպէս մի հեղինակի կարող ենք ասել, թէ «ինչի՞ այս ձևը այսպէս եւ գործ դնում կամ այնպէս», այդպէս չենք կարող խօսել հազարների և բիւրօրի հետ. հեղինակը ազատ է այս ու այն ձևը գործ դնել կամ չդնել, բայց մի գաւառի բնակիչ, (մեր խօսքը բուն հասարակ ժողովրդի վրայ է) չունի այդ ազատութիւնը, նա այնպէս միայն կարող է խօսել, ինչպէս խօսումէ ամբողջ ընկերութիւնը, որին անդամ է և ինքն խօսողը. Իսկ այդ ընկերութեան բարբառը կերպարարանագործվել է աշխարհագրական և բնութեան ազդեցութեան տակ, պատմական դէպքերը չեն անցել նորա վրայից առանց իրենց հետքը խոր դրոշմելու. և բարբառները նոցա խօսողի անցուցած կեանքի արդիւնքն են. Յայտնի է թէ ոչ մէկ մարդ պատասխանատու չէ, թէ մի որոշեալ տեղում այնպէս է ազդել բնութիւնը և ոչ այսպէս, թէ ինչի պատահել են այս կամ այն

ւորութեամբ և ձևերով տարբերվումէ Երևանի բարբառից: Զարմանալի մի բան է. Քանաքեռ, Երևան, Վաղարշապատ և Աշտարակ, իրարուց երեք չորս ժամ հեռաւորութիւն ունին, բայց այդ տեղերում խօսված լեզուին ուշադրութեամբ ականձ դնողը կարող է տարբերութիւն գտնել: Պ. Արովեանի Վէրք Հայաստանին և պ. Պոռշեանցի Սօս և Վարդիժերը այս տարբերութեան ծայրումն են. Քանաքեռ և Աշտարակ, ուստի և տարբերութիւնը աւելի շօշափելի է: Բայց աստիճան աստիճան երթալով, տարբերութիւնը թուլանումէ: Քանաքեռի և Երևանի մէջ քիչ տարբերութիւն կայ, որպէս նաև Երևանի և Վաղարշապատի մէջ, ինչպէս այս վերջինի և Աշտարակի մէջ. բայց եեմէ այս շղծայի մէկ կամ երկու ողը հանումես, այն ժամանակ տարբերութիւնը աւելի որոշ է լինում, ինչպէս Վէրք Հայաստանի և Սօս և Վարդիժեր վիպասանութեանց ձևի և ոճի մէջ: Մենք այս խօսքերը ասում ենք ոչ միայն հիմնուելով այդ երկու գործի վրայ, այլ և անկաձ դնելով այդ բարբառներին:

պատմական դեպքերը և ինչի համար այնպիսի ընթացք և ուղղութիւն է ստացել հասարակաց կեանքը, որի արդիւնքը բնականաբար եղել է այս կամ այն բարբառը: Եւ որովհետեւ ընտելեան և պատմութեան արդեցութեանց մասին պատասխանատու չէ մարդը, ուրեմն պատասխանատու չէ և ոչ իսկ պախարակելի կամ ծաղրելի, եթէ մի սարսափելի աւերանքի տակ ընկել նորա լեզուն: Այս դրութիւնից պարզ երևում է թէ որ աստիճանի թեթևամտութիւն է այս կամ այն գաւառական բարբառը ծաղրելը և նորանով խօսողը վրայ որպէս մի ստոր և խեղճ էակի վրայ նայելը, որպէս թէ այն մարդը յանցանք է գործել:

Եթէ ցանկալի և հոգով չափ ցանկալի է նոր լեզուի համադրային միութիւնը, ապա ուրեմն պիտի ուրախութեամբ ողջունել մի ամբողջ գործ, որ կատարուած էր որ և իցէ գաւառական բարբառով, որ տակաւին, տպագրութեան միջնորդութեամբ, հեռաւորների և ընդհանուր ուսումնասիրութեան նիւթ չէր եղած: պատճառ, նոր լեզուի հիմնաւոր գիտութիւնը, նորա մշակութիւնը և ապագայ միութեան գաղափարը առանց այդ գաւառական բարբառների օգնութեան աներևակայելի է անգամ: Մենք շատ փաստեր հաւաքած ենք այս դրութիւնը պաշտպանելու համար, բայց այստեղ անյարմար է ասպարէզ բանալ: ուրիշ ժամանակ, մի առանձին գործով կը հրատարակենք մեր տեսութիւնը նոր լեզուի մշակութեան մասին, եթէ միայն աջողի մեզ կատարելագործել այդ ձեռքկապ աշխատութիւնը: Բայց այս չափ միայն, գոնէ հարեանցի, անհրաժեշտ ենք համարում ասել որ ստրկանալով հին լեզուին, առանց ժողովրդին ականջ դնելու, լեզուի նոր ծլած ձևերը, որ դեռ թարմ են և աճելու վրայ, կապելով և ճնշելով անցածի և մեռածի պատանքի մէջ, նոր լեզուի մշակութեան գաղափարը ազդին համար դառնում է նոյնպէս ամուլ և անպտուղ, ինչպէս հին լեզուի գործադրութեան գաղափարը: Սնշուշտ, այս խօսքերը չեն նշանակում թէ հին լեզուի լծից աղատելով նոր լեզուի մշակութիւնը դնել այս կամ այն գաւառական բարբառի լծի տակ: Տեղական բարբառը ազդի ընդհանուրի համար գործական արժէք չունի և նոր լեզուն այս կամ այն գաւառական բարբառի տակ, դրականապէս, մշակելու գաղափարը նոյնպէս ամուլ և անգործադրելի է, ինչպէս հին լեզուի գաղափարը, ինչպէս սորա սորդութեան տակ աճած նոր լեզուի գաղափարը: Այս տեսակ մշա-

կուժիւնը ինքն իրեն հակասումէ նոր լեզուի մշակութեան գաղափարին, որ է որքան կարելի է առաւել շատ և առաւել մեծ բազմութեան հասկանալի կերպով խօսել: Այս պատճառներով, նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինքնուրոյնաբար, առանց ամենևին հին լեզուից խախտելու*) և առանց այս կամ այն գաւառական բարբառին սարկանալու: Բոլոր գաւառական բարբառների էական տարերքը, որ իրենց ձևով և բաղմութեամբ աւելի ընդունակ են կենդանի—ընդհանրութեան լեզուի վրայ պատուաստվելու, պիտի ընկնեն ճարտարապետ հեղինակների քուրաչի մէջ և այն տեղ հայկելով և քիմիաբար (ֆիզիկաբար ո՛չ) միանալով պիտի դուրս գան ոչ որպէս թլպատութիւն կամ անթլպատութիւն, այլ որպէս նոր արարած: Այո՛, ծանր խնդիր է այս և իր բնութեամբ շատ ժամանակի կարօտ. բայց դո՛նէ այս է մեր ճամբան, այս է մեր պարտականութիւնը, որ ինչքան մեր ոյժը կը տանի, ձգտենք այս խնդիրը լուծելու:

Ուզելով շինել հաղարամեայ աւերանքը, չպիտի փոքրոգութեամբ սրտնեղենք, թէ ինչի՛ մէկ դարում կամ հինգ դարում չէ շինվում: Այն որ հազար տարիներով, տարբեր աշխարհների և տարբեր պատմական դէպքերի տակ աւերվել է և այդ հազար տարիների միջոցում ամեն մեր լեզուի մօտից անց կացող թուրք, թաթար, արաբացի, պարսիկ, ռուս Սարգիս Բուխարացու գետի պէս մի քար է ձգել, բնականաբար անհնարին է, որ մի ակնթարթում շինվի, կոկվի, փայլի և պայծառանայ. այստեղ հարկաւոր է համընթացութիւն և յարատե արիաջան աշխատութիւն:

Աւելորդ է ասել, որ մենք բնաւ պահանջողութիւն չունինք, թէ մեր գործադրած ձև ու ռճը աւելի մօտ է կատարելութեան գաղափարին. քա՛ւ լիցի, Մենք ամեն օր ուսանումենք նոր լեզուն, ամեն օր մշակումենք, որքան մեր խելքը զօրումէ. սորան որպէս անմերժելի վկայութիւն դնումենք մեր դրուածքը 1857-ից սկսած, որոնց ժամանակագրական յաջորդութեանց մէջ պարզ երևումէ թէ մենք կանգնած չենք, այլ գտնվումենք անդադար ընթացքի մէջ—մեր կարծիքով դէպ ի առաջ: Յայտնի է թէ այն մարդը, որ գիշեր ցերեկ աշխատումէ մի բան աւելի առաջ տանել, դորանով վկայումէ թէ այդ բանի ներկայ վիճակը չէ կարող նորան գոհացնել աւելի փոքր, կատարելութիւն

*) Հին լեզ. խուպանիլ:

Համարվել։ Ստիպվեցանք ծանօթաբանել, որ չլինի թէ կարգացողը, տեսնելով, որ մենք ուրիշի ձև ու ոճ ենք դատում, կարծէ թէ մենք մեր վրայ դրական կամ բռնաւորական գաղափար ունենք։ Բռնութիւնը որ դիմակի կամ ինչ շարքի տակ ևս ծածկվի, այնուամենայնիւ մինչև գերեզման մեզ միշտ ատելի կը մնայ։

Մեզ կարող են ասել, թէ պ. Պոօշեանցը հազիւ մի քանի տող է գրած սեփական ձև ու ոճով, կարժէ այդ քանի մի տողերի համար ատեան կանչել նորան։ Իրաւ, պ. Պոօշեանց միայն յառաջարանը և ծանօթութիւնը գրել է իւր ձևով։ Բայց այդ մի քանի տողից էլ պարզ տեսնումենք նորա ուղղութիւնը նրա լեզուի մշակութեան մէջ, եթէ միայն նախատեսաբար և սկզբունքի վրայ հիմնուած ուղղութիւն է այդ և ոչ պատահականութեան արգիւնք։ Որովհետև շատ նորերուկ գրողներ, առանց սկզբունքի, առանց ուղղութեան հանդիպածը գրումեն, էլ աջ ու ձախ նայել չկայ։ Լեզուի մասին ատեան ենք կանչում պ. Պոօշեանցին ոչ ծաղրելու և ոչ պախարակելու մտքով, այլ կատարեալ բարեմտութեամբ, յուսալով, թէ մեր մի քանի նկատողութիւնքը կարող են նորան օգտակար լինել նորա ապագայ ասպարիզում, մանաւանդ եթէ ուխտ չէ արել միշտ Սշտարակի լեզուով գրելու։ Թէև ճշմարտութեան անունով ասումենք որ նորա բնագրի (Սշտարակի) լեզուն համեմատաբար աւելի կատարելութիւն և աւելի բնականութիւն ունի քան թէ այն լեզուն, որով գրել է իւր ծանօթութիւնը և շատ անաջող յառաջարանը։ Անաջող ածականը նորա յառաջաբանին տրված, նորա բովանդակութեանն է վերաբերվում, որ լեզուի մասին մի քանի բան նկատելուց յետոյ կը քննենք։ Նոյնպէս, հանդէս հանելով այստեղ այն թերութիւնքը, որ տեսնումենք պ. Պոօշեանցի սեփական ձև ու ոճի մէջ, ստիպվումենք ասել, թէ գրողների մեծագոյն մասը աղատ չէ այդ տեսակ թերութիւններից, ուստի մեր նկատողութիւնքը հաշուէ ուղղված են ընդհանուրի թերութիւններին քան թէ մասնաւորապէս պ. Պոօշեանցի։ Եւ եթէ այդ ուրիշները նոյնպէս օգուտ քաղեն մեր նկատողութիւններից, գոնէ մի ծեղի չափ թող շնորհակալ լինին, ինչնից ոչ, այլ պ. Պոօշեանցից, որի գործը պատճառ է եղել մեզ այս տողերը գրելու։

Դարձեալ, մի քանի տեղ լոկ մի հատ բառը կամ մի հատ ձևը որ գործ էր ածում պ. Պոօշեանցը, որ թերեւս կարող էր

տպագրութեան սխալ լինելը Մենք հանգէս ենք հանում, սորանից չէ պիտոյ եղբակացնել թէ բժականդութիւն է մեր արածը, ո՛չ այլ մենք այդ բոլորի վրայ թէ խօսումենք, այն է պատճառը, որ պ. Պօռչեանցի գործի մէջ մի անգամ երեցածը ուրիշների մօտ շատ կան, ուստի և մեր բոլոր նկատողութիւնքը պիտի ընդհանուրին ընծայուի, թէ և պ. Պօռչեանցի պատճառով էինք խօսք բացում:

Պ. Պօռչեանցի ձև ու ոճի մէջ, մենք տեսնումենք հին լեզուին ստրկութիւն. բայց արգոյ հեղինակը ստրկանումէ ոչ թէ հին լեզուի ոգուն և տրամաբանութեան, որի տակ հինգ տարի ընկձված էինք մենք էլ, հիւսիսափայլն էլ, ո՛չ. այդ տակաւին խորհուրդ ունէր և սկզբունքից առաջ էր գալիս, թէ և ոչ դրականապէս գործադրելի էր այդ սկզբունքը, այլ ստրկանումէ հին լեզուի արտաքին ձևին,—կեղեին, որ բնաւ խորհուրդ չունի: Բայց այս էլ ճշմարիտ է, որ պ. Պօռչեանցի գերութեան ոգին բուն հայկական է և կատարելապէս ազատ այն եկամուտ ձևերից, որ Ռուսիայում, շատ ուշագետ հեղինակների և մանաւանդ—Տաճկաստանի փրանսեագէտ հայ հեղինակների գրուածքի մէջ վիտումեն*):

Հին լեզուի կեղեին ստրկանալ համարումենք, երբ մի հեղինակ փոխանակ ժողովրդի հանրական ձևին հետեւելով, կենդանացնելու, գրելու, կանգնելու, նստելու և այլն ասելու տեղ, գրում է կենդանցնելոյ, գրելոյ, կանգնելոյ, նստելոյ և այլն: Ի նչ է այս ոյստիքումեան խորհուրդը. գրածին աւելի վսեմութիւն տալ, թէ աւելի հասկանալի անել նորան ժողովրդեան: Նախ որ ոյ-ը ու-ից ոչ գեղեցիկ է և ոչ վսեմ. ու վերջաւորութիւն սեռական աներեւոյթ եղանակի, որպէս համօրէն ազգի գործածած, նոր լեզուի մէջ միշտ աւելի գեղեցիկ և աւելի պատշաճաւոր է քան թէ ոյ-ը, որ նոր լեզուի մէջ բնաւ հանգէս չունի: Նրկորդ, ոյ-ը ու-ից ո՛չ միայն աւելի հասկանալի չէ, այլ շուտով աւելի անհասկանալի, ասել է թէ այս երկու պատճառով էլ ղյասիրութիւնը չէ կարող արդարանալ, մնումէ մէջ տեղ հին լեզուի ստրկութիւնը, որ ստիպումէ հեղինակին կենդանի ժողովրդի կենդանի լեզուի արտօնութիւնը յափշտակելու: Նոյնպէս ի գործ գնել, ի մէջ բերել, ի լոյս հանել, որպէս թէ

*) վիտալ.—квашено.

եթէ գործ դնել, մէջ բերել, և լոյս հանել ասէ կամ աւելի անարգ է լինում կամ անհասկանալի, սորանից լաւերը կան «ջանի գործ ենք լինում», «յօրէ անտի իւր հաստատութեան մինչեցայսօր»: Զպիտի մոռանալ, որ այդ նախդիրները կորուցել են իրենց իրաւունքը ազդի շրթունքի վրայ, և տնաքանդները սօսին՝ նման մի մածուցիկ բան էլ չունին, որ մի հեղինակ թէ կամենայ դնել ազդի շրթունքի վրայ, կաշին մնան ու վայր չընկնեն:

Հին լեզուի մէջ, յատկացուցիչը կարող է զրկւել և նախագաս և վերջագաս, բայց նոր լեզուի ընդհանուր կանոնն է, որ յատկացուցիչը լինի միշտ նախագաս: Այն ժամանակ միայն կարելի է վերջագաս դնել, եթէ յատկացուցիչը յարաբերեալ է, այսինքն մի որ, իսկայն հետեւելով, այդ յատկացուցչին է յարաբերում: պատճառ նոր լեզուի մէջ յարաբերեալի և յարաբերականի մէջ չկարողանալով ուրիշ բան մտնել, եթէ յարաբերական ունեցող յատկացուցիչը սովորական կանոնին հետեւելով զրկի յատկացուցեալին նախագաս, այն ժամանակ կորցնումէ իւր յարաբերականը, որովհետեւ սորա ուժը յարաբերումէ յատկացուցեալին, որ անմիջապէս յարաբերականից առաջ է: Պ. Պոօլեանցը հին լեզուի համաձայն, բայց նոր լեզուին հակառակ յատկացուցիչը դրել է մի տեղում վերջագաս. «այս է կարգը կանգնելը» (եր. 181):

Մենք նորա համար այս մէկ հատ բանը մէջ բերինք, որ իրեն իսկ հեղինակին որոշ կերպով երեւի այդ անբնականութիւնը, որ թէ ուրիշ ամենը թողած իր առաջաբանի մէջ գործ դրված յատկացուցիչներին նայի, կ'տեսնէ որ ժողովրդի խօսած լեզուի հոսանքին հետ երթալով յատկացուցիչը միշտ նախագաս է գործածված:

Նոր լեզուի մէջ կան բայեր, օրինակ տամ, զամ երբեմն և լամ, որ իրենց լծորդութեամբ դուրս են ընդհանուր կանոնից: Ընդհանուր և միակ լծորդութիւնը է ումեմ, օրինակ, զրումեմ, տեսնում եմ և այլն. իսկ տալը, գալը երբեմն և լալը խոնարհվում են տալիս եմ, գալիս եմ, և լալիս եմ *): Բայց չնայելով այս բո-

*) Լալիս եմ քիչ ենք լսել, սովորաբար լինիմ բալով է վարվում, «լաց եմ լինում» և այլն: Տալը գալը, Աստրախանցիք խոնարհումն «տամ եմ», զամ եմ, բայց այս շատ անգործադրելի է և տղեղ, յայտնի է, թէ և դպրութեան մէջ անբնորոշելի: Նոյն այս բայերը նոր

լոր Արարատեան աշխարհին ընդհանրացած սովորութեան վրայ, կան մարդիկ, ինչպէս նաև բոլոր Աշտարակը (ինչպէս երևում է Սօս և Վարդիթերից) որ թէ բայի վերջաւորութիւնը այսինքն եմ, ես, էն նախընթաց է գրվում բայարմատից, ինչպէս չեմ տալիս և այլն, չեն ասում չեմ տալիս կամ չէ տալիս, այլ չեմ տալիս կամ չէ տալի: Պ. Պոռշեանցը իր գրութեան մէջ գործ է ածում այս ձևը- մոռացնել տալի, յառաջ գալի, հոգի է տալի և այլն, փոխանակ մոռացնել կամ մոռցնել տալիս, յառաջ կամ առաջ գալիս, հոգի է տալիս ասելու տեղ: Ինչպէս երևում է պ. Պոռշեանցը ուրիշ շատերի նման կարծումէ, թէ տալիս եմ-ը շինվում է տալի ընդունելութիւնից, որի ծայրն թարմատարար կպել է ս տառը, ուրեմն և աւելի ուղիղ է տալի ասել քան թէ տալիս, մանաւանդ որ տալին էլ գործ է ածում ժողովուրդը: Շտապում ենք ծանօթաբանել, որ ներկայումս, մօտաորումս ցոյց տուող է այն թարմատար համարված Ս տառը, և առանց նորան տալի եմ ասելով չենք կարող ցոյց տալ այն գործողութիւնը որ կատարվում է ներկայում: Եւ մեղ թվում է թէ տալիս եմ-ի արմատը բնաւ տալի ընդունելութիւնը չէ, այլ տալ աներևոյթ եղանակը և տալիսը հոլովեալ աներևոյթ է, նախդրիւ գրական, որ միանալով եմ, ես, է-ի հետ դիմաւոր բայի վօրութիւն է ստանում. որպէս թէ ասէր, ի գալս իմ, այսինքն գալու գործողութիւնը կատարելու վրայ, նոր լեզուի մէջ հոլովակերտ և հոլովառու նախադրութիւնքը, շատ տեղ և գրեթէ մեծ մասով, դարձել են վերջաւորութիւն, եթէ ծիծաղելու հա-

Ջուղայի և Հնդկաստանի հայերի բերանում մի ուրիշ ձև են տուացել: Նորա ասում են ղալման եմ, գոլման եմ: (Գալը գոլ է եղել: Երբ առաջին անգամ լսեցի այրի ո կամ ե փոխվելը—նորա չեն ասում լաւ, այլ լեւ,—անգլիական այրի ազդեցութիւնը կարծեցի, բայց վերջը ստուղեցի, որ այս նմանութիւնը պատահական էր:) Թէև հին լեզուի մէջ գոլումն, տալումն չկայ, բայց լալումն կայ և Հնդկաստանցին ասում է լալման եմ. արդեօք, այս դարձեալ նախդրիւ տրականի ուժով չէ, այսինքն, լալու վրայ եմ. մենք գոնէ կարծում ենք: NB Լինիմ բայով վարվում է տեղ տեղ և թաց'ը-թաց լինել. բայց նոր լեզուն ունի թըր-չվել բայը, որ ամեն տեղ հասկանալի է, ուստի և աւելորդ է գործ դնել թաց'արի, թաց եղայ, փոխանակ թըրչվեցի, թըրչվեցայ, որի կազմուածքը աւելի նյարդ է և կարծ:

մար կարելի է այսպէս ասել, և շատ տեղ էլ հոլովակերտը իսպառ դուրս ընկել, ուստի չպիտի զարմանալ եթէ տալիս-ը աներեղթ եղանակի նախդրու տրական է զիմորոշ յօդի հետ միացած, Օրինականերով այդ ամենը ցոյց տալը քերականութեան գործն է, բայց մենք կամեցանք որ այս երկու խօսքով պատճառ տանք մեր գրագէտներին, որ թէ մենք սխալվումենք այսպէս կարծելով, մեր սխալը մեզ ցոյց տան, որ մենք էլ ուղիղ կանոնը սորվելով լեզուին ընդգէմ չմեղանչենք: Բայց թող առաջուց յայտնի լինի, որ հեշտութեամբ չենք թողուլ պատերազմի ասպարէզը: Մենք բացի զայլ, տալ բայերից ցոյց ենք տալիս բոլոր միւս բայերի նախդրու տրական հոլոված աներեղթ եղանակները— տեսներխ, նայելիս, օրինակ, «նորան տեսներխ ասա»։ «նորա վրայ նայելիս զարմացան»։ Ինչ են այս նայելիսը, տեսներխը եթէ ոչ ի տեսանել, ի նայել: Ս տառը չպէտք է ընդունել այս տեղ որպէս առաջին դէմք ցոյց տուող, այլ որպէս բանի մտաւորութիւնը, ներկայութիւնը. հին լեզուի մէջ, «տեղիս անապատ է և օրս տարաժամեալ»։ Նոր լեզուի մէջ— «գիշերս շատ քնեցի» չեն նշանակում ես տեղ, ես օր, ես զիշեր, այլ, այս տեղը ուր որ այժմ կանգնած ենք անապատ է, այս օրը որ անցնումէ ուշացել է, այս զիշերը որ անցաւ և այլն: Շատ անգամ, ինչպէս նաև Աշտարակում, նախդրու տրականի տեղ, օրինակ գալիս, գործ են ածում սեռականը, բայց դարձեալ ս տառը աւելցնելով. ինչպէս գալուս տեղը տեսայ: Բայց ոչ միշտ գործ են ածում այս, որովհետև մենք տեսնումենք որ արգոյ Պռօշեանցը գրումէ «...շնորհակալութիւն անելիս, ու խոտերի քօքերը ձնի տակից հանելիս ու ծամելիս»։ Բայց այս մասին այսքանը առ այժմ հերիք է:

Նոր լեզուի մէջ կրաւորական բայը վ տառը պիտի ունենայ խոնարհվող վերջաւորութեան նախընթաց և այս այնպիսի ընդհանուր կանոն է, որ հին լեզուի հասարակ ասած բայերն էլ ինչպէս ծնանեմ, դատեմ և այլն, նոր լեզվում դարձուցել է ներգործական, որովհետև կրաւորականը ծնանվել, դատվել և այլն է: Հին լեզվում ներգործականից կրաւորական է դառնում բայը միայն ներգործականի եւը ինի փոխվելով, օրինակ. գործեմ,—գործիմ, բայց նոր լեզուի մէջ այդ ինի նախընթաց պիտի և մէկ վնվ աւելացնել. գործել,—գործվիլ. որովհետև շատ անգամ հին կրաւորականը կամ ինչպէս ասացինք հասարակ բայը դարձել է ներգործական, ուստի և կրաւորականի բուն կազմութիւնը հենվում

է վեպի վրայ *)։ Կան բայեր, որ երբեմն դուրս են գալիս այդ ընդհանուր կանոնից, օրինակ կորուցանել, կամ կորցնել, յայտնի է թէ ներգործական է, բայց դուրս կրաւորականը լինումէ շատ անգամ կորչել։ Ասացինք շատ անգամ, որովհետեւ կրաւորականը գործ են դնում որպէս կորցվել. մէկ խօսքով, կրաւորականը վեպով գործ դնելը համարէն ազգի հանրական կանոն է և ոչ մի տեղ չենք լսում նորան առանց վեպի։ Պ. Պոօշեանցը նշնպէս ընդունում է այս, թէ և վեպի տեղ ու գործ ածելով, ինչպէս, բարձուում է, վերահաստատուիլը, պառակտուիլը, պատարուիլը և այլն. բայց մի տեղ էլ գործ է զրել ամրապնդիլ, փոխանակ ասելու ամրապնդիլ, յայտնի է թէ դարձեալ հին լեզուի ազդեցութեամբ. Թող ներքն մեզ, որ մենք այսպիսի մէկ-մէկ հատ երեցած արտուղութեանց վրայ խօսք ենք բանում. բանը շատի կամ քչի վրայ չէ, այլ կանոնի վրայ, ուստի հարկաւոր է, որ լեզուի վրայ աշխատողքը իրենց մշակութեան արդիւնքը և իրենց նկատողութիւնքը յայտնեն միմեանց, որ այս հասարակաց փոխադարձ գործակցութեամբ լեզուի գործը առաջ երթայ։

Բացի սորանից, վեպի տեղ ու գործ դնել այն տեղ, ուր իսկոյն յաջորդումէ ումը, շատ ծանր է և հասարակ ժողովրդին գայթակղեցուցիչ, որոնց շատը ուում է տեսնելով չէ կարդում վում է, այլ ուում է։ Պէտք չէ գործ դնել այս ձեւը եթէ հարկ չկայ։ Այսպէս ասումենք այն պատճառով, որ երբեմն հարկը ստիպումէ վեպի տեղ ուն պահել չնայելով որ իսկոյն հետեւումէ կամ ում կամ ութիւն. Այս այնպիսի զիպուածներում, երբ

*) Եթէ բայը դիմաւոր է, ներգործականից կրաւորական դառնալու համար (յայտնի է թէ նոր լեզուում) միայն մի վեպ է առնում. իսկ թէ անդէմ, օրինակ. աներևոյթ եղանակ, այն ժամանակ և վեպ է, աւելանում և եւք փոխվումէ ինի. ինչպէս գրումեմ,—գրվումեմ, գրել,—գրվի։ Պ. Պոօշեանցը որպէս կրաւորական աներևոյթ եղանակ գործ է ածել մի տեղ կատարելագործուել, փոխանակ կատարելագործվել ասելու։ Վերը մէջ բերած օրինակում, նա հերիք է համարում, ներգործականի եւք ինի անելով կրաւորականացնել, ինչպէս ամրապնդիլը. իսկ այս օրինակում կրաւորականացուցել է միայն ու (վեպի տեղի հարկէ) աւելացնելով ներգործականի վրայ, ինչպէս կատարելագործվել։ Ոչ առաջինը և ոչ երկրորդը տալիս են նոր լեզուում կրաւորականի գաղափար։

բառը իր ուղղական վիճակում ու է վերջանում, ինչպէս լեզու, կատու, առու և այլն և այլն, կամ պատասխանատու, հարկատու, որ ստէպ ութիւն վերջաւորութիւն են ստանում վերացական նշանակութիւն առնելու համար: Մնացած միւս դիպուածներում մենք յօժար ենք ժողովրդի ընթերցանութիւնը հեշտացնելու համար ու կամ փնր վեժով փոխանակել, ինչպէս գրումենք թիւ, թփ, թփական: Աւետիբեան Հ. Գաբրիէլեան ականաւոր Քերականը սորանից յիսուն տարի առաջ խոստովանել է իր ընտիր քերականութեան մէջ, նոր լեզուի սեփական ուղղագրութեան իրաւունքը:

«Անորոշ տարբերութենէն մօտեր է, որ ու-ով կամ եւ-ով «բառերը կրբեմն վեժով կը գրեն. զօր օրինակ բուրուառ և «բուրվառ, կրիվար և կրիւար, նուագ և նրվագ. թուական և «թվական: Ասոնցմով կիմանաս պատճառը՝ որ ինչո՞ւ աս քերականութեան աշխարհաբարին*) վեժով գրինք, անվան, պատվական, հիմնական, աւովտանց և այլն. անոր համար որ աշ-

*) Շատ մարդիկ, որ ամեն բան չափումեն հին լեզուի չափով, Աւետիբեան Հ. Գաբրիէլի պէս նոր լեզուին ասումեն «աշխարհաբար»: Զափեցէք պարոններ, բայց այնպէս արէք որ նոյն իսկ հին լեզուին չհակառակէք: Հին լեզուի բար մասնիկը մակրալացուցիչ է և աշխարհաբարը մակրայ և ոչ լոկ ածական անուն: Բացի սորանից, եթէ նոր լեզուն «աշխարհաբար» է, ուրեմն հինը «գրաբար» և ոչ «գրաբառ»: Յայտնի է թէ ուղիղ խօսելով չէ կարելի ասել գրաբար, այլ գրաբառ, ուրեմն և՛ աշխարհաբառ և ոչ աշխարհաբար: Շտապումենք այդ պարոններին իմացնել, որ գրաբառ կամ աշխարհաբառ խօսքերը չեն բաղկացած գիր և բառ կամ աշխարհ և բառ բառերից, այլ գիր և բարբառ, աշխարհ և բարբառ: Ոչ մի տեղում չենք տեսնում ի գրոց բառ, ի բառ աշխարհիս. այլ ի գրոց բարբառ կամ ի բարբառ գրոց, ի բարբառ աշխարհիկ կամ աշխարհիկ բարբառ, որ միանալով (կրճատուել է բարբառ խօսքը և մնացել է միայն բառը, որով և) դարձել է մէկ բառ (ածական) գրաբառ, աշխարհաբառ: Ածական անունը երբեմն վարվումէ որպէս մակրայ, ինչպէս նաև գրաբառ և աշխարհաբար խօսքերը.—գրաբառ խօսել, աշխարհաբառ գրել. բայց, բուն մակրայը կամ մակրայի սեփական վերջաւորութեամբ բաղադրված մակրայը չէ վարվում որպէս ածական: Նոյն այս հին լեզուի կանոնով էլ սխալ է «աշխարհաբար» ասելը, աշխարհաբառ ասելու տեղ:

«խարհաբար վեմ կրտներ նէ, վեմ վեմ ալ գրելու է և ոչ ու կամ է, որ «ծուռ հնչիւնը հաստատել չերենայ» (Տես նորա քերական. 179 եր.):

Մուռ հնչում ասումէ այն պատճառով, որ ինքը հիմնաւորապէս ապացուցանումէ լիւնի ձայնաւոր լինելը, ինչպէս այժմեան ֆրանսիական և կամ ցունական y իպիսլոնը: Եւ իրաւունք ունի. նոր լեզուի մէջ, եթէ ու վերջաւորութիւնը հոլովւում է, իսկոյն վեմի ձայն է ստանում, ոչ որ չէ լսում лезви, lezoui, այլ лезви, lezvi. Պ. Արովեանցը աւելի հաւատարիմ մնալով նոր լեզուի իրաւունքին և արտօնութեան, իր «Վերք հայաստանի» գործում ուի տեղ միշտ վեմ է գործածում, մինչև անգամ այնպիսի տեղերում, ուր միմիայն Երեանի գաւառում ուն վեմ է, իսկ այլ տեղեր ու: Նա գրումէ «Նազլի սուգը, Նազլի նամակը». յայտնի է թէ բացի Երեանի գաւառից ուրիշ տեղերում այդ բառը արտաբերվումէ որպէս Նազլուի. նոյնպէս կատվի, փոխանակ կատուի: Մենք չենք գնում տակաւին մինչև այսչափ. որովհետև շատ բառ ժողովուրդին հասկանալի է լինում, եթէ հոլովված ժամանակ իր ուղղական վիճակը պահումէ. մանաւանդ լեզվի վերածնութեան ժամանակ, երբ այս ու այն գաւառական բարբառներից բառեր ենք առնում: Այս է դարձեալ պատճառը, որ մենք շատ անգամ սեռական կամ ուրիշ հոլովում պահումենք բառերի ամբողջ ուղղականը, մինչդեռ նոքա, ընդհանուր կանոնով, տառ պիտի կորցնէին իրենց միջից հոլովելու ժամանակ:

Սակայն ու վերջացած բառեր հոլովելու ժամանակ և բացի ուամ*) վերջաւորութիւնից վեմի տեղ ու պահելու աւելորդ շուայ-

*) Շատ նորելուկ գրողներ այնքան սիրահարուած են վեմի տեղ ու գործածելու վրայ, որ կրաւորականի անցեալ ընդունելութիւնն էլ շատ անգամ գրումեն ու մասնիկով. ինչպէս, գրված ասելու տեղ ասումեն գրուած. այս երկուքը տարբեր բաներ են և առանց ուղղախօսութիւնը շփոթելու չեն կարող իրար տեղ գործ դրվել: Ներգործականի անցեալ ընդունելութիւնն է գրած, իսկ կրաւորականինը գրված. էլ սոցանից դուրս անցեալ ընդունելութիւն չկայ: Մնաց որ շատ անգամ կրաւորականի տեղ էլ ներգործականն է բանում. չենք ասում հալված եղ, այլ հալած եղ. յայտնի է թէ հալածը կրաւորականի գոթութիւնով է գործ դրվում այս տեղ: Պիտի իմանալ նոյնպէս, որ ան-

լուծիւն է և քանի որ այդ ուն վե՛ր պիտի հնչվի, ու պահելու խորհուրդն ի՛նչ է. ընթերցանութիւնը դժարցնել: Ի՛նչ որ մեզ է վերաբերում, մենք ընդդէմ ենք այս տեսակ պահպանողութեանց, որովհետեւ ծանր են գալիս հասարակ ժողովուրդին այդ ձևերը, որ հազիւ հազ է կարգում: Բացի այս ծանրութիւնը աւելորդ ներմուծութիւնք և շատ անգամ հին լեզուով էլ չեն կարող արդարանալ: Օրինակ հին լեզուում հաշտեմ բայը նոր լեզուի մէջ եղել է հաշտվում եմ. էլ հաշտում եմ գրելու ժամանակ, այդ ուն ինչ իրաւունքով և որտեղից է մտնում: Պ. Պռօշեանցը սովորաբար գրումէ՝ երգումէ, փայլումէ, կարողանումէ և այլն, այսինքն, բայ արմատի վրայ ումը թողնելով, իսկ բայական վերջաւորութիւնը եմ, ես, է առանձին գրելով: Բայց, արդարութեան անունով խոստովանումենք, որ այս ձևը բնաւ պ. Պռօշեանցին միայն սեփական չէ, այլ գրեթէ բոլոր գրողներին, բացի մեզանից և պ. Նազարեանցից, որքան յիշումենք: Հարկ չկայ ասել, որ այս մի աններելի սխալ է, որի մասին աւելորդ չէ մի քանի բառ խօսել: Բայը մէկ մասն բանի է, որ ցոյց է տալիս անել կամ կրել դէմքով, ժամանակով և այլն: Դործ բայ չէ, այլ անուն, իսկ գործեմը բայ է և ցոյց է տալիս անելու գործողութիւնը առաջին դէմքում, որոշեալ եղանակով, ժամանակով և թրվով: Անելը կամ ցոյց տալը այսինքն բուն բայի պաշտօնակատարութիւնը երևումէ այս եւ վերջաւորութեան

ցեալ ընդունելութիւնը գործ է դրվում ածական առմամբ: Իսկ ուած կամ ուածքը երբ միանում են մի բառի հետ, ինչպէս գրուած կամ գրուածք, գոյական են և վերացական նշանակութիւն են ստանում ինչպէս գրութիւն: Մի և նոյն ուժն ունի, եթէ ասենք «իմ գրութեանց մէջ կամ իմ գրուածքի մէջ»: Պարզ է թէ այս ընդունելութիւն չէ, այլ գոյական անուն: Բացի սորանից ուած կամ ուածքը միանալով մի բայարմատի հետ, ինչպէս ծեծուածք ուռի օժտն կամ օժտն, իսկ Քրանսերէն — վերջաւորութեանց ուժն ունի. ինչպէս երկաթի ծեծուածքը, երկաթի քաշուածքը ковкостъ жельна, мучечество жельна: Չգիտենք թէ ինչպէս բացատրենք մեր գաղափարը, որ աւելի որոշ կերպով յայտնվի: Պ. Պռօշեանցի գործի մէջ (եր. 108) կարդում ենք «Ամբերթը գոված ջուր ա, համա սրա խումը չունի»: Այս խում խօսքը ձիշտ այն է նշանակում, ինչ որ մենք ուրիշ բառերում ուղեցանք ասել. այսինքն եթէ ջրին խումը, ապա և երկաթին ծե-

մէջ, որ միանալով գործին հետ, գոյական գործ անունին տալիս է բայի զօրութիւն, չին լեզուի մէջ միայն եւ վերջաւորութիւնը չէ որ ունի այս դժուր, այլ կան երեք ուրիշներ էլ, ինչպէս ում, իմ, ամ, սորա էլ ճիշտ նոյն պաշտօնակատարութիւնն ունին ինչպէս վերը զրված եմը, Այս վերջաւորութիւնքը առանձին առնված բայ չեն, բայացուցիչ մասնիկներ, այնպէս որ թէ նորա չմիանան մէկ բայարմատի հետ, իրենք իրենց ոչինչ նշանակութիւն և խորհուրդ չունին: Թէ և առաջին լծորդութեան վերջաւորութիւնը նման է հական եւ բային, բայց այդ պատահական նմանութիւն է միայն սահմանական եղանակի ներկայի և անցեալ անկատարի մէջ, որովհետեւ եւ բայի կատարեալը եղի, ապառնին եղից է, մինչգեռ եւ լծորդութեան տակ գնացող բայերի կատարեալի և ապառնու վերջաւորութիւնքը եցի և եցից է: Կարող են մեզ վրայ ծիծաղել, թէ այդ ինչ ասելու բան է որ ասումես, ո՞վ չգիտէ: Թէ ամենքը պարտական են գիտենալ այդ գիտեմ ես, բայց թէ գիտեն ստուգապէս, դորան դրական ապացոյց չկայ, մանաւանդ թէ ամեն քայլափոխ հակառակ վկայութիւնք եւ տեսնում: Եթէ գիտենային, եթէ գրելու ժամանակ իրենք իրենց հաշիւ տային, թէ ինչ բանի վրայ են, այն ժամանակ բայական վերջաւորութիւնը պէտք չէր որ իբրեւ առանձին առնված հական բայ բայարմատից բաժանէին. ինչ են կարծում այդ պարոնները, խոտարհածները աներեղթ եղանակ է, թէ ընդունելութիւն որ եւ, ես,

ծուածքը: Յոյս ունինք որ այժմ հասկացուցինք թէ ինչ նշանակութիւն ունի ուածը կամ ուածքը և թէ որքան հեռու է նա կրաւորականի անցեալ ընդունելութեան ված վերջաւորութիւնից: Եթէ այսպէս է, (որպէս և է), ապա ուրեմն կրաւորական ընդունելութեան ված վերջաւորութեան տեղ ուած կամ ուածք գրելը աններելի սխալ է ուղղախօսութեան ընդդէմ: Ո՛հ վերջացած բառերը, ինչպէս պատիւ, եթէ գործ են զրկում որպէս պատուած եալին, վերացական նշանակութիւն չունին և կարող են կրաւորական անցեալ ընդունելութեան տեղ վարվել մանաւանդ որ պատուածը պատել բայի կրաւոր անցեալ ընդունելութեան տեղ կարող է հասկացվել, թէ և պատած կարելի է և կրաւորականապէս գործ զնել ինչպէս հալածը, որի մասին խօսեցանք:

Առ հասարակ մենք խօսում ենք ընդհանուր կանոնների վրայ, որոց մանրամասն և, քացառական կանոնների աւանդութիւնքը պիտի քերականութիւնից և քառարանից պահանջել:

Ի՞նչ իբրև էական բայ գրումեն առանձին: Թերևս մեր պահանջողութիւնը երիտասարդ գրողներից այնքան խիստ չէ, որովհետև նոցա մեծագոյն մասը հին լեզուն չգիտէ, բայց ի՞նչ ասենք այն պարոններին, որոնք ոչ միայն պարծենումեն իրենց հին լեզուի գիտութեամբ, որպէս միակ արժանաւորութեամբ, այլ քսան երեսուն տարիներով, ոչ բարով, քերականութիւն են դաս տուել: Պէտք չէ՞ որ մոռած են, թէ չէ կարելի գրել գործ եմ, մեղանչ եմ, Լայլն Լայլն, այլ թէ գործեմ, մեղանչեմ, Լայլն: Բայց այն պարոնները մեզ կարող են ասել, թէ այդ հին լեզուի կանոն է, դորանից նոր լեզուին ի՞նչ*): Ինչպէս թէ ինչ, հին լեզուի բայը բայ է, նոր լեզուինը բայ չէ: Եթէ հին լեզուի, առաջին լծորդութեան բայերի, եմ վերջաւորութիւնը էական բայ չէ դարձել և միայն այն պատճառով, որ երկու երեք ժամանակի մէջ երեսու մէ և մնացած ժամանակների մէջ բոլորովին կորչում, որովհետև այդ եմը ունի իր սեփական վերջաւորութիւնքը, եթէ եմը էական բայ է, ինչպէս կարծումեն բաժանողքը, հարկաւորապէս պիտի խոստովանեն նոյնպէս, որ նոր լեզուի մէջ բացի էական բայից ուրիշ բայ չկայ. բայց կարելի՞ է թոյլ տալ մէկ լեզու, որ միայն էական բայ ունենայ, առանց ուրիշ բայեր էլ ունենենալու. յետոյ, կարելի՞ է մի այդպիսի լեզուով խօսել, կարելի է ասումեն, որովհետև էական բայը ինչ բայի որ կպչի, նորան բայացնումէ Լայլն: Չպիտի մոռանալ որ նոր լեզուի մէջ, թէև գրեթէ միակ լծորդութիւնը եմ է, այնուամենայնիւ միայն ինքը եմը չէ կարող բայական զօրութիւն տալ բառին, սահմանական եղանակում, պէտք է որ նա կպչի նոյնպէս ում մասնիկի հետ: Եթէ ասենք կամ գրենք «նորա ձեռքերը ներկում են» և այս ենը ընդունենք որպէս էական բայ, ուրեմն ներկումը դառնումէ նորան ինդիք և ուրիշ բան չէ հասկացնում, եթէ ոչ այս թէ «նորա ձեռքերը ներկի մէջ են»: Իսկ եթէ գրենք «նորա ձեռքերը ներկումեն», այս տեղ ենը ընդունելով որպէս բայական վերջաւորութիւն, ումի հետ միացած, խկոյն հասկանումենք, թէ նորա ձեռքերը ոչ թէ ներկի մէջ են, այլ ներկելու գործողութեան վրայ: Եթէ եմ, ես, է բայական վերջաւորութիւնը էական բայ է,

*) Մենք շատ ձին լեզուով գրողներ գիտենք, որ և ձին լեզուի մէջ երբեմն գործ են անում իրենց սքանչելի տրամաբանութիւնը. փոխանակ գրելու ցաւէ ինձ, ցաւ է ինձ գրելով:

և նոր լեզուի բոլոր բայերի ծնող կամ կազմող, ուրեմն անհնար է, որ իւրաքանչիւր բայի իւրաքանչիւր ժամանակը, դէմքը և թիւը գրվեն առանց էական բայի: Բայց մենք տեսնումենք, որ ինչպէս մեր լեզուի նոյնպէս և օտար լեզուների մէջ մի բայ իր մի որոշեալ եղանակում, ժամանակում, դէմքում, թիւում, պահումէ իր կազմաւածքը անխախտելի, անթերի և անփոփոխ, այնպէս չէ մեր նոր լեզուի բայերի կազմութիւնը: Նախ, հերիք է, շատ անգամ, եթէ եղանակ, ժամանակ, դէմք և թիւ ցոյց տուող վերջաւորութիւնը մէկ անգամ երեւի, նորան հետեող բայերը կարելի է դնել առանց այդ վերջաւորութեան. այսպիսի դիպուածում էլ այս հետեւեալ բայերը ցոյց են տալիս գործողութիւն, բայց եղանակ, ժամանակ, դէմք և թիւ նախընթաց բայի վերջաւորութեան ուժով: Ինչպէս «գնումէ կարդում», յետոյ բերում վառում»: Եթէ եմ, ես, է՛ն էական բայ է և նոր լեզուի բայերի կազմող, ուրեմն առանց նորան, բայը չպիտի բայ լինի, բայց մենք վերի օրինակից տեսնումենք, որ կարդում, բերում, վառում բայեր են և ամբողջ բայական զօրութեամբ, որի դէմքը, թիւը և ժամանակը երեւումէ միայն նախընթաց գնումէ բայում: Երկրորդ, շատ անգամ հերիք է, եթէ հարցնողը իր խօսքի բայով ցոյց տայ ժամանակը, դէմքը և թիւը, պատասխանի մէջ կարելի է բայերը դնել առանց եմ ես է՛ի. օրինակ, «ի՞նչ են աշտում ծոյլերը» — «ուտում, խմում, պառկում», այսինք, ուտումեն, խմումեն, պառկումեն: Յայտնի է, որ թէ եմ, ես, է՛ն էական բայ լինէր և միւս բայերի կազմող, ուտում, խմում, պառկում չէին կարող բայի զօրութիւն ունենալ առանց, անպատճառ, իրենց վերջում ունենալու եմ, ես, է: Եւ այս եմ, ես, է բայական վերջաւորութիւնք բուն էական բայի հետ չ'շփուելու համար չէ կարելի բաժան գրել, երբ բայը գրումենք ամբողջապէս, ինչպէս «ներկումէ», որպէս զի ներկում խօսքը, էական է բային խնդիր չդառնայ և գաղափարի շփութիւն չձագիւ: Բայց մեզ կարող են ասել, թէ ինչի՞ ուրեմն բաժանումենք, երբ այդ վերջաւորութիւնքը գնումենք նախադաս, ինչպէս «տուն եմ գնում»: Ի՞նչպէս է որ այս դիպուածում չէ հասկացվում այս եմը որպէս էական բայ: Եւ եթէ նախադաս գրվելով բաժան է գրվում, ինչի՞ չէ կարող բաժան գրվել և վերջադաս լինելով: Ստոյգ է, որ շատ անգամ լեզուի ոգին պահանջումէ այդ վերջաւորութիւնքը գրել նախադաս և մենք գրումենք. բայց, այսպիսի դիպուածում եմ,

ես, է՛ն չեն կարող բուն էական բայ կարծվել, որովհետեւ էական բայի խնդիրը միշտ նախադաս է լինում բայից. չենք ասում «ձեռքերը են ներկում», եթէ անորոշ է ներկը, իսկ թէ որոշեալ, այն ժամանակ նորա ծայրին կաշումէ ր տառը, որով փարատվումէ ամեն մթութիւն. Ուզելով ասել ձեռքերը ներկի մէջ են, այլ ասումենք «ձեռքերը ներկում են», ուր ներկումը, որպէս նախադաս, խնդիր է լինում, ներկումից չէ ընդունվում որպէս առանձին առնված բայ և ներկումը նորան խնդիր, այլ երկուքը միասին մէկ բայ, թէև բայական վերջաւորութիւնը նախադաս: Կան քանի մի պատճառներ, որ պահանջումեն շատ անգամ բայական վերջաւորութեանը նախադասութիւնը, որոնց մանրամասն քննութիւնը քերականութիւնից պիտի պահանջել. բայց մենք աւելի աչքի երեցող և ամեն մարդու հասկանալի մէկ պատճառը միայն դնենք: Նոր լեզուի բաղաձայն բառով վերջացած հայցականը կամ որոշեալ ուղղականը իրենց վերջում ըմ ունեն, ինչպէս ձեռքերը: Այս ըմը, որ բառի վրայ մէկ վանկ է աւելցուցել, նու է փոխվում, եթէ հետեւեալ բառը ձայնաւոր տառով է սկսվում. և այդ նուն հնչվումէ այդ հետեւեալ ձայնաւորով սկսած բառի առանջին վանկի հաշուով, այնպէս, որ մէկ ամբողջ վանկ պակսումէ, որով խօսքը թեթեւանումէ: Եթէ գրենք «ներկումեն», այն ժամանակ ձեռքերը խօսքը չէ կարող իր ըմը նու փոխել և եթէ այդպէս խօսող էլ լինի, ինչպէս կան մի քանի նուասէր մարդիկ, դարձեալ բառի կազմութեան մէջ վանկի տնտեսութիւն չի լինիլ, որովհետեւ ինչպէս ձեռքերը, այնպէս էլ ձեռքերն երեք վանկից են բաղկանում. իսկ թէ բայական վերջաւորութիւնը նախադաս դնենք, այն ժամանակ ննր իր հաշուով է հնչում ձեռքերի նուն, ինչպէս ձեռքերն են — ներկում, որով ձեռքերը խօսքը առանց իր նշանակութիւնը փոխելու կամ կորցնելու ձգումէ մէկ վանկ և թեթեւանումէ: Նոր լեզուի բովանդակ կազմութեան մէջ մեծ պաշտօն ունի այս տնտեսութիւնը, որպէս նաև բառերի վանկերը և տառերը հաւասարաշափ միմեանցից բաժանելու ձգտողութիւնը: Եւ առողջ աչքերով նայողը կտեսնէ, որ նոր լեզուի մէջ, ժամանակի խնայողութիւնը, առողանութեան ներգաշակութիւնը և արտաբերութեան հեշտութիւնը մեծ քայլափոխ են արել: Մենք բաւական նիւթ պատրաստել ենք, որ վերաբերվումեն նոր լեզուի անգամագննութեան և ֆիզիոլոգիային, բայց բոլորը պիտի մանեն նոր լեզուի մշակութեան տեսութեանը մէջ,

որ մի ներածութիւն է... Եթէ, ինչպէս մի անգամ ասացինք, ա-
ջողի մեզ գլուխ բերել այդ կտիտ գործը:

Այս բոլոր խօսքի զօրութիւնը այս է, ա) [թէ բայերը չպի-
տի բաժան գրվին իրենց բայական վերջաւորութիւնից, ինչպէս,
փայլում-է, այլ անբաժան, ինչպէս փայլումէ: Բ) Կարելի է բաժ-
նել, եթէ այս վերջաւորութիւնը նախադաս է գրվում, ինչպէս,
է փայլում: Գ) Եթէ մի որպիսի և իցէ բայ ամբողջ գրվումէ
ինչպէս գնումէ, կամ են գնում, Հետեւեալ բայերը, ինչպէս, կոտ-
րում, բերում, վառում և այլն կարող են առանց վերջաւորութեան
գրվել: Նւ գ), նոյն այս կանոնի զօրութեամբ, եթէ Մարկոսը իր
Հարցմունքի մէջ գործ է դնում բայը եղանակով, ժամանակով,
դէմքով և թվով, ինչպէս, «ինչ են անում», Կիրակոսը կարող է
պատասխանել բուն Հարցմունքին առանց բայական վերջաւորու-
թեան, ինչպէս, «ուտում, խմում, պառկում»:

Որ և իցէ հեղինակ, մի բան գրելու ժամանակ, պէտք է
նայի, որ իր ձև ու ոճը հարթութիւն ունենայ և մի կանոնով
առաջնորդվի, իսկ առանց կանոն, առանց համակարգութիւն,
երբեմն արևելք նայելով և երբեմն արևմուտք, լեզուն դառ-
նում է մի մածոնարդոշ, էլ դժուար է այնուհետև հաւատալ, [թէ
այդ լեզուով գիրք կամ օրագիր հրատարակելը կարող է ժո-
ղովրդի խօսած լեզուն մաքրել, մշակել, կամ նորա վրայ ազդե-
ցութիւն ունենալ: Նւ ինչպէս կարնայ ժողովուրդը իր կարդա-
ցած գրքից մի ձև առնուլ մի որոշեալ բառի վերաբերութեամբ,
երբ այդ բառը տարբեր ձևերով է գործ ածվում այն տեղ, ո՞րը
նոցանից ընդունէ որպէս հետեւելի օրինակ:

Նոր լեզուի մէջ, [թէ և կան վեց հոլովմունք*], բայց նոցանից
առաջինը իր տակ քաշել է բառերի ամենամեծ մասը, այնպէս,
որ մնացած հինգ հոլովմունքը, միասին առնելով, առաջին հոլովման
տակ գնացող բառերի և մի քառորդը չունին. բացի սորանից այս
հինգ հոլովմունքը իրենց սեփական յատկութիւնը միայն եղանա-
կում ունին, իսկ յոգնականի մէջ բոլորն էլ գնումեն առաջին հո-
լովման տակ, եթէ միայն դուրս հանենք մի քանի բառ, որ երբեմն

*) Այս բոլոր հոլովմունքը մանրամասն և իրենց խոտորմունք-
ներով և բացառութիւններով աւանդելը քերականութեան գործն է և մեր
ներկայ քննութեան մէջ տեղ չունի. ապա Թէ ոչ մեր հատուածը բնա-
ւի վերջանալ:

գործ են զբաղում՝ հին ձևով, ինչպէս դպրութիւնք—դպրութեանց
և այլն, կամ՝ հայաստանեայք—հայաստանեայց։ Բայց որպէս այս
խոտորմունքը, նոյնպէս և ուրիշ շատեր, մեզ պէս, ոչ բարով,
գրողների պահպանութիւնք կամ թոյլտուութիւնք են, այս կամ՝
այն պատճառով և ոչ թէ ժողովրդի ոգու կամ՝ հանճարի ստեղ-
ծած։ Մեր առաջին հոլովումը է քաղաք, քաղաքի, քաղաքից,
քաղաքներ, քաղաքների, քաղաքներից, Երկրորդը մարդ, մարդու,
մարդուց, Մեր երկրորդ հոլովումը ծածկաստանի հայոց առաջին
հոլովումն է և մեր առաջինից աւելի բռնակալ, այնպէս, որ
գրեթէ լեզուի բոլոր բառերը գնումեն այդ հոլովումի տակ խիստ
քիչ բացառութեամբ։

Պ. Պոօշեանցը գիտէ այս, որովհետեւ Արարատեան աշխար-
հի ծնունդ է և իր գրութեան մէջ գլխաւորապէս հետեւում է բուն
Արարատեան առաջին հոլովման, եթէ այդ հոլովումի տակ է հո-
լովում բառը, ինչպէս ճիւղեր, ճիւղերի, ճիւղերից, բայց և
այնպէս երբեմն խոտորումն է անխտիր գործ է գնում ճիւղեր,
ճիւղերու։ Խօսքը այն չէ, թէ առաջինն է գեղեցիկը, թէ երկ-
րորդը, այլ այն թէ, որը սոցանից հանրական է Արարատեան
լեզուին և թէ կարդացողը որը պիտի ընդունի։—Ճիւղեր, ճիւղերի,
թէ՞ ճիւղերու։ Ոչ լոկ այս բառի վրայ է մեր խօսքը, և ոչ իսկ
պ. Պոօշեանցի գրութեան մէջ. այսպիսիք հազարներով կան մեր
ամենիս գրութեան մէջ. բայց, այս է մեր ասածը, թէ խնամով
և ուշադրութեամբ վարվելով նոր լեզուի հետ հարկաւոր է այս
ցիր ու ցան ճապաղ ընկած ձևերը կարելի սկզբունքների վրայ
ամրացնել, որպէս զի նոցա միջնորդութեամբ կարելի լինի մի հա-
մակարդութիւն, մի ուղղախօսութեան արուեստ կազմել և նոր
լեզուի ուսումնասիրութիւնը հեշտացնել։ Բացի սորանից, հին լե-
զուի յոգնակի սեռականները շատ խնամով, (որովհետեւ օտար է
ժողովրդին) պիտի թող տալ երբեմն, եթէ նոր յոգնականը
բավականն է, մանաւանդ եթէ երկու կամ երեք այդպիսի սե-
ռականք (վերջահոլովն տրականն էլ պակաս չէ) իրար քամակից
են գալիս։ Իսկ միավանկ կամ քիչ վանկով բառերում խապառ
պէտք է հեռանալ հին սեռականներից, որովհետեւ ժողովուրդը
ունի իր բուն ձևը։ Շատ ուրիշների հետ, պ. Պոօշեանցը ան-
խտիր գործ է անում երգոց, զօրաց և այլն, երգերի, զօրքերի ա-
սելու տեղ։

Ըստ նախադրութիւնը, որ հին լեզուում սովորաբար վերջահոյով տրական խնդիր է առնում, նոր լեզուում բոլորովին անգործածական է: Ժողովուրդը, շատ անգամ «ըստ քաջութեան» կամ «ըստ քաղցրութեան» ասելու տեղ, ասումէ կամ լոկ «քաջութիւնով», «քաղցրութիւնով» կամ «իր քաղցրութիւնով», «իր քաջութիւնով» և այլն. իսկ թէ գործիականի մաքուլ չէ կարելի հասկանալ ըստ իր խնդրով, օրինակ «վկայքն պսակին ըստ ճգնութեանց», այն ժամանակ ըստ-ի խնդիր դարձած բառը առնումէ սեռական հոյովով և նորա մօտ դնումէ կամ չափ խօսքը գործիական—չափով կամ համեմատ խօսքը և կամ մի ուրիշ խօսք, որ աւելի յարմարութիւն ունի բանին. ինչպէս «վկաները պսակվումեն իրենց ճգնութեան չափով» և այլն: Մէկ խօսքով ըստ-ը վերջահոյով տրականի խնդրով կենդանի լեզուի մէջ չէ գործածվում: Համաձայն ենք որ գիտնական առարկաների մէջ, ուզենք չուզենք, պիտի ստիպվինք ըստ-ը ներս առնուլ. բայց և այնտեղ պարտք կայ մեր վրայ խնամով գործ դնել, և աշխատել որ բուն իր խնդրի մօտ մի հին յոգնակի սեռական յատկացուցիչ էլ չունենայ: Պ. Պոօլեանցը շատ է քշում այս ըստ-ը, «ըստ ժամանակին ներգործութեանց» գրումէ նա, որ պարզ գրաբառի կանոնիցն էլ դուրս և աւելի միջակ և իրթին ոճերի համաձայն, յատկացուցիչը յատկացելուց նախընթաց: Բայց սորանից էլ լաւերը կան. «ըստ այլ և այլ ժամանակին հանգամանաց». «թէ ըստ զիպաց, թէ ըստ հանգամանաց և թէ ըստ այլ և այլ իրողութեանց». «ըստ պահանջման հանգամանաց վիպասանութեան»: Ասես թէ լուսահոգի Խապառաճին Կրկոիկեանի հետ է կռվում. «կը քնեն, կը քաշքշեն, կը կրկտեն ըստ զանազան խելաց և իդէայից»^{*)}: Միշտ ներելի է հին լեզուից փոխ առնուլ, եթէ նորում չկայ այդ ձևը կամ այդ բառը, բայց միշտ խնայելով և պէտք եղածից աւելի չառնելով: Մենք ասացինք որ ըստ-ը պիտի ստիպուենք ներս առնուլ, բայց գիտական առարկաների մէջ և այն աւելի կարծութեան և ճշտութեան համար. ապա թէ ոչ ըստ-ը ինքն իրեն այն նախադրութեանց կարգումն է, որ ժողովուրդը կորուցել է:

^{*)} Թուղթ կամուղիկեայց Խապառաճեան հօր՝ ընդդէմ Թոռնակայ Կրկոիկեան, տպեալ 'ի Փարիզ, յերեսներորդ եօթներորդ ամի ընակութեան հեղինակին 'ի նմին քաղաքի:

Մենք ամեն քայլափոխի մէջ տեսնումենք հին ձևերի ազդեցութիւնը պ. Պոօշկանցի լեզուի վրայ: «...Խորենացին... ա-
(սորժանօք*)» նուազ է հնչեցնում հասարակ ժողովրդեան հետ նրա բամբիւր»: Պարոններ, Աստու սիրուն, խնայեցէք ժողովրդին, իրաւունք արէք նորան: Նախ որ ոչ մի տեղ պարպիսի խօսակցութիւն չէ լսվում ժողովրդի մէջ, երկրորդ, պ. Պոօշկանցը գեղեցիկ և վսեմ ձևերի հետեւելով(?) բուն իրը փախուցել է, կենդանի է Աստուած, որ մենք չենք հասկանում պատեղ մէջ բերված խօսքերը: Խորենացու հնչեցուցածը նուազն է, թէ բամբիւր: Եթէ հնչեցուցածը նուազն է (ինչ ասել է նուազ հնչեցնել), ուրեմն հնչեցնել բայը հասել է իր դադարման կէտին նուազի մէջ, այսինքն Խորենացու առարկան նուազն է կամ Չամչեանի խօսքերով «նուազն է խնդիր սեռի բայիս հնչեցուցանէ», ուրեմն խեղճ բամբիւր մնում է անգործ, թէև տեպի համար մէջ տեղ է բերվում: Բայց անտիկեան բամբիւր չէ ուղում երկրպայութեան տակ մնալ: Նա դրականապէս բողբոջումէ և ասումէ թէ երբ թափեցիր իմ վրայից երկու երեք հաղար տարեկան փոշին և էլ հանեցիր կեանքի աշխարհը, ուրեմն պատշաճապէս ներգործել տուր ինձ, ապա թէ ոչ թող ճնշուիմ դարերի ծանրութեան տակ:

Ախ պարոններ, մաքուր սրտով և սուրբ խղճմտանքով ասումեմ՝ ձեզ, քանի որ դուք այդ վսեմ ոճերի քամակից գնաք,

*) օք վերջաւորումեամբ գործիականը միմիայն «ձեռք» բառը հոլովելի ժամանակ Նոր-Նախիջևանի հին պառանները ասումէին «ձեռօքս զրի», բայց այժմ իսպառ չէ լսվում: Առ հասարակ այդ քաղաքի լեզուն մեծ փոփոխութեան է ենթարկվել, որոնց մի քանիսը մեր աչքի առջև կատարված: Սորանից 20—30 տարի առաջ շատ պառաններ կամ ձերունիք գործ էին անում այնպիսի բառեր որ բաւական մօտաւորումին ունէին հին լեզուին, օրինակ բերեմ բայի կատարելի երրորդ դէմքում ասումէին ի բեր փոխանակ **եբեր**, նոյնպէս **գնեմ**-ի կատարելալը եդեր, փոխանակ եդ: Այսօր այս բոլորը անհետացել են. և Ղրիմից բերած թաթար բառերի պաշարի վրայ ոչ միայն «օր ըստ օրէ», այլ «ժամ ըստ ժամէ», եթէ կարելի է այսպէս ասել, աւելանումն առաջի բառեր, այնպէս որ սորանից յիսուն տարի ետքը, եթէ այս աղծատանքի առաջը չառնվի, հարիւր բառի մէջ քսան հինգ բառ հայի չպիտի մնայ: Ցաւալի երեւոյթ:

միշտ անպակաս պիտի լինին ձեր գլխից այս տեսակ փորձանքներ. ձեռք վեր առէ՛ք դոցանից և այն բարձրաստիճան պատուանդաններից իջէ՛ք հասարակ ժողովրդի մէջ: Տին լեզուի կարկատանները այնքան յարմարութիւն ունին նոր լեզուին, որքան խաչը Աթենասին, որ Սիքստոս հինգերորդը տուեց Աթենասի արձանի ձեռքը, խլելով նորա նիզակը: Բայց նա իր խելքով ասումէր, երբեմն, հռովմի մէջ Աթենասի պաշտողքը խաչ պաշտողների արիւնը թափեցին, թող այժմ խաչը յաղթական կանգնի Աթենասի ձեռքում և թող փշովի նորա մահաբեր նիզակը: Մենք չենք կարող այս դրութեան հետեւել. նոր լեզուն հնի առջև այնպէս յանցաւոր չէ, ինչպէս Սիքստոսը յանցանք էր համարում Աթենասին քրիստոնեաների մարտիրոսութիւնքը: Մնաց որ նոյն իսկ Սիքստոսի գործը անխորհուրդ և յիմարական, վրէժ հանել անշունչ արձանից, երբ նա քրիստոնեաների կոտորվելու ժամանակ էլ այնքան անմեղ էր իր նիզակով, որքան այժմ Սիքստոսի տուած խաչով:

Համաձայն ենք, որ մէկ մարդ կարդալով մեր այս տողերը և տեսնելով, որ մենք մի կողմից մտնւմ ոճերի հետեւողութիւնը, հին լեզուից արտաքին ձևեր փոխառնուլը դատապարտելով, ինքներս շատ անգամ աւելի խրթին բառեր ենք առնում հին լեզուից, որ ժողովուրդը չէ գործածում, տեղ-տեղ էլ գաւառական բառեր կամ ձևեր գործածում, որ ամբողջ ազգի մէջ սովորական չէ, կարող է ոչ միայն զարմանալ մեզ վրայ, որպէս մի ինքնահաւանի վրայ, որ ինքն էլ չգիտէ թէ ինչ է ասում, այլ մինչև անգամ արհամարհել մեզ, կարծելով, թէ մեր խօսքերը ուրիշ բանի համար չեն, եթէ ոչ ուրիշի գրածը գտնել և պակասութիւնքը երեան հանել, մինչդեռ մենք ինքներս մինչև մեր վիզը թաղված ենք այդ տեսակ պակասութեանց մէջ: Աւելորդ չէ երկու խօսք ասել այս պատճառով, որ երեցած հակառակութիւնը բացատրվի:

Նոր լեզուի հնից գլխաւոր և հիմնական տարբերութիւնը էապէս հիմնված է բանի կազմութեան վրայ, բաղդասութեան և ձևերի վրայ: Ստոյգ է, որ հին լեզուի բառերի շատ մասը մոռցել է ժողովուրդը, ստոյգ է որ շատ բառ չի հասկանում, բայց, ինչպէս մի չգիտցած լեզու սովորելու ժամանակ, եթէ առանձին առանձին առնված բառեր միայն սորվենք, հերիք չէ մեզ այդ բառերով խօսող ազգի լեզուն հասկանալ և դորա հակառակ,

եթէ այդ լեզուի կազմութեան օրէնքը և բաղդասութիւնը սորվենք, այլ բառ ոչ այնքան շատ, այնու ամենայնիւ այդ լեզուն մենք կը հասկանանք, այնպէս էլ մեր ժողովուրդը չնայելով, որ երբեմն հարկից ստիպուած նորան անծանօթ բառեր ենք գործ դնում, կը հասկանայ մեր գրածը, եթէ հաւատարիմ մնանք նոր լեզուի ոգուն բաղդասութեան և օրէնքներին։ Առանձին առանձին առնված բառեր սորվելը շատ հեշտ է, մենք մեր փորձերից կարող ենք ստուգել, երբ սկսումենք օտար լեզուներ սովորել, ըստ թէ ինչ օրէնքներով միմեանց հետ են կապվում այդ բառերը, մէկ խօսքով լեզուի բաղդասութիւնը այնպէս հեշտ չէ և երկար տարիներով կեանք ենք մաշում, մինչև սորվումենք։ Մտքի զօրութիւնը բաղդասութեան օրէնքի մէջ է, եթէ այդ օրէնքը մեզ յայտնի է, մեզ անծանօթ բառ հանդիպելու էլ լինի շատ անգամ առանց բառարանի օգնութեան հասկանումենք նորա նշանակութիւնը, որովհետեւ ամբողջ բանի զօրութիւնը մեզ հասկանալի է, որովհետեւ բաղդասութիւնը և ձևերը ծանօթ են։ Ապա եթէ մի այնպիսի բառի պատահենք, որ չկարողանանք հասկանալ, ում հարցնենք որ մեզ չասէ, կամ որ բառարանը չէ կարող լուծել մեր տարակոյսը։ Սորա հակառակ, ինչպէս վերը ասինք, եթէ լեզուի բաղդասութեան օրէնքը անհասկահալի են մեզ, բանի զօրութիւնը կմնայ անյայտ, էլ ոչ Մարկոսը կարող է օգնել, ոչ բառարանը։ Այս պատճառով հին լեզուի արտաքին ձևերը, նորա բաղդասութեան կճեպը (կեղև) նոր ժողովուրդը չի մարսիլ. այս պատճառով էլ մենք ընդդէմ ենք, երբ ամբողջ նախադասութիւնք գործ են դրվում այդ ձևով։ Բայց նոր լեզուն գոյանալով այլ պատմական դէպքերի, այլ աշխարհների և այլ ժամանակների անդրեցութեան տակ շատ բառ չունի, որովհետեւ ժողովուրդը կամ չունի այդ բառերի գաղափարը կամ օտար բառ է գործ ածում։ Յայտնի է թէ այդպիսի դիպուածում պիտի բառ փոխ առնենք հին լեզուից. և այնպէս գաղափարների համար, որ նոր քաղաքակրթութեան արդիւնք են և ընաւ նոցա բուն բառը հին լեզուում էլ չունինք, պիտի նաև օտար լեզուներից առնունք, ինչպէս մեր նախնիք առել են, որ մենք կարող ենք հարիւրներով ցոյց տալ։ Տարակոյս չկայ, որ ժողովուրդը, իսկոյն, կարդացած ըոպէին, չէ կարող հասկանալ ոչ հին լեզուի և ոչ օտարից առնված բառերը. այստեղ ոչ ժողովուրդն է մեղաւոր, ոչ հեղինակը։ Ինչ անէ ժողովուրդը որ

չդիտէ այդ բառը, կամ ինչ անէ հեղինակը երբ ուրիշ բառ չկայ և հարկից բռնադատված ընդունել է կամ հինը կամ օտարը: Հեղինակը բնաւ հնար չունի այս ցաւին ճար անելու. բայց ժողովուրդը այդ առանձին առանձին առնված բառերը կարող է կամաց կամաց սորվել և հասկանալ, մանաւանդ եթէ մի փոքր ուշադրութեամբ կարգայ, կամ թէ մի մարդու հարցնէ կամ բառարանին ակը տայ: Հեղինակի պարտականութիւնն է ժողովուրդի լեզուի բաղդասութեան հաւատարիմ մնալ, և հին կամ օտար լեզուներից առնված բառերը ժողովուրդին յայտնի օրէնքով կապակցել. ժողովուրդի պարտականութիւնն է հեղինակի գրածը ուշադրութեամբ կարգալ և չհասկացած բառի նշանակութիւնը սորվել կամ մի գիտեցողն կամ բառարանի միջնորդութեամբ: Գո՛նէ այսպէս է մեր հայեացքը և այն է պատճառը որ տեղն եկած ժամանակ, երբ ուրիշ հնար չկայ, չենք փախչում հին լեզուի կամ օտար լեզուների բառերից:

Գաւառական բառերը, եթէ բուն հայերէն են և այդ բառի գաղափարը հասկացնելու համար մեր նոր գրական լեզուն բառ չունի կամ երկու երեք բառ է գործ դնում այն գաւառական մէկ բառի տեղ, այն ժամանակ նախընտիր է այդ գաւառական բառը, որ գործ ածվելով կը դառնայ հանրական: Գրութեան շնորհքն է, որ այսօր Ռուսիացի և Ճաճկաստանցի հայերը միմեանց գրած աւելի շատ են հասկանում, քան թէ տասը տարի առաջ. հարկ չկայ ասել, որ քսան տարի ետքը աւելի լաւ պիտի հասկանան իրար խօսածը:

Կան գաւառական բառեր, որ գրեթէ նոյանշան են, բայց և այնպէս բարակ քննութիւնը բացում է նոցա տարբերութիւնը. այդ բառերը պիտի գործ ածել իրենց բուն, ճիշտ նշանակութեամբ և դորա նման մի բառ ունենք ասելով այն բառը շոյայլութիւն չհամարել: Մարդկային միտքը շատ նազելի գոյներ ունի և որքան շատ հայելի ունենանք իւրաքանչիւր այդ գոյները մեզ ցոլացնող, այնքան պարզ կը տեսնվի մտքի ամբողջ նկարը, բայց եթէ կոպտութեամբ միայն գլխաւոր և խոշոր գոյների քամակից քնալով կէս գոյները կամ կէս ստուերները աչքից փախցնենք, նկարի տպաւորութիւնը կը կորցնէ իր ներդաշնակութիւնը: Մտքի գոյները ցոլացնողքը բառերն են. և աշխարհիս երեսին ոչ մի լեզուում երկու բառ չկայ մաթեմատիկաբար ճիշտ մի և նոյն նշանակութիւնը տուող, ամենքն էլ տարբերվում են իրարից թէ

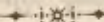
չատ և թէ քիչ, Լեզուի Հարստութիւնը բառերով է, նոքա են այն ամանները որոնց միջնորդութեամբ մեր միտքը հասնում է ուրիշին: Այս տեղ տղայական նեղսրտութիւնք կամ ցնդի հեղնութիւնք, արհամարհանք այս կամ այն գաւառական բառի վրայ, եթէ ոչ կորստաբեր աղղկացութիւն կունենայ նոր լեզուի մշակութեան և առաջադիմութեան վրայ, գոնէ կը գանդաղեցնէ նորա ընթացքը: Կան բառեր կամ ձևեր որ Արարատեան Տայն է մշակել և կերպարանել, կան բառեր, որ Վանեցին է մշակել կամ Մշեցին. բայց ինչ հարկաւոր է այսպիսի ուժով կենդրոնների վրայ խօսել, շատ հոյակապ և հեշտ պատուաստող բառեր և ձևեր կան այս ու այն տեղ, նաև շատ փոքր հասարակութեանց մէջ, պէտք է այդ բոլորից էլ օգուտ քաղել խնամով և շրջակա ընտրութեամբ: Եթէ այժմեան գրագէտը մի որոշեալ գաղափարի համար բառի կամ ձևի է կարօտ, աւելի լաւ չէ՞ որ մի հայ ընկերութեան միջից առնու իր չունեցածը, որ հայ ազգի պէտքերից և հայ ազգի ոգուց առաջացած լինելով, աւելի հեշտ կարող է մարսական լինել ազգի ընդհանրութեան, որովհետև և այն տեղի հայերը միմեանց հետ ունին ոգու բնական աղգակցութիւն, քան թէ նստի բառ արուեստակէ, ձև շինէ, կամ այս ու այն աղգից մուրայ, որ իր անսովորութեամբ կամ օտարութեամբ գուցէ բնաւ չի պատուաստվի էլ ազգի լեզուի վրայ: Վերստին կրկնումենք, մինչև բոլոր գաւառական բարբառներից ճանփաներ չբացուին դէպի գրական լեզուի կենտրոնը, սա ոչ միայն չէ կարող ծաղկել և ուժ առնելով հանրական խորհուրդ ունենալ ազգի համար, այլ կամ մի գաւառի կը ստրկանայ, կամ չորցած, սատկած, ամուլ և անպտուղ կը մնայ. երկու դիպուածումն էլ լեզուն հանրականութեան խորհուրդը կորցնելով ազգին համար կը լինի չեղածի պէս, իսկ ինքը ազգը կենդանի—գրական լեզուի կարօտ: Թէև այս խնդիրների ընդհանուր մշակութիւնը տեղիս վերաբերութիւն չունի, բայց և այնպէս չհամբերեցինք, որ մի քանի խօսք չասենք: Այս խնդիրը խիստ մօտ է իմ սրտիս, ուստի թող ներեն մեզ մեր ընթերցողքը մեր տկարութիւնը, երբ չենք կարողանում մեր խօսքի ընթացքը կտրել երբ բանը գալիս է լեզուի մշակութեան:

Տին լեզուի ումն վերջացած բայանունները, որպէս անկումն, հերքումն և այլն, ընկած է ժողովրդի բերնից այդ բառերը փոխանակել է նա նոցա բայերի աներևոյթ եղանակով, ինչպէս

ընկնել, հերքել և այլն և որ նոյն բանն ասել է, մինչև որ Սալ-
լանթեանց Միքայէլ եպիսկոպոսը, բացի աներեւոյթ եղանակը
ուրանալով ընկնելը և հերքելը անկման և հերքման հաւասար
գոյական անուն է, ասաց: Յայտնի է թէ Սալլանթեանցի սիալը
տրամաբանութեան մէջ չէր, այլ սկզբունքի մէջ. քրականու-
թիւնը միայն նշանակութեամբ չէ որոշում մասունք բանին, ո-
րով շատ խառնափնտրութիւնք կը լինէին, այլ և բառի կազ-
մութեամբ: Ստոյգ է աներեւոյթ եղանակը անունի պարագաները
ունի և բայի պարագայք չունի, բայց հասարակ բայանուններից
տարբերվումէ նորանով, որ բայի լծորդութեան արմատը ունի իր
մէջ. գործել, դառնալ, թողուլ, հաշտիլ, որոնք իրենց ծայրի տա-
ռերը միմիայն դէմք ցոյց տուող տառերով փոխանակելով, ինչ-
պէս մ, ս, է արդէն ստանումեն բայի կատարեալ ուժը և զօ-
րութիւնը, մինչդեռ բայանունները, որ ճիշտ աներեւոյթ եղանակի
նշանակութիւն ունին, չեն կարող այս կերպով բայի պարագայք
ստանալ անունի պարագայքը իրենց վրայից ձգելով: Սորանից
երևումէ, որ այս բայանունները կամ նոյն բայերի աներեւոյթ
եղանակները կարող են միմեանց փոխանակ գործ գրվել, որով-
հետև նշանակութիւններն մի և նոյնն է և աներեւոյթ եղանակը
տարբերվումէ այդ անուններից նորանով, որ միայն դէմք ցոյց
տուող տառեր առնելով իր վերջը կատարելապէս բայի որակա-
նութիւն է ստանում, ուրիմն ժողովուրդը դատապարտելի չէ,
եթէ այդ ումն վերացական առքական անուններն փոխանակել է
նոյն բայերի աներեւոյթ եղանակով, որ հեշտ հոլովվում է երկ-
րորդ հոլովումի տակ, ինչպէս մարդ մարդու. հաւատարիմ մնա-
լով ժողովրդին, մենք պարտական ենք ընդունել այս կանոնը,
բայց ոչ դրականապէս: Ճաճկաստանի նորահիւս հայ հեղինակ-
ները շատ տեղ գործ են դնում այս առքական անունները
առանց նուր, ինչպէս հերքում, մերժում, հոլովելով հերքումի
և մերժումի, Պիտի թոյլ տալ այս ձևը, որովհետև շատ անգամ
երկու աներեւոյթ եղանակներ միմեանց քամակից են գալիս, եթէ
բնական աներեւոյթ եղանակից յետոյ ումն էլ դարձնումենք ել,
ինչպէս մերժումն—մերժել. Յայտնի է թէ այս բոլոր բացառու-
թիւնքը, որ անումենք ժողովրդի ձևի ընդգէմ, պիտի խնամով,
զգուշութեամբ և միայն անհրաժեշտ եղած տեղը գործ դնել և
ոչ թէ բան գործ չինել, Իսկ բուն հին ձևի գործադրութիւնը—

հեղումն—հեղման և այլն, չպիտի թոյլ տուած, թէև մինչև այժմ ազատ չենք նորանից և կարծութեան համար*) ստիպվումենք երբեմն գործ դնել:

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ.

*) Արդարութիւնը պահանջումէ խոստովանել, որ այս կարծութեան համար պահելն էլ իրաւունք չէ: Նոր լեզուի բառը կարծէ թէ երկայն, որ այդպէս է ձևաւորվել, մենք ինչ իրաւունք ունինք մերժել այդ բառը: Հին լեզուում չկան բազմական բառեր: Բայց այս կայ որ, անհնար է մէկ օրվայ մէջ կամ մէկ տարու մէջ միայն տեսական կանոնների վրայ հիմնվելով հազար տարու աւերանքը շինել, հերիք է եմէ միայն այդ ուղղութիւնով առաջ երթանք:

ՍՏԱՑԱՆԲ ՀԵՏԵԻՆԱԼ ԳՐԲԵՐԸ.

ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ, Նորայր Ն.—Տեղեկութիւն ի գիրս պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնցւոյ Ասողիկ կոչեցելոյ. Արտատպած «Գրականական և Պատմական Հանդիսից», Մոսկուա, տպ. Օ. Հերրէկի, 1889:

ԳԻԻԻ ԴԸ-ՄՕՊԱՍԱՆ.—Երեք գրոյց, I. Վախկոտ. II. Գիւղի Մուրացկան, III. Զինուոր Դիւրիւին. Թարգ. Աղ. Ծատուրեան. արտատպած «Գրականական և Պատմական Հանդիսից» (Մեծ. պ. Յ. Տէր-Յակոբեանի ծախրով). Մոսկուա. տպ. Օ. Հերրէկի, 1889:

ԴԷ ԱՄԻԶԻՍ, Էդ.—Սիրտ, աշակերտի յիշատակարանը. Քրանսերէնից Թարգմանեց Փրիլպպոս Վարդանեան. Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1889. գինն է 1 ռ.:

Ե. Մ.—Փաւստոս Բուլանդ, Վիեննա, 1890. Մխիթարեան տպարան, գինն է 50 կոպ.:

ՆԱՐ-ԴՈՍ.—Աննա Սարոյեան, էտիւդ. VI հրատարակութիւն Բ. Բամալեանի. Թիֆլիս, տպ. Տ. Նազարեանի, 1890. գինն է 30 կոպ.:

ՇԻԼԼԷՐ, Ֆ.—Աւազակներ, ողբերգութիւն. գերմաներէնից Թարգմանեց Փրիլպպոս Վարդանեան. Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1890. գինն է 50 կոպ.:

ՉՈՒԲԱՐ, Գ.—Հասո, պատկեր. արտատպած «Գրականական և Պատմական Հանդիսից». Մոսկուա, տպարան Օ. Հերրէկի, 1889. գինն է 30 կոպ.:

ՍԱՐԴԱՐԱՐԱՆՑ Ա.—№ 1. Զուարճալի ժամեր, ժողովածու հանելուկների, բառախաղների, խաղերի, խնդիրների, ընթուանների, անեղծոսների և այլն... մասն առաջին, Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1890. գինն է 40 կոպ.:

— № 1. Բանալի կամ բացատրութիւններ «Զուարճալի ժամերի», մասն երկրորդ. Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1890. գինն է 10 Կ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ առաջին հնարողը Յ. Գուտտէնբերգ, Թարգ. տիկ. Մարգարիտ. Մոսկուա, տպ. Մ. Բարխուլարեանի, 1890.

ՐԱՅՅԻ.—Սամուէլ, պատմական վէպ. առաջին, երկրորդ և երրորդ գիրք: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի. 1888. գինն է 3 ռ.:

ՓԱՆԵԱՆՑ Թ.—Մելիք, պատկերներ հայ գիւղական կեանքից: Թիֆլիս, տպ. Վարդանեանի, 1889. գինն է 25 Կ. (ծախվում է յոգուտ Ռաշտ քաղաքի ծխական դպրոցի):

Դրամական Հաշիւ Բազուայ Հայոց Մարդասիրեկան Ընկերութեան լանտն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին վասն 1889 ամի:

Մոսկուայի Հայոց եկեղեցեաց Խորհրդարանի 1888 և 1889 Թուականների հաշիւը. Մ. 1890.

Каспаровскій до.нѣ д.н. пріюта дѣднихъ Ар.нянъ въ Москвѣ, М. 1889.

Отчетъ со.н.та Каспаровскаго Пріюта д.н. дѣднихъ Ар.нянъ въ Москвѣ за 1889 годѣ. М. 1890.

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՌԱՋ ԻՆ ԳՐԳԻ

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

I. Նա սպասում է զեռ... պատկեր. Գ. Չուբար:—II. Մի՛ կարծէք որ ես... բանաս. Գամառ-Քաթիպա:—III. Առաջին Սէր, վէպ Տուրքենեզից:—IV. Չորս բանաստեղծութիւն. I. Արապն է-կաւ, II. Մ-ին, III. Երգչի անէծքը (Ուլանդից) և IV. Կեանք. Յով. Յովաննիսեան:—V. Անկոչ Տիւրք, վէպ. Պ. Հ. Աղամեան:—VI. Մտիր կուսաստան, բանաստ. Պ. Հ. Աղամեան:—VII. Ման-կական թոթովանք, բանաստ. Ղ. Աղայեանց:—VIII. Յիմար ոչ-խարներ (առակ մեծերի համար). Գ. Չուբար:—IX. Արեւելեան զրոյց. Եւրէինովից:—X. Ազգային բանաստեղծ, բանաստ. Աղ. Ծատուրեան:—XI. Ազեռոս իշխանի պատմութիւնը, Վ. Գարշի-նից. Վ. Մ.:—XII. Ձեմ՝ աղօթում... բանաստ. Նադսօնից. Պ. Հ. Աղամեան:—XIII. Յարութեան գիշեր, աւանդութիւն Շէնդրինից. Աղ. Ծատուրեան:—XIV. Գիւղի ասպետները, զրոյց Մօնսըէից:—XV. Մուսա, բանաստ. Աղ. Ծատուրեան:—XVI. Կիսրար կամ Մշեցու հայու մը խոստովանանքը. Վ. Յ. Մ.:—XVII. Հայ ժո-ղովուրդը, նորա պոթմեան լեզուի և մատենագրութեան վիճակը Ռուսաստանում, համառօտ տեսութեամբ. Ստ. Նալարեանց:—XVIII. Հին ցաւ. Գար. Ենգ. —XIX. Նիւթեր մատենագրութեան պատմութեան համար. I. Ստեփանոս Նաղարեանցի թղթերից, II. Ոսկան վ. կտակը:—XX. Շատերէն մէկը, պատկեր. Սիւլիկ. —XXI. Ձէյթունցի կիներն առ պանդուխտ ամուսինն իւր. Յ. Չաք-րեան:—XXII. Խոստովանանք, Կուպէռնաթոփն հացը, նոր ա-ղօթք, հայլի. Սիւլիկ:—XXIII. Վանեցի պառաւ Սառայի խրատն առ Կուարթ խաթունն և Կուարթ խաթունի պատասխանը. Մ. Կ. Միրախորեան:—XXIV. Օձի խաճաճ, պատկեր. Սիւլիկ:—XXV. Մատենախօսութիւն. I. Շէքսպիր և իւր համէթ ողբեր-գութեան աղբիւրն ու քննադատութիւնները, աշխատասիրեց Պ. Հ. Աղամեան զերրասան. II. Կորած Մարգարիտ, վէպ-նկարագրու-թիւն. Ս. Փիլլյեան:—XXVI. Մահացուցակ Յ. Շիշմանեանի:—XXVII. Րաֆֆիի մահը (մի առաջարկութիւն):—XXVIII. Հայ գիւղացիների հայեացքը բնութեան երեւոյթների վերայ, Յ. Մ. Տուտուխեան:—XXIX. Ակամայ պատասխան:—XXX. Հրատարակ-չի կողմից:—XXXI. Յայտարարութիւններ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՐԳԻ

ԲՈՎԱՆԻՆ ԵՄ ԿՈՒԹԻՒՆԸ.

I. Մի կտոր՝ հանած իմ տպելու պատրաստ աշխատասիրութիւնից, Պ. Պոօշեանց։—II. Բանաստեղծութիւններ, Մ. Նալբանդեան։—III. Ծեր Մարկոսը, պատկեր. Լէօ։—IV. Վերջին փափազ, բանաստ. Ս. Շահազիզեան։—V. Կաճեստայ ծռեր, յիշողութիւն, Տ. Փիլոսոֆան։—VI. Ընկեր իմ, բանաստ. Նազսունից, Յ. Յովհաննիսեան։—VII. Հասօ, պատկեր. Գ. Չուրար։—VIII. Երեք արմաւենի, բանաստ. Լեւոնտովից. Գամառ-Քաթիպա։—IX. Յիշողութիւն, Սօնէտ, Ինչպէս քաղցր երազ. բանաստ. Յ. Յովհաննիսեան։—X. Պօէտ, բանաստ. Աղ. Ծատուրեան։—XI. Հայի ճուտ. երգ, Աշղ Ջիւան։—XII. Երեք զոյց, I. Վահկոտ. II. Գիւղի Մուրացկան և III. Ջինուոր Դիւբիւն, Գիւր զը-Մօպասանից. Աղ. Ծատուրեան։—XIII. Երգ, բանաստ. Նժդէհ։—XIV. Մեր դաշտն ու հովիտ... բանաստ. Գ. Բարխուդարեան։—XV. Սիրոյ վշտեր, Չարատանջ զոհ. Այս աշխարհին. (Հայնէից). բանաստ. Աղ. Ծատուրեան։—XVI. Լաւ բժշկեցին, պատկ. Նար-Դոս։—XVII. Պօէտ և Աստղեր. Սպիտակ զգեստ, բանաստ. Թարգ. Ս. Թանդեան։—XVIII. Արձագանք, Տաճկա-Հայաստան և Հայ.բ. բանաստ. Գ. Բարխուդարեան։—XIX. Ժանապարհորդութիւն դէպի Հայաստան, Ֆր. Բօդէնշտէդտից. Յ. Բարխուդարեանց։—XX. Թէ ովքեր էին ս. Վարդանանց և նոցա ժամանակակից Հայ սերունդի դաստիարակիչները, Լօրդ։—XXI. Երկու խօսք. Յառաջաբան. Մ. Նալբանդեան։—XXII. Աղգային նկատողութիւնք. Լապտեր Հայաստանի. Ս. Նաղարեանց։—XXIII. Արկողղ ըզլոյս... Գ. Լապ. Այլադեան։—XXIV. Յուցակ ստացեալ աղետից... Մ. Թաղիարեան։—XXV. Մատենախօսութիւն — Տեղեկութիւն ի գիրս պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Աստղիկ կօչեցելոյ. Ն. Ն. Բիւզանդացի։—XXVI. Բանք ի Պօղոս Կրօնաւորէ, Ղ. վ. Փիլղալէմեան։—XXVII. Ազգ. Այլ և այլք։

I. Վարժապետ,	II. Վարժէվոր.	պատկ.	Ախտամերկեան.
III. Ստանայի օջիւ,	պատկեր	} Սիւլիւկ.	
IV. Խօսութիւն	»		
V. Յայտարարութիւններ.			

Հրատարակիչ ՄԿՐՏԻԶ ԲԱՐՈՒՆԻԱՐԵԱՆ.

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Ն Ո Ր - Դ Ա Ր

Ա Մ Ե Ն Օ Ր Ե Ա Յ Թ Ե Ր Թ Ը

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս Ո Ւ Մ

ՆԵՐՈՒՄՅ 1890 ԹՈՒՆԱԿԱՆԻՆ

(ԵՐԵՂԵՐԴ ԿՈՒՐԷ)

Հրատարակվում է նոյն դիրքով և նոյն ծրագրով.

Խմբագրութիւնը ստանում է իւր սեպհական հեռագիրները, Տարեկան գինն է 10 ռ. վեց ամսուանը՝ 6 ռ. հատով՝ 5 կ., Եւրոպայի, Թիւրքիայի, Ամերիկայի և այլ հեռաւոր երկրների բաժանորդները վճարում են տարեկան 30 ֆր.:

Բաժանորդ են գրվում իւրաքանչիւր ամսի 1-ից միայն. Թիֆլիսում բաժանորդ են գրվում միայն «Նոր-Ղար»-ի խմբագրատանը.

Խմբագրատունը գտնվում է Բարոնսկայա փողոցում, պոստ-հեռագրատան դէմ, տուն № 12.

Օտար քաղաքներից դիմում են խմբագրութեան. Тифлисѣ, въ Редакцію ежедневной газеты «НОРЪ-ДАРЪ» կամ Tiflis (Caucase), Rédaction du journal «NOR-DAR».

Խմբագիր ճրատարակիչ՝

ՍՊԱՆԴԱՐ ՍՊԱՆԴԱՐԵԱՆ.

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

Ամսաթերթ, ԽԸ տարի.

Տարեկան բաժանորդագինն է 10 ֆր. (4 ռուբ.).

Հասցէն՝ Rédaction de la Revue «Basmavep», Venise (Italie) St-Lazare.

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

„Ա Ր Զ Ա Գ Ա Ն Ք“

Ներկայ 1890 թուականի Յունուարի սկզբից «Արձագանք» շաբաթաթերթը հրատարակվում է պատկերազարդ:

Պատկերազարդ «Արձագանքը» հրատարակվում է նոյն ծրագրով, աւելի մեծ զիջքով և աւելի ճոխ բովանդակութեամբ:

ԼՈՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ՀԱԲԱԹԸ ՄԻ ԱՆԿԱՄ,

ԿԻՒՐԱԿԷ ՕՐԵՐԸ,

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԵՒ ՆԿԱՐՆԵՐ.

Պատկերազարդ «Արձագանքը» կը պարունակէ հետեւալ

ՊԱՏԵՐՆԵՐԸ ԵՒ ՆԿԱՐՆԵՐԸ.

- I. Պատկերներ հայրենի և օտար ժամանակակից ու պատմական գործիչների, հուշակոած պետական ծառայութեան, գիտութեան, գրականութեան և գեղարուեստի ասպարէզներում:
- II. Պատկերներ արձանների, զանազան տեսարանների և պատճէներ գեղարուեստական նկարների:
- III. Ուրուագիծներ, գծադրութիւններ, լուսանկարներ տեղադրական և հնագիտական բովանդակութեամբ:
- IV. Ծարտարապետական, դրամագիտական և գրոշագրական նկարներ և պատկերներ:
- V. Ծածկանկարներ և բառախաղութիւններ:

Պատկերազարդ «Արձագանքի» բաժանորդագինն է տարեկան ՏԱՍՆ թուրքի, կէս տարով ՎԵՑ թուրքի:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունվում:

Թիֆլիսում՝ բաժանորդագրութիւն ընդունվում է Խմբագրութեան մէջ, Կենտրոնական գրադաճառանոցում և խմբագրի մօտ (Փոխադարձ Վարկի Ընկերութիւն):

Օտար քաղաքներից պէտք է գրմէլ՝ Тифлисъ, Редакция еженедѣльнаго иллюстрированнаго журнала «АРДЗАГАНКЪ». Իսկ Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase, Russie) Rédaction du journal illustré «ARDZAGANG».

Խմբ.-հրատ. Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ.

„Մ ՈՒՐ Ժ“

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ—ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԵՐԻ 1890 թ.

Բաժանորդագրութիւնը շարունակվում է.

«Մուրճը» հրատարակվում է ամեն ամիս 9 — 11 թերթ մեծութեամբ.

Տարեկան բաժանորդագինը . . . 10 ռ.

Կէս տարուանը 6 »

Երեք ամսուանը 4 »

Մի գրքովը 4 » 50 Կ.

Ընդունվում է բաժանորդագրութիւն նաև մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով.

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала «МУРЧЪ». իսկ Արտասահմանից. Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».

Խմբ. Հրատ. ԱԿԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՅ.

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ“

Բարոյական, Ուսումնական, Արուեստագիտական.

Դ. Տ Ա Ր Ի.

«Հանդիսի» դ. տարւոյ բաժանորդք տարւոյն վերջը կ'ընդունեն մէկ օրինակ նոր վէպ իբր յաւելուած:

Բաժանորդագինն է 8 ֆրանք=4 ռուբլի թղթադրամ=4 ֆլորին.

Հասցէն. Въ Вѣннѣ (Австрія), Редакція «Андесъ». Vien, VII. Mechitharistengasse 4. Կամ՝ Rédaction de la Revue «Hantess», Vienne (Autriche) VII. Mechitharistengasse 4.

Խմբագր. «ՀԱՆԴԻՍԻ».

„Ա Ղ Բ Ի Ի Ր“

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԷՍ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

Հրատարակվում է նոյն ուղղումնամբ և նոյն աշխատակիցների մասնակցութեամբ, դիրքն աւելի մեծացրած, աւելի շքեղ և զորեղ վրայ և

նորագոյն տառերով:

Ա. Պրէմիան է՝ ՅԻՍՈՒՍ ԽԱԶԱԿԻՐ մէկ ու կէս անգամ աւելի մեծ, քան 1889 թ. «Արշալոյս» պատկերը:

Բ. Պրէմիան՝ 1) Յովսէփ Գեղեցիկի վաճառումը, 2) Յիսուս Սինա լեռան վրայ աղօթելիս, 3) Մովսէս մարգարէի տասը պատգամ ստանալը, վերին աստիճանի շքեղ պատկերները. 100 ռ. գրքեր, 50 ռ. գրասեղանի զարդ-իրեղէններ վիճակ կը գցուին սեպտեմբեր ամսին բաժանորդների մէջ:

Գ. Պրէմիան՝ պատի-տախտակ օրացոյց կուղարկուի բաժանորդներին զեկտեմբերի 30-ի հետ:

Բացի դրանցից՝ տարուայ ընծացրում կառապարկուին հանելուկներ և ըրերուներ, որոնց ԱՌԱՋԻՆ վճողները կատանան մրցանակներ—գրքեր, պատկերներ, ալբոմներ, գրասենեակի զարդեր և այլն:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

I. Վէպեր, մանրավէպեր, զրոյցներ, առակներ, հէքիաթներ, ճանապարհորդութիւններ, կենսագրութիւններ: II. Բանաստեղծութիւններ: III. Գիտութիւն և Արուեստ: IV. Նոր լուրեր: V. Այլ և այլք:

Զ Ո Ւ Ա Ր Ժ Ա Լ Ի Ք

VI. Մանկական ֆրեթէլեան, շախմատի և այլ խաղեր, ըրերուներ, թուաբանական խնդիրներ, Անեկդոտներ, հանելուկներ, շուտասելուկներ: VII. Երգեր՝ ձայնագրած (նոտաներով):

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

VIII. Կրթութեան և դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդուածներ և տեղեկութիւններ: IX. Առաջարկութիւններ, խորհուրդներ: X. Մատենախոսութիւն և նոր գրքեր: XI. Խառն լուրեր: XII. Պատասխաններ. Յայտարարութիւններ:

«Աղբիւրի» տարեկան բաժանորդագինը 3 ռ. է և պրէմիայի ճանապարհածախս պէտք է ուղարկել 28 հ. փոստի մարկա:

Ապառիկ ոչ ոքից չի ընդունվում:

Հասցեն՝ Тифлис, Редакция «АГБУРЪ». Իսկ Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase) de la Revue «AGBUR».

Խմբ.-Հրատ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ.

„Տ Ա Ր Ա Զ“

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ-ԴՐԱԿԱՆ-ԵՐԳԻԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԻՍ

Հրատարակվում է Թիֆլիսում ամիսը մի անգամ, զիրքը քառածալ, մետաղապէս ոսպ «Книвописное Общество» Հանդիսի ղեկավարը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I. Գեղարուեստ և Գիտութիւն, II. Պատմական և Ժամանակակից վէպեր, պատկերներ, թատրոնական գրուածներ, III. Բանաստեղծութիւն, IV. Քննադատութիւն և Կենսագրութիւն, V. Կար, ձև, ձեռագործ և ամեն նորութիւն արհեստների վերաբերեալ, VI. Տնային արգիւարեքութիւն և տնտեսութիւն, VII. Ճանապարհորդութիւն և արկածք, VIII. Երաժշտութիւն և թատրոն, IX. Ժամանակագրական լուրեր, տեղեկութիւններ, յօդուածներ և այլն: X. Ֆէլիէտօն, ծաղը, և առած, կատակ: XI. Շախմատի և այլ խաղեր, լերուս, հարցեր, Խորհուրդներ, այլևայլք, Պատասխաններ: XII. Յայտարարութիւններ:

«Տարազին» բաժանորդագինը է 3 ռ:

«Տարազին» և «Աղբիւրին» միանուագ բաժանորդ գրուողը մի և նոյն հասցէով փոխանակ 6 ռուբլու վճառում է 5 ռ. և 28. կ. փոստի մարկի: «Աղբիւրին» պրէմիա «Յիսուս Խաչակիր» պատկերի ճանապարհածախս:

Ապառիկ ոչ որից չի ընդունվում:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция Иллюстр. Журн. «ТАРАЗЪ», իսկ Արտասահմանից. Tiflis, (Caucase) Rédaction du journal illustré «TARAZ».

Խմբ.-Հրատ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ.

„Ա Ր Ա Ր Ա Տ“

ԿՐՈՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր Ը

ՍՈՅՆ 1890 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

Հրատարակվում է նոյն ուղղութեամբ և ծրագրով:

Բաժանորդագինն է Ռուսաստանում՝ 4 ռ. Եւրոպայում՝ 5 ռ. Հնդկաստանում՝ 6 ռ:

Հասցէն՝ Эчмиадзинъ, Типограф. Комитетъ.

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.

ԵՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐՈՎ ԳՐՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ ԵՒ ՅՕՂՈՒԱԾՆԵՐ

ՏԱՍՀ ՏԱՐՈՒԱՅ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ (1876—1886)

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ,

Եկեղեցւոյ, Լեզուի, Պատմութեան և Գրականութեան մասին.

(ՀԱՂՈՐԴՈՒԱԾ Է ԿԱՐ. ԵԶԵԱՆԻՑ).

1876.

Armenian Folk Songs (Frasérs Mag. March).

Brosset.—Revue de la littérature historique de l'Arménie (Bull. de l'Acad. d. sciences de St.-Pétersbourg XXII, 2).

— Vide Collection.

Chansons populaires de l'Arménie (Revue brit. Avril).

Collection d'historiens arméniens. Traduits par M. Brosset. t. II Lex.—8. IV, 696 p. St.-Pétersbourg. (Leipzig, Voss 8 M. 80 Pf.)

Dervischjan, S.—Armeniaca S. Das altarmenische Φ . Ein Beitrag zur indo-europäische Lautlehre. Anhang: Altarmenisch-baktrische Etymologien. 8. 117 S. Wien, Verlag d. Mechitharisten-Congregation. (Sitz.—Ber. d. Wiener Academie d. Wiss. Phil.—hist. Cl. 5—9) 6 M.

Deyrolle, Th.—Voyage dans la Lazistan et l'Arménie (Tour du Monde, Sem. 1).

Gardthausen, V.—Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift. (Ztschft. d. Dtsch. Morg. Ges. XXX, 1).

Grigorens J.—England's Eulogy written in Armenian verses, a. d. 1675. (Text and translation) 18, 36 pp. Venice, St. Lazarus.

Gutschmid, A. v.—Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren. 43 S. gr. 8 Leipzig, Hirzel.

Harlez, de.—Yezdergerd II et les Arméniens (Revue cath. t. 42, pt. 1).

Hübschmann, H.—Armeniaca (Ztsch. f. vergl. Sprachforsch. N. F. III, 4).

— Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogerman. Sprachen. (Kuhn's Zeitschrift N. F. III, 1).

— Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen. (Ztschft. d. Dtsch. Morg. Ges. XXX, 1).

Issaverdens, J.—Armenia and the Armenians, being a sketch of its geography, history, church and literature. 2 vols. 410 and 390 pp. Venice, printed in the Armenian Monastery.

Martin, l'Abbé.—Des signes hiéroglyphiques dans les manuscrits Arméniens (Compte-rendu de la I-ère sess. du congrès d. Orient. 1873 t. II).

Müller, Fr.—Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogerman. Sprachen. (Sitz-Ber. der Wiener-Acad. Phil-hist. Cl. 20—23).

In Türkisch-Armenien (Globus XXX, 20).

West, M. A.—The romance of Missions; or, Inside Views of Life and Labour in the Land of Ararat. With an Introduction by Mrs. Charles, London, Nisbet.

Telfer, J. B.—The Crimea and Transcaucasia; being a narrative of a journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossely, Imeritia, Swannely and Mongrelia, and in the Tauric Range. With 2 Maps and Illustr. 2 vols. 8 ro 610 pp. London Kiny. 36 s.

Patkanoff.—Sur l'écriture Cunéiforme Arméniaque et

les Inscriptions de Van (Compte-rendu de la I-ère sess. du congrès d. Orient. 1873 t. II).

Robert. L., de.—Étude philologique sur les inscriptions cunéiformes de l'Arménie. In—4 (autogr.) 196 p. Paris, Leroux. 20 fr.

Sayce, A. H.—On the cunéiform Inscriptions of Van. (Ztsch. f. vergl. Sprachforsch. N. F. III. 4).

1877.

Les Arménies de Turquie. Rapport du patriarche arménien de Constantinople à la Sublime Porte. Traduit de l'arménien par K. S. Achguerd. In—8°, 71 p. Paris, Leroux. 1 fr. 50.

Assises d'Antioche reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad le Connétable, leur ancien traducteur arménien. Dediées à l'académie des inscriptions et belles-lettres de France par la Société Mekhithariste de Saint-Lazare. 4°, XXIII, 93 p. Venise 1876. Impr. Armén. médaillée, 12 fr.

Blau, O.—Die Herren von Sophene und deren Münzen. (Numism. Zeitschrift., IX, 1).

Les Chants liturgiques de l'église Arménienne traduits en notes musicales européennes par Pietro Biachini et publiées par la Congregation des Pères Mekhitharistes. 4° XIII, Venise impr. Armén. de St. Lazare 20 fr.

Gutschmid, A. v.—Ueber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren. (Ber. d. Verh. d. Ges. d. Wissensch. Leipzig., Ph.-hist. Cl. 1876).

— Agathangelos (Zeitschr. d. Dtsch. Morgl. Ges. XXXI, 1).

Hübschmann.—Report on Armenian. (Transactions of the Philol. Soc. 1877—1879. Pt. 1).

Klein, D.—L'Arménie et les Arméniens. (L'Exploration., Déc., 2).

Lagarde, P. de.—Armenische Studien. Aus. d. Abhandlg. des Ges. d. Wiss. zu Göttingen. gr. 4. 216 S. Göttingen Dieterich. 8 M.

Laudes et Hymni ad. Ss. Mariae Virginis honorem ex Armenorum breviario excerpta Mechitaristicae congregationis opera latinitate donata. 4. 423 pp. Venetiis, in Sancti Lazari insula. (9 M.)

Mémoire sur la situation actuelle des Arméniens et sur leur avenir. Respectueusement transmis aux chancelleries des Grandes Puissances par Seth A. Apcar. Constantinople.

Müller, Fr.—Ueber die Stellung des Armenischen in Kreise der indogermanischen Sprachen. Lex—8. 24 S. Wien, Gerold. (S. B. O. f. 1876. No. 781) 50 pf.

Petermann, H.—Armenien. (Herzog's Real-Encyklopädie Bd. I S. 663 u. Folge.

Néve, F.—Hymnes arméniennes aux apôtres Saint Pierre et Saint Paul (Revue cath. de Louvin, Juin).

Stuart, R.—The Ascent of Mount Ararat in 1856. (Proc. of the R. Geogr. Soc. XXI, 1).

Radde.—Der Bin-göl-dagh, der Tausend-Seen-Berg, das Quellgebirge des Aras. (Pettermann's Mitth XI).

Schweiger—Lerchenfeld. Das Neue Vilayet Wan (Oester. Monatsschrift für den Orient 3).

In Türkisch-Armenien. (Globus XXIX, 22—24. XXX, 21—24).

Mordtmann, A. D.—Ueber die Keilinschriften von Armenien. (Ztschrft d. Dtsch. Morgl. Ges. XXXI. 2. 3).

1878.

Armenian Literature and Education (The Academy. Sept. 14).

Am Wan-See in Türkisch-Armenien (Aus ullen Weltheil. VIII. 1877).

Armeniens culturhistorische Stellung. (Europa. No 22).

Brosset, M.—Sur deux rédactions arméniennes, en verse et en prose, de la légende des Saints Baralam et Ioasaph (Bull. de l'Acad. des Sciences de St.-Petersbourg T. XXIV, coll. 561—67).

Bryce, J.—On Armenia and Mount Ararat. (Proc. Geogr. Soc., London. Vol. XXII, No 3).

Chodzko.—Ascension du Grand Araraten. 1850. (Annuaire du Club Alpin franc. 1876).

Das von Russland beanspruchte Gebiet in Vorder-Asien. (Petermann's Mitth., VIII).

Ecclesiae Fphesinae de Obitu Joannis apostoli narratio ex versione armeniaca saeculi V. Nunc primum latine cum notis prodita curavit P. Josephus Catergian, Sod Mechit. Vienn. Viennae, 1887 mense Martii. 53 p. 8. Verlag. der Mechitharisten—Buchdr. Wien.

Erzerum und Erzingdjan (Ausland. N. 13).

Geikie, Prof.—Ararat. (The Nature N. 428).

Justi, Fr.—Les noms d'animaux en Kurde. (Revue de linguistique T. XI, fasc. I. Jan. p. 1 à 32) 32 p. Paris, impr. nation. (Maison neuve. 4 fr.)

Moesinger, G.—Vita et Martyrium St. Bartholomaei Apostoli, ex sinceris fontibus armeniaticis in linguam latinam conversa. Salisburgi, in libr. Soc. cathol. 1877. (Wagner).

Müller, Fr.—Armenica. V. 10 S. Lex—8. (Aus «Sitzungsber. der k. Acad. d. Wiss.») Wien. Gerold. 30 pf.

Schweizer-Lerchenfeld, A. v.—Armenien. Ein Bild seiner Natur und seiner Bewohner. Im Anh.: Anatolische Fragmente. gr. 8. XXVIII, 227 S. Jena, Costenoble. M. 4. 50.

— Lazistan und die Lazen. (Monatssch. f. d. Orient, 1877. S. 121).

— Zur Völkerstellung der Armenier. (Oesterr. Zeitschr. für den Orient, 1877. № 12).

Smith, G.—The Armenians: their past and futur. (Good words, March).

Von Tiflis nach Alexandropol. (Europa 16).

Zur Geographie von Armenien. (Augsb. Allg. Ztg., Beil. № 7—13).

Antiquities from Lake Van. (The Athenaeum, Febr. 16).

Pauli G.—Von Wan bis an den Tigris bei Hesn Refa. (Westermann's Monatshefte April, Mai).

1879.

S. Aristidis philosophi Atheniensis sermones duos quorum originalis textus desideratur ex antiquo Aramenica versione nunc primum in latinam linguam translatos Exc. Dom. F. Dupauloup. a gale epis. etc. Patres Mechtarestae cungr. S. Lazari Venetiis 1878. Libraria P. P. Mechitaristarum in Monasterio S. Lazari 23. 8. S. 8°. Armenischer und Lateinischer text gegenüber.

Arzrouni Krikor. Die Oekonomische Lage der Armenier in der Türkei 36 S. 8. St.-Petersbourg (Akad. der Wissenschaften).

Bedrossian F. M.—A. New Arménian English dictionary XXX 786 pp. 8. Venice S. Lazare 1875—79 Imp. des P. P. Mékhitaristes. lire 20.

Brosset.—Sur deux rédactions arméniennes en vers et en prose de la légende des Saints Baralam-Varlaam et Joasaph-josaphat. (Melanges Asiatiques. T. VIII. livr 3. 4).

— Notice sur un manuscrit arménien nouvellement acquis pour la Bibliothèque impériale publique (Melanges Asiatiques T. VIII. livr. 3. 49).

Joh Chrijsostomi oratio Panegyrica de vita et laboribus S. Gregorii Illuminatoris, Patriarchae Armeniae, ejus originalis textus desideratur, et antiqua armeniaca versione, in latinam linguam translata. (Texte en regard) In 8 Venise S. Lasare. Imp. des P. P. Mekhitaristes.

Faustus von Byzanz, Die Geschichte Armeniens. Aus dem Armen. übers. u. mit e. Abhandlg. üb. die Geographie Armenien eingeleitet von M. Lauer. gr. 8 XI. 218 S. Köln du Mant Schauberg.

Sasse.—Prolegomena in Aphraatis Sapientis Persae sermones homileticos. Dissertatio inauguralis ser. I. J. Fr. Sasse Lips. 1878.

Schönfelder.—Aus und über Aphraatis (theol. Quartalschrift 1878. S. 195—56).

1880.

Creagh J.—Armenias, Koords and Turks. 2 vols. 8 ro
London. Tuisley.

Gatteyrias J. A.—Élégie sur les malheurs de l'Arménie
et le Martyre de St Vahan de Kogthen. (Journ. Asiat, Août-
Sept).

Lauer. M.—Armenische Chrestomathie. Zu des Verfassers
Grammatik der claisischen armenischen Sprache. 8. IV. 179
S. Wien. 1881. Braunmüller.

Patkanoff. K. P.—Ueber die Stellung der armenischen
Sprache im Kreise der indo-europäischen. (Russische Revue
IX. 7).

Thoumaian.—Agathangelos et la doctrine de l'église ar-
ménienne V siècle. These présentée à la faculté de l'Eglise
libre du canton de Vaud par G. Thoumaian 8. Lausanne 1879.

1881.

Essai d'un système de linguistique, comprenant l'in-
terprétation des racines par les lettres de l'alphabet, appli-
qué à la langue arménienne. In—8. 40 p. 2 fr. (Lorenz &
Keil) Constantinople.

Hübschmann, H.—Armenica, I. II. (Zeitsche d. D.
Morgenl. Gesellsch. XXXV, 1, 4).

Petit.—Études Arméniennes. (L'Instruction publique,
Févr).

Vetter, P.—Ueber die armenische Uebersetzung der
Kirchengeschichte des Eusebuis (Theol. Quartalschr. 63, 2).

Sachau, Ed.—Ueber die Lage von Tigranokerta. Mit 2
Karten. gr. 4 92 S. Berlin, Dümmler. 5 M.

1882.

Gatteyrias, J. A.—L'Arménie et les Arméniens. In—
18 jés. 144 p. avec fig. Paris. Cerf. 1 fr.

Grammatica inglese-armena. 216 p. 16. Venezia 1881, tip. armena.

Himpel, v.—Armenische Sprache, Schrift und Literatur. (Wetzer u. Wette's Kirchenlex. I. S. 1344—54).

Hübschmann, H. — Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen. 8. Leipzig. Breitkopf & Härtel. 1 M.

—Armeniaca. III. (Zfschrff. D. Morg. Ges. XXXVI, 1). (Vgl. B. O. VI № 697).

Kuhn, E.—Armenien & Kaukasus—Lander. (Jahresber. 1879. d. D. Morgenl. Ges).

Moïse de Corène.—Geographie d'après Ptolémée, texte arménien, trad. en français par le Père A. Soukri. VIII. 46 p. 8—vo Venise, Impr. Armenienne 1881.

New Testament in Ararat — Armenian. Revised by Pastor. Simon. London, Bible Society.

Sayce A. H.—The Cuneiform inscriptions of Wan, deciphered and translated (Jaurnal Roy. Asiatic. Soc. № 3. XIV 3. 4)

1883.

Açogh'ig de Daron, E.—Histoire universelle. Trad. de l'arménien et annotée par E. Dulaurier. Première partie. Gr. in—8°. Paris 1883, L'eroux. L'ouvrage complet en 2 parties. 15 fr.

Armenian Antiquities. (Builder Vol. XIV, № 2111)

Carrière.—Inscriptions d'un reliquaire arménien de la Collection Basilewski, publiées et traduites par A. Carrière. In—8°, avec 2 planches. (Mélanges orientaux. Ecole spéc. des langues orient. vivant). Paris 1883. Leroux. fr. 3.50

Gutschmid, A. von. — Moses of Chorene. (Encyclop. britan. XVI). 812.

Hübschmann, H.—Armenische Studien. I. Grundzüge der armen. Etymologie. I. Thl. gr 8°, VI. 102 S. Leipzig 1883. Breitkopf & Härtel. 3 M.

Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Texte éthiopien publié et traduit par H. Zotenberg. In—4°. Paris 1883. Maiso-

neuve. (Extraits du Tome 24 des Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques).

Lauer. — Grammaire arménienne. Traduite, revue et augm. d'une chrestomathie et d'un glossaire par A. Carrière. Paris 1883. Maisonneuve. 12°. XIV, 218 p. fr. 7.50.

Sowa, R. v. — Zur Aussprache des Westarmenischen. Programm des Staats-Gymn. in M. Trübau, 1882.

Weber, A. — Lückenbüsser (der arische Charakter des Armenischen). (Ind. Studien, Bd. 16, 1883. p. 240).

Professor J. Wünsch. — Zweite Reise in Armenien und Kurdistan. (Mith. der k. k. Geogr. Ges. Wien. Bd. 26, № 8, 1883).

Patkanoff, K. A. Sayce A. H. — De quelque nouvelles inscriptions cunéiformes découvertes sur le territoire russe. (Muséon. T. 2. № 3. 1883).

Sayce, A. H. — Les inscriptions vanniques d'Arnavir (Le Muséon 4—2).

Litteratur Blatt für orientalische Philologie, Herausg. von prof. D-r. Ernst Kuhn in München. Otto Schulze. II. Band. II. et. III. I. Band. Heft 7.89.

Анучинъ, Д. — Донисторическая археологія Кавказа Журн. Мин. Нар. Просв., Jan. 1884, Bd. 231, Abth. 2, p 201—37.

(D. Anutschin. Praehist. Archaeol. d. Kaukasus: Journ. d. Min. d. Volksaufkl).

Ueber die Reise Anutschin's in Daghestan: Ausland, 14 Jan. 1884 p. 36 pf.

Artwin: — Ausland, Jg. 56, № 45, 5 Nov. 1883, p. 886—9. (Aus: Wilh. Petersen. Reiseberichte aus Transkaukasien u. Armenien, in d. St.-Petersb. Zeitg).

Arzruni. — Zur Charakteristik der Armenier: ib., Jg. 57, № 2, 14 Jan. 1884, p. 39 f.

Bapst, G. — Un voyage au Caucase. Moniteur univ., Paris, 26 Aug.

Bayern, Friedr. — Kaukasische Gräberfelder: Verh. d. Berl. Anthropol. Ges., Sitzung v. 19 Mai 1883. p. 256 — 64. (Anh. zur Zschr. f. Ethnol., Jq. 15).

Berger, Wilh. — Beiträge zur armenischen Folklore. Unedirte Redensarten u. Sprichwörter aus Türkisch Armenien. Transcribierte Originaltexte nebst Verdeutschungen. Kolozsvár. Sumptibus Editoris «Actorum Comparationis Litt. Universarum». (1883). 16°.

Rec. P (itré): Arch. per lo studio d. trad. pop. II 621.

Bernoville, B.—Notes d'un voyage au Caucase: Revue cath. de Bordeaux. Oct. 1883.

Chantre, Ernest.—La nécropole de Koban. (Caucase): Bull. de la Soc. d'anthrop. de Lyon. T. 2, N. 1, 1883. p. 92—107. fig. 5—14.

Damas, Amédée de.—En Armenie: Missions cath. T. 16. N. 762—4, 11, 18, 25 Jan. 1884, p. 20—2, 35—6, 46—7.

Erxleben, Th.—Die Reisen in Kaukasien vor hundert Jahren und jetzt: Aus allen Welttheilen. Jg. 14. 10, 1883. Joseph-Andrè Gatteyrias († 28 Mai 1883). Nekrolog v. J. Vinson: Revue de Ling. T. 16, Fasc. 4, 15. Oct. 1883. p. 413 f.

Goilaw, Avedik. — Deutsch-armenisches Wörterbuch... Lfg. I. Wien, Mechitharisten—Buchdr. (Kirsch.) 1884. 8°. XV. 160 p. M. 2. 80. Auch m. armen. Tit.).

Gutschmid, A. v. — Moses of Chorene: Encycl. Brit. 9. ed. Vol. 16. 1883. p. 861—3. Nachträgliches über Hohearmenien und den Rückzug der Griechen unter Xenophon. Nach W. Strecker mitgeth. v. H. Kiepert: Zschr. d. Ges. f. Erdkunde, Berlin, Bd. 18, H. 4. 5, 1883. p. 388—92. — Die orient. Kirche in Armenien u. der Türkei: Archiv. f. kath. Kirchenrecht 1884. H. 2. März—Apr., Bd. 51, p. 312—20.

Neumann, Karl. Joh.—Strabons Landeskunde v. Kaukasien. Eine Quellenuntersuchung: Jahrb. f. class. Philol. Suppl. Dd. 13. H. 2, 1883. p. 319—54. (Auch sep. 36 p. 8°. 1 M.).

Паткановъ, К. — Изъ новаго списка Географіи, приписываемой Моисею Хоренскому: Жур. Мн. Нар. Просв., März 1883. 226. Omd. 2. p. 21 — 32. (K. Patkanow. Aus der neuen Handschr. der dem Moses v. Chorene zugesch. Geographie).

Promis, Vincenzo. — Reliquario armeno già esistente nel convento del Accad. d. sc. di Torino, Ser. 2. T. 35, 1884.

Sc. mor., p. 125—30. 5 tav. (Auch sep. Tor., Loescher 1883. 4°. 8 p. 5 tav).

Russland. u. die armenische Frage. Grenzboden № 9, 10, 21, 28. Febr. 1884. Jg. 43, p. 431—9. 486—92.

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа. Изд. управленія Кавказскаго учебнаго округа, Вып. 3. Тифлисъ 1883. 8°. 350, 168, 23 p. 2. R. (Samml. d. Material. z. Beschreib. d. Oertlichkeiten u. Völker d. Kaukasus).

Rec. (H. I. II., 1881 — 2): Ws. Miller: Journal d. Minist. d. Volksaufkl. (russ.) Febr. 1883. Bd. 225. Abth. 2., p. 383—91.

Seidlitz in Tiflis. N. v.—Armen. u. grusin. Sprichwörter: Ausl., Jg. 57., № 4, 28 Jan. 1884. p. 69—73.

Notes on the Caucasus. By Wanderer New, York. Macmillan 1883. 8°. VIII, 280 p. 2.50. Cf. p. 91 p. 484 b.

Rec. Athen, 27 Oct., p. 525. D. W. Freshfield: Acad. 15 Dec., p. 390. E. C. Rye: Proc. R. Geogr. Soc. Dec., h. 742.

Wünsch.—Erzerum: Kvéty. V. 1883. 9.10.

— Meine Reise in Armenien u. Kurdistan. Vortrag: Mith. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1883, Bd. 26, № 10—12, p. 487—96, 513—20.

Prof. Wünsch's Reisen in Kurdistan: Globus, Bd. 44, p. 286 f.

Guyard Stanislas. — Note sur quelques passages des inscriptions de Van. Journ. as Ser. J. T. 2. № 2. Août—Sept. 1883 p. 306—7.

Паткановъ, К.—Ванскія надписи и значеніе ихъ для исторіи передней Азіи: Журн. Мин. Нар. Просв. dec. 1883. Bd. 230 abth. 2 p. 199.

Hübschmann.—Armenische Studien. I., 1. 1883.

Rec. Athen, 11. Aug., p. 175 b. Muséon II, 497 f. Nordisk Revy, 15 Sept. Sp. 16 f. E. J. r. Dillon: Gött. gel. Anz., 10 Oct., p. 1281—99. Acad. 1884. 5 Jan. p. 12.

Koch.—Der Kaukasus. 1883.

Rec. Tt. E. : Lit. Centralbl. 1883. 22 Sept., Sp. 1368.

Алексановъ, И. Я. — Краткая исторія Арменіи съ прибавл. очерка «Армяне въ Россіи». Ростовъ на Дону, тип. А. Адамковича. 1—4. 8°. 114 р. 50 к. (J. J. Alexanow. Kurze Gesch. Armeniens. Rostow am Don. 1884).

Alishan, P. Léonce. — Deux descriptions arméniennes des lieux saints de Palestine: Archives de l'orient latin, t. II, 2, 1884. p. 394 — 403. (Anastase d'Arménie, VII-e siecle Nicolas, évêque d'Acquirmann., 1483).

«Antiquities from Armenia»: Builder, Apr. 26, 1884, vol. 46., p. 566.

Avéd Jákó. — Az örmény netzet irodalomtörténetének kísérlete. Irta Neumann K. Frigyes. Ford. — Gynlafehérvári kath. gymn. Progr. 188³/₄ Neumann's armen. Literaturgeschichte übers).

Careri, G. — Gli Armeni nella questtione d'Oriente: Società africana d'Italia (Napoli) 1884., febbr.

Damas, Le p. Amédée. — Les Sandjaks d'Angora et de Sivas: Annales de la propagation de la foi, no 333.

Rec. V. Groffier: Bull de la soc. de géogr. de Lyon 1—5. V. 455 f.

Дилленъ, Э. — Армянскіе этюды. I. Отношеніе армянскаго къ эранской группѣ языковъ. II. Война армянъ противъ персовъ. Харьковъ, тип. Окружнаго штаба. 1884. 8°. 119; VIII, 190 р. (E. Dillon, Armen. Studien I. Das Verhältniss d. Armen. zur eran. Sprachgruppe. II. Der Krieg. d. Armenier gegen die Perser. Charkow).

Rec. C. de Harlez: Muséon, Ost III 662—4. J. — Martinow: Revue des quest. hist. 1—5. I Jan. XXXVII, 282 f.

Histoire universelle, par Etienne Açoghig de Daron, trad. de l'arménien et annotée par E. Dulaurier. I. 1883.

Rec. Filix Néve: Muséon 1884, Oct. III 653—6.

Эминъ, Н. О. — Династическій списокъ Хайкидовъ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго и Хронологическая ихъ таблица у О. Михаила Чамчеана. Москва, тип. Гербека, 1884. 8°. 43 р. (M. 1.50) (N. O. Emin. Dynastische Liste der Haikiden in d. Gesch. Armeniens des Moses v. Chorene).

Gailaw, Avedik. — Deutsch-armen. Wörterbuch... Sfg.

2. Wien, Mechitharisten-Buchdr. (Kirsch) 1884 8°. p. 161—320. fl. 1.40 kr. (s. Lit.-Bl. I. p. 317, n. 996).

Rec. Frdr. Müller.: Oest. Mon. f. d.

— Orient 1885. 15 Febr., XI, 45 f.

General Gordon's, letters from the Crimea, the Danube, and Armenia Aug. 18, 1854. to Nov. 17, 1885. Ed. by Dem. C. Boulger. London, Chapman 1884. 8°. XIII, 205 p. 5 s.—2 ed. ib. 1884.

Rec. Athen, 19 Juli, p. 69 f. Contemp-Rev., Sept. p. 464. Westminster Rev. 1885 Jan., p. 270 f.

Hübschmann. — Armenische Studien. I, 1. 1883. (s. Lit.-Bl. I. p. 59. p. 91 n. 484 u p. 318).

Rec. Bthl. (Bartholemae): Lit. Centralbl. 1884. 28 Juni. Sp. 928 f.

Löher, Franz v.—Die Armenier : v. Löher, Beiträge zur Gesch. u. Völkerkunde, Bd. I, Frankf. a. M. 1885. p. 252—76.

Merx, Adalb.—De artis Dionysianae interpretatione armeniaca, p. LVII—LXXIII, in: Dionysii Thracis ars grammatica... ed. Gust. Uhlig. Praemissae sunt praeter prolegomena: Adalberti Merxii de versione armeniaca disputatio atque syrii interpretis lectiones. Lipsiae, Teubner 1883 (Umschlag 1884). 8°.

Dictionnaire français-arménien d'après les dictionnaires d'E. Littré et de l'académie française par Neandre (Horayr) de Byzance. Constantinople, impr. A. H. Boyajian 1884. 4°. VIII, 1299 p. 46 francs. (Auch. m. armen. Titel).

Néve, Félix.—La transfiguration dans l'office des Arméniens: Revue cath. (Louvain). livr. 8, 15 Août 1884. p. 510—27.

Паткановъ, К. П.—Материалы для армянскаго словаря. Вып. II. Спб. Акад. 1884 8°. 64 p. (К. Р. Patkanow. Materialien zum armen. Wörterbuch. Heft 2. — Darin p. 47—61. О хронологии Моисея Хоренскаго. Ueber die Chronologie des Moses v. Khorene) (Reste der Literatur der Armenier. hrsg. v. K. P. Patkanow. St.-Petersburg. Druk. v. A. A. Krajewski 1884. 8°. VIII p. russ. 72 p. armen. M. 3).

(Enth. Augustin Badschetzi u. 5 andere hist. Texte).

Patrubány, Lukács.—Ormény tanulmányok: Egyetemes philologici közlöny 1884. Juli, Jg. 8, II. 7, p. 713 — 62.

(Auch sep. Budapest, Franklintársulat könyvnyomdája 1884. 8°. 53 p.) (Armen. Studien).

Robert, Ulysse.—La chronique d'Arménie de Jean Dardel, évêque de Tortiboli: Archives de l'orient latin. t. 2 1884, d. 1—15.

Schlumberger, Gust.—Sceau d'un capitaine arménien au service de Byzance au dixième siècle: Revue numism., sér. 3. t. 2. trim. 4, 1884. p. 430—9.

Stickel, G.—Eine der älteren armen. Münzen: Numism. Zschr. (Wien). Bd. 15, 1883, p. 216—20. Nachschrift v. S. N. Antonian: ib. 220—1.

Szongott, Kristóf.—A hazai örmények vezeté—és keresztnévei. Stamos ujjvártt (Klausenburg, Demjén) 1884. 8°. 72 p. 50 kr. (Die Familien—und Taufnamen der ungar. Armenier).

Chantre, Ernest.—Rapport sur une mission scientifique dans l'Asie occidentale et spécialement dans les régions de l'Ararat et du Caucase; Archives des miss. scient. ser. 3. t. 10. 1883. p. 199—263. 14 pl. s. Lit—Bl. I. p. 9. n. 482.

Hamdy Bey O. et Osgan Effendi.—Le Tumulus de Nemroud Dagh. Voyage, description, inscriptions avec plans et photogr. Musée Imp. Ottoman-Constantinople Lorensz et Keil. Imp. Soeffler: 1883. fol. 2 pläne. 35 photogr. 6 Inscha-Taf. 30 n. XX p. Test. (M. 30).

Rec. Pierrot: Revue archéol. 1884. apr. p. 270—2. Wochenschr. für. Klass. philol. 21 Mai Sp. 658—61.

Die Orient. Kirche in Armenien u: der Türkei. Arch. f. kath. Kirchenrecht. 1885. H. 2, März — Apr. Bol. 53. p. 336—41. H. 1. Niw-dec. Bal. 54. p. 464—6.

Հնդեւրոպական Նախալեզու — գրեց Հ. Սերովյէ Տէրվիշեան Կ. Պոլիս, ա. Պէրպլերեան. 1885. Rec. Frdr. Müller: Oest Mon f. d. Orient. 15. Febr. XI.

XIII.	ԴԱԻԱՃԱՆԻՆ. ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ... բանաստ. Լ.	
	ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ	166
XIV.	ԿԱՐԱԲԱՍ, Մօրիս Մօնտրդիւից 2. Պ.	168
XV.	ԱՐՄԻԻ, բանաստ. Սէթ	213
XVI.	ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՆԵՐ, ֆանտազիա. Ի. Տուրդենկից	214
XVII.	ԾԵՐ ԺԱՄԿՈԶԸ, զարնանային իղիլիա. Վ. Կօրօլէն- կոլից	258
XVIII.	ԹԱՓՈՐ ԱԻԱԳ ՈՒՐԲԱԹ ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ, բանաստ. Պ. Հ. ԱԴԱՄԵԱՆ	267
XIX.	ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ և ՀԵՏԵԻԱՆՔԸ. ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ	269
XX.	ԼԷՕՊՈԼԴ ՖՕՆ ՌԱՆՔԷ և ՀԱՅՈՅ ՊԱՄՄՈՒ- ԹԻԻՆԸ, ԼՕՐԴ	289
XXI.	ՇԱՀԻՐ ԽԱԶԱՏՐԻ ԵՐԳԵՐԻՑ	312
XXII.	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ. Սօս և Վարդիթեր, վէպ Պերձ Պոռնանցի. Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ	322
XXIII.	ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ	353
XXIV.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻԻՆՆԵՐ	354

I.	ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻԻՆ, հաղորդեց Կ. ԵԶԵԱՆՑ	1
----	---	---

„ՀԱՆԴԻՍԻ“

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԻՑ ԿԱՐԵՒԻ Է ՍՏԱՆԱՆ, ՀԵՏԵԻՆԱՆ, ԳՐԲԵՐԸ.

	ԲՈՒՑ ԿՈՊ
1. Հանդես Գրականական և Պատմական դ. I	2
2. » » » » » II	2
3. Յ. Յովնանյան, Բանաստեղծություններ	60
» » » » » Ճանապարհամատի	75
4. Շիրվանդադ, Արամբին	75
5. Գ. Զուրար, Վկայք. Ճանապարհամատի	1 50
6. Տ. Նառատրդեան, Հայ-ժողովրդական սկիզբներ 4 դ.	50
7. » » » » » 5 դ.	50
8. Հնդու Արաղաղ	05
9. Ինչով են ապրում մարդիկ	10
10. Երկու երեկոյ	10

«ՀԱՆԴԻՍԻ» III և IV զրբերի գինն է միասին 3 ր.
Իսկ իւրաքանչիւրը ստանձին 2 ր.

Թէ այս զրբերը ստանալու և թէ մեր ապարանի պայ-
մանների մասին տեղեկութեան համար պէտք է գիմկ
Հեռեկող Հասցեով. Москва. Газетный пер. домъ
Ліанозова, Типографія М. БАРХУДАРЯНЪ.